12

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

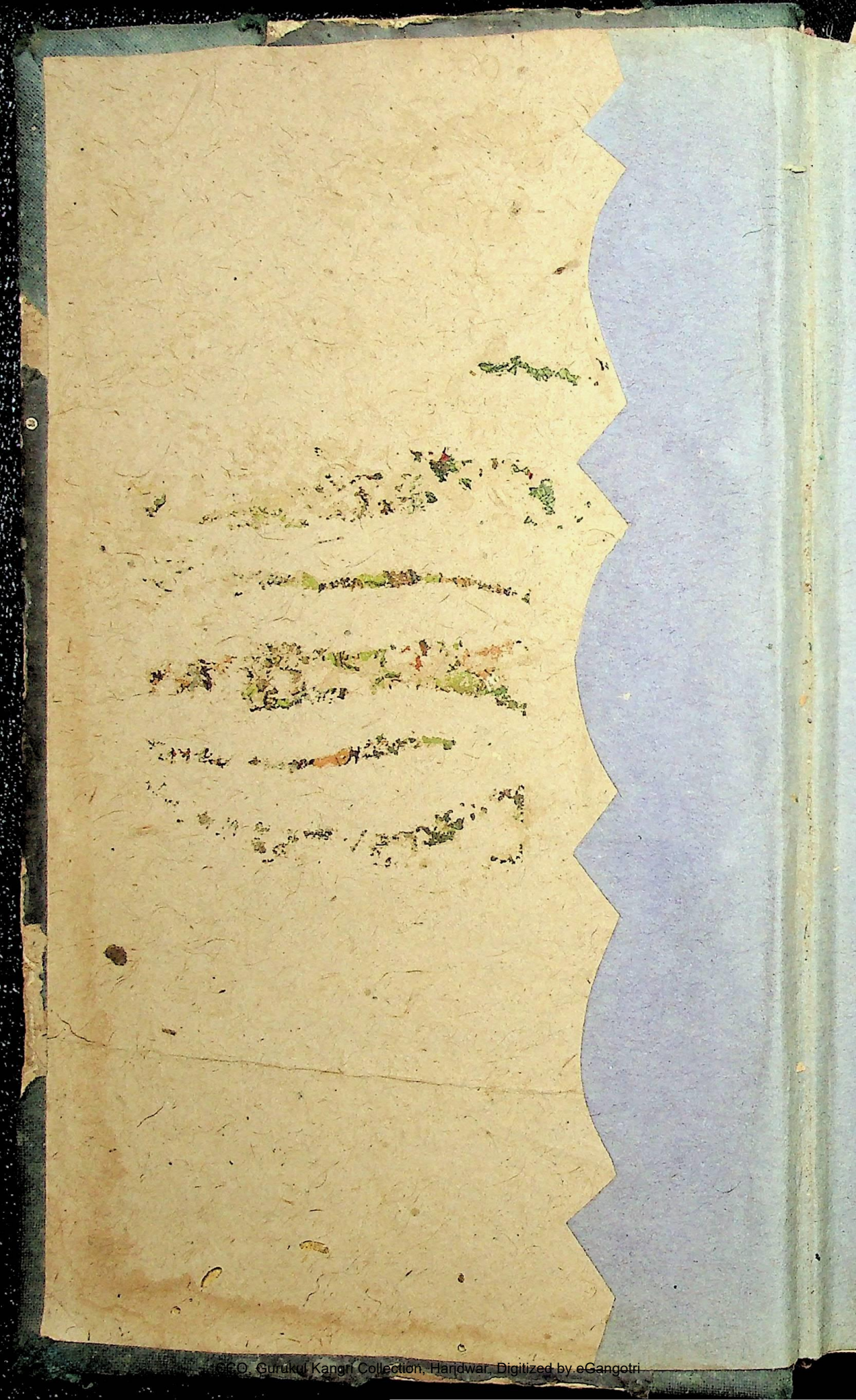
CC-O. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

Nigam Sharma

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

Digitized by eGangotri

प्रकाशक द्वारा

अल्लौंड़ा

10.6.61

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

Digitized by eGangotri

Nigam Sharma

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized b

CC-0. Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized b

Digitized by eGangotri

पति अजमीर गौला डाः दुगड़ा पास पं: अम्बादत्त शर्मा

Shriy Pandit Mathura

prshad mutr

Shastri

one day a P post Pauni

[illegible]

दोष: ।

[illegible]

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized

Digitized by eGangotri

THE

SÚSRUTA,

OR

EM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SÚSRUTA.

VOLUME I.

CONTAINING SÚTRASTHÁNA.

स्व. डा. निगम शर्मा स्मृति संग्रह
पूर्व प्रधान संस्कृत विभाग
एवं कांगड़ा विश्वविद्यालय, हरिद्वार

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY
BABOO BHOOVANA CHANDRA VASAKA
At the Sangbáda Jnánaratnákara Press,
No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

15692

Digitized by eGangotri

Pandit Mathura prshad
mutr shastri

THE

SÚSRUTA,

susruta Ramadh

OR

SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SÚSRUTA.

VOL. I.

CONTAINING SÚTRASTHÁNA.

CALCUTTA:

PRINTED & PUBLISHED BY

BABOO BHOOVANA CHANDRA VÁSAKA
At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.
No. 32. Nimtollah Ghaut Street.
1868.

...ri Collection, Haridwar. Digitize...

सुश्रुतः ।

॥ आयुर्वेदः ॥

॥ भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टः ॥

॥ सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः ॥

॥ अथ ॥

॥ हूवस्थानकल्पितः ॥

॥ प्रथमभागः ॥

कलिकातराजधान्यां श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित
संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रालये
मुद्रितोऽभूत् ॥

१७८६ शकाब्दे ।

ई० १८६८ ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized

॥ सुश्रुतः ॥

॥ सूत्रस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः ।

अथातो वेदोत्पत्तिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥ अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षित सुश्रुतप्रभृतयऊचुः । भगवन् शारीरमानसागन्तुस्वाभाविकै व्याधिभिर्विविधवेदनाभिघातोपद्रुतान्सनाथावाप्यनाथवद्विचेष्टमानान विक्रोशतश्च मानवा नभि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized

समीक्ष्य मनसि नः पीड़ा भवति तेषां सुखै षिणां रोगोपशमार्थमात्मनःप्राणयात्रार्थञ्च प्रजाहितहेतोरायुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम इहो पदिश्यमानं। अत्रायत्तमैहिकमामुष्मिकञ्च श्रेयः। तद्भगवन्त मुपपन्नाः स्मः शिष्यत्वे नेति। तानुवाच भगवान् स्वागतं वः। सर्व्व एवामीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः। इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्ग मथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्र मध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः। ततोऽ ल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयो ऽष्टधा प्रवीतवान्॥ आयुर्वेदस्याष्टाङ्गानि

तद्यथा॥ शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्य मगदतन्त्रं रसायन तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति॥

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः।

तत्र शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाण पांशुलोहलोष्टास्थि बालनखपूयास्रावान्तर्ग

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

र्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधान व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥

शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थं ॥

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थं ॥

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थं ॥

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ॥

अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमनार्थं ॥

रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥

वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्क

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized

क्षीणरेतसामाप्यायन प्रसादोपचयजननने मित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदो ऽष्टाङ्ग उपदिश्यते ॥

अत्र कस्मै किमुच्यतामिति । त ऊचुः । अस्माकं सर्वेषामेव शल्यज्ञानमूलं ज्ञत्वोप दिशतु भगवानिति । स उवाचैवमस्त्विति । त ऊचुर्भूयोऽपि भगवन्तं । अस्माक मेक मतीनां मतमभिसमीक्ष्य सुश्रुतो भगवन्तं प्रच्यति । अस्मैचोपदिश्यमानं वयमप्युपधार यिष्यामः ॥ स होवाचैवमस्त्विति । वत्स सुश्रुत इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युप सृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन्विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्या युर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानु मानोपमानैरविरुद्धमुच्यमान मुपधारय । एतद्यङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यञ्च शिरः सन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विना वभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यं ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

तावू चतुरेवमब्रूतिति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति । अष्टाङ्गमपि चायुर्वेद तन्त्रेष्वेत देवाधिक मभिमत मायुष्क्रियाकर णाद्यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात्सर्वतन्त्र सा मान्याच्च । तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्य मायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्राद्दहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥

भवति चात्र ।

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरा-रुजामृत्युहरोऽमराणां । शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भय इहोपदेष्टुं ॥

अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्माल्लोकस्य वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः । स्वेदजाण्ड

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानं । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा आगन्तवः शारीरा मानसा स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यलोभकामप्रभृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः ॥ त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक्प्रयुक्तानिग्रहहेतवः । प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च सषट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्व

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

पि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खग सर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीट पिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगापमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः ॥ तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक् पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनख रोमरुधिरादयः ॥ पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनः शिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवात निवातातपच्छायाज्योत्स्ना तमःशीतोष्णवर्षा होरात्रपक्षमासर्त्वऽयनादयःसम्वत्सरविशेषाः । त एतेस्वभावत एव दोषाणां सञ्चय प्रकोप प्रशम प्रतीकार हेतवः प्रयोजन वन्तश्च ॥ भवन्तिचात्र ॥

शारीराणांविकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः ।
चये कोपे शमेचैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥
आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि ।
मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया
शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रमः ।
मानसानान्तु शब्दादि रिष्टो र्वर्गः सुखावहः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इतिश्चतुष्टयं समासेन व्याख्यातं ॥ तत्र पुरुष ग्रहणात्तत्समवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तस्तद्वङ्ग प्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नायुप्रभृतयः। व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफ शोणित सन्निपात वैषम्यनिमित्ताः सर्व एवव्याधयोव्याख्याताः। औषधिग्रहणाद्द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः। क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्म्माणिव्याख्यातानि। कालग्रहणात्सर्वक्रियाकालानामादेशः ॥

भवतिचात्र।

बीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्त्तितं।
सविंशमध्यायशत मस्य व्याख्या भविष्यति ॥

तत्र सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु। तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पे ष्वर्थवशात्संविभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः ॥

भवतिचात्र ॥ स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्वि यः काशिपतिप्रकाशितं।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सपुण्यकर्म्मा भुवि पूजितोनृपैरमुच्चये शक्र सलोकतां व्रजेत् ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्ववयःशीलशौर्य्यशौचाचारविनय शक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयत्। अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ।

उपनयनीयस्तुब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिल मुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य्य पुष्पै र्लाजभक्तै रत्नैश्च देवताः पूजयित्वाविप्रान् भिषजश्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्रश्लिष्याभ्युक्ष्यच दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्नि मुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारु विल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभि र्दार्वीहौमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याञ्जतीर्जुहुयात्। सप्रणवाभि र्व्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्य्यात् शिष्यमपि कारयेत्॥ ब्राह्मणक्षत्रियाणां वर्णाना मुपनयनं कर्त्तु मर्हतिराजन्यो ह्यस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके॥ ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्। कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वानीचनखरोम्णा शुचिनाकषायवाससा सत्यवतब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्य मतोऽन्यथातें वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति। अहं वा त्वयि

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भ
वेय मफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजि
तोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवाना
मिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति ॥
व्याध शाकुनिक पतित पापकारिणां न च
प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोध
र्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥

भवतश्चात्र ॥

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे कृष्णेतरेऽ
प्येव महर्द्विसन्ध्यं । अकालविद्युत्स्तनयि
त्नुघोषे स्वतन्त्र राष्ट्रचितिपव्यथासु ॥ अ
ग्न्यानयानाद्यतनाहवेषु महोत्सवौत्पातिकद
र्शनेषु । नाध्येय मन्येषुच येषु विप्रा नाधी
यतेनाशुचिनाच नित्यं ।

॥ तृतीयाध्यायः ॥

अथातोऽध्ययनसंप्रदानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

प्रागभिहितं सविंशमध्यायशतं पञ्चसुस्थाने

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षु। तत्र सूत्रस्थानमध्यायाःषट्चत्वारिंशत्।
षोड़श निदानानि। दश शारीराणि।
चत्वारिंशच्चिकित्सितानि। अष्टौ कल्पाः।
तदुत्तरं षट्षष्टिः॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः।
प्रभाषणाग्रहरणावृतुचर्य्याथ यान्त्रिकः॥
शस्त्रावचारणं योग्या विशिखा क्षारकल्पनं।
अग्निकर्म्म जलौकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनं॥
दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च।
कर्णव्यधाममपक्वैषावालेपो व्रणुपासनं॥
हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्रावश्च यः पृथक्।
कृत्याकृत्यविधि र्व्याधिसमुद्देशीय एव च॥
विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा।
शल्योद्धृतिर्व्रणज्ञानं द्रुतस्वप्ननिदर्शनं॥
पञ्चेन्द्रियं तथाछाया स्वभावाद्वैकृतं तथा।
वारणो युक्तसेनीय आतुरक्रम मिश्रकौ॥
भूमिभागो द्रव्यगुणः संशुद्धौ शमने च यः।
द्रव्यादीनाञ्च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः॥
रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च।
द्रवद्रव्यविधि स्तद्वदन्नपानावधिस्तथा॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूचनात्सूत्रणाच्चैव सन्धानाच्चार्थसन्ततेः ।
षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥१॥
वातव्याधिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ।
कुष्ठमेहोदरा मूढ़विद्रध्यः परिसर्प्पणम् ॥
ग्रन्थि ष्टङ्गि भग्नशूक क्षुद्राश्च मुखरोगिकं ।
हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीति षोड़श॥२॥
भूतचिन्ता रजःशुद्धि र्गर्भावक्रान्तिरेवच ।
व्याकरणञ्च गर्भस्य शरीरस्यच यत् स्मृतं ॥
प्रत्येकं मर्म्मनिर्देशः सिरावर्णनमेवच ।
सिराव्यधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥
निर्दिष्टानि दशैतानि शारीराणि महर्षिणा।
विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजां योगिनामपि॥३॥
द्वित्रणीयो व्रणः सद्यो भग्नानां वातरोगिकं ।
महावातिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥
कुष्ठानां महताञ्चापि मैहिकं पैडिकं तथा ।
मधुमेहचिकित्साच तथाचोदरिणामपि ॥
मूढ़गर्भचिकित्साच विद्रधीनां विसर्पिणां ।
ग्रन्थिष्टङ्ग्युपदंशानान्तथाच क्षुद्ररोगिकं ॥
शूकदोषचिकित्साच तथाच मुखरोगिणां ।
शोफस्यानागतानाञ्च निषेधो भिषक्तया ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाजीकरञ्च यत्क्षीणे सर्व्वाबाधप्रमोक्षिच ।
मेधायुष्करणञ्चापि स्वभावव्याधिवारणं ॥
निष्टप्तसन्तापकरं कीर्त्तितञ्च रसायनं ।
स्नेहोपयौगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ॥
तयोर्व्यापच्चिकित्साच नेत्रवस्तिविभागिकः ।
नेत्रवस्तिविपत्सिद्धिस्तथाचोत्तरवस्तिकः ॥
निरूहक्रमसंज्ञश्च तथैवानुरसंज्ञकः ।
धमनस्यविधिश्चाग्र्याश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ॥
प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म्मच ।
पर्य्यायास्तस्य निर्द्दिष्टाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ४॥
अन्नस्य रक्ता विज्ञानं स्थावरस्येतरस्यच ।
सर्पदष्टविषज्ञानं तस्यैवच चिकित्सितं ॥
दण्डभेर्मूषिकाणाञ्च कीटानां कल्प एवच ।
अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ५॥
अध्यायानां शतं विंशमेवमेतदुदीरितं ।
अतःपरं स्वनाम्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥
अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।
औपद्रविक इत्येष तस्माद्यत्वान्निरुच्यते ॥
सन्धौ वर्त्मनि शुक्लेच कृष्णे सर्व्वत्र दृष्टिषु ।
संवत्सरानार्यमध्याया गदानांतु प्रति प्रति ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ।
पैत्तस्य श्लैष्मिकस्यापि रौधिरस्य तथैवच ॥
लेख्यभेद्यनिषेधौच छेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ।
क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्थास्तच्चिकित्सितं ॥
घ्राणोत्थानाञ्च विज्ञानं तद्वद्प्रतिषेधनं ।
प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनं ।
चिकित्सा तद्वदानाञ्च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥
नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनं ।
अपस्मारग्रकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
पूतनायास्तथाम्नाया मण्डका शीतपूतना ।
नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ।
कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषुच कीर्त्तितं ॥
ज्वरातिसारशोषाणां गुल्म हृद्रोगिणामपि ।
पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्छायाः पानजाश्च ये ॥
तृष्णायाश्छर्दिहिक्कानां निषेधः श्वासकासयोः ।
स्वरभेदचिकित्साच क्षयुदावर्त्तिनोः पृथक् ॥
विसूचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छ्रयोः ।
इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्त्तितं ॥
अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ।
उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रसभेदाः स्वस्थवृत्ति र्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।
दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥
श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत्तन्त्रमाऊर्ध्वमर्षयः ।
बह्वर्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरञ्चापि पश्चिमं ॥
शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्साकायिकीच या ।
भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रेतूत्तरसंज्ञिते ॥
वाजीकरञ्चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ।
विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥
इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितं ।
विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्तिप्राणदा भुवि ॥

एतदवश्यमध्येयमधीत्यच कर्म्माण्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञो हि भिषग्राजार्हो भवति ॥
भवन्ति चात्र ॥

यस्तुकेवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः ।
स मुह्यत्यातुरम्प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवं ॥
यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः ।
स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥
उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि ।
अर्द्धवैद्यधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥
औषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राग्निविषोपमाः ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Haridwar, Digitized by eGangotri

भवन्त्यज्ञैरुपहतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥
छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु ।
स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥
यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।
आहवे कर्म्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥

अथ वत्स तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय मया प्रोच्यमानं । अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाभक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा तेच पदपाद श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशोवटयेदात्मनाचानुपठेत् । अहुत मविलम्बित मविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ता क्षरमप्रपीडितवर्णमच्छिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्चस्वरैः पठेन्नचा न्तरेण कञ्चिद्ग्रजेत्तयोरधीयानयोः ॥

भवतश्चात्र ॥

शुचि र्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः ।
पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥
वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्म्मनैपुणे ।
तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्यायनान्तगः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातः प्रभाषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः । खर
स्य चन्दनभार इव केवलं परिश्रमकरं भवति॥
भवति चात्र ॥ प्रभाषणप्रयोजनमाह—

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता नतु
चन्दनस्य । एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य
चार्थेषु मूढाः खरवद्वहन्ति ॥

तस्मात्सविंशमध्यायशतमनुपदपादश्लोका
र्द्धश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ कस्मा
त्कस्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकदोषधातु
मलाशयमर्म्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थि गर्भसम्भव
व्यसमूहविभागास्तथाप्रनष्टशल्योद्धरणव्रणवि
निश्चयभग्नविकल्पाः साध्यायाप्रत्याख्येयताचवि
कारणामेवमादयश्चान्ये विशेषाः सहस्रशो

CC-0. Kanya Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

ये विचिन्त्यमानाविमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्य्युः किंपुनरल्पबुद्धेः ॥ तस्मादवश्यमनुपदमादश्लोकार्द्धश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ अन्यशास्त्रविषयोपपन्नानाञ्चार्थानामिहोपनिपतितानामर्थवशात्तेषां तद्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं कस्मान्नह्येकस्मिन् शास्त्रे शक्यः सर्व्वशास्त्राणामवरोधः कर्त्तुं ॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयं ।
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः॥
शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ।
यः कर्म्म कुरुते वैद्यः सवैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥
औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतं ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत्॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

॥ पञ्चमाध्यायः ॥

अथातोऽग्रोपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधं कर्म्म। पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्मेति तद्व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः ॥ अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्व्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्म्माऽष्टविधं। तद्यथा। छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यमिति ॥

अतोऽन्यतमं कर्म्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालाबूजाम्बवोष्ठपिचुप्लोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्न
पानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्च्चयित्वा कृत
बलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघुभुक्तवन्तं प्राङ्मुख
मातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्म
सिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं
शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सद्यश्चैवापहरेच्छ
स्त्रमाशुच । महत्स्वपिच पाकेषु द्यङ्गुलं त्र्यङ्गु
लं वा शस्त्रपदमुक्तं॥ तत्रायतो विशालः समः
सुविभक्त इति व्रणगुणाः ॥

भवतश्चात्र ॥ अप्रशस्त व्रणगुणानाह

आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राग्मकालकृतश्चापि व्रणः कर्म्मणि शस्यते ॥
शौर्य्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥

एकेनवा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तराबुद्ध्यावे
क्ष्यापरान् व्रणान् कुर्य्यात् ।

भवतिचात्र ॥

यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥

तत्र भ्रूगण्डभङ्गललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्ट

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कक्षाकुक्षिवंक्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ।
चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥
अन्यथा तु सिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं
वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दी प्रादुर्भाव
श्चेति । मूढ़गर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरो
गेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्व्वीत । ततः शस्त्रमव
चार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्ता
त्परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषा
येण प्लोतेनोदकमादायतिलकल्कमधुसर्पिःप्र
गाढ़ामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्के
नाछाद्य नातिस्निग्धां नातिरुक्षां घनाङ्कवलि
कां दत्वा वस्त्रपट्टेनवध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूप
येद्रक्षोघ्नैश्चमन्त्रै रक्षांकुर्वीत । ततोगुग्गुल्वगुरुस
र्जरसवचागौरसर्षपचूर्णै र्लवणनिम्बपत्रव्यामि
श्रैराज्ययुक्तै र्धूपै र्धूपयेत् । आज्यशेषेणचा
स्यप्राणान् समालभेत् । उदकुम्भाच्चापो गृही
त्वाप्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात्तद्वक्ष्यामः ॥
कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्यच ।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यतां ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

नागाः पिशाचा गन्धर्वा पितरो यक्षराक्षसाः।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्मादयो हन्तु तान्सदा॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः॥
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा।
पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः॥
अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैवच।
सोमो व्यानमपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्यो मतिं तथा॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलं॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा।
आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमं।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवौ भ्रुवौ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वतां।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धतां तव ॥
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः।
इति स्वाहा ॥
एतै र्वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत्। तत स्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्म्मोक्षयेत्। द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवति। अत ऊर्द्ध्वं दोषकालबलादीनवेक्ष्यकषायालेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात्। नचैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥

भवन्ति चात्र ॥ रोपणीयव्रणमाह

तस्मादन्तर्व्वहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणं।
रूढे सति त्याज्यकर्माण्याह
रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत्।

हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् ॥
हेमन्ते शिशिरेचैव वसन्तेचापि मोक्षयेत् ।
त्यहाद्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपिच बुद्धिमान् ॥
अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।
प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रिया ॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं
प्रदुनोति जन्तो । घृतेन सा शान्तिमुपैति
सिक्ता कोष्णेण यष्टीमधुकान्वितेन ॥

॥ षष्ठाध्यायः ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कालोहि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिम
ध्यनिधनोऽव रसव्यापत्संपत्ती जीवितमरणे
च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्ममपि कलां न
लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति
वा भूतानीति कालः । तस्य सम्वत्सरात्म
नोभगवानादित्यो गतिविशेषेणार्त्तुनिमेषकाष्ठा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसम्वत्सरयु
गप्रविभागं करोति ॥ तत्र लघ्वक्षरोच्चारण
मात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षिनिमेषाः
काष्ठा ॥ त्रिंशत्काष्ठाः कलाः । विंशतिकलो
मुहूर्त्तः कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहो
रात्रं । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । स च
द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः ॥
तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं
कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्री
ष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शि
शिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ
ग्रीष्मः । नभोनभस्यौ वर्षा । इषऊर्जौशरत् ।
सहःसहस्यौ हेमन्त इति ॥ त एते शीतोष्ण
वर्षलक्षणास्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वा
दयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्द
क्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते
सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भव
न्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ।
उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवाना
प्याय्यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बल

वन्तोमवन्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलम पहीयते ॥

भवतिचात्र ।

शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि ।
तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥

अथ खल्वयने द्वे युगपत्सम्वत्सरोभवति । ते तु पञ्चयुगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यतइत्येके ॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तं । ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुणचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ़श्रावणौ प्रावृड़िति । तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमानानभसि मेघावृते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्तेविदाहात्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्र
विरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रवि
लापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौ
षधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलव
त्यो हेमन्तेभवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धाश्चात्यर्थं
गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाच्छानोः
सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामवि
दग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः
सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्क
रश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां
श्लेष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयो
निदाघे निःसरा रूक्षा अतिमात्रं लघव्यो भव
न्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशो
षितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैश
द्याच्च वायोःसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः
प्रावृषिचात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदे
हानां प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान्
व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्र
कोपहेतुरुक्तः ॥ ५ ॥

तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

णां शरद्वसन्तप्रावृट्प्रचयप्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यं। तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमोहेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव तत एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः॥

तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्युषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्॥

तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्यैरुत्कर्ष्यो भवन्ति। तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः। शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च तासामुपयोगादविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति। तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिद्व्यापन्नेष्वृतुषु कृत्यापिशाचरक्षःक्रोधाथर्वैरुपघ्नन्ते जनपदाः। विषौषधीपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्
ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदार
शयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हित
लक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा । तत्स्थानपरि
त्यागशान्तिकर्म्म प्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोप
हारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादान
दीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं
साधु भवति ।

ऋतूनामतऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः॥
वायुर्वाप्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः ।
छन्नस्तुषारैः सविता हिमानद्धा जलाशयाः ॥
दर्पिता भ्राङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः ।
रोधप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये ॥१॥
शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः ।
शेषं हैमन्तवत्सर्व्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ॥ २ ॥
दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥
कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः ॥
सुचिरणानिलसम्भीताः सुमुखाः पल्वलोज्ज्वलाः ३॥
ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः।

Digitized by eGangotri

भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव ॥
भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः ।
ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णाङ्कितपादपाः ॥ ४ ॥
प्राट्पयम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः ।
अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्तुतैस्तुमुलस्वनैः ॥
कोमलश्यामशष्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही ।
कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता ॥ ५ ॥
तत्रवर्षासु नद्यम्भःपूरोद्वृत्तटद्रुमाः ।
वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः ॥
भूरव्यक्तस्थलस्वभ्रा बद्धशष्योपशोभिता ।
नातिगजत्स्तवन्मेघनिरुद्धार्क्कग्रहं नभः ॥ ६ ॥
वस्तुरुष्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः ।
तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः ॥
पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः ।
वाणसन्नाह्वबन्धूककाशासनविराजिता ॥ ७ ॥
स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः ।
विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनां ॥
हरेद्वसन्तेश्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् ।
वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुक्क्रयात् ॥

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

॥ सप्तमाध्यायः ॥

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यन्त्राणांसंख्यामाह

यन्त्रशतमेकोत्तरमलहस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं । यस्माद्धस्ताद्दते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्मणां । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि ॥ तानि षट् प्रकाराणि । तद्यथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाड़ीयन्त्राणि । शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

स्वस्तिकयन्त्राणांसंख्यामाह

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे संदंशयन्त्रे । द्वे एवतालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टाविंशतिःशलाकाः । पञ्चविंशति रूपयन्त्राणि ॥ तानिप्रायशो लौहानि भवन्ति । तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकारा

Digitized by eGangotri

णां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्रा
णां प्रायशः सदृशानि तस्मात्तत्सारूप्यादागमा
दुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ॥
समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च ।
सुदृढ़ानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृ
गैर्व्वारुककाककङ्ककुररचासभास शशर्घात्युलू
कचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णाव
भञ्जन नन्दिमुखमुखानि मसूराकृतिभिः की
लैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थि
विनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥

सनिग्रहोनिग्रहश्च सन्दंशौ षोड़षाङ्गुलौ
भवतस्त्वग्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुप
दिश्येते ॥

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकता
लद्वितालके कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहर
णार्थं ॥

नाड़ीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजना
न्येकतोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रो

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

तोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्य्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथा योगपरिणाहदीर्घाणिच ॥

भगन्दरार्शोऽर्बुदव्रणवस्तुत्तरवस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाबूष्टङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्व्याख्यामः ॥

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणिच तेषां गण्डपदशरपुङ्खसर्पफणवड़िशमुखेद्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्यते । मसूरदलमात्रमुखेद्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं । षट्कार्पासकृतोष्णीषाणिप्रमार्जनक्रियासु । त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि क्वारौषधप्रणिधानार्थं । त्रीण्यन्यानि जाम्बवदनानि त्रीण्यङ्कुशवदनानि षड़्वाग्निकर्म्मस्वभिप्रेतानि । नासार्बुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठं । अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रं । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पदन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति ॥

Digitized by eGangotri

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्म्मान्तवल्क
ललतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलि
जिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्र
वाहनहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि
चेति ॥

एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्म्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहन
वर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीड़नमार्गविशो
धनविवकर्षणाहरणाश्छनोन्नमनविनमनभञ्ज
नोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रध
मनप्रमार्जनानि चतुर्व्विंशतिः ॥

स्वबुद्ध्या चापिविभजेद्यन्त्रकर्म्माणि बुद्धिमान् ।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्रा
हिविषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं
मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलं ।
प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्म्मसु योजयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, H...

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।
निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥
निवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् । यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥

॥ अष्टमाध्यायः ॥

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्रवाटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखवित्रकूर्चकुठारिकाव्रीह्यास्यवेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्खैषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखनेच । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्रवाटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखवित्रकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिकाव्रीह्यास्यवा

Gangotri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वेतसपत्रकाणि व्यधेन सूचीच। वड़िशो दन्त शङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च। सूच्यः सेवने। इत्यष्टविधेकर्म्मण्युपयोगः प्र स्तावां व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगग्रहण समासोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते। तत्र दृङ्मिपत्रं दृन्तफलसाधारणेभागे गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि। दृङ्मिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदु त्तानपाणिना लेखने वक्रशोऽवचार्य्यं दृन्ताग्रे विस्रावणानि। विशेषेण बालवृद्धसुकुमारम रुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च लिकूर्चकेनी विस्रावयेत्। तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदे शिनीभ्यां व्रीहिमुखं। कुठारिकां वामहस्त न्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टभ्याभि हन्यात्। आराकरपत्रैषण्यो मूले। शेषा णि तु यथायोगं गृह्णीयात्। तेषां नामभि रेवाकृतयः प्रायेणव्याख्याताः। तत्र जखग्रस्त्रै षण्यावङ्गुले सूच्योवक्ष्यन्ते।

वड़िशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्ट कप्रथमयवपत्रमुखे। एषणी गण्डूपदाकार मुखी।

CCO, Gurukul Kangri Collection, H

प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका दशाङ्गुला शरारीमुखीसाकर्त्तरीति कथ्यते। शेषाणि तु षडङ्गुलानि। शस्त्रगुणानाह—

तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहित मुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत्। शस्त्रदोषानाह—

तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः। अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थं। शस्त्राणां तीक्ष्णधारत्वमाह—

तत्र धारा भेदनानां माक्षुरी। लेखनानामर्द्धमासूरी। व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कौशिकी। छेदनानामर्द्धकौशिकीति। तेषां पायना विविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु। उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु। तेषां निशाणार्थं श्लक्ष्णशिलामाषवर्णा। धारासंस्थापनार्थं शाल्मली फलकमिति।

भवति चात्र।

Digitized by eGangotri Collection, Haridwar, Digitized by eG

यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितं ।
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥
अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरु
विन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशा
कपलकरीबालाङ्कुलय इति ।
शिम्नां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ।
त्वक्सारादि चतुर्व्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥
आहार्य्ये छेद्यभेद्येषु नखं शस्त्येषु योजयेत् ।
विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसां ॥
ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये ।
गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्व्विस्रावयेत्तु तान् ॥
एष्येष्वेषणलाभे तु बालाङ्कुल्यङ्कुरा हिताः ।
शस्त्राण्येतानि मतिमान् गुह्यशैक्यायसानि तु ।
कारयेत्करणैः प्राप्तं कर्म्मारं कर्म्मकोविदं ॥
प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।
तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा॥

॥ नवमाध्यायः ॥

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
अधिमतसर्व्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्या

CC0. Gurukul Kangri Collection

ङ्गारयेत्। छेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्म्मपथ
मुपदिशेत्। सुवज्ञ श्रुतोपकृतयोग्यः कर्म्मस्व
योग्यो भवति। तत्र पुष्पफलालाबूकालिन्दकप
वपुसैर्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान्
दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत्। इति
वस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययो
ग्यां। सरोभिण चर्म्मण्यातते लेख्यस्य। मृत
पशुसिरास्नूत्पलनालेषुच वेध्यस्य। घुणोपहत
काष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य। प
नसबिल्वीदिक्षफलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्य्य
स्य। मधूच्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके वि
स्राव्यस्य। सूक्ष्मघनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्म्मान्तयोश्च
सेव्यस्य। पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्ध
योग्यां। मृदुमांसपेशीपूत्पलनालेषु च कर्ण
सन्धिबन्धयोग्यां। मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निचा
रयोग्यां। उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलाबुमु
खादिषु च नेत्रप्रणिधानवस्ति व्रणवस्तिपीड़
नयोग्यामिति।

भवतश्चात्र ॥

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि।

Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥
तस्मात्कौशलमन्विच्छन्शस्त्रक्षाराग्निकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥

॥ दशमाध्यायः ॥

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राज्ञानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन क्षत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनोद्धतवेषेन सुमनसाकल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवतावैद्येन विशिखानुप्रवेष्टव्या ॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येनातुरगृहमभिगम्योपविश्यातुरमभिप्रश्येत् स्पृशे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त् पृच्छेच्च । लिभिरेतैर्विज्ञानोपायैरोगाः प्रायशो वेदितव्या इत्येके । तत्तु न सम्यक् । षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः । तद्यथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति । तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्राव विज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्नि लः सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षकर्कशमृदुकठिनत्वादयो ज्वरशोफादिषु । चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबलवर्णविकारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः । घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानाञ्च गन्धविशेषाः । प्रश्नेनच विजानीयाद्देशं कालं जातिं सात्म्यमातङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायंबलं दीप्ताग्नितां वातमूत्रपुरीषरजसां प्रवृत्तप्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् । आत्मसद्दृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयैर्जानीयात् । भवति चात्र ॥

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्याताश्चथैवच ।

angri Collection, Haridwar, Digitized by

तथा दुःपरिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकं ॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापेयदसाध्यान्नोपक्रमेत् परिसम्बत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् । तत्र साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति । तद्यथा । श्रोत्रियनृपतिस्त्रीबालवृद्धभीरुराजसेवककितवदुर्ब्बलवैद्यविदग्धव्याधिगोपकदरिद्रकृपणक्रोधवतामनात्मवतामनाथानाञ्चैवं निरूप्य चिकित्सां कुर्व्वन् धर्म्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ।

भवति चात्र ॥

स्त्रीभिः सहास्यां संवादं परिहासश्च वर्जयेत् ।
दत्तञ्च ताभ्यो नादेयमन्नामन्यद्भिगग्वरैः ॥

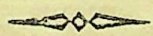

एकादशाध्यायः ।

अथायः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमश्छेद्यभेद्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लेख्यकरणात्त्रिदोषघ्नत्वद्विशेषक्रियावचारणा
च्च । तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः) नानौष
धिसमवायात्त्रिदोषघ्नः शुक्रत्वात्सौम्यस्तस्य सौ
म्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरवि
रुद्धा स खल्वाग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक
उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रो
पणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः श्यामकफकु
ष्ठविषमेदसामुपहन्तापंस्त्वस्य चातिसेवितः ।
स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र
प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्ड
लभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाड़ीचर्मकीलतिलका
लकन्यच्छव्यङ्गमशकवाह्यविद्रधिक्रमिविषार्शः
सूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधि
जिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वे
तेषु चैवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तं ॥ पानीयस्तु ग
रगुल्मोदराग्निशूलाजीर्णारोचकानाहशर्क
राश्मर्य्याभ्यन्तरविद्रधिक्रमिविषार्शस्सूपयुज्य
ते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबा
लवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्ये
भ्यश्चैवम्विधेभ्यः । तच्छेतरक्षारवद्दग्ध्वा परिस्रा

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. Haridwar. Digitized by eGangotri

वयेत्तस्यविस्तारोऽन्यत्र । सचत्रिविधोमृदुर्मध्य
स्तीक्ष्णश्च । तंचिकीर्षुः शरदिगिरिसानुजं शु
चिरुपोष्यप्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपह
तं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवा
स्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण ।
अग्निवीर्य्य महावीर्य्य मा ते वीर्य्यं प्रणश्यतु ।
इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्य्यं करिष्यसि ।
मम कार्य्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥
श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात् । खण्डशः
प्रकल्प्यावपाप्यनिर्व्वातेदेशे निचितं कृत्वा सु
धाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेदथोप
शान्तेऽग्नौ तङ्गस्म पृथग्गृह्णीयाङ्गस्मशकर्राश्च ।
अथानेनैवविधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारि
भद्रकविभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्ग
पाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षा
स्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थगुञ्जाश्वत्थ
श्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत् ।
ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मृदै
र्व्वायथोक्तैरेकविंशतिवारान् विस्राव्यमहति
कटाहे शनैर्दर्व्या विघट्टयन् विपचेत् ॥ स

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्येतरं विसृज्य च पुनरम्भावधिश्रयेत्। तत एवच क्षारोदकात् कुड़वमध्यर्द्धं वापनयेत्। ततः कटभर्कराभ श्लक्ष्णशर्कराक्षीरपाकगुडनाभीरग्निवर्णाः कृत्वा यस्मे पात्रेतस्मिन्नेव क्षारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणे ऽष्टपलसंमितं गुडनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत्। स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत। अथैनमागतपाकमवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेषू मध्यमः। एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः। प्रतिवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्र कलाङ्गलकीप्रतिकप्रवालतालपत्रीविडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवचाविषाः समाः श्लक्ष्ण चूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतिवापः। स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णस्तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः। क्षीणबले तु क्षारोदकमात्रं वपेद्बलकरणार्थं॥ भवतश्चात्र।

Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथपिच्छिलः
अभिष्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः॥
अतिमार्दवशैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः।
सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते॥

तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्व्वातातपेदेशे ऽसम्बाधे ऽग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावघृष्यावलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया क्षारं पातयित्वा वाक्शतमात्र मुपेक्षेत।

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणं।
तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्म्मधुकसंयुतः॥
अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्य्यते।
इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत्॥
अम्लकाञ्जिकवीजानि तिलान्मधुकमेवच।
प्रपेष्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत्॥
तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः।
रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्य्योष्णेन च योजितः॥
आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति।
एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निवोध मे॥
अम्लवर्ज्यान् रसान् क्षारे सर्व्वानेव निभावयेत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा ॥
अम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः।
माधुर्य्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ॥
माधुर्य्याच्छममाप्नोति वह्निरग्निरिवामृतः।

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमना स्रावश्च। हीनदग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च। अतिदग्धे दाहमाकरागस्रावाङ्गमर्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्म्मरणं वा। क्षार दग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत्।

अथ नैते क्षारकृत्याः। तद्यथादुर्ब्बलबाल स्थविरभीरुसर्व्वाङ्गशूनोदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्रवृद्धज्वरिप्रमेहोरः क्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपद्रुतक्लीवाप्रवृत्तोद्वृत्तफलयोनयः। तथा मर्म्मशिरास्नायुधमनीसन्धितरुणास्थिसेवनीगलनाभीनखान्तरशोफस्रोतःस्वल्प मांसेषुच प्रदेशेष्वक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात्। तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमक्ष्णिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसन्धिपीडोपद्रुतं क्षारो न साधयति।

भवतिचात्र।

CC-0. Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः क्षारो भवत्य
ल्पमतिप्रयुक्तः। स धीमता सम्यगनुप्रयु
क्तो रोगान्निहन्यादचिरेण घोरान् ॥

॥ द्वादशाध्यायः ॥

अथातोऽग्निकर्म्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

क्षारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातस्त
द्दग्धानां रोगाणामपुनर्भावाद्भेषजशस्त्रक्षारै
रसध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥

अथेमानि दहनोपकरणानि। तद्यथा
पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाका जाम्बवौष्ठे
तरलोहाः क्षौद्रगुडस्नेहाश्च। तत्र पिप्पल्य
जाशकृद्गोदन्तशरशलाकास्त्वग्गतानां जाम्ब
वौष्ठेतरलोहानिमांसगतानां क्षौद्रगुडस्ने
हाः सिरास्नायुसन्ध्यस्थिगतानां। तत्राग्नि
कर्म्मसर्व्वर्त्तुषु कुर्य्यादन्यत्र शरदग्रीष्माभ्यां
तत्राप्यात्ययिकेऽग्निकर्म्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्य

CCO. Gurukul Kangri Coll...

नीकं विधिं कृत्वा। सर्व्वव्याधिष्वृतुषु च पि
च्छिलमन्नं भुञ्जतः कर्म्म कुर्व्वीत मूढ़गर्भाश्म
रीभगन्दरार्शोसुखरोगेष्वभुञ्जतः। तत्र
द्विविधमग्निकर्म्माऽऽरेके त्वग्दग्धं मांसद
ग्धञ्च। दृढ़ तु सिरास्नायुसन्ध्यस्थिष्वपि न
प्रतिषिद्धोऽग्निः। तत्र शस्त्रप्रादुर्भावो दुर्ग
न्धता त्वक्सङ्कोचश्च त्वग्दग्धे। कपोतवर्ण
ताल्पस्वयथुवेदना शुष्कसंकुचितव्रणताच मां
सदग्धे। कृष्णोन्नतव्रणतास्रावसन्निरोधश्च
सिरास्नायुदग्धे। रुचारुणतार्कास्थिरव्र
णता च सन्ध्यस्थिदग्धे। तत्रशिरोरोगाधि
मन्थ्ययोर्भ्रूललाटशङ्ख प्रदेशेषु दहेत्॥ वर्त्म
रोगेष्वार्द्रालक्तकप्रतिकृत्तां दृष्टिं कृत्वा
वर्त्मरोमकूपान् दहेत्॥ त्वङ्मांससिरा
स्नायुसन्ध्यस्थिस्थितेऽत्युग्रजे वायावुच्छ्रितकठि
नसुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थ्यर्शोऽर्बुदभगन्दरापची
श्लीपदचर्म्मकीलतिलकालकान्वटद्विसन्धिसिरा
च्छेदनादिषु नाडीशोणितातिप्रवृत्तिषु चाग्नि
कर्म्म कुर्य्यात्॥ तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्नि
कर्म्मचतुर्द्धा भिद्यते। तद्यथा। वलयबिन्दुवि

Kangri Collection, Haridwar. Digit

लेखाप्रतिसारणानीति दहनविशेषाः ॥

भवति चात्र ।

रोगस्य संस्थाननतो विदित्वा नरस्य मर्म्मा
णि बलाबलञ्च । व्याधिं तथर्त्तुञ्च समी
क्ष्य सम्यक् ततो व्यवस्येद्भिषगग्निकर्म्म ॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुसर्पिर्भ्यामभ्यङ्गः ।
अपेतानग्निना परिहरेत् पित्तप्रकृतिमन्तः
शोणितं स्निग्धकोष्ठमनुद्धृतशल्यं दुर्बलं बालं
वृद्धं भीरुमनेकव्रणपीडितमखेद्यांश्चेति ॥

अत ऊर्द्धमितरयादृग्लक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं रूक्षं वा यित्वा द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मसिरानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात्स्नेहदग्धेऽविक्लेदरुजो भवन्ति । तत्र लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्निदग्धं । तत्र यद्विवर्णं लुप्यतेऽतिमात्रं तत् लुष्टं । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धं । (सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणमुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसा

वलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरास्नायुसन्यस्थिव्या
पादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोप
द्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढ़
श्च विवर्णो भवति ॥ तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्ध
लक्षणमात्मकर्म्मप्रसाधकं भवति ॥
भवन्ति चात्र ॥ सर्वाग्निदग्धेषु पुनर्दोषयो
अग्निना कोपितं रक्तं दग्धं जन्तोः प्रकुप्यति ।
ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्य्यते ॥
तुल्यवीर्य्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ।
तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते ॥
स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धते ।
दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा संप्रचक्षते ॥
लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्य्यमुष्णं तथौषधं ।
शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितं ॥
प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितं ।
तस्मात्सुखयति ह्युष्णं नतु शीतं कथञ्चन ॥
शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्य्याद्भिषक् पुनः ।
घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥
सम्यग्दग्धे तुगोचीरी लक्षचन्दनगैरिकैः ।
साम्रतैः सर्षिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥

CC-0. Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

ग्राम्यानूपौदकैश्चैनं पिष्टैर्मांसैः प्रलेपयेत् ।
पित्तविद्रधिवच्चैनं संततोष्णमाचरेत् ॥
अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलां ।
क्रियां कुर्य्याद्भिषक् पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ॥
तिन्दुकीबिल्वक्षायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
व्रणं गुडूचीमलैर्वा छादयेदयवौदकैः ।
क्रियाञ्च निखिलां कुर्य्याद्भिषक् पित्तविसर्पवत् ॥
मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ।
मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमं ॥
लेहदग्धे क्रियां रक्तां विशेषेणाचरेत् ।
(अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणं ॥)
श्वसिति क्षौति चात्यर्थमत्याधमति कासते ।
चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते ॥
सधूमकं निःश्वसिति ध्मेयमन्यन्न वेत्ति च ।
तथैवच रसान् सर्व्वान् श्रुतिश्चाप्युपहन्यते ॥
तृष्णादाहज्वरयुतः सोदत्यर्थञ्च मूर्च्छति ।
धूमोपहत इत्येवं शृणु तस्य चिकित्सितं ॥
सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्करांबु वा ।
मधुराम्लौ रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वमतः कोष्ठगुद्धिः स्याद्बुभगन्धश्च नश्यति ।
विधिनानेन शाम्यन्ति सदनच्छर्द्युज्वराः ॥
दाहमूर्च्छातृडाध्मानश्वासकासाश्च दारुणाः ।
मधुरैर्लवणाम्लैश्च कटुकैः कवलग्रहैः ॥
सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति ।
शिरोविरेचनं तस्मै दद्याद्योगेन शास्त्रवित् ॥
दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरोग्रीवञ्च देहिनः ।
अविदाहि लघुस्निग्धमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥
उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्य्यो विधिः सदा ।
शीतवर्षानिलहत उष्णं स्निग्धञ्च शस्यते ।
तथातितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथञ्चन ॥
इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।
स्नेहाभ्यङ्गपरिषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥

त्रयोदशाध्यायः ।

अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

जलौकावचारणम्

नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमा

Kangri Collection, Haridwar, Digitized

राणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणिता वसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं मृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्वाणि सर्वैर्वा ॥

भवन्ति चात्र ॥

उष्णं सप्रधुरं स्निग्धं गवां मृङ्गं प्रकीर्त्तितं ।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तद्रक्तसेचने ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।
तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने ॥
अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितं ।
तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तद्रक्तसेचने ॥

तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन मृङ्गेन शोणितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्तर्दीपया ऽलाब्वा ।

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायु रितिजलायुका जलमासामोक इति जलौक सः । ता द्वादश तासांसविषा षट् ताव त्यएव निर्विषा । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना

चेति। ताम्रञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा। वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा। रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्दा। इन्द्रायुधवद्बहुराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा। ईषत्सितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोदशनवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति। तामिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः। इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचित्रितास्याख्याताः॥

अथ निर्विषाः। कपिला पिङ्गला शृङ्गमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिकाचेति।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुञ्जवर्णा कपिला। किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाक्षुगाच पिङ्गला। यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शृङ्गमुखी। मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। मुञ्जवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी।

Kangri Collection, Haridwar, Digitized

स्निग्धा पद्मपलवर्षाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिकासाच पर्ण्यर्थे। इत्येता अविषा व्याख्याताः॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि। तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्योमहाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः॥ पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः॥

भवति चात्र॥

क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः॥

तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात्। अथैनां नवेमहति घटे सरस्तडागोदकपङ्कभावष्यनिध्यात्। भक्ष्यार्थेचासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानिच पत्राणि। द्यहात्त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यचमद्यात् सप्तरात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत्॥

CC0. Gurukul Kangri

भवति चात्र ॥

स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्वो मन्दविचेष्टिताः।
अग्राहिण्योऽल्पायुष्यः सविषाश्च न पूजिताः॥

अथ जलौकोऽवसेक साध्यव्याधितमुपवेश्यसंवेश्य वा विरूक्ष्यचास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्य रुजः स्यात्। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिताविगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत्। सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुलोतावच्छन्नां ज्ञात्वा मुखमपाहृत्यादृश्यन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत्। यदाच निविशते ऽस्यखुरवदाननं ज्ञात्वोन्नम्यच स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्संचयेच्च। दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैलसर्षपाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीत

Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पुच्छं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदासुखाद्गामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तविज्ञानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकण्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टतेसा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्वान्तायां व्याधिरसाध्यइन्द्रलुप्तो नाम भवति। अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौको व्रणान्मधुनाघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेदभीतं वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति।

भवति चात्र॥

क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणं।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेद्गदान्॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

अथातः शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य

द्विविधवीर्य्यमष्टविधवीर्य्यञ्च वानेकगुणञ्चोपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसइत्युच्यते। तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्योर्द्ध्वगां दशदश चाधोगामिन्यश्चतस्रश्चिर्य्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चाहृष्टहेतुकेन कर्म्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाज्ञतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः। तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तैजस इति। अनोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवन तर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते। स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति।

भवतश्चात्र ॥

रञ्जितास्तेजसात्वापः शरीरस्थेन देहिनां।
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्ज्ञं प्रवर्त्तते।
तद्द्वादशाद्द्वादशाद्वूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयं ॥

Kangri Collection, Haridwar, Digitized

आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वा
द्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापेरजीवरक्तमाहुरा
चार्य्याः ॥

विस्रता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।
भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ञः शुक्रस्य सम्भवः ॥

तत्रैषां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ।
रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अन्नात्पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः ॥

तत्र रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतीत्यतो
रसः । स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि
पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धाताववतिष्ठत
एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तव
मिति ।

भवति चात्र ॥

अष्टादश सहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन्समुच्चये ।
कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदणुना विशेषेणानु
धावत्येवं शरीरं केवलं । वाजीकरण्यस्त्वोष

धयः स्वबलगुणोत्कर्षाद्विरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति ॥

तथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यपवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विकृतपवनकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवतिरोभराज्यादयोऽयार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैःस्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति। स एवान्नरसोष्टद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति। त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥

तेषां क्षयवृद्धी शोणितनिमित्ते तस्मात्तदधिकृत्य वक्ष्यामः ॥ तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टं। नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्रमनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामस्कन्दिश्च पित्तदुष्टं। गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरस्थायि मांसपेशीप्रभं श्ले

मदुष्टञ्च। सर्वलक्षणसंयुक्तं काङ्क्षितं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टं। पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णञ्च। द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं॥ जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः। इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्थं जानीयात्॥ विस्राव्यान्यत्रवक्ष्यामः॥ अथाऽविस्राव्याः सर्वाङ्गशोफः क्षीणस्य चाल्पभोजननिमित्तः पाण्डरोग्यर्शसोदरिशोषिगर्भिणीनाञ्च स्रवयवः॥

तत्र शल्यविस्रावणं द्विविधं प्रच्छानं सिरा व्यधनञ्च। तत्र वृद्ध्यसङ्कीर्णं सूक्ष्मं समममवगाढमनुत्तानमाशु च शस्त्रं पातयेन्मर्म्मसिरास्नायुसन्धीनां चानुपघाति। तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्निग्धेऽभुक्तवतः स्वप्नत्वाच्छोणितं न स्रवत्यल्पं वा स्रवति॥

भवतिचात्र॥ (के वांरक्तं न स्रवति)

मद्यमूर्च्छाश्रमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनां।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते॥

तद्दुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत्। अत्युष्णातिस्नि

न्नातिविड्वेष्वन्नैर्विस्रावितमति प्रवर्त्तते । तद तिप्रवृत्तं शिरोभितापमान्ध्यमधिमन्थं तिमि रप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेका ङ्गविकारं तृष्णादाहौ हिक्कां कासं श्वासंपा ण्डुरोगं मरणं चापादयति ॥

भवन्तिचात्र ॥

तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्निग्धे नातितापिते । जवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥

सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥

त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये। रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीत शिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रि कटुकागारधूमहरिद्रार्कांङ्कुरनक्तमालफलैर्य थालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चू र्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगैर्व्रणमुखमवघ र्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते

Kangri Collection, Haridwar. Digitized

रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः घृतैर्व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीड़येत्। सालसर्ज्जार्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा भ्रामितेन समुद्गकेन लाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात्। शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तव्यधनादनन्तरंवा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत्। काकोल्यादिक्षीरं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत्। एणहरिणोरभ्रगवयमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सस्नेहैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्।

भवन्तिचात्र॥ प्रतिश्रुतस्रोपद्रवः

धातुक्षयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः।
पवनश्च परं कोपं याति तस्मात्प्रयत्नतः॥
तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः।
ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत्॥

चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणं ।
सम्थानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥
व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमं ।
तथा सम्पाचयेच्छस्त्रं दाहः सङ्कोचयेत् सिराः ॥
अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने भस्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥
कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥
सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।
सावशेषे ततः स्थेयं नतु कुर्य्यादतिक्रमं ॥
देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इतिस्थितिः ॥
स्रुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ।
शोफं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीय मध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्र प्रस्वेदनो

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ह्रहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति। रागपक्त्योजस्ते जोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्म्म णाऽनुग्रहं करोति। सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोप णपूरणबलस्थैर्य्यकृत्श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदकर्म्मणानुग्रहं करोति। रसः प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति। रक्तं वर्णप्रसादं मांस पुष्टिं जीवयतिच। मांसं शरीरपुष्टिं मेदसश्च। मेदःस्नेहस्नेहौ दृढ़त्वं पुष्टिमस्थ्नाञ्च। अस्थि देहधारणं मज्ञः पुष्टिञ्च। मज्जा प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नाञ्च करोति। शुक्रं धैर्य्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं वीजार्थंच। पुरीषमुपस्तम्भं वायुग्निधारणञ्च। वस्तिपूर णविक्लेदजन्मूत्रं। स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्य्य कृत्। रक्तलक्षणमार्त्तवं गर्भश्च। गर्भो गर्भ लक्षणं। स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं जीवन म्चेति। तेषां विधिवत्परिरक्षणं कुर्वीत॥

अतऊर्द्धमेषां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः। क्षयः पुनरेषामतिसंशोधनातिसंशमनवेग विधार णासात्म्यान्नमनस्तापव्यायामानशनातिमैथुनै

र्भवति। तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्व मल्पहर्षो मूढ़संज्ञता च। पित्तक्षये मन्दो ष्माग्निता निष्प्रभत्वञ्च। श्लेष्मक्षये रूक्षता न्तर्दाह आमाशयेतराशयधिरसां शून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्ब्बल्यं प्रजागरणञ्च। तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः॥

रसक्षये हृत्पीड़ाकम्पः शून्यतातृष्णा च। शोणितक्षये त्वक्पारुष्यमल्पशीतप्रार्थना सि राशैथिल्यञ्च। मांसक्षये क्लिग्नशुष्कौष्ठो स्योरुवक्षःकक्षापिण्डिकोदरग्रीवाशुष्कतारौ क्ष्यतोदौ गात्राणां सदनं धमनीशैथिल्यञ्च। मेदःक्षये लोहामिश्रद्विः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च। अस्थिक्षयेऽस्थितोदो दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यञ्च। मज्जक्षयेऽल्पशुक्रता पर्व्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च। शुक्रक्षयेमेढ्रवृषणवेदनाऽशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्परक्तशुक्रदर्शनञ्च तत्रापि स्वयोनि वर्द्धनद्रव्योपयोगः प्रतीकारः॥पुरीषक्षये हृद यपार्श्वपीड़ा सशब्दत्व च वायोरूर्द्ध्वगमनं कु क्षौसञ्चरणञ्च। मूत्रक्षये वस्तितोदोऽल्पमू

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri | Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

ता च। अत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येवप्रतीकारः॥ स्वेदक्षये स्तब्धरोमकूपता त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं स्वेदनाशश्च तत्राभ्यङ्गः स्वेदोपयोगश्च॥ आर्त्तवक्षये यथोचितकालादर्शनमल्पता वा योनिवेदनाच्च तत्र संशोधनमाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगः॥ स्तन्यक्षये स्तनयोर्ग्लानता स्तन्यासम्भवोऽल्पता वा तत्र श्लेष्मवर्द्धनद्रव्योपयोगः॥ गर्भक्षये गर्भास्यन्दनमनुन्नतकुक्षिताच्च तत्र प्राग्वस्तिकालायाःक्षीरवस्तिप्रयोगो मेध्यान्नोपयोगश्चेति।

अत ऊर्द्धमतिवृद्धानां दोषधातुमलानां लक्षणं वक्ष्यामः॥ वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्द्धनाभ्युपसेवनाद्भवति। तत्र वातवृद्धौ त्वक्पारुष्यं कार्श्यं कार्ष्ण्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढ़वर्च्चस्त्वञ्च। पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्ब्बल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्च। श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्य्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रासन्धिश्लेषश्च। रसोऽतिवृद्धौ हृदयोत्क्लेदं

प्रसेकञ्चापादयति। रक्तं रक्ताङ्गाक्षितां सिरापूर्णत्वञ्च। मांसं श्लिग्गण्डौष्ठोपस्थोरुबाहुजङ्घासु वृद्धिं गुरुगात्रताञ्च। मेदः स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च। अस्थि अधस्थीन्यधिदन्तांश्च। मज्जा सर्वाङ्गनेत्रगौरवं। शुक्रं शुक्राश्मरीमतिप्रातुर्भावञ्च॥ पुरीषमाटोपं कुक्षौ शूलञ्च। मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च। स्वेदस्त्वचो दौर्गन्ध्यं कण्डूञ्चार्त्तवमङ्गमर्दमतिप्रवृत्तिं दौर्बल्यञ्च। स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं तोदञ्च। गर्भो जठराभिवृद्धिं शोथञ्च॥ तेषां यथास्वं संशोधनं शमनञ्च क्षयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत॥

पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वृद्धेर्यद्धि परं परं।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितं॥

बललक्षणं बलक्षयलक्षणमत ऊर्द्धं वक्ष्यामः। तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात। तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता

Kangri Collection

सर्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो वाह्या नामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रति पत्तिर्भवति ।

भवन्ति चात्र ॥

ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरं ।
विविक्तं मृदुमृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमं ॥
देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनां ।
तदभावाच्च शीर्य्यन्ते शरीराणि शरीरिणां ॥
अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात्क्षुधः ।
ओजः संक्षीयते क्षेभ्यो धातुग्रहणनिःसृतं ।
तेजः समीरितं तच्च प्राणिभ्यंसयति देहिनः ॥

तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥ सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे । स्तब्धगुरुगात्रता वातशोफो वर्णभेदो ग्लानि स्तन्द्रा निद्राच व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये ॥

भवन्ति चात्र ॥

त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः ।
विस्रंसप्रसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनं श्रमः ।

अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविध्वंसलक्षणं ॥
गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य भेदनं ।
तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणं ॥
मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ।
पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये ॥

तत्र विध्वंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमास्थापयेत् । नष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत् ।

तेजोऽग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमार्यमृदुरोमतोत्साहदृष्टिस्थितिप्रक्षिकान्तिदीप्तयो भवन्ति तत् कषायतिक्तशीतरूक्षविष्टम्भिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते । तस्यामि पारुष्यवर्णभेदतोदनिष्प्रभत्वानि विध्वंसने भवन्ति । कार्श्यं मन्दाग्नितास्थिपर्व्यक्च्युतिर्व्यापत्तौ दृष्ट्यग्निबलहान्यनिलप्रकोपमरणानि क्षये तत्रापि स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकस्निग्धलघ्वन्नानि क्षये विदधीत ॥ भवन्ति चात्र ॥

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि वा नरः ।
स्वयोनिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥
यद्यदाहारजातं हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।
तस्य तस्य स लाभे तु तं तं क्षयमपोहति ॥
यस्य धातुक्षयाद्वायुः सन्धीं कर्म्म च नाशयेत् ।
प्रक्षीणञ्च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुं ॥

रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्यचाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति तदतिस्थौल्यमापादयति तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वास पिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्षयनगात्रसादगुह्यदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति सौकुमार्य्यान्मेदसःसर्वक्रियासुसमर्थः कफमेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायो भवत्यावृतमार्गत्वादेवं शेषा धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणोभवति प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकारा सर्वेणामन्यतमंप्राप्य पञ्चत्वमुपयातिसर्व्व एवचास्य रोगाबलवन्तोभवन्त्यावृतमार्गत्वात् स्रोतसामतस्तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत् ।

उपनेतु शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रत्रिफलालो हरजोरसाञ्जनमधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामा कोद्दालकादीनां विरूक्षणच्छेदनीयानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखन वस्तुप्रयोगश्चेति ॥ तत्र पुनर्वातलाहारसेविनो ऽतिव्यायामव्यवायाध्ययनभयशोकध्यानरा जागरणपिपासाक्षुत्क्षयाल्पाशनप्रभृतिभि रुपशोषितो रसधातुः शरीरमनुक्रामन्नल्पत्वा न्नप्रीणयति तस्मादतिकार्श्यञ्च भवति । सो ऽतिकृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादाने ष्वसहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च क्रियासु भवति श्वासकासशोषप्लीहोदराग्निसादगुल्म रक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यल्पप्राणत्वा दतस्तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्यश्वगन्धाविदारीविदारीगन्धाशतावरीबलातिबलानागबलानां मधुराणामन्यासा ञ्चौषधीनामुपयोगः क्षीरदधिघृतमांसशालि षष्टिकयवगोधूमानाञ्चदिवास्वप्नब्रह्मचर्य्याव्या यामवृंहणवस्तुप्रयोगश्चेति । यः पुनरुभय

साधारणान्युपसेवेत तस्यान्नरसः शरीरमनु क्रामन्समान् धातूनुपचिनोति समधातुत्वा न्मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पि पासाशीतोष्णवर्षातपसहो बलवांश्च स सतत मनुपालयितव्य इति ।

भवन्ति चात्र ॥

अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।
श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलात्तु पूजितः ॥
दोषः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ।
इन्धनं स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकं ॥
बैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।
दोषधातुमलानान्तु परिमाणं न विद्यते ॥
एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्य्यते ।
न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥
दोषादीनान्त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।
अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥
समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥
स्वस्थस्य रक्षणं कुर्य्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ।

क्षपयेद्दष्टंहयेद्वापि दोषधातुमलान् भिषक्।
तावद्यावद्रोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥

॥ षोड़शोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारमुपवेश्य बालक्रीड़नकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजुविध्येत् प्रतनुकं सूच्या वहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य वामं कन्यायास्ततःपिचुवर्त्तिं प्रवेश्य सम्यक् विद्धमा मतैलेन परिषेचयेत्। शोणितबहुत्वेन वेदनया वान्यदेशविद्धमिति जानीयान्निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति। तत्राज्ञेनयदृच्छया विद्धा

सुसिरासु कालिकामर्म्मरिकालोहितिकासूपद्रवाभवन्ति। तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः स्वप्नधुर्वेदनाच भवति। मर्म्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च। लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति। तेषु यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत। क्लिष्टजिह्मप्रग्रस्तसूची व्यधाङ्गाढ़तरवर्त्तित्वाद्दोषप्रकोपाद्प्रग्रस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिं सुप्रहृत्याशुमधुकैरण्डमूलनिच्छिष्टायवतिलकल्कैर्म्मधुघृतप्रगाढ़ैरालेपयेत्तावद्यावत्सुरूढ़ इति सुरूढं चैनं पुनर्व्विध्येत् विधानन्तु पूर्व्वोक्तमेव। अहात्रहाय वर्त्तिञ्च स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव। अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्य्यात्॥

भवति चात्र॥

एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधानृणां।
दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः॥

तद्यथा नेमिसन्धानकउत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्व्वेधिमो

व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णोवल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्व्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। वाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तर दीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकःवाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयःप्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोःक्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्व्वल्लीकर्णः। ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मरालिर्यष्टीकर्णः। निर्म्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकोष्ठकपालि

रिति। बन्धेष्वपि तु श्लोफदाहरागपाक पिडकास्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति॥

भवन्ति चात्र॥

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह।
कर्णपीठं समे मध्येतस्य विद्वा विवर्द्धयेत्॥
वाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत्।
आभ्यन्तरायां दीर्घायां वाह्यसन्धिरुदाहृता॥
एकैवतु भवेत्यालिः स्थूला ह्रस्वा क्षिरा च या।
तां द्विधा पाटयित्वा तु क्षित्वा चोपरि सन्धयेत्॥
गण्डादुत्माद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता।
कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्विध्य शास्त्रवित्॥

अतोन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरुपहरणीयो क्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतश्चालोमहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णञ्चेति। ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा वन्धमुपधार्य्य छेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णं शोणितमवेक्षेत तद्दृष्टमदुष्टं चेति तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां श्लेष्मदुष्टे सुराम

ण्डोष्णोदकाभ्यां प्रलाल्य कर्णौ पुनर वलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात्। ततो मधु तेनाभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढ़मशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेना वकीर्य्याचारिकमुपदिशेद्द्विव्रणीयोक्तेनच वि धानेनोपचरेत्।

भवतश्चात्र। असाध्यमाह—

विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनं।
व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्जयेत्॥
आमतैलपरीषेकं त्रिरात्रमवचारयेत्।
ततस्तैलेन संसृष्टं त्र्यहादपनयेत् पिचुं॥

नचासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा सन्दध्यात्। सहिवातदुष्टे रक्ते रूढ़ो ऽपिपरिपुटनवान्। पित्तदुष्टे दाहपाकरागवे दनावान्। श्लेष्मदुष्टेस्तब्धः कण्डूमान्। अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् क्षीणोऽल्प मांसो त वृद्धिमुपैति। स यदा सुरूढ़ो निरु पद्रवःसवर्णो भवति तदैनं शनैःशनैरभिवर्द्ध येत्। अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदना

वान् पुनश्छिद्यते वा ॥ अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कार्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् ।

स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् ।
अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते ॥
यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्त्रिभिश्चोद्वर्त्तनं हितं ।
शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः ॥
तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात्सालिवर्द्धनं ।
ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः ॥
तेषामग्राङ्गदेशेषु कुर्य्यात् प्रच्छानमेवतु ।
वाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः ॥
बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् ।
आम कोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥
जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः ।
सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥
अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह ।

यो यथा सुनिविष्टःस्यात्तं तथा विनियोजयेत् ॥
कर्णपाल्यामयान्नॄणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ।
कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥
द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रुजः ।
विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥
दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके ।
कण्डूः सम्भवथुस्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥
यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितं ।
स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकै प्रलेपासृग्विमोक्षणैः ॥
मृद्वीं क्रियां दृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा ।
य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥
अत ऊर्द्धं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् ।
उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो मृशं ॥
अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।
स्रावी च दाहवांश्चैव मृत्वेषां क्रमशः क्रियां ॥
अपामार्गः सर्जरसः पाटलालकुचत्वचौ ।
उत्पाटके प्रलेपः स्यात्तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥
शम्याकशिग्रुपूतीकगोधामेदोऽथ तद्वसा ।
वाराहं गव्यमैणेयं पित्तं सर्पिश्च संसृजेत् ॥
लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ।

गौरीं सुगन्धां सश्यामामनन्तां तण्डुलीयकं ॥
स्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ।
पाठां रसाञ्जनं चौद्रं तथा स्यादुषणकाञ्जिकं ॥
दद्याल्लेपं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितं ।
व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता ॥
मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितं ।
गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः कृतदंशने ॥
प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्यके ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥
तैलमेभिश्च सम्पक्वं व्रणे कण्डूमतः क्रियां ।
सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीर ससैन्धवं ॥
एतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ॥
ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं स्रावयेदवपाद्यतु ।
ततः सैन्धवचूर्णन्तु घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् ॥
लिखित्वा तत्स्रुतं घृष्ट्वा चूर्णैरोभ्रस्य जम्बुले ।
क्षीरेण प्रतिसार्य्यैनं गुडं संरोपयेत्ततः ॥
मधुपर्णीं मधुकञ्च मधुकं मधुना सह ।
लेपः स्राविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितं ॥
पञ्चकल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ।
जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥

विश्लेषितायास्त्वथ नासिकाया वक्ष्यामि सन्धा
नविधिं यथावत् । नासाप्रमाणं पृथिवीरुहा
णां पत्रं गृहीत्वा त्ववलम्बितस्य ॥ तेन प्रमा
णेन हि गण्डपार्श्वादुत्कृत्य बद्धं त्वथ नासि
काग्रं । विलिख्य चाशु प्रतिसन्दधीत तत्साधु
बन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥ सुसंहितं सम्यगथो यथा
वन्नाड़ीद्वयेनाभिसमीक्ष्य बद्ध्वा । प्रोन्नम्य
चैनामवचूर्णयेच्च पत्तङ्गयष्टीमधुकाञ्जनैश्च ॥
संछाद्य सम्यक् पिचुनासितेन तैलेन सिञ्चेद
सकृत्तिलानां । घृतञ्च पाय्यः स नरः सुजीर्णे
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशं ॥ रूढ़ञ्च
सन्धानमुपागतं स्यात्तदर्द्धशेषन्तु पुनर्निकृ
न्तेत् । हीनां पुनर्वर्द्धयितुं यतेत समाञ्च
कुर्य्यादतिदृढ़मांसां ॥
नाड़ीयोगं विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिं ।
य एवमेवं जानीयात् स राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

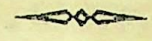

अथात आमपक्वैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

गोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रध्यलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽभिधास्यन्ते ऽनेकाकृतयस्तैर्विलक्षणः पृथुर्ग्रथितः समो विषमो वा त्वङ्मांससंस्थायी दोषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थितः गोफ इत्युच्यते । स षड्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनिमित्तः ।

तस्य दोषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र वातगोफोऽरुणः कृष्णोवा परुषो मृदुरनवस्थितास्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । पित्तगोफः पीतो मृदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसारी चोषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । श्लेष्मगोफः पाण्डुः शुक्लो वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारी कण्ड्वादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । सर्ववर्णवेदनःसन्नि

पातजः । पित्तवच्छोणितजोऽतिक्षणश्च । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभासश्च । स यदा वाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न शमावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्ययाद्वृद्धत्वाद्वा दोषाणां तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्य मध्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमान मवधारय । तत्र मन्दोष्मता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टं सूचिभिरिव निस्तुद्यते दश्यत इव पिपीलिकाभिस्ताभिश्च संदश्यतइव छिद्यत इव शस्त्रेण भिद्यत इव शक्तिभिस्ता ड्यत इव दण्डेन पीड्यत इव पाणिना घट्टयत इव चाङ्गुल्या दह्यते पच्यत इव चाग्निद्वारा श्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति टङ्किकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति । आध्मातवस्तिरिवाततश्च शोफो भवति त्वम्वै वर्ण्यं शोफाभिहतिर्ज्वरदाहपिपासाभक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गं ॥ वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता-वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडितेप्रत्युन्नमनं वस्तावि

वोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीड़यत्येकमन्तमन्ते वावपीड़िते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरनुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्वलिङ्गं॥ कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो भिषग्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थौल्यमल्परुजताश्मवद्घनता न तत्र मोह मुपेयादिति॥

भवन्ति चात्र।

आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक्।
जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः॥

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः। तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषः॥ कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य। पचत्यतः शोणितभेष पाको मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः॥

तत्रामच्छेदे मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यापादनमतिमात्रं शोणितात्रिप्रवृत्ति र्वेदना प्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोपद्रवदर्शनं क्षतविद्र

धिर्न्या भवति । स यदा भयमोहाभ्यां पक्वमपक्वमिति मन्यमानश्चिरमुपेक्षतेव्याधिं वैद्यस्तदागम्भीरानुगतो द्वारमलभमानः पूयः स्वमाश्रयमवदीर्य्यात्सङ्गं महान्तमवकाशं कृत्वा नाड़ीं जनतित्वा कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वेति ।

भवन्तिचात्र ।

यश्छिन्नत्रासमज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥
प्राक्शस्त्रकर्म्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ।
मद्यं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ।
तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्म्मणि ॥
प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ।
धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकं ।

अल्पो महान्वा क्रियया विना यः समुच्छ्रितः पाकमुपैति शोफः । विशालमूलो विषमो विदग्धः स कृच्छ्रतां यात्यवगाढ़दोषः ॥ आले पविस्रावणशोधनैश्च सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोप शाम्येत् । पच्येत शीघ्रं सममल्पमूलः स

पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥ कक्षं समा
साद्य यथैव वह्निर्व्वायुरीरितः सन्दहति प्रस
ह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं
शिरास्नायु च खादतीह ॥ व्रणेषु क्रमानाह

आदौ विम्लापनं कुर्य्याद्द्वितीयमवसेचनं ।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियां ॥
पञ्चमं शोधनं कुर्य्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।
एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहं ॥
सवर्णकरणं रोमसंजननम्

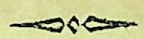

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातो व्रणालेपनबन्धविधि मध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्व्वशोफानां
सामान्यः प्रधानतमश्च तञ्च प्रतिरोगं वक्ष्या
मः । ततो बन्धः प्रधानं तेन शुद्धिर्व्रणरोपण
मस्थिसन्धिस्थैर्य्यञ्च तत्र प्रतिलोममालिम्पेत्
नानुलोमं प्रतिलोमेहि सम्यगौषधमवतिष्ठते
नुप्रविशति रोमकूपान् स्वेदवाहिभिःसिरा

मुखैश्च वीर्यं प्राप्नोति। मच्च शुष्यमाणमुपेक्षे
तान्यत्रपीड़यितव्यात्। शुष्को ह्यपार्थकोऽरु
ष्करश्च। स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेहआलेपश्चतेषा
मन्तरं प्रलेपःशीतस्तनुरविशोषी विशोषीच।
प्रदेहस्तूष्णःशीतोवा बहलोऽवश्यंविशोषी च।
मध्यमोऽवालेपः। तत्ररक्तपित्तप्रसादजदाले
पः। प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः शोध
नोरोपणः शोफवेदनापहश्च तस्योपयोगः
क्षताक्षतेषु। यस्तु क्षतेषू पयुज्यते स भूयः
कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञके
नास्रावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणम
न्तर्निदोषता व्रणशुद्धिश्च भवति॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत्।
यथास्वं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहं॥
त्वक्प्रसादनमेवाग्र्यं मांसरक्तप्रसादनं।
दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनं॥
मर्म्मदेशेषु ये रोगा गुह्येष्वपि तथा नृणां।
संशोधनाय तेषां हि कुर्य्यादालेपनं भिषक्॥
षड्भागं पैत्तिके स्नेहं चतुर्भागन्तुवातिके।
अष्टभागन्तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत्॥

तस्य प्रमाणमार्द्रमाहिषचर्म्मोत्सेधमुपदिश
न्ति। नचालेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्छैत्यपि
हितोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति।
प्रदेहसाध्ये व्याधौ तु हितमालेपनं दिवा।
पित्तरक्ताभिघातोत्थे सविषे च विशेषत॥
नच पर्य्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत्।
उष्माणं वेदना दाहं घनत्वाज्जनयेत्स हि॥
उपर्य्युपरि लेपन्तु न कदाचित् प्रदापयेत्॥
नच तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत्पुनः।
शुष्काभावात्स निर्वीर्य्यो युक्तोऽपि स्यादपार्थकः॥

अतऊर्द्ध्वं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः।
तद्यथा क्षौमकार्प्पासाविकदुकूलकौशेयपत्रोर्ण
चीनपट्टचर्म्मान्तर्व्वल्कलालाबूशकललताविदल
रज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति तेषां व्याधिं
कालं चावेक्ष्योपयोगः प्रकरणतश्चैषामादेशः॥

बन्धविशेषानाह—

तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्ड
लस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफ
णाः पञ्चाङ्गीचेति चतुर्दशबन्धविशेषाः। तेषां
नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। तत्र

बन्धविषयमाह

कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु विदध्यात्। दाम

सम्बाधेऽङ्गे । सन्धिकूर्चकभ्रूतनान्तरतलकर्णेषु स्वस्तिकं । अनुवेल्लितन्तु शाखासु । ग्रीवामेढ्रयोः प्रतोली । वृत्तेऽङ्गेमण्डलं । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रेषु स्वगिकां । यमलव्रणयोर्यमकं । हनुशङ्खगण्डेषु खट्वां । अपाङ्गयौक्षीनं । पृष्ठोदरोरःसुविबन्धं । मूर्द्धनिवितानं । चिबुकनासौष्ठांसवस्तिषु गोफणां । जत्रूर्ध्वं पञ्चाङ्गीमिति । यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन् विद्ध्यात् । यन्त्रणमतऊर्ध्वमवस्तिर्य्यक्च ॥ यन्त्रनाविधिमाह

तत्र वनांकवलिकां दत्वा वामहस्तपरिक्षेपमृजुमनाविह्वलसङ्कुचितं मृदुपट्टं तिवेष्ट्य बन्धीयात् । नच व्रणस्योपरि कुर्य्यात्ग्रन्थिमावाधकरं वा । नच विकेशिकौषधे अतिस्निग्धे अतिरूक्षे विषमे वा कुर्वीत यस्मादतिस्नेहात् क्लेदो रौक्ष्याच्छेदोदुर्न्यासाद्व्रणवर्त्मावधर्षणमिति । यन्त्रभेदानाह-

तत्र व्रणायतनविशेषाद्बन्धविशेषस्त्रिविधो भवति गाढःसमः शिथिल इति ।

पीड़यन्नरुजो गाढ़ः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः।

नैव गाढ़ो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्त्तितः॥

तत्र स्फिक्कुक्षिकक्षावङ्क्षणोरःशिरःसु गाढ़ः। शाखावदनकर्णकण्ठमेढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरस्सु समः। अक्ष्णोः सन्धिषु च शिथिल इति। तत्र पैत्तिकं गाढ़स्थाने समं बध्नीयात् समस्थाने शिथिलं शिथिलस्थाने नैवं शोणितदुष्टञ्च। श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने समं समस्थाने गाढ़ं गाढ़स्थाने गाढ़तरमेवं वात दुष्टञ्च। तत्र पैत्तिकं शरदि ग्रीष्मे द्विरह्नो बध्नीयाद्रक्तोपद्रुतमप्येवं श्लैष्मिकं हेमन्तवसन्तयोस्त्र्यहाद्वातोपद्रुतमप्येवं। एवमभ्यूह्य बन्ध विपर्य्ययञ्च कुर्व्वीत। तत्र समशिथिलस्थानेषु गाढ़बद्धे विकेशिकौषधनैरर्थक्यं शोफवेदनाप्रादुर्भावश्च। गाढ़समस्थानेषु शिथिलबद्धे विकेशिकौषधपतनं पट्टसञ्चाराद्व्रणवर्त्मावघर्षणमिति। गाढ़शिथिलस्थानेषु समं बद्धे च गुणाभाव इति। अविपरीतबन्धे वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादो मार्दवञ्च। अबध्यमानो दंशमशकतृणकाष्ठोपलपांशुशीतवातातपप्रभृतिभिर्व्विशेषैरभिहन्यते व्रणो विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैत्या

लेपनादीनि चाश्य विशोषमुपयान्ति ॥
चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमतिपातितं ।
अस्थि स्नायुसिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥
सुखमेवं व्रणी शेते सुखं गच्छति तिष्ठति ।
सुखं शय्यासनस्थश्च क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥

अबन्धाः पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यदा च शोफदाहपाकरागवेदनाभिभूता क्षाराग्निदग्धाः पाकात् प्रकुपिताः प्रविशीर्णमांसाश्च भवन्ति ।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिड़का मधुमेहिनां ।
कर्षिकाश्चोष्टरुविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ॥
मांसपाके न बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे ।
स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् अत्याश्चत्यांश्च बुद्धिमान् ॥
देशं दोषंच विज्ञाय व्रणञ्च व्रणकोविदः ।
ऋतूंश्च परिसंख्याय ततो बन्धन् निवेशयेत् ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगधस्ताच्च बन्धाना त्रिविधा मता ।
यया च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥
घनां कवलिकां दत्वा मृदु चैवापि पट्टकं ।
विकेशिकामौषधञ्च नातिस्निग्धं समाचरेत् ॥
प्रक्लेदयत्यतिस्निग्धा तथा रूक्षा त्रिणोत्ति च ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Ha

युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥
विषमंच व्रणं कुर्य्यात् स्रावयेत्स्रावयेत्तथा ।
यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
पित्तजे रक्तजे वापि सद्यइेव परिच्छिपेत् ।
असक्तत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥
तत्तेन प्रतिलोम्याच्च स्रावयेदनुलोमतः ।
सर्व्वांश्च बन्धान् गूढांस्तान् सर्व्वांश्च विनिवेशयेत्॥
ओष्ठस्याप्येष सन्धाने यथोद्दिष्टो विधिः स्मृतः ।
बुद्ध्योत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थिषु जानता ॥
उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।
गच्छतो विविधैर्यानैर्नास्य दुष्यति स व्रणः ॥
ये च स्युर्मांससंस्था वै लग्नताश्च तथा व्रणाः ।
सन्ध्यस्थिकोष्ठप्राप्ताश्च सिरास्नायुगतास्तथा ॥
तथावगाढगम्भीराः सर्व्वतो विषमस्थिताः ।
नैते साधयितुं शक्या ऋते बन्धाद्भवन्ति हि ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातोऽव्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

व्रणिनः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागारं प्रशस्तवास्त्वादिककार्य्यं ।
प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातप्रवर्जिते ।
निवाते नच रोगाः स्युः शारीरागन्तुमानसाः॥
तस्मिन् शयनमसम्बाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्कं सशस्त्रं कुर्वीत ।
सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णे शयने व्रणी ।
प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नतं शिरः॥
तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियम्बदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत ।
सुहृदो विचिपन्त्याशु कथाभिर्व्रणवेदनाः ।
आश्वासयन्तो बहुशस्त्वनुकूलाः प्रियम्बदाः ॥
व्रणेदिवास्व प्रति नच दिवा निद्रावशगः स्यात् । लेखः
दिवास्वप्नाद्व्रणे कण्डूर्गौरवं तथा ।
स्रवथुर्वेदना रागः स्रावश्चैव भृशं भवेत् ॥

उत्थानसंवेशनपरिवर्त्तनचंक्रमणोच्चैर्भाष
णादिषु चात्मचेष्टासुप्रमत्तो व्रणं संरक्षेत् ।
स्थानासनं चंक्रमणं यानयानातिभाषणं ।
व्रणवान्न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥
उत्थानाद्यासनं स्थानं शय्यां चातिनिषेविता ।
प्राप्नुयान्मारुतादङ्गे रुजस्तस्माद्विवर्जयेत् ॥
गम्यानाञ्च स्त्रीणां सन्दर्शनसम्भाषणसंस्प
र्शनानि दूरतः परिहरेत् ।
स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं स्रवेत् ।
ग्राम्यधर्मकृतान् दोषान् सोऽसंसर्गेऽथवाप्नुयात् ॥
नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरित
कशाकाम्लखवणकटुकगुडपिष्टविकृतिवल्लूरशु
ष्कशाकाजाविकानूपौदकमांसवसाशीतोदकक्षी
रदधिदुग्धतक्रभ्रष्टीन् परिहरेत् ।
तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्गः प्रकीर्त्तितः ।
दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥
मद्यपश्च मैरेयारिष्टासवसीधुसुराविकारान्
परिहरेत् ।
मद्यमम्लं तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णञ्च वीर्य्यतः ।
आशुकारि च तत्प्रोक्तं क्षिप्रं व्यापादयेद्व्रणं ॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजना
निष्टअवणदर्शनेर्ष्यामर्षभयक्रोधशोकध्यानरा
त्रिजागरणविषमाशनानशनशयनोपवासवा
ग्व्यायामस्नानचंक्रमणशीतवातविरुद्धाशनाजी
र्णमक्षिकाद्याबाधाः परिहरेत् ॥

व्रणिनः संप्रतस्य कारणैरेवमादिभिः ।
क्षीणशोणितमांसस्य मुक्तं सम्यक् न जीर्यति॥
अजीर्णात्लवनाद्दोनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततः शोफरुजास्रावदाहग्राकान वाप्नुयात् ॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा
शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरेण भवित
व्यमिति । तत् कस्य हेतोर्हिंसाविहाराणि
हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुबेरस्क
न्दानुचराणि मांसशोणितप्रियत्वात् क्षत
जनिमित्तं व्रणिनमुपसर्पन्ति सत्कारार्थं जि
घांसूनि वा कदाचित् ॥

भवतिचात्र ॥

तेषां सत्कारकामानां प्रयतेतान्तरात्मना ।
धूपवल्युपहारांश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥
ते तु सन्तर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

तस्मात्सततमतन्द्रितोजनपरिष्टतो नित्यदीप्तो
दकशस्त्रस्रग्दामपुष्पलाजाद्यलङ्कृतेवेश्मनि
सम्यग्मङ्गलमनोनुकूलाः कथा श्रवन्नासीत्॥
सम्यदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः।
आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात्॥
ऋग्यजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्वि
धानैरुदाध्यायाभिषजश्च सन्ध्ययोरर्चां कुर्युः॥
सर्वपारिष्टपलाभ्यां सर्पिषा लवणेन च।
क्षिरघ्नः कारयेद्धूमं दशरात्रमतन्द्रितः॥
ललाटिकायां लाङ्गूलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं
लक्ष्मीं गुहामतिगुहां शतवीर्यां सहस्र
वीर्यां सिद्धार्थांश्च शिरसा धारयेत्॥
व्यज्येत वालव्यजनैर्व्रणं नच विघट्टयेत्।
न तुदेन्नच कण्डूयेच्छयानः परिपालयेत्॥
अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः।
वनं केसरिणाक्रान्तं वर्जयन्ति मृगा इव॥
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरं।
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति॥
तण्डुलीयकजीवन्तीसुनिषण्णकवास्तुकैः।
बालमूलकवार्त्ताकपटोलैः कारवेल्लकैः॥

सदाडिमैः सामलकैर्हतमृष्टैः ससैन्धवैः ।
अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥
शकृन्विलेपीं कुल्माषं जलञ्चापि मृतं पिबेत् ।
व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥
तौ च रुक्च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥
दिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ।
व्रणीवैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
एवं वृत्तसमाचारो व्रणी सम्पद्यते सुखी ।
आयुश्च दीर्घमाप्नोतिधन्वन्तरिवचो यथा ॥

विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्ती ति केचिदाचार्या ब्रुवते तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभावतः संयोगत श्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि

Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

च भवन्ति। तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि। एकान्ताहितानि दहनप्रचनमारणादिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि। संयोगादपराणि विषवुल्यानि भवन्ति। हिताऽहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्व्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते।

तद्यथा रक्तशालिषष्टिकगङ्गुकमुकुन्दकमाण्डकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः। एणहरिणकुरङ्गऋष्यमाटकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकरकपोतलावतित्तिरिकपिञ्जलवर्तीरवर्त्तिकादीनां मांसानि। मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेणुवाढकीसतीनाः। चिल्लिवास्तुक सुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्यः। गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येषवर्गः सर्व्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यतमः। तथा ब्रह्मचर्य्यानिवातशयनोष्णोदकनिशास्वप्नव्यायामा श्चैकान्ततः पथ्यतमाः। एकान्तहि

तान्येकान्ताहितानिप्रागुपदिष्टानि ॥ हिता हितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्तिक्तस्यापथ्य मिति ॥

संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्लीफलकवकंकारीराल्लफललवण कुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्कशा काजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगो धावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसा ।

रोगं सात्म्यञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान्। अवेक्ष्याग्न्यादिकान् भावान्रोगवृत्तेःप्रयोजयेत्॥

अवस्थान्तरबाऊल्याद्रोगादीनां व्यवस्थितं । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे ॥

द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः । दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितं ॥

एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥

नच विरूढधान्यैर्बिसामधूपयोगुडमाषैर्वा ग्राम्यानूपौदकपिशितादीनि नाश्नवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातुशाकं वाश्नी

यात् । बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्यां । काक
माचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां नाडीभङ्गशाककु
क्कुटदधीनिच नैकध्यं । मधु चोष्णोदकानु
पानं पित्तेन वा मांसानि । सुराक्षुधरापाय
सांश्च नैकध्यं । सौवीरकेण सह तिलशष्कु
लीं । मत्स्यैः सहेक्षुविकारान् । गुड़ेन
काकमाचीं मधुना मूलकं गुड़ेन वाराहं
मधुना च सह विरुद्धं । क्षीरेण मूलकं ।
आम्रजाम्बवश्वविक्कूकरगोधाश्च सर्वांश्चम
त्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं
तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा । लकुच
फलं पयसा दध्ना माषसूपेन वा मधुना घृतेन
च । प्राक्पयसंपयसोऽन्तेवा ।

अतः कर्म्मविरुद्धान् वक्ष्यामः॥कपोतान्सर्षपतै
लभृष्टान्नाद्यात्। कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरि
गोधाश्चैरण्डदार्व्वग्निसिद्धाएरण्डतैलसिद्धा वा
नाद्यात् । कांस्यभाजने दशरात्रपर्य्युषितं
सर्पिर्म्मधुचोष्णैरुष्णेवा । मत्स्यपरिप्लवने भृ
ङ्गवेरपरिप्लवने वा सिद्धां काकमाचीं । तिल
कल्कसिद्धमुपोदिकाशाकं । नारिकेलेन व

राहवसापरिप्लुष्टां बलाकां । भासमङ्गार शूल्यं नाश्नीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षौदकानुपानौ ।

अतऊर्द्धं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्य्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुराम्लौ रसवीर्य्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्व्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्लतिक्तावम्लकषायौ च सर्व्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्व्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्य्याभ्यांकटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः ।

तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितं ॥
व्याधिमिन्द्रियदौर्ब्बल्यं मरणञ्चाधिगच्छति ।
विरुद्धरसवीर्य्यादीन्भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥
यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥
(विरुद्धपानरोगचिकित्सा)
विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनं ।
वमनं शमनं वापि पूर्व्वं वाहितसेवनं ।
सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥

व्यायामशीलो बलवान्शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च । आप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वाल्पतया च जन्तुः ॥

अथ वातगुणानवक्ष्यामः ॥

पूर्व्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
गुरुर्व्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥
क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये ।
तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥
वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणां ।
तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसोलघुः ।

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।
रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥
विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः ।
पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः ।
सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणां ॥
उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्बन्धुर एव च ।
कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः ॥
तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।
क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्रणप्रश्नव्याख्यास्यामः ।

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः । तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्य्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरत ऊर्ध्वं त्रिस्थूणमाऊरेके । त एव च व्यापन्ना प्रत

यद्धेतवस्तदेभिरेवशोणितचतुर्थैः सम्भवन्ति प्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति ॥

भवति चात्र ॥

नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्नच मारुतात् ।
शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्य्यते ॥

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः तप सन्तापे श्लिष आलिङ्गने । एतेषां कर्महितैः प्रत्ययै र्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति ॥

दोषस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र समासेन वातः शोणितसंश्रयः । शोणितदयो रूपर्य्यधो नाभेः पक्वाशयः पक्वामाशयमध्यंपित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मणः। अतःपरं पञ्चधा विभज्यन्ते तत्रवातस्य वातव्याधौवक्ष्यामः । पित्तस्य यकृत् लोहानौ हृदयं दृष्टिश्चक् पूर्व्वोक्तञ्च । श्लेष्मणस्तूरः शिरःकण्ठसन्धय इति पूर्व्वोक्तञ्च । एतानि खलु दोषाणां स्थानान्यव्यापन्नानां ।

भवति चात्र ॥

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्य्यानिला यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥

अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योग्नि राहोस्वित्पित्त मेवाग्निरिति । अत्रोच्यते । न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते आग्नेयत्वात्पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरिति क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च रस दोषमूत्रपुरीषाणि तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्म्मणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकृदुक्तः । यत् पित्तं हृदय संस्थितं तस्मिन्साधकोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः । यद्दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा सरू

पग्रहणेऽधिष्ठितः। यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणांपक्ता छाया नाञ्चप्रकाशकः॥

भवति चात्र॥ पित्तलक्षणात्

पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च।
उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धं चाम्लमेव च।

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्रादित्ययोश्च चतुर्विधस्याहारस्याधारः। स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति।

माधुर्य्यात्स्निग्धत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। प्रत्यक्गुणात्
आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः॥

स तत्रस्थस्य खगत्या धमनीनां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति उरःस्थस्त्विकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरसस्य हितेन हृदयावलम्बनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्यसौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते। शिरस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिष्ठितत्वा

दिन्द्रियाणामात्मवीर्येणानुग्रहं करोति। स न्धिस्थस्तु श्लेष्मासर्वसन्धिसंश्लेषात्सर्वसन्ध्यनुग्रहं करोति।

भवति चात्र॥

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च।
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः॥

शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ तच्च प्रागभिहितं तत्स्थमेव शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति।

भवति चात्र॥

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः।
शोणितं गुरु विज्ञेयं स्याद्विदाह्यम्ल्य पित्तवत्॥

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु सञ्चीयन्ते दोषाः प्राक्सञ्चयहेतुकृताः। तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पित्तावभासता मन्दोष्मताचाङ्गानां गौरवमालस्यं चेत्य कारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति तत्र प्रथमः क्रियाकालः।

अतऊर्द्धं प्रकोपणानि वक्ष्यामः। तत्र बलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधाव

नप्रपीडनाभिघातलङ्घनप्लवनतरणरात्रिजा
गरणभारहरणगजतुरङ्गरथपदातिचर्य्याकटु
कषायतिक्तरूक्षलघुशीतवीर्य्यशुष्कशाकवल्लूर
वरकोद्दालककोरदूषश्यामाकनीवारमुद्गमसूरा
ढकीहरेणुकलायनिष्पावानशनविषमाशनाध्य
शनवातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्द्दिक्षवथूद्गारवाष्पवे
गविघातादिभिर्विशेषैर्व्वायुःप्रकोपमापद्यते ॥

वायुप्रकोपकालमाह

स शीतभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः ।
प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्नेच प्रकुप्यति ॥

क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोप
गमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतै
लपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितकशाकगो
धामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसो
वीरकसुराविकारांम्लफलकट्वरार्कप्रभृतिभिः
पित्तं प्रकोपमापद्यते ।

पित्तप्रकोपकालमाह

तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः ।
मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति ॥

दिवास्वप्नाव्यायामालसमधुराम्ललवणशीतस्नि
ग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्क
टमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदु

ग्धक्षशरापायसेक्षुविकारानूपौदकमांसवसा विसमृणालकशेरुकभृङ्गाटकमधुरवल्लीफलस मशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमाप द्यते। श्लेष्म प्रकोपकालमाह

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥

पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्धगुरुभि राहारैर्दिवास्वप्नक्रोधानलातपश्रमाभिघाता जीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिरसृक् प्रकोपमाप द्यते। रुधिरप्रकोपकालमाह

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति। तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रकोपणे ॥

तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसञ्चरणाग्निकापि पासापरिदाहान्नद्वेषहृदयोत्क्लेदाश्च जायन्ते। तत्र द्वितीयः क्रियाकालः।

अत ऊर्द्ध प्रसरं वक्ष्यामः। तेषामेभिरात ङ्कविशेषैः प्रकुपितानां पर्य्युषितकिण्वोदकपि ष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति तेषां वायुर्गतिमत्त्वात्प्रसरणहेतुः सत्यप्यचैतन्य सहि रजोभूयिष्ठो रजश्चप्रवर्त्तकं सर्व्वभावा

नां। यथामहानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्य्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्व्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशोद्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति। तद्यथा। वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितं। वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते। वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि। वातपित्तकफा वातपित्तकफशोणितानीत्येवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति॥

कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशं।
दोषो विकारं नभसि मेघवत्तत्र वर्षति॥
नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति।
निःप्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत् कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवदेष क्रियाविभागः॥

एवं प्रकुपितानां प्रसरतांच वायोर्व्विमार्गगमनाटोपौ। उष्माचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य। अरोचकाविपाकाङ्गसादच्छर्दिश्चेति

श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति। तत्र तृतीयः क्रियाकालः॥

अतऊर्द्धं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः॥ एवं कुपितास्तांस्तान् शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति। वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन्। मेढ्रगता निरुद्धप्रकाशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन्। गुदगताभगन्दरार्शःप्रभृतीन्। वृषणगता वृद्धीः। ऊर्द्धजत्रुगतास्तूर्द्धजान्। त्वङ्मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पांश्च। मेदोगता ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डालजीप्रभृतीन्। अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन्। पादगताः श्लीपदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन्। सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगप्रभृतीन्। तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भावस्तत्रति रोगं वक्ष्यामः। तत्र पूर्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः।

अतऊर्द्धं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः। शोफार्बुद

ग्रन्थिविद्रधिविसर्पप्रभृतीनां प्रव्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च । तत्र पञ्चमः क्रियाकालः ।

अतऊर्द्ध मेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रतिक्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥

सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयं ।
व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक् ॥
सञ्जयेऽप्रहता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतिः ।
तेत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥
सर्व्वैर्भावैस्त्रिभिर्व्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।
संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति ॥
संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैवच ॥
वृणोति यस्माद्दूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ।
आदेहधारणात्तस्माद्व्रण इत्युच्यते बुधैः ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

त्वङ्मांससिरास्नायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणी त्यष्टौ व्रणवस्तूनि । अत्र सर्व्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः क्षुद्र चरः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः ॥ तत्रायतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृति समासः शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । सर्व्वएव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्या त्मवतां सुभिषग्भिश्चोपक्रान्ताः । अनात्मता मज्ञैश्चोपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति प्रदुष्टत्वाद्दोषाणां । तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरु त्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशु क्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णोभैरवः पूतिपूय मांससिरास्नायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयास्राव्यु न्मार्ग्युत्सङ्गप्रमनोन्नदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदना वान् दाहपाकरागकण्डूशोफपिडकोपद्रुतोत्य र्थं दुष्टशोणितास्रावी दीर्घकालानुबन्धीचेति

दुष्टव्रणलिङ्गानि। तस्य दोषोक्तायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारेप्रयतेत ॥

अतऊर्द्धं सर्व्वस्रावान् वक्ष्यामः ॥ तत्र दुष्टासु छिन्नासु वा त्वक्स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च ॥ मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च। सिरागतः सद्यश्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च तोयनाड़ीभिरिव तोयागमनं पूयस्यास्रावश्चाल्पतनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च ॥ स्नायुगतः स्निग्धो घनःसिंहाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ अस्थिगतोऽस्थिन्यभिहते स्फुटिते भिन्नेदोषावदारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्तिर्घातमिवाभाति। आस्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च॥ सन्धिगतः पीड्यमानो न प्रवर्त्ततआकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति। आस्रावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च॥ कोष्ठगतोऽन्त्रमूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति॥ मर्म्म

गतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वान्नोच्यते ॥ तत्र त्वगा
दिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पारुष्यस्रावा
वश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोद
कसन्निभत्वानि मारुताद्भवन्ति ॥ पित्तास्रोमे
दगोमूत्रभस्मशङ्खकषायोदकमाक्षीकतैलसन्नि
भत्वानि ॥ पित्तवद्रक्तादतिविस्रत्वच्च ॥ कफा
न्नवनीतकासीदमज्जयिष्टितिलनारिकेलोदकव
राङ्गवसासन्निभत्वानि ॥ सन्निपातात्तिलना
रिकेलोदकेक्षुरसकाञ्जिकप्रसादासकोद
कप्रियङ्गुफलयूषमुद्गयूषसर्पिष्त्वानीति ॥
श्लोकौचात्र भवतः ।

पक्वाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः ।
क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयत्स्रवन् ॥
आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्चलिकसन्निजः ।
स्रावानेतान्परीक्ष्यादौ ततः कर्म्माचरेद्भिषक् ॥

अतऊर्द्ध्वं सर्व्वव्रणवेदना वक्ष्यामः ॥

तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षे
पणचुम्चुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनवि
दारणोत्पाटनकण्डनविविधशूलविश्लेषणविकि
रणपूरणस्तम्भनस्वभावकुञ्चनाङ्कुशिकाः संभव

न्ति । अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्व्यत्यागश्चान्ति वेदनाविशेषाणां वा तिकमिति विद्यात् ॥ उष्माचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिहन्यते क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषाणां पैत्तिकमिति विद्यात् ॥ पित्तं रक्तसमुत्थं जानीयात् ॥ कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वं सुप्तदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात् ॥ यत्सर्वासां वेदनानां समुत्थितं सान्निपातिकमिति विद्यात् ॥

अतऊर्द्धं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः ॥ भस्मकपोतानिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य । नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिलः पिङ्गल इति रक्तपित्तसमुत्थयोः । श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य । सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिक इति ॥

भवति चात्र ॥

न केवलं व्रणेष्वेको वेदनावर्णसंग्रहः ।
सर्वशोकविकारेषु व्रणवच्चतुरो भिषक् ॥

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तत्र वयस्थानां दृढ़ानां प्राणवतां सत्वव
ताञ्च सुचिकित्स्याव्रणा एकस्मिन् वा पुरुषे
यत्रैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनीयतमाः ।
तत्र वयस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणा रोहन्ति।
दृढ़ानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्य्यमाणं
सिरास्नाय्वादिविशेषान्न प्राप्नोति । प्राण
वतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्ला
निरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणैरपि क्रिया
विशेषैर्न व्यथाभवति । तस्मादेतेषां सुख
साधनीयतमाः । तएव विपरीतगुणा वृद्ध
कृशाल्पप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः ॥ स्फिक्पायुप्र
जननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रु
मुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीयाव्रणाः ॥ अ
क्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनित
म्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः स

फेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तर्मुख्याश्च दुश्चिकित्स्याः । अधोभागाश्चोर्द्ध्वभागनिर्व्वाहिणो रोमान्तोपनखमर्म्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च । भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितं ॥ भवति चात्र ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ।
व्रणाःकृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः॥

अवपाटिकानिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थिच्छेदक्रिमयःप्रतिश्यायजाः कोठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनांवा ये परिच्छेदेषु दृश्यन्ते शर्करास्थिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तार्कदोषकुष्ठकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टाविसर्पास्थिच्छेदोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्चयाप्याः ॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावतां ॥
यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यं ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरं ।
प्रपतिष्यदिवागारं विक्लम्बः साधयोजितः ॥

अतऊर्द्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः ॥ मांसपिण्डव
दुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानव
तुद्धतौष्ठाः । केचित्कठिना गोशृङ्गवदुन्नतमृ
दुमांसप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्राविणस्त
नुपिच्छिलास्राविणो वा मध्योन्नताः । केचि
दवसन्नशुषिरपर्य्यन्ताः । सणतूलवत् स्नायु
जालवन्तो दुर्दर्शा वसामेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्रा
विणश्च दोषसमुत्थाः । पीतासितमूत्रपुरीष
वातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्व्व
तोगतयश्चाणुमुखा मांसबुद्बुदवन्त सशब्दवात
वाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः । क्षीणमांसानञ्च
पूयरक्तनिर्व्वाहिणोऽरोचकाविपाककासश्वासो
पद्रवयुक्ताः।भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलु
ङ्गदर्शनंत्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौवा
यस्येति ॥

भवन्ति चात्र । व्रणानासाध्यासादिकंप्राह

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत् ।
आगन्तुस्तु व्रणः सिद्ध्येन्नसिद्ध्येद्दोषसम्भवः ॥
अमर्म्मोपहिते देशे शिरासन्ध्यस्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणं ॥

क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः।
न शक्य उन्मूलयितुं दृढो वृक्ष इवामयः ॥
स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च।
निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा ॥
अतो यो विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते।
अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः ॥
बिम्बिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिड़की समः।
अवेदनो निराश्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥
कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः।
स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥
रूढवर्त्मानमग्र्यिमसमरुजं व्रणं।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ॥
दोषप्रकोपद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः।
हर्षात्क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्यते॥

॥ चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रिया

साध्याश्च। तत्र शस्त्रसाध्येषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिषिध्यते। स्नेहादिक्रियासाध्येषु शस्त्र कर्म्म न क्रियते। अस्मिन्पुनः शास्त्रे सर्व्वत स्त्वसामान्यात्सर्व्वेषां व्याधीनां यथा स्थूलमव रोधः क्रियते। प्रागभिहितं तद्दुःखसंयोगो व्याधिरिति तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमा त्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति तत्सन्नि धे व्याधावुपनिपतति। तेपुनः सप्तविधव्याश्रयः। तद्यथादिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्र वृत्ताःसंघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवब लप्रवृत्ताःस्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्र वृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शः प्रभृ तयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचरात्पङ्गुजात्यन्धब धिरमूकमिमिणखवामनप्रभृतयो जायन्ते तेऽ पि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च॥ दोषबलप्रवृत्तायआतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहारा चारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्था: पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शरीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः॥ संघातबल

प्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्ते ऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एत आधिभौतिकाः ॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रवृत्तिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च ॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजाआकस्मिकाश्च ॥ स्वभावबल प्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजराव्यृत्युनिद्राप्रभृतयस्ते ऽपि द्विविधाः कालकृताअकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षण कृता अकालकृता एत आधिदैतिकाः। तत्र सर्वव्याध्यवरोधः ॥

सर्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वाद्दृष्टफलत्वादामगाश्च यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्व रजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते। एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वा तपित्तश्लेष्माणो वर्त्तन्ते॥ दोषधातुमलसंसर्गादा

यतनाविशेषान्निमित्ततश्चैषां विकल्पा भवन्ति। दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजोऽयं मेदोजोऽयमस्थिजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥ तत्रान्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृल्लासष्ठीवनगौरवहृत्पाण्डुरोगमार्गोपरोधकार्श्यवैरस्याङ्गसादाकालवलिपलितदर्शनभ्रष्टतयो रसदोषजा विकाराः ॥ कुष्ठविसर्पपिडकाभ्रकर्णीलिकातिलकालकन्यच्छव्यङ्गेन्द्रलुप्तसीधविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽर्बुदाङ्गमर्दास्रग्दररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा गुदमुखमेढ्रपाकाश्च ॥ अधिमांसार्बुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीमांससंघातौष्ठप्रकोपगलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मांसदोषजाः ॥ ग्रन्थिष्ठीवगलगण्डार्बुदमेदोजौष्ठप्रकोपमधुमेहातिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो मेदोदोषजाः ॥ अधस्यधिदन्ताश्मितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदोषजाः ॥ तमोदर्शनमूर्च्छाभ्रमपर्वगौरवस्थूलमूलोरुजङ्घानेत्राभिष्यन्दप्रभृतयो मज्जदोषजाः ॥ क्लैव्याप्रहर्षशुक्राश्मरीशुक्रमेहशुक्रदोषाद

यश्चतद्दोषजा ॥ त्वग्दोषाः सङ्गोऽतिप्रवृत्तिर्वा मलायतनदोषाः ॥ इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतनदोषाः । इत्येवं समासउक्तो विस्तरनिमित्तानि चैषां प्रति रोगं वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां ।
यत्र सङ्गं खवैगुण्याद्व्याधिस्तत्रोपजायते ॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः संश्लेषः परिच्छेदो वेति यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्यातुराः सर्व्वएव प्राणिनः स्युः । अथान्यथा वातादीनां ज्वरादीनां चान्यत्र वर्त्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भवतीतिकृत्वा यदुच्यते वातादयोज्वरादीनां मूलानीति तन्न । अत्रोच्यते । दोषान्प्रत्याख्याय ज्वरादयो न भवन्ति । अथ च न नित्यः सम्बन्धो यथाहिविद्युद्घाताशनिवर्षाण्याकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति । सत्यप्याकाशे कदाचिन्नभवन्ति । अथ च निमित्ततस्तएवोत्पत्तिरिति तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव ।

वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाथेवं संक्षेपो न परिच्छेदः शाश्वतिकः। अथ च निमित्तत एवोत्पत्तिरिति ॥

भवति चात्र ॥

विकारपरिमाणञ्च सङ्ख्या चैषां पृथक् पृथक्।
विस्तरेणोत्तरे तन्त्रे सर्व्वाबाधाश्च वक्ष्यते ॥

॥ पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥

यथातोऽष्टविधशस्त्रकर्म्मीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

छेद्या भगन्दरा ग्रन्थिः श्लैष्मिकस्तिलकालकः।
व्रणवर्त्मार्व्बुदान्यर्शश्चर्म्मकीलोऽस्थिमांसगं ॥
शल्यं जतुमणिर्म्मांससंघातो गलशुण्डिका।
स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः ॥
अधुषश्चोपदंशाश्च मांसकन्दोऽधिमांसकः।
भेद्या विद्रधयोऽन्यत्र सर्व्वजाद्ग्रन्थयस्त्रयः ॥
आदितो ये विसर्पाश्च दृढ्यः सविदारिकाः।
प्रमेहपिड़काशोफस्तनरोगावमन्थकाः।
कुम्भीकानुशयीनाड्यो दन्दौ पुष्करिकालजी।

प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुप्पुटौ तालुदन्तजौ ॥
तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्व्वं ये च प्रपाकिणः ।
वस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्म्मेदोजा ये च केचन ॥
लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका ।
मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजिह्विका ॥
अर्शांसि मण्डलं मांसकन्दीमांसोन्नतिस्तथा ।
वेध्याःसिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्द्दकोदरं ॥
एष्या नाड्यःसशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्चये ।
आहार्य्याःशर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्मरी ॥
शल्यानि मूढ़गर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे ।
स्राव्या विद्रधयः पञ्च मवेयुः सर्व्वजादृते ॥
कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः ।
पाल्यामयाः श्लीपदानि विषजुष्टञ्च शोणितं ॥
अर्व्वुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये ।
त्रयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगाः विदारिका ॥
शौषिरो गलशालूकं कण्टकाः कृमिदन्तकः ।
दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादो दन्तपुप्पुटः ॥
पित्तासृक्कफजाश्चोष्ठ्याः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ।
सीव्या मेदःसमुत्थाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः ॥
सद्योव्रणाश्च चैव चलसन्धिव्यपाश्रयाः ।

न चाग्न्यिविषैर्दुष्टा नवा मारुतवाहिन ॥
नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनं ॥
पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् ।
अहितानि यतोऽमूनि पाचयेर्दुष्टं व्रणं ॥
रुजश्च विविधाः कुर्य्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् ।
ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितं ॥
सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा ।
सणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वाबालेन वा पुनः ।
मुर्व्वागुडूचीतानैर्व्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥
सीव्येद्वोष्ठणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीं ।
वृत्तजुग्रन्थिमयो वापि यथायोगमथापिवा ॥
देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयं ।
आयता अङ्गुला अष्टा मांसले वापि पूजिता ॥
धनुर्व्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि ।
इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः ।
कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः ॥
नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्म्मणि पातयेत् ।
दूराङ्गो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टोऽवलुञ्चनं ॥
अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्थितं प्रतिसारयेत् ।
प्रयङ्ग्वञ्जनयष्याह्वरोध्रचूर्णैः समन्ततः ॥

सल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमश्यामेन वा पुनः ।
ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् ॥
एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्त्तितं ।
चिकित्सितेषु कार्त्स्न्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
हीनातिरिक्तं तिर्य्यक्च गात्रच्छेदनमात्मनः ।
एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्म्मणि व्यापदः स्मृताः ॥
अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं तदा सरोषान् कुरुते विकारान् ॥ तं क्षारमग्न्यग्निभिरौषधैश्च भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तं । जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं विवर्जयेदुग्रविषाग्नितुल्यं ॥ तदेव युञ्जन्त्वतिमर्म्मसन्धीन् हिंस्यात्सिरास्नायुमथास्थिचैव । मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन प्राणैर्वियुञ्जादथवा कथञ्चित् ॥ भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं संभ्रम नोष्णता च । हस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववातस्तीव्रा रुजोवातकृताश्च तास्ताः ॥ मांसोदकाभं रुधिरं व्रजच्छेत्सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव । दशार्द्धसङ्ख्येष्वपि हि क्षतेषु सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तं ॥ सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेद्यै

क्षततश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् छिन्नासु भिन्नास्वथ वा सिरासु ॥ कौब्ज्यं शरीरावयवाङ्गसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च। चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः पर्व्वसु भेद शोफौ। क्षते सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात्सन्धिकर्म्मोपरतिश्च लिङ्गं ॥ घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्व्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति। तृष्णाङ्गसादौ स्वयथुश्च रुक्च तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ यथास्वमेतानि विभावयेयुर्लिङ्गानि मर्म्मस्वभिताडितेषु। स्पर्शन्न जानाति विवर्णरूपो यो मांसमर्म्मण्यभिताडितःस्यात् ॥ आत्मानमेवाथ जघन्यकारी शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्म्म कुर्व्वन्। तमात्मवानात्महनं कुवैद्यं विवर्जयेदायुरभीप्समानः ॥ तिर्य्यक्प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्व्वमुदाहृताः। तस्मात्परिहरन् दोषान् कुर्य्याच्छस्त्रनिपातनं ॥ मातरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चातुरः। अथैतानभिशङ्केत वैद्ये विश्वासमेति च ॥

विसृजत्यात्मनात्मानं न चैनं परिशङ्कते ।
तस्मात्पुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं भिषक् ॥
कर्म्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चित्त्रिभिस्तथा ।
विकारः साध्यते कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्म्मभिः ॥
धर्म्यार्थं कीर्त्तिप्रत्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमं ।
प्राप्नुयात्स्वर्गवासञ्च हितमारभ्य कर्म्मणा ॥

॥ षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो प्रशस्तशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शल शल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमिति रूपं । तद्द्विधं शारीरमागन्तुकञ्च ॥ सर्व्वं शरीराबाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत इत्यतः शल्यशास्त्रं तत्र शारीरं रोमनखादि धातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः । आगन्त्वपि शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावादुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि लोहवेणुदृक्षतृणशृङ्गास्थिमयेषु तत्रापि विशे

षतो लोहमयेष्वेव विशसनार्थोपपन्नत्वाल्लोह शलोहानामपि दुर्भारत्वादणुमुखत्वाद्दुरप्र योजनकरत्वाच्च शरएवाधिकृतः स द्विविधः कर्णी श्लक्ष्णश्च प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्पफल तुल्याकृतयो व्याख्याता व्यालमृगपक्षिवक्त्र दृशाश्च ॥ सर्वशल्यानान्तु महतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेषऊर्द्धमधोऽर्वाचीनस्तिर्य ग्ऋजुरिति। तानि यदा वेगक्षयात् प्रतिघाता द्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्नो तोऽस्थितद्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु तत्र शल्यलक्षणमुच्यमानमुपधारय। तत्तु द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च। श्यावं पिड़ कावन्तं शोफवेदनावन्तं मुञ्जर्मुञ्जःशोणिता क्तविण्णं बुद्बुदवदुन्नतं मृदुमांसञ्चव्रणंजानी यात्सशल्योऽयमिति सामान्यलक्षणमेतदुक्तं ॥ वैशेषिकन्तुत्वग्गते विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च। मांसगते शोफाभिवृद्धिः शल्यमा र्गानुपसंरोहः पीड़नासहिष्णुता चोषपाकौ च। पेश्यन्तरस्थेष्येतदेव चोषशोफवर्जं। सिरागते सिराध्मानं सिराशूलं पिपासा शो

फञ्च । स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपणं संरम्भ श्चोग्रा रुक्च । स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्म गुणहानिः । धमनीस्थे सशब्दं रक्तमीरयन्नि लः सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गमर्दः पिपासा हृल्लासश्च । अस्थिगतेर्विविधवेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च । अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णताऽस्थितो दः संहर्षो बलवांश्च । सन्धिगतेऽस्थिवच्चेष्टो परमश्च । कोष्ठगते आटोपानाहौ मूत्रपुरी षाहारदर्शनञ्च व्रणमुखात् । मर्मगतेमर्मवि द्धवच्चेष्टते । क्षुद्रगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्ष णान्यस्पष्टानि भवन्ति ॥ महान्ति स्वल्पानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टानि रोहन्ति विशेषतःकण्ठस्रोतःसिरास्नायुपेश्यस्थि विवरे षु दोषप्रकोपव्यायामाभिघातेभ्यः प्रचलिता नि पुनर्व्याधन्ते ॥ शल्यस्रावोपायः

तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्मापयवगो धूमगोमयमृदितायां त्वचि यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ स्थानघृत मञ्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां शल्योष्माणमु वसरति घृतमुपशुष्यति वालेपो यत्र तत्र

शल्यं विजानीयात् ॥ मांसप्रनष्टे स्नेहस्वेदादि
भिः क्रियाविशेषैरविरुद्धैरातुरमुपपादयेत् ।
कर्शितस्यतु शिथिलीभूतमनबद्धं क्षुभ्यमाणं
यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र च शल्यं
विजानीयात् ॥ कोष्ठास्थिसन्धिपेशीविवरेष्वव
स्थितमेवं परीक्षेत ॥ सिराधमनीस्रोतःस्नायु
प्रनष्टे खण्डचक्रसंयुक्ते याने व्याधितमारोप्या
शु विषमे ऽध्वनि यायाद्यत्र संरम्भो वेदना वा
भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ अस्थिप्रनष्टे
स्नेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि बन्धनपीड़नाभ्यां
स्थानमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना वा भवति
तत्र शल्यं जानीयात् ॥ सन्धिप्रनष्टे स्नेहस्वे
दोपपन्नानसन्धीन्प्रसारणाकुञ्चनबन्धनपीड़
नैर्स्थानमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना वा भवति
तत्र शल्यमिति जानीयात् ॥ मर्म्मप्रनष्टे त्वन
न्यभावान्मर्म्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सा
मान्यलक्षणमपिच हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्व्वतारो
हणधनुर्व्यायामहतयाननियुद्धाध्वगमन
लङ्घनप्रतरणप्लवनव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासक्षव
थुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्व्वातमूत्रपुरीषशुक्रो

त्सर्गैर्व्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥

भवन्ति च त्र ॥

यस्मिंस्तोदायो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।
घट्टयते बहुशो यत्र स्रूयते तुद्यते पि च ॥
आतुरश्चापि यंदेशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।
संवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥
अल्पबाधमशूनञ्च निरुजं निरुपद्रवं ।
प्रसन्नं मृदुपर्य्यन्तं निराघट्टमनुन्नतं ॥
एषण्या सर्व्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ।
प्रसाराकुञ्चनान्नूनं निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥
अस्थ्यात्मकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्य्यते ।
प्रायोनिर्भुज्यते शार्ङ्गमायसञ्चेति निश्चयः ॥
वार्क्ष्यवैणवतार्णानि निह्रियन्ते तु नो यदि ।
पचन्ति रक्तं मांसञ्च क्षिप्रमेतानि देहिनां ॥
कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्रपु सीसकं ।
चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥
स्वभावशीता मृदवो ये चान्येऽपीदृशा मताः ।
द्रवीभूताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति धातुभिः ॥
विषाणदन्तकेशास्थिवेणुदारूपलानि तु ।

शल्यानि न विशीर्य्यन्ते शरीरे स्थूलयानि च ॥
द्विविधं पञ्चगतिकं त्वगादिव्रणवस्तुषु ।
यो वेत्ताधिष्ठितं शल्यं स राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥

॥ सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शल्यं द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्च । तत्र समासेनावबद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदशहेतून् वक्ष्यामः । तद्यथा । स्वभावः पाचनं भेदनं दारणं पीड़नं प्रमार्जनं निर्घर्षणं वमनं विरेचनं प्रक्षालनं प्रतिमर्षः प्रवाहणमाचूषणमयस्कान्तो हर्षश्चेति ॥ तत्राशुचिवणद्वार कासमूत्रपुरीषानिलैः स्वभावबलप्रवृत्तैर्नयना दिभ्यः पतति ॥ सावगाढं शल्यमभिदह्यमानं पाचयित्वा प्रकोपात्तस्य पूयशोणितवेगाद्वारेवाद्वा पतति ॥ पञ्चमभिद्यमानं भेदयेद्वारेयेद्वा भिन्नमनिरस्यमानंपीडनीयैः पीडये

त्याणिभिर्वा ॥ अणून्यच्छशल्यानि परिषेचनाभ्यामपनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् ॥ आहारशेषश्लेष्महीनाणुशल्यानिश्वसनोत्कासनप्रधमनैर्निर्हरेत् ॥ अन्नशल्यानि वमनाङ्गुलिप्रतिमर्षप्रभृतिभिर्विरेचनैः पक्वाशयगतानि ॥ व्रणदोषाश्रयगतानिप्रक्षालनैः ॥ वातमूत्रपुरीषगर्भसङ्गेषु प्रवाहणमुक्तं ॥ माक्षतोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्येष्वाचूषणमास्येन विषाणैर्वा ॥ अनुलोममनवबद्धमकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन ॥ हृद्यवस्थितमनेककारणोत्पन्नं शोकशल्यं हर्षणेति ॥ सर्वशल्यानान्तु महतामणूनां वा द्वावेवाहरणहेतू भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च तत्र प्रतिलोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं । उत्तुण्डितं छित्त्वा निर्घातयेच्छेदनीयमुखं । छेदनीयमुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावङ्क्षणपर्श्वकान्तरपतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तेनैवापहर्त्तुं प्रयतेत ।

अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखानि च ।
अनिर्घात्यानि जानीयाद्भूयश्छेदानुबन्धतः ॥

हस्तेनापहर्त्तुमशक्यं विष्टभ्य शस्त्रेण यत्नेन वापहरेत ।

भवतिचात्र ॥

शीतलेन जलेनैनं मूर्च्छन्तमवसेचयेत् ।
संरक्षेदस्य मर्म्माणि मुञ्चराश्वासयेच्च तं ॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वास्वेदा हैमग्निष्टतप्रभृतिभिः संस्वेद्य विदह्य प्रदिह्य सर्पिर्मधुभ्यां बद्वाचारिकमुपदिशेत् ॥ सिरा स्नायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमोच्यापनयेत् स्वयथुं व्रस्तवारङ्गं समवपीड्यस्वयथुं दुर्बलवा रङ्गं कुशादिभिर्बद्ध्वा । हृदयमभितो वर्त्त मानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्वेजितस्यापह रेद्यथामार्गं । दुरुपहरमन्यतोऽपबाध्यमानं पाटयित्वोद्धरेत् ॥ अस्थिविवरप्रविष्टमस्थि विदष्टं वाऽवगृह्य पादाभ्यां यत्नेनापहरेदश क्यमेवं वा बलवद्भिःसुपरिगृहीतस्य यत्नेन ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनुर्गुणै र्बद्ध्वैकतस्यास्य पञ्चाङ्गान्युपसंयतस्याश्ववल्गकट केवा बध्नीयादथैनं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरति । दृढां वा दृत्त

शाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्बध्नीरेत् ॥ अस्थि देशोत्तुण्डित मष्ठीलाश्ममुद्गराणामन्यतमस्य प्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव। यन्त्रेण विस्फुटितकर्णानि कर्णवन्त्यनाबाधकरदेशोत्तुण्डितानिपुरस्तादेव जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे नाड़ीं प्रवेश्याग्नितप्ताञ्च शलाकांतथावगृह्य शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतमुद्धरेत्। अजातुषं जतुमधूच्छिष्टलिप्तया शलाकयापूर्व कल्पेनेत्येके। अस्थिशल्यमन्यद्वातिर्यक्कण्ठासक्त मवेक्ष्यकेशोण्डुकं दृढ़ैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पायदाकण्ठाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्वमतश्च शल्यै कदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसात्वाच्चिपेत्। मृदुना वा दन्तधावनकूर्च्चकेनाप हरेत् प्रणुदेद्वान्तःक्षतकण्ठायच मधुसर्पिषी लेढुं प्रयच्छेत्त्रिफलाचूर्णंवा मधुशर्करा मिश्रं ॥ उदकपूर्णमवाक्शिरसमवपीडयेद्व नीयाद्वामयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदामुखात्॥ ग्रासशल्येतु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनव बुद्धस्कन्धे मुष्टिनाभिहन्यात् स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत्॥ बाङ्गरज्जुलतापाशशल्ये तु

कण्ठपीडनाद्वायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं कोप
यित्वा स्रोतो निरुणद्धि लालास्रावं फेनाग
मनं संज्ञानाशंचाप्रादयति। तमभ्यज्य संस्वे
द्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं दद्याद्रसञ्च
वातघ्नं विदध्यादिति।

भवन्ति चात्र ॥

शल्याकृतिविशेषांश्च स्थानान्यावेद्य बुद्धिमान्।
तथा यन्त्रशस्त्रञ्च सम्यक् शल्यमथाहरेत् ॥
कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्य्याणि यानि च।
आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्त्या समाहितः॥
एतैरुपायैः शल्यन्तु नैव निर्धार्यते यदि।
मत्या निपुणया वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥
शोथपाकौ रुजश्चोग्राः कुर्य्याच्छल्यमनिर्हृतं।
वैकल्यं मरणञ्चापि तस्मादात्ताद्धि निर्हरेत् ॥

॥ अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः।

फलाग्निजलदृष्टीनां पुष्पधमाम्बुदा यथा।

ख्यापयन्ति भविष्यत्त्वं तथा रिष्टानि पञ्चतां ॥
तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाप्युपेक्षणात् ।
गृह्यन्ते नोद्धतान्यज्ञैर्मुमूर्षोर्नित्यसम्भवात् ॥
ध्रुवन्तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणैस्तत्क्रियाक्षमैः ।
रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्य्यते ॥
नक्षत्रपीड़ा वज्रुधा यथाकालाद्विपच्यते ।
तथैवारिष्टपाकञ्च ब्रूवते वज्रुधा जनाः ॥
असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्व्वन् गतायुषः ।
अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत् कुशलो भिषक्॥
गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां समासतः ।
वैकृतं यत्तदाचष्टे व्रणिनः पक्वलक्षणं ॥
कटुस्तीक्ष्णश्च विस्रश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ॥
खोऽहगन्धिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः॥
लाजातसीतैलसमाः किञ्चिद्विस्राश्च गन्धतः ।
ज्ञेयाः प्रकृतिगन्धाः स्युरतोन्यद्गन्ववैकृतं ॥
मद्यागुर्व्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ॥
श्वगोजिमूषिकव्याङ्क्षपूतिवल्लूरमत्कुणैः ।
सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥
श्यामकृष्णकबभ्रुषसवर्णाः पित्तकोपतः ।

न दह्यन्ते न चूष्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥
कण्डूमन्तः स्थिराः श्वेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः।
दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥
क्षणात् ये तनुस्रावा वातजा मर्मतापिनः ।
स्वल्पामपि न कुर्वन्ति रुजं तान् परिवर्जयेत् ॥
चूर्डिन्त घुर्घुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ।
त्वग्मांसस्थाश्च पवनं सशब्दं निःसृजन्ति ये ॥
ये च मर्मस्वसम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ॥
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोष्ठयाः ॥
येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाकृतयस्तथा ।
चूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति वा नच चूर्णिताः ॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।
प्रद्रवपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिद्ध्यन्तिच ये व्रणाः।
वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः॥

॥ एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्वप्ननिदर्श-
नीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दूतदर्शनसम्भाषा वेशाश्चेष्टितमेवच ।
ऋक्षं वेला तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥
देशोवैद्यस्य वाग्देहमनसाञ्च विचेष्टितं ।
कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदिवाऽशुभं ॥
पाषण्डाश्रमवर्णानां स्वपक्षाः कर्मसिद्धये ।
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्म्मविपत्तये ॥
नपुंसकं स्त्रीबहवो नैककार्य्या असूयकाः ।
गर्दभोष्ट्ररथप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
पाशदण्डायुधधराः पाण्डरेतरवाससः ॥
आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ।
न्यूनाधिकाङ्गाउद्विग्ना विक्षता रौद्ररूपिणः ॥
रूक्षनिष्ठुरवादाश्चाधमाङ्गल्याभिधायिनः ।
छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनं॥

वस्त्रान्त्वानामिकाकेशनखरोमदृशास्मृशः ।
स्रोतोऽवरोधहृन्नखमूर्द्धारःकुक्षिपार्श्वयः ॥
कपालोपलमृच्छास्थितुषाङ्गारकराञ्चये ।
विलिखन्तोमहींकिञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः॥
तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।
फलं पक्वमसारं वा गृहित्वान्यच्च तद्विधं ॥
नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा ।
उपानच्चर्महस्ता वा विकृतव्याधिपीड़िताः ॥
वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनोविकृतेक्षणाः ।
याम्यां दिशं प्राञ्जलयो विषमैकमदेक्षिताः॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुचौ वा कृताशनं ।
ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्म्मणि चोद्यतं ॥
नग्नं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिं ।
प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्खिन्नं विक्लवमेव च ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
वैद्यस्य पैत्र्ये दैवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने ॥
मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा सन्ध्ययोःकृत्तिकासु च ।
आद्राश्लेषामघामूलपूर्व्वासु भरणीषु च ॥
चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ।

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापिगर्हिताः ॥
स्विन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।
गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥
त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ।
एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्वा संविभजेत्तु तत् ॥
रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।
प्रशस्तो जलरोगेषु दूतवैद्यसमागमः ॥
विज्ञायैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ।
शुक्लवासाःशुचिर्गौरःश्यामो वा प्रियदर्शनः ॥
स्वस्यां जातौ स्वगोत्रो वा दूतः कार्यकरःस्मृतः ।
गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥
धृतिमान् विधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।
अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥
स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिं ।
उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥
मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोष्टषाः ।
शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥
स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥
हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ।

अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चाषः शिखी तथा॥
ब्रह्मदुन्दभिजीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ।
सिंहगोवृषनादाश्च क्ष्वेडितं गजहेषितं ॥
शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकश्चैव वामतः ।
प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वाचश्च हृदयङ्गमाः ॥
पत्रपुष्पफलोपेतान् सक्षीरान्निरुजो द्रुमान् ।
आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः ॥
दक्षिणे शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥
शुष्के ऽशनिहते पत्रे वल्लीनद्धे सकण्टके ।
दग्धेऽथवाश्मभस्मास्थिविट्तुषाङ्गारपांशुषु ॥
चैत्यवल्मीकविषमस्थिता दीप्तखरस्वराः ।
पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्थसाधकाः ॥
पुन्नामानः खगा वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः।
दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं स्वष्टगालयोः ।
वामं नकुलचाषाणां नोभयं शशसर्पयोः ॥
भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयं ।
दर्शनं वा रुतञ्चापि न गोधाकृकलासयोः ॥
दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्तं दर्शनं नृणां ।
कुलत्थतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनां ॥

पात्रं नेष्टं तथाङ्गारतैलकर्दमपूरितं ।
प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्षपैः ॥
शवकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्क्रमाः ।
नेष्यन्ते पतितान्तस्यदीनान्यरिपवस्तथा ॥
दुष्टोतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥
गन्धर्वादिषु सदा छेदशब्दश्च पूजितः ।
विद्रध्युदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
एवंव्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रन्दरुदितस्वनाः ।
छर्द्यां वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्दभोष्ट्रयोः ॥
प्रतिषिद्धं तथाभग्नं च्युतं स्खलितमाहतं ।
दौर्मनस्यञ्च वैद्यस्य यानायां न प्रशस्यते ॥
प्रवेशेष्वेतदुद्दिष्टादवेक्ष्यंच तथातुरे ।
प्रतिद्वारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥
केशभस्मास्थिकाष्ठाश्मतुषकार्पासकण्टकाः ।
खद्योर्ध्वपादा मद्यापो वसा तैलं तिलास्तृणं ॥
नपुंसकव्यङ्गभग्ननग्नमुण्डासिताम्बराः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥

भाण्डानां सङ्करस्थानां स्थानात्सञ्चरणं तथा।
निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥
वैद्यासनवसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः।
वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा ॥
प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा।
हस्तं चाक्षम्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥
यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुन्मार्ष्टि स्वाङ्गमातुरः।
न स सिद्ध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥
भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिद्ध्यति।
शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ॥
आतुरस्य ध्रुवं तस्माद्दूतादीन् लक्षयेद्भिषक्।
स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभायच ॥
सुहृदो यांश्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा।
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ॥
वराहैर्महिषैर्वापि यो याया दक्षिणामुखः।
रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्द्धजा ॥
यं वाकर्षति वल्गा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखं।
अन्त्यावसायिभिर्यो वाह्यते दक्षिणामुखः ॥
परिव्रजेरन् यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा।
मूर्ध्न्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विकृताननैः ॥

पिबेन्मधु च तैलञ्च यो वा पङ्केऽवसीदति ।
पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत्प्रहसेत्तथा ॥
निरम्बरञ्च यो रक्तां धारयेच्छिरसि स्रजं ।
यस्य वंशो नलो वापि तालो वोरसि जायते ॥
यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जननीं प्रविशेन्नरः ।
पर्वताग्रात्पतेद्यो वा स्वप्ने वा तमसा वृते ॥
म्रियते स्रोतसा योवा योवा मौण्ड्यमवाप्नुयात्।
पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ॥
पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ।
यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ॥
यस्य कर्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ।
शाल्मलीं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकं ॥
पुष्पाढ्यं कोविदारंवा चितां वायेऽधिरोहति ।
कार्पासतैलपिण्याकलोहानि लवणं तिलान् ॥
लभेताग्नीत वा पङ्कमन्नंयश्च पिबेत्सुरां ।
स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमृच्छति॥
यथास्वं प्रकृतिस्वप्नो विस्मृतो विहतश्च यः ।
चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥
ज्वरितानां गुना सख्यं कपिसख्यन्तु शोषिणां ।
उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्त्तनं ॥

मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनां ।
गुल्मेषु स्यावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥
शष्कुलीभक्षणं छर्द्यामध्मा श्वासपिपासयोः ।
हारिद्रं भोजनं वापि यस्य स्यात्पाण्डुरोगिणः ॥
रक्तपित्ती विवेद्यश्च शोणितं स विनश्यति ।
स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ॥
दद्यान्माषांस्तिलाञ्छोहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ।
जपेच्चापि शुभान् मन्त्रान्गायत्रीं विपदां तथा ॥
दृष्ट्वाच प्रथमे यामे सुघाङ्घात्वा पुनः शुभं ।
जपेद्वान्यतमं देवं ब्रह्मचारी समाहितः ।
नचाचक्षीत कस्मैचिद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनं ॥
देवतायतने चैव वसेद्रात्रिमयं तथा ।
विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्प्रविमुच्यते ॥
अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनं ।
देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥
समिद्वह्निं विप्रांश्च निर्मलानि जलानि च ।
पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
मांसं मत्स्यान् स्रजः श्वेता वासांसि च फलानिच ।
लभन्ते धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
महाप्रासादसफलद्दुमवारणपर्वतान् ।

आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वापि यं दशेत् ।
आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभञ्च बुद्धिमान् ॥
एवंरूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्याधितोनरः।
स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥

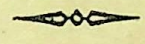

॥ विंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृति भवेत् ।
तच्चरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥
शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः।
समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निःस्वनान् ॥
तान्स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।
ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोत्यपि ॥

द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।
न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषं ॥
यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् ।
सञ्जातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥
उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते ।
प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापिवा ॥
पांशुनेवावकीर्णानि यस्य गात्राणि मन्यते ।
वर्णान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥
स्नातानुलिप्तं यञ्चापि भजन्ते नोलमक्षिकाः ।
सुगन्धिर्वातियोऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषं ॥
विपरीतेन गृह्णाति रसान्यश्चोपयोजितान् ।
उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये ॥
यस्य दोषाग्निसाम्यञ्च कुर्य्युर्भिषग्योपयोजिताः ।
यो वा रसान्नं संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते ॥
सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धितां ।
यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥
द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ।
विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥
दिवाज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ।
रात्रौ सूर्य्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसं

अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान् ।
तड़ित्वतोऽसिनान् यो वा निर्मले गगने घनान्॥
विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरं ।
पश्यानिलं मूर्त्तिमन्तमेन्तरीक्षञ्च पश्यति ॥
धूमनीहारवासोभिराततामिव मेदिनीं ।
प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा स्रुतमिवाश्मसा ॥
भूमिष्ठापदाकारां लेखाभिर्य्यश्च पश्यति ।
न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीं ॥
ध्रुवमाकाशगङ्गांवा तं वदन्ति गतायुषं ।
ज्योत्स्नादर्भोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति॥
पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्वजां ।
श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसां ॥
पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ।
यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते ॥
आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥

———

॥ एकविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवं ।
अभिद्रवन्ति यं छायाः स परासुरसंशयं ॥
ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा।
अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयं ॥
यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्द्धं तथोत्तरः ।
उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितं ॥
आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च।
खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥
कृष्णा स्तब्धावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै॥
कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥
कुटिलास्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका।
अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥
सङ्क्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने ।
स्यातां वा प्रस्रुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवं ॥
केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।
लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे॥

नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ।
एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः॥
बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधिगच्छति ।
उत्त्राप्यमानो बज्झग्रस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥
उत्तानः सर्व्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः ।
विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥
शीतपादकरोच्छ्वासश्छिन्नश्वासश्च यो भवेत् ।
काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत्॥
निद्रा न छिद्यते यस्यो जागर्त्ति सर्व्वदा ।
मुहुरुद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥
उत्तरौष्ठञ्च यो लिह्यादुद्गारांश्च करोति यः ।
प्रेतैर्व्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥
स्नेह्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
पुरुषस्याविषार्त्तस्य सद्यो जहात्स जीवितं ॥
वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्द्ध्वमनुयायिनी ।
रुजान्नविद्वेषकरी स परामुरसंशयं ॥
अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयं ॥
अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्दिः शूनाण्डमेढ्रता।
श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥

स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवं ।
बलवन्तमपि प्राणैर्व्वियुञ्जन्ति न संशयः ॥
श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ।
मुखञ्च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
वक्त्रमापूर्य्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणावुभौ ।
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥
अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
यस्याकस्मात्स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयं ॥
पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धांश्च ये नराः ।
मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयं ॥
यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्नन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयं ॥
ज्वरातिसारशोफाः स्यु र्यस्यान्योन्यावसादिनः ।
प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुं ॥
क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणं ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
विषमेणोपचारेण कर्म्मभिश्च पुराकृतैः ।
अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥

प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवं ॥
तानि भेषजवीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।
तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः॥

॥ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय । यद्यथा । शुक्लानां कृष्णता कृष्णानां शुक्लता रक्तानामन्यवर्णत्वं शिराणामस्थिरत्वं मृदूनां स्थिरता चलानामचलत्वमचलानां चलता पृथूनां सङ्क्षिप्तत्वं सङ्क्षिप्तानां पृथुता दीर्घाणां ह्रस्वत्वं ह्रस्वानां दीर्घताऽपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं पतनधर्मिणामपतनधर्मित्वमकस्माच्च शैत्योष्णस्नैग्ध्यरौक्ष्यप्रसन्नवैवर्ण्यावसादनञ्चाङ्गानां । स्वेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्रंसोत्क्षिप्तभ्रान्ताव

च्छिन्नपतितविमुक्तनिर्गतान्तर्गतगुरुलघुत्वानि। प्रबालवर्णव्यङ्गप्रादुर्भावोऽप्यकस्मात्। सिराणाञ्च दर्शनं ललाटे नासावंशेवा पिडकोत्पत्तिः। ललाटे प्रभातकाले वा स्वेदः। नेत्ररोगादिना वाश्रुप्रवृत्तिः। गोमयचूर्णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे निलयनं वा कपोतकङ्कप्रभृतीनां। मूत्रपुरीषवृद्धिरभुञ्जानानां तत्क्षणाशो भुञ्जानानां। स्तनमूलहृदयोरःसुच शूलोत्पत्तयः। मध्ये शून्यत्वमन्तेषु परिम्लायित्वं विपर्य्ययो वा तथार्द्धाङ्गे स्वयथुः। शोषोऽङ्गपक्षयोर्वा नष्टहीनविकलविकृतस्वरता। विवर्णपुंस्प्रादुर्भावो वा दन्तमुखनखशरीरेषु। यस्यवाप्सुकफपुरीषरेतांसि निमज्जन्ति। यस्य वा दृष्टिमण्डलेभिन्नविकृतानि रूपाण्यालोक्यन्ते। स्नेहाभ्यक्तकेशाङ्गइव योभाति। यश्च दुर्बलो भक्तद्वेषातिसाराभ्यां पीड्यते। कासमानश्च तृष्णाभिभूतः। क्षीणक्षुर्दिभक्तद्वेषयुक्तः सकफेनपूयरुधिरोद्गामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः। शूनकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी स्वप्नपिण्डकांसपाणिपादो ज्व

रकासाभिभूतः। यस्तु पूर्व्वाह्णे भुक्तमपरा
ह्णे छर्दयत्यविदग्धमतिसार्य्यते वा ज्वरकासा
भिभूतः स श्वासान्विनयते। वस्तवद्विलपन्यश्च
भूमौ पतति स्रस्तमुष्कस्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीवः
प्रनष्टमेहनश्च मनुष्यः। प्राग्विशुष्यमाणह
दय आर्द्रशरीरो यश्च लोष्टं लोष्टेनाभिहन्ति
काष्ठं काष्ठेन तृणानि वा छिनत्ति। अध
रोष्ठं दशत्युत्तरोष्ठं वा लेढि। आलुञ्चति
वा कर्णौ केशांश्च। देवद्विजगुरुसुहृद्वैद्यांश्च
द्वेष्टि। यस्य वक्रानुवक्रगा ग्रहा गर्हितस्था
नगताः पीडयन्ति जन्मर्क्षं वा यस्योल्काशनि
व्याभिहन्यते घोरा वा। गृहदारशयनास
नयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनि
मित्तप्रादुर्भावोवेति।

भवन्तिचात्र।

चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते।
प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तज्जतायुषः॥
निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः।
न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति॥

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्बुद्धेत यो भिषक् ।
साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः सम्मतो भवेत् ॥

॥ त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्य्यतां ।
रसायनादिना वत्स तान् दृष्ट्वैकमना भव ॥
वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।
अश्मरी मूढ़गर्भश्च तथैवोदरमष्टमं ॥
अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ।
प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः ॥
मूर्च्छातिसारच्छर्द्दिभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥
शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितं ।
नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥
यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा ।
पिडकापीडितं गाढ़ं प्रमेही हन्ति मानवं ॥

प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरं ।
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनं ॥
तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितं ।
शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥
वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
भगन्दरात्स्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
प्रश्ननाभिष्टषणं रुद्धमूत्रं रुगन्वितं ।
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥
गर्भकोषपरासङ्गो मक्कल्लो योनिसंदूतिः ।
हन्यात् स्त्रियं मूढ़गर्भं यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥
पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसारपीड़ितं ।
विरिक्तं पूर्य्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितं ॥
यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपिवा ।
शीतार्दितोन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ।
नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वसात् तं ज्वरो हन्ति मानवं ॥
हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढ़ विभ्रान्तलोचनं ।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च ।
क्षीणशोणितमांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥

श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितं ।
विशेषेण नरं दृष्ट्वमतीसारो विनाशयेत् ॥
शुष्कास्यमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीड़ितं ।
कृच्छ्रेण बद्धमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवं ॥
श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढ़ताः ।
भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मृत्युमेष्यतः ॥
आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्काटङ्कान्वितं ।
रुजाश्वाससमाविष्टं विद्र्धिर्नाशयेन्नरं ॥
पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
लोहितं छर्दयेद्यश्च बद्धशो लोहितेक्षणः ।
रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरिष्णुरसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥
बद्धशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

युक्तसेनस्य नृपतेः परानभिजिगीषतः ।
भिषजा रक्षणं कार्य्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥
विजिगीषुः सहामात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः ।
रक्षितव्यो विशेषेण विषादेव नराधिपः ॥
पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनं ।
दूषयन्त्यरयो यस्माज्जानीयाच्छोधयेत्तथा ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥
एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरोहितमते तस्माद्वर्त्तेत भिषगात्मवान् ॥
सङ्करः सर्व्ववर्णानां प्रणाशो धर्म्मकर्मणां ।
प्रजानामपि चोच्छित्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥
पुरुषाणां नृपाणाञ्च केवलं तुल्यमूर्त्तिता ।
आत्मा त्यागः क्षमा धैर्य्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥

तस्माद्देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ।
चिन्तयेन्मतिं नित्यं श्रेयांसीच्छन् विचक्षणः॥
स्कन्धावारे च महति राजगेहादनन्तरं ।
भवेत्सन्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥
तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशःख्यातिसमुच्छ्रितं ।
उपसर्पन्त्यमोहेन विषशल्यामयार्दिताः ॥
स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ।
वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजितः ॥
वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिःपादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनस्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
स्वं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवार्णसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥

आयुष्मान् सत्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतं ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितं ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽनुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधिरुपक्रमे ।
वैद्यवाक्यकृदत्यन्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥

॥ पञ्चविंशदध्यायः ॥

अथातः आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत । सत्यप्यायुषि व्याध्युत्पत्तिर्वयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत ॥ तत्र महापाणिपादपार्ष्णिष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणवाङ्मं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं दृढसन्धिमेढ्रग्रीवं गम्भीर

सत्वस्वरनाभिमनुद्वैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोम
श्मश्रुणं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानु
पूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्चविशुष्यमाण
हृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।
तमेकान्तेनोपक्रमेत् । एभिलक्षणैर्विपरीतै
रल्पायुर्भिश्चैर्मध्यमायुरिति ॥
भवन्तिचात्र ॥ दीर्घायुष्कता
गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरमुच्छ्रेयो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥
गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥
मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं निबोध मे ।
अधस्तादक्ष्णयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥
द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ।
नासाग्रमूर्द्धञ्च भवेदूर्द्धलेखाश्च पृष्ठतः ॥
यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सम्मतिः ।
अल्पमायुष्
जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं निबोध मे ॥
ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनं ।
तथोरस्यवनीढानि नच स्यात्पृष्ठमायतं ॥
ऊर्द्धञ्च अवणौस्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः।

हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्यञ्चविंशतिं ॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाण सारानुपदेक्ष्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थि बाङ्गशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः । चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुलाजङ्घा जानूपरिष्टाद्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् जङ्घायामसमावूरू । द्व्यङ्गुलानि दशनचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रबस्ति परिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्ग

लः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलं। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारं। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धद्व्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवं। त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशे दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकदशाङ्गुलं। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णावन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रियोश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति॥

भवन्तिचात्र॥

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे।
समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्॥
देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः।
युक्तप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदच्छति।
मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरं॥

अथसारान् वक्ष्यामः॥ स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धं संहतश्वेताक्ष्यिदन्तनखं बद्धल कामप्रजं शुक्रेण। अक्षशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ञा। महाशिरःस्कन्धदृढदन्तहन्वक्ष्मिनखमक्ष्मिभिः स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं दृढच्छरीरमायाससहिष्णुं मेदसा। अक्ष्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन। स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन। सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुः सौभाग्ययोरपि।

भवति चात्र॥

सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः।
परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक्सिध्यति कर्म्मसु॥
व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाःसाध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमसावौपसर्गिकः प्रा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः। प्राक्केवलो यःप्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च। अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिव्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः। तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा। प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत। अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत॥

भवति चात्र॥

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्मादिचक्षणः।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्॥

प्रागभिहिता ऋतवः।

शीतेशीतप्रतीकारउष्णे चोष्मनिवारणं।
कृत्वा कुर्य्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालंनहापयेत्॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया।
क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति॥
यात्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्॥

प्रागभिहितोऽग्निहन्नस्य प्राचकः। स चतु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

र्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामा
पन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन तीक्ष्णः
पित्तेन मन्दः श्लेष्मणा चतुर्थः समः सर्व्वसाम्या
दिति। तत्र यो यथा कालमन्नमुपयुक्तं सम्य
क्पचति स समः समैर्दोषैः। यः कदाचित्स
म्यक्पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तीति
सारजठरगौरवान्मलकूजनप्रवाहणानि कृत्वा
स विषमः। यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु प
चति स तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरि
त्याख्यायते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशु
तरं पचति पाकान्ते च गलतालोष्ठशोषदाह
सन्तापान् जनयति। यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुद
रशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगलसद
नानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः॥
विषमोवातजान्रोगान्तीक्ष्णःपित्तनिमित्तजान्
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्॥
तत्र समे परिरक्षणं कुर्व्वीत विषमे स्निग्धाम्ल
लवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत तीक्ष्णे मधु
रस्निग्धशीतैर्द्रवैरेकैश्च। एवमेवात्यग्नौविशे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुति क्तकषायैर्वमनैश्च ॥

जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।
सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥
प्राणापानसमानैस्तु सर्व्वतः पवनैस्त्रिभिः ।
ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितै॥

वयस्तु त्रिविधं वालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोन षोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादाइति तेषु सम्वत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो ऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वय स्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानि रिति । तत्राविंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्ण ता । अतऊर्द्ध्वमीषत् परिहाणिर्यावत्सप्तति रिति ॥ सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबल वीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्य जुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमव सीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥ तत्रोत्तरोत्तरासु वयो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ऽवस्थाद्वृत्तरोत्तरा भेषज मात्राविशेषा भवन्त्यृ
तेच परिहाणेस्खलनाद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ।

भवन्ति चात्र ॥

बालेविवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेवतु ।
मूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीच्य योजयेत् ॥
अग्निचारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।
तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात्क्रियां शनैः ॥

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः ।
कर्शयेद्वृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ।
रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥

बलमभिहितगुणं दौर्बल्यञ्च स्वभावदोष
जादिभिरवेक्षितव्यं॥ यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रि
याप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेवप्रधानमधिकरणानां॥
केचित्कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः।
तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः परीक्षयेत् ॥

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्ववैक
ल्यकरं ।

सत्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ सा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोद
कदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति ।

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।
व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्दिशेत् ॥

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥
तत्र बहूदकनिम्नोन्नत नदीवर्षगहनो मृदुशी
तानिलो बहुमहापर्व्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोप
चितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठ
श्चानूपः ॥ आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकि
वृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उ
ष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशश
रीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्ग
लः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥

भवन्ति चात्र ॥ साधारणदेशलक्षणम्

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्ममारुताः ।
दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥
न तथा वलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः ।
स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥
उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयं ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥
देशप्रकृतिमात्मप्रकृतिविपरीतो ऽचिरोत्थितः ।
सम्यक्त्वौ भिषगादीनां बलसत्वायुषां तथा ॥
केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः ।
अतोन्यथात्वसाध्यःस्यात्कृच्छ्रोव्याधिस्त्वलक्षणः॥
क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥
गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥

यएवमेनं विधिमेकरूपं विभर्त्ति कालादि वशेन धीमान् । स मृत्युपाशान् जगतोगदौ घान्छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन ॥

॥ पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोमिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च देवदारुमहौषधं ।
अहिंस्राचैव रास्ना च प्रलेपो वातशोफहृत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।
शीतलाश्चगणाः सर्व्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥
आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृतः ।
विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥
अजगन्धाश्वगन्धाच काला सरलया सह ।
एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥
एते वर्गास्त्रयो लोध्रं पथ्या पिण्डीतकानि च ।
अनन्ताचेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥
स्निग्धाम्ललवणो वाते कोष्णः शीतः प्रयोयुतः ।
पित्ते चोष्णः कफे क्षारमूत्राढ्यस्तत्प्रशान्तये ॥
पाचनद्रव्याणि
शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
शक्तवः किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनं ॥
चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणं ।
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परं ॥
द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनं ।
यवगोधममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शोधनद्रव्याणि
शङ्खिन्यङ्कोठसुमनःकरवीरसुवर्च्चलाः ।
शोधनानि कषायाणि वर्गश्चारग्वधादिकः ॥
अजगन्धाजशृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाह्वया ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥
कटुत्रिकं यवक्षारो लवणानि मनःशिला ।
कासीसं त्रिफला दन्ती हरितालं सुराष्ट्रजा ॥
संशोधनीनां वर्त्तीनां द्रव्याण्येतानि निर्दिशेत्।
एतैरेवौषधैः कुर्य्यात्कल्कानपि च शोधनान्॥
कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः ।
पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्य्यात्तैलघृतानि वै ॥
अर्कोत्तमां स्नुहीजीरं पिष्ट्वा क्षारोत्तमानपि ।
जातीमूलं हरिद्रे द्वे कासीसं कटुरोहिणीं ॥
पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्य्यात्संशोधनं घृतं ॥
मयूरको राजवृक्षो निम्बः कोषातकी तिलाः ।
वृहती कण्टकारीच हरितालं मनःशिला ।
शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥
कासीसे सैन्धवे किट्टे वचायां रजनीद्वये ।
शोधनाङ्गेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं ॥
सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ।
रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥
श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि ।
सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् व्रणधूपनं ॥
कषायाणामनुष्णानां वृक्षाणां त्वचु साधितं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

घृतशीतं कषायं वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥
सोमाम्रताम्बगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा ।
क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो रोपणाः स्मृताः ॥
समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना ।
काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे॥
पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ।
काकोल्यादिश्चयोज्यःस्यात्प्रशस्तोरोपणेऽते ॥
कालानुसार्य्यागुरुणो हरिद्रे देवदारुच ।
प्रियङ्गवश्च रोध्रञ्च तैले योज्यानि रोपणे ॥
कङ्कुका त्रिफला रोध्रं कासीसं अवणाह्वया ।
धवाम्बकर्णयोस्त्वक्च रोपणं चूर्णमिष्यते ॥
प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पं कासीसमेव च ।
त्वक्चूर्णं धवजं चैव रोपणार्थं प्रशस्यते ॥
त्वच्च न्यग्रोधवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च ।
रसक्रियां रोपणार्थे विदधीत यथाक्रमं ॥
उत्सादने तु व्रणे
अपामार्गोऽम्बगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ।
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः ॥
कासीसं सैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला ।
कुक्कुटाण्डकपालानि सुमनोमुकुलानि च ॥
फले शैरीषकाराजे धातुचूर्णानि यानि च ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्रणेषूत्सन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥
समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्म्मसु ॥

॥ सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो भूमिप्रतिभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

श्वतभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाऽद्यतन देवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरादेकां स्निग्धां प्ररोहवतींमृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेततस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढ़मूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेष सामान्यः ॥

विशेषतस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्धश

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digiti

स्यतृण कोमल वृक्षप्रायाशुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा॥ नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डवृक्ष प्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा॥ रुक्षाभस्मरासभवर्णा तनुरुक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा॥ मृद्वी समाश्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्षप्रायाश्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा॥

तत्र केचिदाहुराचार्य्याः। प्रावृट्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीसुति तत्तु न सम्यक्कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः। सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति॥ सौम्यान्यौषधानिसौम्येष्वृतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते। एतेन शेषं व्याख्यातं॥ वमनादिद्रव्यं तादृशायां भूमौ गृहीत

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि। उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि। आकाशगुणभूयिष्ठायां

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

संग्रहनान्येवं बलवन्तराणि भवन्ति। सर्व्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्रमधुघृतगुडपिप्पलीविड़ङ्गेभ्यः। सर्व्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्भवेऽनतिक्रान्तसंवत्सराण्यादद्यादिति॥

भवन्तिचात्र।

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते॥
सर्व्वाण्ययवसाध्येषु पलाशलवणादिषु।
व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्व्वा विधीयते॥
गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते।
तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसायुताः॥
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः।
रस एव सचाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाभवेत्॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता।
द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः॥
विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः।
नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत्॥
विड़ङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितं।
शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितं॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकं ।
क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥
स्रोतस्यट्टालकफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजं ।
प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥

॥ अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

समासेन सप्तविंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदारिगन्धाविदारी सहदेवा विश्वदेवा स्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभीचेति ॥

विदारीगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ।
शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासविनाशनः ॥

आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकरञ्जकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरण्टकदा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गष्टाकरञ्जद्वयप
टोलकिराततिक्तकानि सुषवीचेति ॥
आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।
मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः ॥
वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतकारीमेषशृङ्गी
पूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयवि
म्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीविल्वाजशृङ्गी
दर्भा बृहतीद्वयञ्चेति ।
वरुणादिर्गणोह्येष कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥
वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकु
शकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभ
ल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काःश्वदंष्ट्राचेति ॥
वीरतर्व्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥
सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्र
मुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंश
पाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूती
काश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः ।
मेहपाण्डामयहरः कफमेदोविशोषणः ॥

रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाःकदलीचेति ॥

एष रोध्रादिरुक्तो मेदःकफहरो गणः ।
योनिदोषहरस्तम्भी व्रण्यो विषविनाशनः ॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीराम्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेताट्टश्चिकाल्यक्षवणास्तापसवृक्षश्वेति ।

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठव्रणमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥

सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दृक्षवककखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलेन्द्रवरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीवलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति ॥

सुरादिर्गणो ह्येष कफहृत्कृमिसूदनः ।
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षशिंशपाव
ज्रवृक्षास्त्रिफला चेति ॥
मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत् ।
मेहार्शःपाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्मरिनाशनः ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरि
चहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठा
जीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुर
सातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ॥
पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥
एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प
प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयक
श्रीवेष्टकचोचचोरकबालकगुग्गुलुसर्जरसतुरु
ष्ककुन्दरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमा
निपुन्नागकेशरञ्चेति ।
एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च ।
वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥
वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारूणि नागकेश
रञ्चेति ॥ हरिद्रा दारुहरिद्राकलशीकुटज
वीजानि मधुकं चेति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ।
आमातीसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ ॥

श्यामासहाश्यामाद्वयं दन्तीशङ्खिनीतिल्वक कम्पिल्लकरञ्जकमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥

उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः।
आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशनः ॥

वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति ॥

पाचनीयो वृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः ।
कफारोचकहल्लासमूत्रकृच्छ्ररुजापहः ॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति ॥

पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः ।
ज्वरोपशमनो व्रण्यश्छर्दिकण्डूविषापहः ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहार्कर्कटशृङ्गीवृगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिवृद्धीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥

ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति

ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः ।
अश्मरीशर्करामुत्रकृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥

सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाश्मरीफलमधुकपुष्पाण्युशीरञ्चेति ॥

सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः ।
पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्दाहनाशनः ॥

अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणिमधुकञ्चेति ॥

अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः ।
विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं तथा ॥

परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशाकफलानित्रिफला चेति ।

परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ।
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥

प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनकुच

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

न्दनमोचरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनयज्ञकेस
रयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति ॥
अम्बष्ठाधातकीकुसुमसमङ्गाकदम्बमधुकबिल्व
पेशिकारोध्रसावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मके
शराणि चेति ॥
गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षमधूककपीतनककुभा
म्रकोशाम्रचोरकपनसजम्बूह्रयप्रियालमधुकरा
हिणीवञ्जुलकदम्बवदरीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसा
वररोध्रभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति ।
न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः ।
रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ॥
गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुचन्दनानि पञ्चकञ्चेति॥
एष सर्व्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।
हृल्लासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः ॥
उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपु
ण्डरीकाणि मधुकञ्चेति ॥
उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ।
पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलक
विभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणी
शार्ङ्गष्टातिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रक
श्चेति ॥

एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः ।
योनिदोषहरस्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥

हरितक्यामलकविभीतकानि त्रिफला ॥

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ।
चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकं ।
शूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ।
निहन्याद्दीपनं गुल्मपीनसाग्न्वल्पतामपि ॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति ॥

आमलक्यादिरित्येष गणः सर्व्वज्वरापहः ।
चक्षुष्यो दीपनो दृष्यः कफारोचकनाशनः ॥

त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लो
हमलश्चेति ॥

गणस्त्रपुादिरित्येष गरकृमिहरः परः ।
पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा ॥

लाङ्गलेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्व

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Di...

यनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति ॥
कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः ।
कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥

पञ्च पञ्च मूलान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र त्रिकण्टकबृहतीद्वयपृथक्पर्ण्यौ विदारिगन्धा चेति कनीयः ॥

कषायतिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकं ।
वातघ्नं पित्तशमनं बृंहणं बलवर्द्धनं ॥

विल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्य्यश्चेति महत् ।

सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् ।
मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ॥

अनयोर्देशमूलमुच्यते ॥

गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः ।
आमस्य पाचनश्चैव सर्व्वज्वरविनाशनः ॥

विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गीचेति वल्लीसंज्ञः ॥

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः ॥

रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥
कुष्ठकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः ।
मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैवच ।
अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेणशीघ्रमेव विनाशयेत् ॥
एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः ।
पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ ॥
विष्टतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ।
समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान्तु विस्तरम् ।
चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥
एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान् ।
प्रविभज्य यथान्यायं कुर्व्वीत मतिमान् भिषक् ॥
धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्व्वर्त्तुष्वनभिद्रुते ।
ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनौषधसंग्रहं ॥
समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ।
पृथङ्निश्यान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतं ॥

———

CC0. Gurukul Kangri Collection, H

॥ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः संशोधनसंशमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधन सर्षपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदार कर्वुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेतास णपुष्पीविम्बीवचामृगेर्व्वारुचित्राचेत्यूर्द्ध्वभागह राणि । तत्रकोविदारपूर्व्वाणां फलानि । कोविदारादीनां मूलानि ॥

विवृताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीवि षाणिकागवाक्षीछगलान्त्रीस्नुक्सुवर्णक्षीरीचि त्रककिणिहीकुशकाशतिल्वककम्पिल्लकरम्यक पाटलापूगहरीतक्यामलक विभीतकनीलिनी चतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहावृक्षसप्तच्छदार्कज्यो तिष्मतीचेत्यधोभागहराणि ।

तत्र तिल्वकपूर्व्वाणांमूलानि । तिल्वकादी नां पाटलान्तानां त्वचः । कम्पिल्लकफलरजः । पूगादीनामेरण्डान्तानां फलानि । पूतीका रग्वधयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कार वेल्लिकाचेत्युभयतोभागहराणि। एषां स्वरसा इति ॥

प्रियङ्गवीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरबिम्बीगिरिकर्णिकाकिणिहीवेराज्योतिष्मतीकरञ्जार्कालर्कलशुनातिविषाश्वेतङ्गवेरतालीशतमालसुरसार्जकेङ्गुदीमेषशृङ्गीमातुलुङ्गीमुरङ्गीपीलुजातीशालतालमधूकलाङ्गाहिङ्गुलवणमद्यगोशकृद्रसमूत्राणीति शिरोविरेचनानि। तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि। करवीरादीनामर्कान्तानां मूलानि। तालीशपूर्वाणां कन्दाः। तालीशादीनामर्कान्तानां पत्राणि। इङ्गुदीमेषशृङ्गीत्वचौ। मातुलुङ्गीमुरङ्गीपीलुजातीनां पुष्पाणि। शाललतालमधूकानां साराः। हिङ्गुलाक्षेनिर्यासौ। लवणानि पार्थिवविशेषाः। मद्यान्यासवसंयोगाः। गोमूत्रशकृद्रसौ मलाविति ॥

संशमनान्यतऊर्द्ध वक्ष्यामः ॥ तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्कगलकक्षुरासल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचरा

CC0. Gurukul K

ग्निमन्थवत्साद्न्येरण्डाश्मभेदकालर्कार्कशताव
रीपुनर्नवावसुकवासिरकाञ्चनकभार्गीकार्प्या
सीट्टश्चिकालोपत्तूरवदरयवकोलकुलत्थप्रभृती
नि विदारिगन्धादिश्च द्वे चाद्ये पञ्चमूल्यौ
समासेन वातसंशमनोवर्गः ॥

चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्या
विदारिशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्प
लकदलीकन्दलीदूर्वामूर्वाप्रभृतीनिकाकोल्या
दिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन
पित्तसंशमनोवर्गः ॥

कालेयकागुरुतिलपर्णीकुष्ठहरिद्राशीतशिवश
तपुष्पासरलारास्नाप्रकीर्य्यादकीर्य्येङ्गुदीसुमनः
काकादनीलाङ्गलकीहस्तिकर्णमुञ्जातकलाम
ज्जकप्रभृतीनि वल्लीकण्टकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्या
दिर्हृत्यादिर्मुष्ककादिर्वचादिः सुरसादिरा
रग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानिव्याध्यग्निपुरुषबलान्य
भिसमीक्ष्य विदध्यात् । तत्र व्याधिबलादधिक
मौषधमुपयुक्तं तमपशमय्य व्याधिं व्याधिमन्य
मावहति । अग्निबलादधिकमजीर्णं विष्ट

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यायाम्यते । पुरुषबलादधिकं ग्लानिमूर्च्छा मदानावहति । संशमनमेवं संशोधनमति पातयति । हीनमेव्यो दत्तमकिञ्चित्करं भवति । तस्मात्सममेव विदध्यात् ॥

भवन्ति चात्र ॥

रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ।
तस्मै दद्याद्भिषक् प्राज्ञो दोषप्रच्यावनं मृदु ॥
चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेच्छेतान्यं बलं नृणां ।
अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥
व्याध्यादिषु तु मध्येषु कार्यस्याञ्जलिरिष्यते ।
विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥
स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनं ।
भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनं ॥

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्मा

CCO. Gurukul Kangri C...

व्यवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसा दयो यथामे फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति। नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः सएव सम्पन्न रसगन्धौ व्यापन्नरसगन्धौ वा भवति। स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यम न्यभावं न गच्छत्येवं घेषाणि। पञ्चे न्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः। आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसा दयो भवन्ति। आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ् क्षुद्य विमथेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः। शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुप देशेहि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते। क्रमापेक्षित्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रमनपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णाइति। एकदेश साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा मञ्जिष्ठत्वचीरेणेति त स्माद्द्रव्यं प्रधाणं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समवायिकारणमिति। नेत्याङ्गिरन्ये। र
सास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमोहि शास्त्र
मुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसा
यत्त आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः। उपदे
शाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा मधुराम्ललव
णा वातं शमयन्ति। अनुमानाच्च रसेन ह्यनु
मीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति। ऋषिवचनाच्च
ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिज्यार्थं मधुर
माहरेदिति। तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु
गुणसंज्ञा। रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः।
नेत्याङ्गिरन्ये। वीर्यं प्रधानमिति कस्मात्तद्ध
येनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधो
भागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदी
पनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणञ्च
यद्गुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणभ्रविष
प्रशमनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति। तच्च
वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्निषोमीयत्वाज्ज
गतः। केचिदष्टविधमाङ्गिरुष्णं शीतं स्निग्धं
रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि
वीर्याणि स्ववलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मक

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

र्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च। मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात्॥ कटुका पिप्पली पित्तं शमयति बदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मृत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च। तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तं॥

भवन्ति चात्र॥

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते कुर्युः समीरणं॥
ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
तैक्ष्ण्यौष्ण्यप्लघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः॥
ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते॥

तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। नेत्याऽऽह रन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्यावि

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. Haridwar. Digitized by eGangotri

पाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राऽन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रि विधमिच्छन्ति मधुरम्लं कटुकंचेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽपन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुर स्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाऽऽदर्शा न्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत मभिपच्यमानं मधुरमेवस्यात्तथा शालियवमु द्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति। केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्माद् सिद्धान्तएष। आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्म्मधुराख्योगुरुः कटुका ख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विध एव पाक इति॥

भवन्तिचात्र ॥

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः ।
निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥
तजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।
निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥
पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।
चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥
तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितं ।
किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥
पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यंनास्ति विना रसात् ।
रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतं ॥
जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतं ।
अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथास्याद्देहदेहिनोः ॥
वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणा स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः ।
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥
अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः ।
आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥
प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ।

Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन ॥
सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत् ।
तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे नतु हेतुषु ॥

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पृथिव्यप्तेजोव्याकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिरुत्कर्षस्त्वभिव्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति। व स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरखरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायं प्रायशो मधुमिति पार्थिवं तत् स्थैर्यबलसङ्घातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावमिति ॥

शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रश्लक्ष्णपिच्छिलरसबहुलमीषत्कषायाम्ललवणंमधुररसप्रायमाप्यं तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशदं रूपगुण

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

बञ्जलमोषदम्ललवणं कटुकरसप्रायं विशेष तश्चोर्द्वगतिस्वाभावमिति तैजसं तद्दहनपचन दारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति ॥

सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शबञ्जलमीषत्तिक्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्वैद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति।

श्लक्ष्णसूक्ष्मम्रदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबञ्जलमाकाशीयं तन्मार्दवशौषिर्य्यलाघवकरमिति ॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति ज्ञत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं वाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कर्मकराणि भवन्ति ॥ तानि यदा कुर्व्वन्ति स कालः यत्कुर्व्वन्ति तत्कर्म येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं यथा कुर्व्वन्ति स उपायो यन्निष्पादयति तत्फलमिति ॥

तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्यो गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात्। वम

tion, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात्। वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्माद्वमनमप्यूर्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तं। उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागं। आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं। संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात्। दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं। लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं। बृंहणं पृथिव्यब्गुणभूयिष्ठं। एवमौषधकर्म्माण्यनुमानात्साधयेत्॥

भवन्ति चात्र।

भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः।
भूव्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्हृतिं॥
खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणां।
वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः॥
आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्य्यते।
वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्द्धते।
एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं।
द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत्॥

तत्र यद्गुणा वीर्य्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्नि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

स्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ। शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ। पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः। तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं। वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यं। क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यं। गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ॥ तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ। शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः। तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः॥ गुरुपाको वातपित्तघ्नः। लघुपाकः श्लेष्मघ्नः॥ तेषां मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः। पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्यां। स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ। शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन। गुरुपाकः स्रष्टविसृजया कफोत्क्लेशेन च। लघुर्बृंहविसृज्य तयामारुतकोपेनच॥ तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसविशेषमुपलक्षयेत्। तद्यथा। मधुरो गुरुश्च पार्थिवः। मधुरः स्निग्धश्चाप्य इति॥ भवति चात्र॥

गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा।
स्थानवृद्धि क्षयास्तस्माद्देहिनां द्रव्यहेतुकाः॥

Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः सद्स्पर्शरूपरसगन्धाः । तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात्परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्तूत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणं । स खल्वाप्यो रस शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते । तद्यथा । मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ।तेच भूयः परस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते ॥ तत्र भूयस्त्वगुणबाहुल्यान्मधुरः । भूयस्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः । तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः । वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति ॥ तत्र मधुराम्ललवणावातघ्नाः । मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः । तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्ने

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by

यं श्लेष्मा सौम्य इति ॥ त एव रसाः स्वयोनि वर्ज्जना अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥ केचिदाऊर म्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च। तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः कटूम्ललवणा आग्नेयाः ॥ मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च। कटुतिक्तकषाया रूक्षा लाघवश्च। सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्ज्जयति रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति।

औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समान योनिः कटुको रसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्ज्जयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥

माधुर्य्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य समान योनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्य्यान्माधुर्य्यं वर्ज्जयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यात्पैच्छिल्यमिति

Collection. Haridwar, Digitized by eGangotri

तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति। तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तं॥

रसलक्षणमतऊर्द्ध वक्ष्यामः॥ तत्र यः परितोषमुत्पादयतिप्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेपं जनयति श्लेष्माणं चाभिवर्द्धयति स मधुरः॥ यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखास्रावं जनयति अक्ष्णोश्चोत्पादयति सोऽम्लः॥ यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दवं चापादयति स लवणः॥ यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्रावयति स कटुकः॥ यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥ यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयतिकण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीड़यति च स कषायः॥

रसगुणानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः॥तत्र मधुरोरसो रस रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्रस्तन्यवर्द्धन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

चक्षुष्यः केश्यो वर्ण्यो बलकृत्सन्धानः शोणित रसप्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणहितः षट्पद पिपीलिकानामिष्टतमस्तृष्णामूर्च्छादाहप्रशम नः षड्इन्द्रियप्रसादनः कृमिकफकरश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कास श्वासालसकवमथुवदनमाधुर्य्यस्वरोपघातकृमि गलगण्डानापादयति तथार्बुदश्लीपदवस्तिगुदो पलेपाभिष्यन्दप्रभृतीन् जनयति ॥

अम्लो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलो मनः कोष्ठविदाहीवह्निः शीतः क्लोदनःप्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्य मानो दन्तहर्षनयनसंमीलनरोमसंवेजनकफ विलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षता भिहतदग्धदष्टभग्नशूनव्रणप्रच्यतावमूलितवि सर्पितच्छिन्नभिन्नविद्रोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्ने यत्वभावात्परिदहति कण्ठमुरो हृदयश्चेति॥

लवणः संशोधनः पाचनो विस्रेषणः क्लोदनः शैथिल्यक्लदुष्णः सर्व्वरसप्रत्यनीको मार्गविशो धनः सर्व्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूको

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ठशोफवैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा मुखाच्छिपाकं रक्तपित्तवातशोणितास्त्रीकाम्रष्टतीनामादयति ॥

कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनस्त्वौल्वालस्यकफकृमिविषकुष्ठकण्डूप्रशमनः सन्धिबन्धविच्छेदनोऽवसादनः स्तन्यशुक्रमेदसामुपहन्ताचेति स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो भ्रममदगलतालोष्ठशोषगात्रसन्तापबलविघातकम्पतोदभेदक्लम् करचरणपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु च वातशूलानामादयति ॥

तिक्तश्छेदनो रोचनो दीपनः शोधनः कण्डूकोठतृष्णामूर्च्छाज्वरप्रशमनः स्तन्यशोधनो विषमूलक्लोदमेदोवसामूयोपशोषणश्चेति स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकार्दितशिरःशूलभ्रमतोदभेदच्छेदास्यवैरस्यान्यादयति ॥

कषायः संग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः शोषणः पीड़नः क्लेदोपशोषणश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीड़ाध्मानोदरानाहवाक्यग्रहमन्यास्तम्भ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गात्रस्फुरणचुमुचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृती
न् जनयति ॥

अतः सर्व्वेषामेव द्रव्यान्युपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा ॥ काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्ज
शालिषष्टिकयवगोधूमाषशृङ्गाटककसेरुकत्रपु
सैर्व्वारुककर्कारुकालावुकालिन्दकतकगिलोड्य
पियालपुष्करबीजकाश्मर्य्यमधूकद्राक्षाखर्जूर
राजादनतालनालिकेरेक्षुविकारबलातिबलात्म
गुप्ताविदारीपयस्यागोक्षुरकक्षीरमोरटमधूलि
काकुष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः ॥

दाड़िमामलकमातुलुङ्गाम्रातककत्पित्थक
रमर्दवरकोलप्राचीनामलकतिन्तिड़ीककोशा
म्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठ
दधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्र
भृतीनि समासेनाम्लो वर्गः ॥

सैन्धवसौवर्चलविड़पाक्यरोमकसामुद्रकप
क्त्रिमयवक्षारोषप्रसूतसुवर्चिकाप्रभृतीति स
मासेन लवणो वर्गः ॥

पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रुमधुशिग्रुमूलक
लशुनसुमुखशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुञ्जफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलकीशुकनाग्रा पीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः ॥

आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेल्लकरीरहरिद्राद्वयेन्द्रयववरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णट्टहतीद्वयशङ्खिनीद्रवन्तीविष्टब्धतवेधनकर्कोटकाकारवेल्लकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमनःशङ्खपुष्पयपामार्गवायमाणाऽग्नोकरोहिणीवैजयन्तीसुवर्च्चलापुनर्नवाट्टस्विकालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः ॥

न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादी रोध्रादिस्त्विफलाशल्लकीजम्बाम्रवकुलतिन्दुकफलानि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानिसालसारादिश्चप्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्र्यासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयो मुञ्जादयश्च समासेन कषायोवर्गः ॥

तत्रैषां रसानां संयोगास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तद्यथा । पञ्चदश द्विकाविंशतिस्त्रिकाः पञ्चदश चतुष्काः षट् पञ्चका एकशः षड्रसा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एकः षट्क इति तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥

जग्धाः षडधिगच्छन्ति बलिनो वशतां रसाः ।
यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः ॥

॥ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वमनद्रव्याणां फलद्यानां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवन्ति । अथामदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चंप्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेनालोड्य मधुसैन्धवयुक्तां मात्रां पाययित्वा वामयेत् । मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा वकुलरम्भंकोपयुक्तानि मधुलवणयुक्तान्यभिप्रेतानि मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वा तिलतण्डुलयवागूं । निर्वृत्तानां वा नातिहरितपाण्डूनां कुशमूढावबद्धमृद्गोमयप्रलिप्तानां यवतुषमुद्गमाषशाल्यादिधान्यराशावष्टरात्रोषितक्लिन्न

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भिन्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्धृत्यातपे शोषयेत् तासां दधिमधुपललविमृदितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुककषाये कोविदारादीनामन्यतमे वा कषाये विमृद्य रात्रिपर्य्युषितं मधुसैन्धवयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमुदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य ।

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानलानिलाः ।
ऋषयः सौषधीग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

विशेषेण श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायान्तर्व्विद्रधिष्व प्रवर्त्तमाने वा दोषे पिप्पलीवचागौरसर्षपकल्कोन्मिश्रैः सलवणैरुष्णाम्बुभिः पुनः पुनःप्रवर्त्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति॥ मदनफलमज्जचूर्णंवा तक्काथपरिभावितं मदनफलकषायेण मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्तानिकां क्षौद्रयुक्तां मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः । मदनफलमज्जसिद्धेन वा पयसा यवागूमधोभागासुक्पित्तहृद्दाहयोः ॥ मदनफलमज्जसि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्वस्य वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छर्द्दिमूर्च्छातमकेषु ॥ मदनफलमज्जस्नेहं वा भल्लातकस्नेहवदादाय फाणितीभूतं लेहयेदातपपरिशुष्कं वा मदनफलमज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थानगते ॥ मदनफलमज्जक्वाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं तच्चूर्णं वा निम्बरूपिकाकषाययोरन्यतरेण सन्तर्पणं कफव्याधिहरं मदनफलमज्जचूर्णं वा मधूककाश्मर्य्यद्राक्षाकषायेण ॥ मदनफलविधानमुक्तं ॥

जीमूतकुसुमचूर्णंवा पूर्ववदेवं क्षीरेण निर्द्दत्तेषु क्षीरयवागूं रोमशेषु सन्तानिकारोमशेषु च दध्युत्तरं हरितपाण्डुषु दधि तत् कषायसंसृष्टां वा सुरां कफारोचककासश्वासपाण्डुरोगयक्ष्मसु पर्य्यागतेषु मदनफलमज्जवदुपयोगः तद्वदेव कुटजफलविधानं ॥ क्षतवेधनानामप्येष एव कल्पः । इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण कासश्वासच्छर्दिकरोगेषूपयोगः ।

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषतस्तुगरगुल्मोदरकासश्वासश्लेष्मामयेषु वायौ वा कफस्थानगते कृतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां वज्रशङ्खचूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वामयति तत्त्वनवबद्धदोषेषु यवागूमाकण्ठात्पीतवत्सु च विदध्यात्। वमनविरेचनशिरोविरेचनद्रव्याण्येवं वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥

भवतश्चात्र ॥

वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता।
तां विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिविनिश्चयात्॥
कषायैः स्वरसैः कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान्।
पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोविरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

अरुणाभं तृट्तन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने।
प्रधानं तिल्वकस्त्वक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तैलेष्वेरण्डजन्तैलं स्वरसे कारवेल्लिका ।
सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥

तेषांविधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
वैरेचनद्रव्यरसानुपीतं मूलं महत्त्रैवृतमस्तदोषं ।
चूर्णीकृतं सैन्धवनागराद्यमम्लैः पिवेन्मारुत
रोगजुष्टः ॥ इक्षोर्व्विकारैर्मधुरैरसैस्तत् पैत्तेगदे
क्षीरयुतं पिवेद्वा । गुडूच्यरिष्टत्रिफलारसे
न सव्योषमूत्रं कफजे पिवेद्वा ॥ त्रिवर्णकत्र्यूष
णयुक्तमेतद्गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णं । प्रस्थे
च तन्मूलरसस्य दत्वा तन्मूलकल्कं कुड़वप्र
माणं । कर्षोन्मिते सैन्धवनागरे च विपाच्य
कल्कीकृतमेतदद्यात् ॥ तत्कल्कभागः सम
हौषधार्द्धः ससैन्धवो मूत्रयुतश्च पेयः ॥ समा
स्तृष्टन्नागरकाऽभयाः स्युर्भागार्द्धकं पूगफलं
सुपक्वं । विडङ्गसारो मरिचं सदारु योगः
ससिन्धूद्भवमूत्रयुक्तः ॥ विरेचनद्रव्यभवन्तु
चूर्णं रसेन तेषां मतिमान् विमृद्य । तन्मूल
सिद्धेन च सर्पिषाक्तं सेव्यन्तदाज्ये गुटिकी
कृतञ्च ॥ गुडेच पाकाभिमुखे निधाय चूर्णी
कृतं सव्यगिदं विपाच्य । शीतं त्रिजाताक्त

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मयो विमृद्य योगानुरूपागुटिकाः प्रयोज्याः॥
वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं सिद्धं सार्द्धं क्वाथभा
गैश्चतुर्भिः। आमृद्नीयात् सर्पिषा तच्छृतेन॥
तत्क्वाथोष्मस्वेदितं सान्वितञ्च ॥ पाकप्राप्ते
फाणिते चूर्णितं तत् क्षिप्तं पक्वं चावतार्य्य प्रय
त्नात्। शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः कार्य्या
स्वेते भव्यकल्पाः समासात्॥ रसेन तेषां
परिभाव्य सुक्ष्मान् यूषः ससिन्धूद्भवसर्पिरिष्टः।
वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्यादेवं विदध्याद्वम
नौषधैश्च ॥ भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कै
स्त्रिभण्डजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा। पक्वञ्च स
म्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी
सुशीतं ॥
सिताजगन्धात्वक्क्षीरीविदारीनिहतः समाः।
लिह्यान्मधुघृताभ्यान्तु तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं तृष्टचूर्णविचूर्णितं।
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकं ॥
पचेल्लेहं सिताक्षौद्रं पलार्द्धकुडवान्वितं।
निष्टचूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनं ॥
तृष्टच्छ्यामात्रारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनाप्नुयात्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनं ॥
वीजाढ्यपथ्याकाश्मर्य्यधात्रीदाडिमकोलजान् ।
तैलभृष्टान् रसानम्लफलैरावाप्य साधयेत् ॥
घनीभूतं त्रिसौगन्ध्यं त्रिवृत्क्षौद्रसमन्वितं ।
लेह्यमेतत्कफप्रायैः सुकुमारैर्व्विरेचनं ॥
नीलीतुल्यं त्वगेलञ्च तैस्त्रिवृत्ससितोपला ।
चूर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रफलाम्लं सन्निपातनुत् ॥
तृवृच्छ्यामासिताकृष्णात्रिफलामाक्षिकैः समैः ।
मोदकाः सन्निपातोर्द्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः ॥
तृवृद्भागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।
क्षारकृष्णाविडङ्गानि संचूर्ण्य मधुसर्पिषा ॥
लिह्याद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्यथ भक्षयेत् ।
कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरहलीमकान् ॥
हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनं ।
चूर्णं श्यामातृवृन्नीली कट्वी मुस्ता दुरालभा ॥
चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः ।
पीतं विरेचनं तद्धि रूक्षाणामपि शस्यते ॥
वैरेचनिकनिःक्वाथभागाः शीतास्त्रयो मताः ।
द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥
तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शीतं कृत्वा निधापयेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कलसे कृतसंस्कारे विभज्यर्त्तू हिमाहिमौ ॥
मासादूर्द्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकं ।
पिवेदसावेव विधिः क्षारमूत्रासवेष्वपि ॥
वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावितान् ।
सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान्॥
अवक्षुद्यैकतः पिण्डान्कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान्।
शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्मसाधितं ॥
तस्यपिष्टस्यभागांस्त्रीन्किरवभागविमिश्रितान्।
मण्डौदकार्थे क्वाथञ्च दद्यात्तत्सर्व्वमेकतः ॥
निदध्यात्कलसे तान्तु सुरां जातरसां पिवेत् ।
एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्त्तितः ॥
मूलानि त्रिवृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।
महतः पञ्चमूलस्य मूर्व्वाशार्ङ्गष्टयोरपि ॥
सुधां हैमवत चव त्रिफलातिविषे वचां ।
संहृत्यैतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥
कुर्य्यान्निः क्वाथमेकस्मिन्नेकस्मिन्चूर्णमेवतु ।
क्षुण्णांस्तस्मिंस्तु निःक्वाथे भावयेद्बहुशो यवान्॥
शुष्काणां मृदुभृष्टानां तेषां भागास्त्रयो मताः।
चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णानामनुकीर्त्तितं ॥
प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषामेव कषायेण शीतलेन सुयोजितं ॥
पूर्ववत्सन्निदध्यात्तु ज्ञेयं सौवीरकं हि तत् ॥
पूर्वोक्तं वर्गमाहृत्य द्विधा कृत्वैकमेतयोः ।
भागं संचुद्य संसृज्य यवान् स्याल्यामधिश्रयेत्॥
अजशृङ्ग्याः कषायेण तानभ्यासिच्य साधयेत् ।
सुसिद्धांश्चावतार्य्यैतानौषधिभ्यौ विवेचयेत् ॥
विमृद्य सतुषान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ।
पूर्वोक्तौषधभागस्य चूर्णं दत्वा तु पूर्ववत् ॥
तेनैव सह यूषेण कलसे पूर्ववन्न्यसेत् ।
ज्ञात्वा जातरसञ्चापि तत्तुषोदकमादिशेत् ॥
तुषाम्बुसौवीरकयोर्विधिरेष प्रकीर्त्तितः ।
षड्रात्रात्सप्तरात्राद्वा ते च पेये प्रकीर्त्तिते ॥
वैरेचनेषु द्रव्येषु लिहन्मूलविधि स्मृतः ।
दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि विशेषान्मृत्कुशान्तरे ॥
पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि स्विन्नान्युद्धृत्य शोषयेत् ।
ततस्तृट्विधानेन योजयेत् श्लेष्मपित्तयोः ॥
तयोः कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ।
सर्पिश्च पक्वं वीसर्प्पकृच्छादाहाल्पजीर्जयेत् ॥
मेहगुल्मानिलश्लेष्मविबन्धांस्तैलमेव च ।
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसंरोधजा रुजः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाह्वयवासकैः ।
विश्वभेषजबृहतीकाचिलकैर्मूलभावितैः ॥
सप्ताहं सर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनं ।
जीर्णे सन्तर्पणं क्षौद्रं पित्तश्लेष्मरुजापहं ।
अजीर्णपार्श्वरुक्पाण्डुप्लीहोदरनिवर्हणं ॥
गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्युः पलं पलं ।
दन्तीचिलकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥
कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।
ततः खादेदुष्णतोयपेयी निर्यन्त्रणास्त्विमे ॥
दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ।
व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा ॥
नवैतानि समांशानि त्रिवृद्दृष्टगुणानि वै ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ॥
सर्वाणि चूर्णितानीह गालितानि विमिश्रयेत्।
षड्भिश्च शर्कराभागैरीषत्सैन्धवमाक्षिकैः ॥
पिण्डितं भक्षयित्वा तु ततः शीताम्बु पाययेत् ।
वस्तिरुक् तृड् ज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहं ॥
निर्यन्त्रणमिदं सर्वं विषघ्नन्तु विरेचनं ।
त्रिवृद्दृष्टकसंज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणां ॥
भक्ष्यः क्षीरानुपानो वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भक्ष्यरूपसधर्म्मत्वादाद्येष्वेव विधीयते ॥
तिलकस्य त्वचं बाह्यामन्तर्वल्कविवर्जितां ।
चूर्णयित्वा तु तौ भागौ तत्कषायेण गालयेत् ॥
तृतीयं भावितं तेन भागं शुष्कन्तु भावितं ।
दशमूलकषायेण तृष्टवत्संप्रयोजयेत् ॥
विधानं त्वत्तु निर्दिष्टं फलानामथ वक्ष्यते ।
हरीतक्याः फलं त्वस्थिवियुक्तं दोषवर्जितं ॥
योज्यं तृष्टविधानेन सर्व्वव्याधिनिबर्हणं ।
रसायनं परं मेध्यं दुष्टाव्रणशोधनं ॥
हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं तृष्टत् ।
मरिचानिच तत्सर्व्वं गोमूत्रेण विरेचनं ॥
हरीतकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ।
सैन्धवं शृङ्गवेरञ्च गोमूत्रेण विरेचनं ॥
नीलिनीफलचूर्णञ्च नागराभययोस्तथा ।
लिह्याद्गुडेन सलिलं पश्चादुष्णं पिबेन्नरः ॥
पिप्पल्यादिकषायेण पिबेत्त्रिष्टां हरीतकीं ।
सैन्धवोपहितः सद्य एष योगो विरेचयेत् ॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥
वातानुलोमनी दृष्या चेन्द्रियाणां प्रसादनी ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सन्तर्पणकृतान्रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी॥
शीतमामलकं रूक्षं पित्तमेदःकफापहं।
विभीतकमनुष्णन्तु कफपित्तनिबर्हणं॥
त्रीण्यप्यम्लकषायाणि सतिक्तमधुराणि च।
त्रिफला सर्व्वरोगघ्नी त्रिभागघृतमूर्च्छिता॥
वयसःस्थापनं चापि कुर्य्यात् सततसेविता।
हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत्॥
विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात्।
फलं काले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत्॥
सप्ताहमातपेशुष्कं ततो मज्जानमुद्धरेत्।
तैलं ग्राह्यं जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य च॥
तस्योपयोगो बलानां यावद्वर्षाणि द्वादश।
लिह्याद्देरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितं।
सुखोदकञ्चानुपिबेदेष योगो विरेचयेत्॥
एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन तु।
युक्तं पीतं तथाक्षीरसाध्यान्तु विरेचयेत्॥
बालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितं॥
फलानां विधिरुद्दिष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत।
विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतं॥
अन्नप्रयुक्तं तद्ध्नन्ति विषवत्कर्म्मविभ्रमात्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विजानता प्रयुक्तन्तु महान्तमपि सञ्चयं ॥
भिनत्त्यश्वेव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तरान्।
महत्याः पञ्चमूल्यास्तु वृहत्योश्चैकशः पृथक् ॥
कषायैः समभागन्तु तदङ्गारैर्व्विशोषितं ।
अम्लादिभिः पूर्व्ववत्तु प्रयोज्यं कोलसम्मितं ॥
महावृक्षपयःपीतैर्यवागूस्तण्डूलैः कृता ।
पीता विरेचयत्याशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥
लेहो वा साधितः सम्यक् स्नुहीक्षीरसिताघृतैः।
भावितास्तु स्नुहीक्षीरे पिप्पल्यो लवणान्विताः ।
चूर्णंकाम्पिल्लकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतं ॥
सप्तला शङ्खिनी दन्ती तृवृदारग्बधं गवां ॥
मूत्रेणाप्लाव्य सप्ताहं स्नुहीक्षीरे ततः परं ।
कीर्णं तेनैवचूर्णेन माल्यं वसनमेवच ॥
आघ्रायावृत्य वा सम्यक् मृदुकोष्ठो विरिच्यते ।
क्षीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्त्तितैः ।
अवेक्ष्य सम्यग्रोगादीन् यथावदुपयोजयेत् ॥
तृवृच्छाणा मितास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गरिप्पलीक्षार शाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥
लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्याञ्च मोदकं वा गुडेन वा ।
भक्षयेन्निष्परीहारमेतत् श्रेष्ठ विरेचनं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुल्मान् प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं। कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति॥ घृतेषु तैलेषु पयःसु चापि मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु। भक्ष्यान्नलेह्येषु च तेषु तेषु विरेचना न्यग्रमतिर्विदध्यात्॥ क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णं। कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः॥

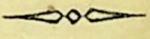

॥ पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोद्रवद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

पानीयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमभ्रंशम क्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशममेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनीपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषान्नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टोप्रस्रवणोद्भिदिकरकेदारपल्व

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति। तत्र लोहित कपि
ल पाण्डुपीतनीलशुक्लाश्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ल
लवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्ख्यमुदकानि
सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र
पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलर
सो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां
भूमावम्लं लवणञ्च। अम्बुगुणभूयिष्ठायां म
धुरं। तेजोगुण भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च।
वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च। आकाशगुण
भूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्त
त्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्रेयमान्तरीक्षजा
भे। तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधं। तद्यथा॥ धारं
कारं तौषारं हैममिति। तेषां धारं
प्रधानं लघुत्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं
चेति। तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो
वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शाल्यो
दनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोप
हितं वर्षति देवे वहिष्कुर्वीत स यदिमुहूर्त्तं
स्थितस्तादृगएव भवति तदा गाङ्गं पततीत्य
वगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मिति विद्यात्तन्नोपादेयं । सामुद्रमश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवज्जवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपादद्दीताश्वयुजे मासि शुचिशुक्ल वितते पटैकदेशच्युतमघ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचीभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजतेऽन्मये वा पात्रे निदध्यात्तत्सर्व्व कालमुपयुञ्जीत तस्यालाभेभौमं । तच्चाकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधं । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताडागं वा वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवं प्रावृषि चौण्ड्यमनवमनभिष्टं सर्व्वञ्चेति ॥

कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितं ।
तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतं ॥
योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवंजलं ।
सवाह्याभ्यन्तरान्रोगान्प्राप्नुयात्क्षिप्रमेवतु॥

तत्र यत् शैवालपङ्कहटतृणपत्रमलप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥
तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाकदोषाः षट्
सम्भवन्ति। तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं
दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः। पङ्कसिकताश्चैवा
लवज्ञवर्णता रूपदोषाः। व्यक्तरसता रस
दोषः। अनिष्टगन्धतागन्धदोषः। यदुपयुक्तं
तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स
वीर्य्यदोषः। यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्ट
म्भाति वा स विपाकदोष इति। त
एते आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ व्याप
न्नानामग्निक्वथनं सूर्य्यातपप्रतापनं तप्तायः
पिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वापणं प्रसा
दनञ्च कर्त्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्र
भृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥

सौवर्णे राजते ताम्रे काञ्चे मणिमये तथा।
पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥
व्यापन्नंवर्जयेन्नित्यं तोयं यद्वाप्यनार्त्तवं।
दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥
व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितं।
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकतां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।
अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च॥

तत्र सप्तकलुषस्य प्रसाधनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमेदकविसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति । पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं मुञ्जवलय उदकमञ्चिकाशिक्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रेक्षपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति ॥

निर्गन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलं ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नाऽतिदोषलाः साधारणत्वात् । तत्र सह्यप्रभवाः कुष्ठञ्जनयन्ति विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च मलयप्रभवाः कृमीन् महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान् । प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चार्शांस्यु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पजनयन्ति पारिपाल्यप्रभवाः पथ्या कलारो
ग्यकर्य्य इति ।

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्यः शैवालसञ्छन्नाः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥
प्रायेण नद्यो मरुषु स्वतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरालघुपाका बले हिताः ।

तत्र सर्व्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्युषसि तत्र ह्यमलत्वं शैत्यञ्चाधिकं भवति स एव चाप्यां परो गुण इति ॥

दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ।
अरुक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥
गगनाम्बु विदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेध्यं पालापेच्चि ततः परं ॥
रक्तोष्णं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहं ।
चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतं ॥
मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ।
पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥
आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिक्कायां श्लेष्मपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥
नाद्देयं वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनं ।
तदभिष्यन्दिमधुरं सान्द्रं गुरु कफावहं ॥
तृणाम्लं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ।
ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥
वातश्लेष्महरं वाप्यं सच्चारं कटुपित्तलं ।
सच्चारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ॥
चौण्ड्यमग्निकरं रूक्षं मधुरं कफकृन्न च ।
कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवं ॥
मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदं स्मृतं ।
वैकिरं कटु सच्चारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनं ॥
कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलं ।
तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद्दोषलन्तु तत् ॥
सामुद्रमुदकं विद्यं लवणं सर्व्वदोषकृत् ।
अनेकदोषमानूपं वार्य्यभिष्यन्दि गर्हितं ॥
एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलं ।
पाके विदाहि तृणाम्लं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनं ॥
दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ।
कफमेदोऽनिलाम्लघ्नं दीपनं वस्तिशोधनं ॥
श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निःफेनं निर्म्मलं लघु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत्स्मृतं ।
नच पर्य्युषितं देयं कदाचिद्वारि जानता ॥
अम्लीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात्समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थेच शृतशीतं प्रशस्यते ।
स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनं ॥
हृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ।
दाहातीसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ॥
शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके क्षयथौ क्षये ॥
मन्दाग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ।
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥

॥ इति जलवर्गः ॥

गव्यमाजन्तथाचौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् ।
अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः ॥
तत्खनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ।
मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु ॥
सर्व्वप्राणभृतां तस्मात्सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविका
वेष्वविरुद्धं । जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगु
ल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममदाहपिपासाहृद
स्तिपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसा
रप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्रावरक्तपित्तश्रमक्ल
महरं प्राग्भापहं बल्यं हृष्यं वाजीकरणं रसा
यनं मेध्यं सन्धानस्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं
जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वा
ञ्ओजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षु
वायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमं ।
गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनं ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतं ।
गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाक्षोषिणां हितं ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्यायामात्सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
श्लीपगुल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहं ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनं ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमं ॥
नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनं ।
हस्तिन्या मधुरं हृद्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलं ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकं ।
पयोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं प्रायशः परिकीर्त्तितं ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै हृतं ।
वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितं ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिहृतं सर्वं गुरु दृंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ इतिक्षीरवर्गः ॥

दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूलक्षच्छ्रकार्श्यापहं दृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यञ्च ॥

महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनं ।
कफपित्तक्षदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणं ॥
विदाहि वृष्टविण्मूलं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनं ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदं ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातज्वरापहं ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ।
विपाके मधुरं दृष्यं वातपित्तप्रसादनं ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषं ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौष्ट्रिकं दधि ॥
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रमीन् हन्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाविकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलं ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलं ॥
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमत्यापहञ्च तत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरं ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनं ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनं ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरं ।
वातघ्नं कफकृत्स्निग्धं बृंहणं नच पित्तकृत् ॥
कुर्य्याद्वक्त्राभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतं ।
हृतात्क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतं ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनं ।
दध्नः सरो गुरुर्दृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वह्नेर्विषमनस्यापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलं ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदं ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितं ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।
तृष्णाघ्नमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनं ॥
अम्लं कषायं मधुरमृष्यं कफवातनुत् ।
प्रह्लादनं प्रीणनञ्च भिनत्त्याशु मलञ्च तत् ॥
बृंहणावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वाद्वम्लमत्यम्लकमन्दजातं तथा शृतक्षीरभवं सरञ्च। असारमेवं दधि सप्तधाऽस्मिन् वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥

॥ इतिदधिवर्गः ॥

तक्रं मधुरमम्लं कषायानुरसमुष्णवीर्य्यं लघु रूक्षमग्निदीपनं गरशोफातीसारग्रहणीपाण्डुरोगार्शःप्लीहगुल्मारोचकविषमज्वरतृष्णाच्छर्दिप्रसेकशूलमेदःश्लेष्मानिलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापत्प्रशमनमवृष्यञ्च ॥

मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्द्धोदकन्तु यत्।
नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥
यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥
तक्रं नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥
शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च।
मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥

तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च। अम्लं वातघ्नं पित्तकरञ्च ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करं।
पिबेत्तक्रं कफेचापि व्योषक्षारसमायुतं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका।
तक्राल्पघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥
गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः।
मधुरो दृंहणौ दृष्यौ तद्वत्क्षीरौदनोरटौ ॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं दृष्यमविदाहि क्षयकासश्वासव्रणार्शोऽर्दितापहं गुरुकफमेदोविवर्द्धनं बलकरं दृंहणं शोषघ्नं विशेषतो बालानां प्रशस्यते। क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहं माधुर्य्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्य्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च ॥
सन्तानिका पुनर्घातघ्नी तर्पणी बल्या दृष्या स्निग्धा रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्त प्रसादनी गुर्वी च।
विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः।
विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्य्यात्समादिशेत् ॥

॥ अथ घृतं ॥

घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदु मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमे
धाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलक
रमायुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं
श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं
रक्षोघ्नञ्च ॥

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहं ।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरं ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहं ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतं ॥
औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहं ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहं ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्नच पित्तप्रकोपण ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पेच तद्धितं ॥
पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनं ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतं ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमं ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहं ॥
कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हन्ति कारवेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते ॥ सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदउन्मादोदरज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते ॥

भवन्ति चात्र ॥

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनं ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतं।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परन्तु महाघृतं ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहं ॥
सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥

॥ अथ तैलानि ॥

तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं दृंहणं प्रीणनं स्नेहनं सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विकासि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांस स्थैर्य्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचन मनिलबलासक्षय करं क्रिमिघ्नमशीतपित्तजननं योनिशिरःक र्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च तथा छिन्न भिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षतपिच्चितभग्नस्फु टितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्न मृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गाव गाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥

तद्वस्तिषु च पानेच नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटु कषायानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं वृष्यं मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रवि शोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वात कफहरमधोभागदोषहरञ्च ॥

निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृत वेधनार्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जे ङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफ लतैलानि तीक्ष्णानि लघूनुष्णवीर्य्याणि कटू

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठ
प्रमेहशिरोरोगहराणि चेति ॥
वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहं ।
कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलं ॥
कृमिघ्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।
कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदीपनं ॥
कृमिघ्नमिङ्गुदीतैलमीषत्तिक्तं तया लघु ।
कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहं ॥
विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं सर्व्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥
किराततिक्तकाऽतिमुक्तकविभीतकनालिके
रकोलाक्षोडजीवन्तीपियालकर्व्वुदारसूर्य्यवल्ली
वपुसैर्व्वारुककर्कारुकुष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि
मधुराणि मधुरवीर्य्यविपाकानि वातपित्तप्रश
मनानि शीतवीर्य्याण्यभिष्यन्दीनि सृष्टविण्मू
त्राण्यग्निसादनानि चेति ॥
मधूककाश्मर्य्यपलाशतैलानि मधुरकषाया
णि कफपित्तप्रशमनानि ॥
तुवरकमल्लातकतैले उष्णे मधुरकषाये ति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षानुरसे वातकफकुष्ठमेदोमेहकृमिहरे उभयतोभागदोषहरे च ॥

सरलदेवदारुगन्धोरशिंशपागुरुसारस्नेहास्तिक्तकटुकषाया दुष्टव्रणशोधनाः कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च ॥

तुम्बीकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तलानीलिकाकम्पिल्लकशङ्खिनीस्नेहास्तिक्तकटुकषायाः अधोभागदोषहराः कृमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥

यवतिक्तातैलं सर्व्वदोषप्रशमनमोषत्तिक्तमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च ॥

एकैषिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिवर्द्धनं ॥

सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धि वातकफहरं रूक्षं मधुरकषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च ।

फलोद्भवानि तैलानि यान्यन्युक्तानि कानिचित्।
गुणान् कर्म्म च विज्ञाय फलवत्तानि निर्दिशेत्॥
यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्त्तिताः।
सर्व्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्व्वेचानिलनाशनाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ।
निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥

ग्राम्यानूपौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो ग रूक्षणमधुरा वातघ्नाजाङ्गलैकशफक्रव्यादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः प्रतुदविष्किराणां श्लेष्मघ्नाः ॥ तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च ॥

॥ अथ मधुवर्गः ॥

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रूक्षं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं वल्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहिचक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासकासातिसारच्छर्दिकृष्णाकृमिविषप्रशमनं हृद्यं त्रिदोषप्रशमनञ्च तत्तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपित्तघ्नं ॥

पैत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
विशेषात्पैत्तिकं तेषु रूक्षोष्णं सविषान्वयात् ।
वातासृक्पित्तकृच्छ्रेदि विदाहि मदकृन्मधु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पैच्छिल्यात्स्वादुभूयस्त्वाद्भ्रामरं गुरु संज्ञितं।
क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनं ॥
तस्माल्लघुतरं रूक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतं।
श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित्।
श्वित्रमेहकृमिहरं विद्याच्छार्दं गुणोत्तरं ॥
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं।
कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत् ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषापहं।
कषायमुष्णमम्लञ्च पित्तकृत्कटुपाकि च ॥
छर्दिमेहप्रशमनं मधु रूक्षं दलोद्भवं।
दृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरं ॥
मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनं।
दोषत्रयहरं पक्वमामम्लं त्रिदोषकृत् ॥
तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्।
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भवत्वाच्चानुष्णोपचारं।

उष्णैर्विरुध्यते सर्व्वं विपान्वयतया मधु।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णे वा तं निहन्ति यथाविषं ॥
तत्सौकुमार्य्याच्च तयैव शैत्यान्नानौषधीनां र
ससम्भवाच्च । उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च तथा
न्तरीक्षेण जलेनचापि ॥
उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितं ।
अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥
मध्यामात्यरतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथाविषं ॥

॥ अथेक्षुवर्गः ॥

इक्षवो मधुरा मधुरविपाकाः गुरवः शीताः
स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रलारक्तपित्तप्रशमनाः
कृमिकफकराश्चेति तेचानेकविधाः । तद्यथा ।
पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्थौल्यादृणान् वक्ष्याम्यतःपरं ॥
सुशीतो मधुरः स्निग्धो दृंहणः श्लेष्मलः सरः ।
अविदाही गुरुर्दृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारो वंशको मतः ।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कान्तारतावसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।
एवङ्गुणस्तु काष्ठेक्षुः संतु वातप्रकोपणः ॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।
अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥
वक्त्रप्रह्लादनो हृद्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्त्तितः ॥
पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत् ॥

फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि दृंहणम हृद्यं विदोषकृच्च । गुडः सक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो नातिपित्त जिद्वातघ्नो मेदःकफकरो बल्यो हृद्यश्च ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥

मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलजाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धागुरुतरा मधुरतरा हृद्या रक्तपित्तप्रसादना स्तृष्णाप्रशमनाश्च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथायथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथातथा ।
स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वञ्च तथातथा ॥
यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः।
तेनतेनैव निर्देश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः ॥
सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथायथा ।
तथातथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः ॥

मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रूक्षा छेदनी प्रह्लादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च॥ यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्व्वा दाहप्रणाशनाः ।
रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमूर्च्छातृषापहाः ॥
रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् ।
कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणं ॥

॥ अथ मद्यवर्गः ॥

सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनं ।
भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनं ॥
पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनं ।
विकासि सृष्टविण्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणं ॥
माद्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥
मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु ।
लघुपाकि सरं श्लेष्मविषमज्वरनाशनं ॥
मार्द्वीकाल्पान्तरं किञ्चित्खार्जूरं वातकोपनं ।
तदेवं विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्शनं लघु ॥
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनं ।
कासार्शोग्रहणीदोषमूलाघातानिलापहा ॥
स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा दृंहणदीपनी ।
कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी ॥
श्वेता मूलकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ।
छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥
प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशनी ।
पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवैर्व्वातप्रकोपनी ॥
विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधुलिका ।
रूक्षा नातिकफा दृष्या पाचनी चाग्निकी स्मृता॥
त्रिदोषो भेद्यदृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः ।
ग्राह्युष्णो जगलः पक्का रूक्षस्तृक्कफशोफहृत् ॥
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ।
वक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः ॥
दीपनः सृष्टविरमूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ॥
शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ।
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥
तद्वत् पक्वरसः सीधुर्बलवर्णकरः सरः ।
शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः॥
कर्शनःशीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः ।
वर्णक्लेदकरः स्वर्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः ॥
आच्छिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः।
कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥
जाम्बवो वह्निनिष्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ।
तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥
मुखप्रियः शिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
तिक्तः कषायशोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत् ॥
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥
शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
रुच्यः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ॥
निर्दिशेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनं ॥
अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।
सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु क्षमिनाशनं ॥
स्फूर्त्तिद्योतकरं जीर्णं लघु वातकफापहं ।
अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥
बृंहणैषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ।
दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ॥
शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः ।
पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥
चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ।
अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्॥
बुद्ध्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ।
सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं क्षमिलं गुरु ॥
अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितं ।
अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत् ॥
तद्वर्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत् ।
तल यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु ॥
कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः ।
पित्तप्रकोपि बृंहणं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥
अहृद्यं फेनिलं पूति क्षमिलं विरसं गुरु ।

CC-0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तथा पर्य्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनं ॥
सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणं ।
चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥
रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहं ।
तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्चविकासित्वाच्चवह्निना॥
समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतं ॥
क्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मद्यतेऽचिरात् ।
चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः ।
अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥
सात्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः ।
गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहजन्मदः ॥
राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसं ।
कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥
अशौचनिद्रामात्सर्य्यागम्यागमनलोलताः ।
असत्यभाषणञ्चापि कुर्य्याद्धि तामसे मदः ॥
रक्तपित्तकरं शुक्तं क्षेदि भुक्तविपाचनं ।
वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्मपाण्वामिहरं लघु ॥
तीक्ष्णोष्णं मलनं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ।
बद्धत्तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गौडानि रसयुक्तानि मधुयुक्तानि यानि च ।
यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥
तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्वाण्डकृमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥
धान्याम्लं धान्ययोनित्वाद्दीपनं दाहनाशनं ।
स्वर्शीत्यानात्यु पवनकफतृष्णाहरं लघु ॥
तैक्ष्ण्याच्च नर्हरेद्वायु कफं गण्डूषधारणात् ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमलशोषक्लमापहं ॥
दीपनं जरणं भेदि हितमोष्मापनेषु च ।
समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्म्यमुच्यते ॥

॥ अथमूलानि ॥

गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटुन्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः ॥
भवन्ति चात्र ॥
तत्सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।
शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहं ॥
अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनं ॥
गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलं ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषं ॥
कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।
कटुतिक्तान्वितं छागमीषन्मारुतकोपनं ॥
कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितं ।
सक्षारत्तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकं ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।
आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनं ।
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत्॥
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहं ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनं ।
अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात्कीर्त्तितानिवु ।
कालदेशविभागज्ञो नृपतेर्दातुमर्हति ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिमभिवाद्य सुश्रुत उवाच प्रागभिहितं प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयिणो द्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकनिमित्ते च क्षयवृद्धीदोषधातूनां साध्यञ्च । ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यं । तस्माद्भुक्तपीतलीढखादितस्य नानाद्रव्यात्मकस्यानेकविधविकल्पस्यानेकविधप्रभावस्य पृथक् पृथक् द्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकप्रभावकर्म्माणीच्छामि ज्ञातुं तच्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नवबुद्धस्वभावा भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्त्तुं समर्थाः । आहारमूलाश्च सर्व्वप्राणिनो यस्मात्तस्मादन्नपानविधिमुपदिशतु मे भगवानित्युक्तः प्रोवाच भगवान् धन्वन्तरिरथखलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व । तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः ।

मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥
तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्लमूलकः ।
चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्य्यो हृद्यः श्रमापहः ॥
व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषापहः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥

षष्टिकाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारक प्रभृतयः षष्टिकाः ।

रसे पाके च मधुराः शमना वातपित्तयोः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शालीनाञ्च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुक्रलाः ॥
षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।
मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्य्यकृद्बलवर्द्धनः ॥
विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः।
शेषास्त्वल्पान्तरगुणाः षष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥

कृष्णव्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखला वाक्षकत्वरितककुक्कुटाण्डकपारापतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः ॥

कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्य्यतोऽहिमाः ।
अल्पाभिस्यन्दिनस्तुल्याःषष्टिकैर्बद्धवर्चसः ॥
कृष्णव्रीहिर्व्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥
दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।
कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥
स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।
किञ्चित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥
कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।
ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥
रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शालयश्च नरूढा ये रूक्षास्ते बद्धवर्चसः ।
तिक्ताः कषायाः पित्तघ्नाः लघुपाका कफावहा. ॥
विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ।
तद्वत्कुधान्यमुद्गादिमाषादीनाञ्च वक्ष्यते ॥

॥ अथ कुधान्यवर्गः ॥

कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दा
लप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुक
वरुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधा
न्यविशेषाः ॥

उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः ।
श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥
कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तघ्नाः स्मृताः ।
कोद्रवश्च सनीवारःश्यामाकश्च सशान्तनुः ॥
कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ।
यथोत्तरं प्रधानाः स्युरूक्षाः कफहराः स्मृताः॥
मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा ।
विशेषी तत्र भूयिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ॥
रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः कटुपाकिनः ।
बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥
मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणक-

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीनविपुटकहरेणुवाढकीप्रभृतयो वैदलाः ॥
कषायमधुराःशीताः कटुपाका मरुत्कराः।
बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥
नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः।
प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥
विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा बद्धवर्चसः।
मकुष्ठकाः कृमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥
आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी।
वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥
कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः।
हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया बद्धवर्च्चसः ॥
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्येत्वाध्मानकारकाः ॥

माषो गुरुर्भिन्नपुरीषमूलः स्निग्धोष्णहृष्यो मधुरोऽनिलघ्नः। सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाद्बलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ कषायभावान्न पुरीषभेदी न मूलतो नैव कफस्य कर्त्ता। स्वादुर्विपाके मधुरोऽतिसान्द्रः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥ माषैः समानं फलमात्मगुप्तमुक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव। आरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्च ॥ उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः । शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः प्लीहसकासहारी ॥ आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च। कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः॥ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः। तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ॥ दन्त्योऽग्निमेधाजनोऽल्पमूत्रस्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च । तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी । व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बद्धवातवर्चाः ॥ स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च । मेदोमरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ एभिर्गुणैर्हीनतरांस्तु किञ्चिद्विद्याद्यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः । गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ॥ स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता सन्धानकृत्श्लेष्मकरः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सरश्च । रूक्षः कषायो विषशोफशुक्रबलास
दृष्टिक्षयकृद्विदाही॥कटुर्विपाके मधुरस्तुम्बिः
प्रभिन्नविण्मारुतपित्तलश्च । सिताऽसिताः
पीतकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु म्बिाः॥
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटुष्णा
रसपाकयोश्च । रहाद्वयं मूलकजाश्च म्बिाः
कुम्बिवल्लीप्रभवास्तु म्बिाः॥ ज्ञेया वि
पाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिबर्हणा
श्च । विदाहवन्तश्च गुरुश्च रूक्षा विष्टभ्य
जीर्य्यन्त्यनिलप्रदाश्च॥ रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्ज
राश्च सर्वे स्मृता वैदलिकास्तु म्बिाः । कटु
र्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः
कुसुम्भः॥ उष्णातसीस्वादुरसाऽनिलघ्नी पि
त्तोल्बणा स्यात् कटुका विपाके । पाके रसे
चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्त
कोपी॥ तीक्ष्णोष्णरूक्षःकफमारुतघ्नस्तथागु
णश्चासितसर्षपोऽपि॥

अनार्त्तवं व्याधिहतमपर्य्यागतमेव च ।
अभूमिजं नवच्चापि न धान्यं गुणवत्स्मृतं॥
नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु सम्बत्सरोषितं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विद्याद्हि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणं ॥
श्याल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।
कालप्रमाणसंस्कारमात्राः सम्यगिहोदिताः ॥

॥ अत ऊर्द्धं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा । जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्य भुज एकशफा जाङ्गलाश्चेतिषण्मांसवर्गास्तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनर्द्वि विधाजाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गो ऽष्टविधः । तद्यथा । जङ्घालाविष्किराः प्रतु दा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति तेषां जङ्घालविष्किरौ प्रधानत मौतावेणहरिण्यैकुरङ्गकरालशतमालशरभ स्वदंष्ट्राषतचा रुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घालामृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपि त्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥

कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा ।
संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥
मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।
शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥
एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न कृष्णो नच ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥
घृतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ।
सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रनुत् ॥
लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकवर्त्तका
नप्तृकावातीकचकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोप
चक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रक कुतित्तिरिकुरबा
ऊकयबलकप्रभृतयस्त्राहला विष्किरा लघवः
घृतमधुरा कषाया दोषशमनाश्च ॥
संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपातेच पूजितः ॥
ईषदुरुक्षणमधुरो दृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः ।
तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥
हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ।
रक्तपित्तहरः घृतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ॥
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ।
वातपित्तहरा दृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः ॥
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ।
कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः ॥
मधुरः स्वरमेधाग्निदृक्शोकेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ।
स्निग्धोष्णोऽनिलहा दृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः ।
वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः ॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिक कुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्षोडकडिडिमाणकशत पत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गु लीगिरिशालह्वालदूषकसुगृहीखञ्जरीटकहा रीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः ॥

कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥
सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः ।
कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥
रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च ।
विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥
कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः ।
रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः ॥

सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुवृक्षद्वीपिमार्जारशृगाल मृगेर्व्वारुकप्रभृतयोगुहाशयाः ॥

मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः ।
उष्णवीर्य्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लि
श्येनगृध्रप्रभृतयःप्रसहाः ॥
एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः ।
रसवीर्य्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥
मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानर
प्रभृतयः पर्णमृगाः ॥
मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ।
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः ॥
समुद्रजेभ्यो नादेया बृंहणत्वाद्गुणोत्तराः ॥
श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोम
शकर्णकदलीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकु
लमहावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥
वर्चोमूत्रं संहतं कुर्य्युरेते वीर्य्ये चोष्णाः
पूर्व्ववत्स्वादुपाकाः । वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च
कुर्य्युः स्निग्धाः काशश्वासकार्श्यापहाश्च ॥
कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।
नातिशीतलवीर्य्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥
गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता ।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥
शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रियको मारुते पथ्यो ऽजगरस्त्वर्श्समां हितः ॥
दुर्नामानिलदोषघ्नाः क्षमिदूषीविषापहाः ।
चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः ॥
दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ।
मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥
अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदः ।
पुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥
ग्राम्या वातहराः सर्वे दृंहणाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः ॥
नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥
दृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु ।
मेदःपुच्छोद्भवं दृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः ॥
श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनं ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहं ॥
औरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवं ।
अल्पाभिष्यन्द्ययं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥
दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः॥
अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च ते महाभिष्यन्दिनस्तु ते॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा । कूर्म चराः लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरशूमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्यङ्कुरण्यग वयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ॥

वात पित्तहरा दृष्या मधुरा रसपाकयोः ।
शीलता बलिनः स्निग्धा मूलला: कफवर्द्धनाः ॥
विरूक्षणो लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः ।
स्वाद्म्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥
गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् ।
विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनं ॥
स्निग्धोष्णमधुरो दृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः ।
निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांसदार्ढ्यकृत् ॥
रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतं ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनं ॥
तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुकासजित् ।
विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनं ॥
शूमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतं ।
वातपित्तोपशमनं गुरुशुक्रविवर्द्धनम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वेदनं दृंहणं दृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।
स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनं ॥
कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहं ॥
पित्तं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणं ।
गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं स्वादु कफावहं ॥
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनं ॥
हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकवकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारीमुखनन्दीमुखमङ्गल्लोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः प्लवाः संवातचारिणः ॥
रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा दृष्या मरुज्जिताः।
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥
गुरवो मधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः ।
दृंहणः शुक्रलश्लेषां हंसो मारुतनाशनः ॥
शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकमल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ॥
शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः ।
शीताः स्निग्धा हिताः पित्तेवर्च्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।
शुक्ल सन्धानकृत् स्पृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः । रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्म्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुज्जारमुरलसङ्कसदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

नादेया मधुरा मत्स्या गुरवोमारुतापहाः ।
रक्तपित्तकराश्चोष्णा दृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः ॥
कषायानुरसस्तेषां शष्कश्चैवालभोजनः ।
रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥
पाठीनः श्लक्ष्णलो दृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेदल्पपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥
मुरलो दंहणो दृष्यः स्नन्यश्लेष्मकरस्तथा ।
सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥
महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽभ्यबलाः स्मृताः ॥

तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनरा जीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥

सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णा वातहरा दृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः ।
तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ट्यकौप्यौ गुणोत्तरौ ।
स्निग्धत्वात्स्वादुपाकत्वात्तयोर्वाप्यागुणोत्तराः॥
नादेया गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः ।
सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥
अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः ।
किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ।
अधस्तद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः॥
उरोविचरणात्तेषां पूर्व्वमङ्गं लघु स्मृतं ॥
॥इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः॥

तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहतपरिणताल्पासंपूर्णवीर्य्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्त्तितं ।
विषव्याधिहतं मृत्युं बालं छर्दिञ्च कोपयेत् ॥
कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितं ।
क्लिन्नमुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपनं ।

एभ्योऽन्तेषामुपादेयं मांसमिति ॥ स्त्रियश्च तुष्पादेषु पुमांसोविहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पश्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रीरा अल्पशरीरेषु महाशरीराःप्रधानतमा
एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः क्षुद्रशरी
राः प्रधानःतमाः ॥

स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्या
मः। तद्यथा।रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्त
रासु गुरुतरास्तया सक्थिस्कन्धक्रोडशिरःपा
दकरकटीपृष्ठचर्म्मकालेयकयकृदन्त्राणि ॥
शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपञ्चयोः ।
गुरुपूर्व्वं विजानीयाद्धातवस्तु यथोत्तरं ॥
सर्व्वस्यप्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृतः ॥
पूर्व्वभागो गुरुपुंसामधोभागस्तु योषितां ॥
उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतं ।
पक्षोत्क्षेपात्समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणां ॥
अतीवरूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनां ।
दृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनां ॥
मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणां ।
जलजानूपजा ग्राम्या क्रव्यादैकशफास्तथा ॥
प्रसहा विलवासाश्च ये च जङ्घालसंज्ञिताः ।
प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्य्यथोत्तरं ॥
अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्व्वमतोऽन्यथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च। सर्वप्राणिनां सर्वशरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यकृत्प्रदेशवर्त्तिनस्तानादद्दीत प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति ॥

भवति चात्र ॥

वयः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारोमात्राचास्मिन्परीक्षिता॥

॥ इति मांसवर्गः ॥

अत ऊर्द्ध्वं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥ दाडिमामलकबदरकोलकर्कन्धुसौवीरसिम्बितिकाफलकपित्थमातुलुङ्गाम्राम्रातकाकरमर्दपियाललकुचभव्यपारावतवेतफलप्राचीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्राम्लीकानारङ्गजम्बीरप्रभृतीनि ॥

अम्लानि रसतः पाके गुरूण्युष्णानि वीर्य्यतः।
पित्तलान्यनिलघ्नानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥
कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलं।
दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्च्चोविबन्धनं ॥
द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाम्लमेव च।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निर्दोषमज्ञ्च मधुरमम्लं वातकफापहं ॥
अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरं ।
चक्षुष्यं सर्व्वदोषघ्नं दृष्यमामलकीफलं ॥
हन्ति वातं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात्फलेभ्योऽभ्यधिकञ्च तत् ॥
कर्कन्धुकोलबदरनामं पित्तकफावहं ।
पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरं ॥
पुरातनं दृष्टमनं अमघ्नं दीपनं लघु ।
सौवीरं बदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥
कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिम्बितिकाफलं ।
आमं कपित्थमखर्य्यं कफघ्नं ग्राहि वातलं ॥
कफानिलहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ।
श्वासकासरुचिहरं दृष्णाघ्नं कण्ठशोधनं ॥
लघ्वम्लं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतं ।
त्वक् तिक्ता दुर्जरा तस्य वातश्लेष्मिककासहा ॥
स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मारुतपित्तजित् ।
मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकारोचकनाशनं ॥
दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केसरं ।
शूलाजीर्णविबन्धेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥
अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बङ्गकेसरं ॥
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदं ।
कसायानुरसं स्वादु वातघ्नं दृंहणं गुरु ॥
पित्तविरोधि सम्यक्कमाम्रं शुक्रविवर्द्धनं ।
दृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्यजीर्य्यति ॥
आम्रातकफलं दृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्द्धनं ।
त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनं ॥
अम्लं तृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत्कफमर्द्दकं ।
वातपित्तहरं दृष्यं पियालं गुरु शीतलं ॥
हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनं ।
पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलं ॥
पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ।
गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥
वातापहं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत् ।
ग्राह्यग्नं दीपनं रुच्यं सम्यक्कं कफवातनुत् ॥
तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्रफलमुच्यते ।
अम्लीकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलं ॥
अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनं ।
वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥
तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातश्लेष्मविबन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तजित् ॥
ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तजित् ।
क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकव
कुलधन्वनाम्लकाम्लवेतसफल्गुपरूषकगार्ङ्गेरु
कीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बीप्रभृतीनि ॥
फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणिच ।
संग्राहकाणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च ॥
क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलं ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिमारुतकोपनं ॥
अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।
स्निग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु॥
कषायं मधुरं रूक्षं तोदनं कफवातजित् ।
अम्लोष्णं लघुसंग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्द्धनं ॥
आमं कषायं संग्राहि तिन्दकं वातकोपनं ।
विपाके गुरु संग्रहं मधुरं कफपित्तजित् ॥
मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलं ।
स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥
कषायञ्च हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ।
तद्वज्ज्ञाङ्गेरुकं विद्यादम्लकफलानि च ॥
विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अत्यम्लमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ॥
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकं ।
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिबर्हणं ॥
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनं ।
पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं गुरु ॥
कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनं ।
कटुतिक्तकषायोष्णं बालं बिल्वमुदाहृतं ॥
तदेव विद्यात्सम्पक्वं मधुरानुरसं गुरु ।
विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत् पूतिमारुतं ॥
बिम्बीफलं साम्लकषैं स्नन्यकृत् कफपित्तजित् ।
दृग्दाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासक्षयापहं ॥
तालनारिकेलपनसमौचप्रभृतीनि ॥
स्वादुपाकरसान्याञ्जर्वातपित्तहराणिच ॥
बलप्रदानि स्निग्धानि दृंहणानि हिमानि च ॥
फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ।
तद्वोजं स्वादुपाकञ्च मूलं वातपित्तजित् ॥
नालिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ।
बलमांसप्रदं हृद्यं दृंहणं वस्तिशोधनं ॥
पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तपित्तहरं हृद्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥
द्राक्षाकाश्मर्य्यमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥
रक्तपित्तहराण्याऽऽगुरूणि मधुराणि च ।
तेषां द्राक्षा सरा स्वर्य्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥
रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहक्षयापहा ।
हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तास्रवातनाशनं ॥
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते ।
क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥
रसे पाके च मधुरं खार्जूरं रक्तपित्तजित् ।
दृंहणीयमहृद्यञ्च मधूककुसुमं गुरु ॥
वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥
वातामाक्षोडाभिषुकनिचुलपिचुमन्दकोचको
रुमाणप्रभृतीनि ॥
पित्तश्लेष्महराण्याऽऽहुः स्निग्धोष्णानि गुरूणि च ।
दृंहणान्यनिलघ्नानि बल्यानि मधुराणि च ॥
कषायं कफपित्तघ्नं किंचित्तिक्तं रुचिप्रदं ।
हृद्यं सुगन्धि विशदं जवलीफलमुच्यते ॥
वृंहणं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनं ।
विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं शीतलं वातकोपनं ॥
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तप्रणाशनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥
शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ।
स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मसैन्धवं ॥
शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्णं केशनाशनं ।
गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमं ॥
करीराच्चकपीलूनि तृणशून्यफलानि च ।
स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥
तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च ।
तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ॥
आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च ।
उष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदावर्त्तनाशनं ॥
कुष्ठगुल्मोदरार्शोघ्नं कटुपाकि तथैवच ।
करञ्जकिंशुकारिष्टकलं जन्तुप्रमेहनुत् ॥
रूक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहं ।
तिक्तमीषद्विषहितं विडङ्गं कृमिनाशनं ॥
त्रपुष्यमुष्णं सरं मेध्यं दोषघ्नं शोफकुष्ठनुत् ।
कषायं दीपनं चाम्लं चक्षुष्यं चाभयाफलं ॥
भेदनं लघु रूक्षोष्णं वैस्वर्य्यं क्रिमिनाशनं ।
चक्षुष्यं स्वादुपाक्यक्षं कषायं कफपित्तजित् ॥
कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कषायमीषन्मधुरं किञ्चित्पूगफलं सरं ॥
जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकट्वयोः फलं ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटु कफापहं ॥
लघु तृष्णापहं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनं ।
सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ॥
तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ।
लताकस्तूरिका तद्वत् शीता वस्तिविशोधनी ॥
पियालमज्जा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ॥
वैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः ।
कषायो मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ।
तृष्णाच्छर्दिनिलघ्नश्च तद्वच्चामलकस्य च ॥
बीजपूरकधन्याकमज्जा कोशाम्रसम्भवः ।
स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः ॥
यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतं ।
विद्याद्यत्र विज्ञेयमामं तद्विगुणोत्तरं ॥
ग्राह्युष्णं दोषघ्नं तद्वि कषायं कटुतिक्तकं ।
व्याधितं कृमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजं ॥
वर्जनीयं फलं सर्व्वमपर्य्यागतमेवच ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ इतिफलवर्गः ॥

॥ शाकान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥

तेवपुष्पफलालाबुकालिन्दकप्रभृतीनि ॥
पित्तघ्नान्यनिलं कुर्य्युश्लथामन्दकफानि च ।
सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥
पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं बालं मध्यं कफावहं ।
पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनं ॥
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणां ।
दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातजित् ॥
अलाबुर्भिन्नविट्का तु रूक्षा गर्य्यतिशीतला ।
तिक्तालाबुरहृद्या तु वामनी वातपित्तजित् ॥
वपुसैर्वारुकर्कारुकशीर्णवृन्तप्रभृतीनि ॥
गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफकृन्ति च ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ।
बालं सुनीलं वपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतं ॥
तत्पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहं ।
एर्वारुकं सकर्कारु सम्यक्पक्वं कफवातजित् ॥
सक्षारं मधुरं रूक्षं दीपनं नातिपित्तलं ।
सक्षारं मधुरञ्चैव शीर्णवृन्तं कफापहं ॥
भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुल्लघु ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरार्द्रकहिङ्गुजीरककुरु
ण्टजम्बीरकसुमुखसुरसार्जकभूस्तृणसुगन्धकका
समर्दकालमालकुठेरकच्छवकखरपुष्पशिग्रु
धुशिग्रुफणिज्झकसर्षपराजिकाकुलाहलवेणु
गण्डीरतिलपर्णिकावर्षाभूचिल्लकमूलकपोति
कालशुनपलाण्डुकलायप्रभृतीनि ॥
कटून्युष्णानि रूक्षाणि वातश्लेष्महराणि च ।
घृतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥
तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा ।
शुष्का कफानिलघ्नी सा तृष्णा पित्तविरोधिनी॥
स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ।
कटुष्णं लघु तच्छुष्कमतृष्णं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं सितं ।
गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥
नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु ।
तृष्णोष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनं ॥
कफानिलहरं स्वर्य्यं विबन्धानाहशूलनुत् ।
कटूष्णं रोचनं हृद्यं तृष्णं चैवार्द्रकं स्मृतं ॥
लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित् ।
कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धत्नु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रूक्षं पित्ताग्निवर्द्धनं ।
कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयं ॥
कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ।
भक्ष्यभोज्यान्नभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥
आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यतां।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा दृड्दाहनाशनी॥
दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता स्रोतोविशोधनी।
जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ॥
सुरभिर्दीपनो रूक्षो मुखवैशद्यकारकः ॥
कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः ।
पित्तकृत्सार्ष्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥
तद्वत्तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषाद्गरनाशनः ।
कफघ्ना लघवो रूक्षा स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः॥
कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणाः ।
मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥
विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ।
कटुः सक्षारमधुरः शिग्रुस्तिक्तोऽथ पित्तजः ॥
मधुशिग्रुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।
विदाहि बद्धविण्मूत्रं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमेव च ॥
त्रिदोषं सार्षपं शाकं गाण्डीरं वेगनाम च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरे लघू ॥
वर्षाभूः कफवातघ्नी हिता शोफोदरार्शसां ।
कटुतिक्तरसा हृद्या रोचनी वह्निदीपनी ॥
सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ड्या मूलकपोतिका ।
महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥
तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तनुत् कफवातजित् ।
त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥
विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥

पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः । तेषान्तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्यात् कफमारुतौ च ॥ स्निग्धोष्ण तीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसश्च बल्यः ॥ दृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरो रसोनः । हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् ॥ दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति । नात्युष्णवीर्य्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ॥ बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निञ्च विवर्द्धयेद्य ॥ स्निग्धो रुचिष्यः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽथ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः शोणितपित्त
शस्तः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥
कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु ।
कषायानुरसञ्चैव विपाके मधुरञ्च तत् ॥

चुच्चूपूथिकातरुणीजीवन्तीविम्बीतिकानन्दी
भल्लातकच्छगलान्त्रीवृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीशे
लुवनस्पतिप्रसवशणकर्व्वुदारकोविदारप्रभृति
नि ॥

कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च ।
कफघ्नान्यनिलं कुर्य्युः संग्राहीणि लघूनि च ॥
लघुः पाकेच जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः ।
कषायमधुरो ग्राही चुच्चूस्तेषां त्रिदोषहा ॥
चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ।
वृक्षादनी वातहरा फञ्जी त्वल्पवला मता ॥
क्षीरवृक्षोत्पलादीनां कषायाः पल्लवाः स्मृताः ।
शीताः संग्राहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणां ॥

पुनर्नवावरुणतर्कार्य्युरुवूकवत्सादनीविल्वशा
कप्रभृतीनि ।

उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च ।
तेषु पौनर्नवं शाकं विशेषाच्छोफनाशनं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तण्डुलीयकोपोदिकाऽश्ववलाचिल्लीपालङ्क्या वास्तूकप्रभृतीनि ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ।
मन्दवातकफान्याहूरक्तपित्तहराणि च ॥
मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ।
तेषां शीततमो रूक्षस्तण्डुलीयो विषापहः ॥
स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्याश्लेष्मकरी हिमा॥
कटुर्विपाके कृमिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः ॥
सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तूकोरचोकः सरः ।
चिल्ली वास्तूकवत् ज्ञेया पालङ्क्या तण्डुलीयवत्॥
वातकृत् बद्धविण्मूत्रा रूक्षा पित्तकफे हिता ।
शाकमाश्वबलं रुक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतं ॥

मण्डूकपर्णीसप्तलासुनिषण्णकसुवर्चलाब्रह्मसुवर्चलापिप्पलीगुडूचीगोजिह्वाकाकमाचीप्रपुन्नाडावग्लुजसतीनवृहतीकण्टकारिकाफलपटोलवार्त्ताकुकारवेल्लककटकिकाकेषुकोरुवूकपर्प्पटककिराततिक्तकर्कोटकारिष्टकोशातकीवेत्रकरीराटरूषकार्कपुष्पीप्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराण्याहुर्हृद्यानि सुलघूनिच ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥
कषाया तु हिता पित्ते स्वादुप्राकरसा हिमा ।
लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वज्ञेया जिह्विका मता ॥
अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिषण्णकः ।
अवल्गुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः ॥
ईषत्तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं कटु सतीनजं ।
नात्युष्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधं ॥
कण्डुकुष्ठकृमिघ्नानि कफवातहराणि च ॥
फलानि बृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ।
कफपित्तहरं ब्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलं ॥
पटोलं कटुकं पाके दृष्यं रोचनदीपनं ।
कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ॥
वार्त्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलं ।
तद्वत्कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेल्लकमेव च ।
अटरूषकवेत्राग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः ॥
किरातति क्तसहितास्तिक्ताः पित्तकफापहाः ।
कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ॥
रूक्षं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणं ।
दीपनं कालशाकन्तु गरदोषहरं कटु ॥
कौसुम्भं मधुरं रूक्षमुष्णं श्लेष्महरं लघु ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातलं नाडिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो साल्वा वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥

लोणिकाजातुकपर्णिकापत्तूरजीवकसुवर्च
लाकुरुवककठिञ्जरकुन्तलिकाकुरण्टकाप्र
भृतीनि ॥

स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।
लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका सकषाया कुरण्टिका ।
संग्राहि शीतलञ्चापि लघु दोषाविरोधि च ॥
राजचवकशाकन्तु सटीशाकन्तु तद्विधं ।
स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजं ॥
भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातलं ।
ध्वंसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहं ॥
शोफघ्नमुष्णवीर्य्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजं ।
ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणं ॥
सुगन्धि विशदं तिक्तं स्वर्य्यं वातकफापहं ।
ध्वंसनं कटुकं पाके कषायं वह्निदीपनं ।
वक्त्रकण्डूमलक्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनं ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ अथ पुष्पवर्ग ॥

कोविदारशणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणिमधुर विपाकानि रक्तपित्तहराणि च ॥ दृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासा पहानि ॥ मधुशिग्रुकरीरकुसुमानि कटुवि पाकानि वातहराणि स्रष्टमूत्रपुरीषाणि च । आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते । रक्तपित्तस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च ॥ कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च । सतिक्तं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहं ॥ मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलं । तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले ॥ सिन्दुवारं विजानीयाद्वितं पित्तविनाशनं । मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात्पित्तनाशने ॥ सुगन्धि पिशदं हृद्यं वाकुलं पाटलानि च । श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमं । चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनं ॥ किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकं । यथाष्टच्छं विजानीयात्पुष्पं दृष्ट्वोचितं तथा ॥ मधुशिग्रुकरीराणि कटुन्यल्पहराणि च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चवकं कुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि हृष्टमूलपुरीषाणि ॥
चवकं कृमिजं तेषु स्वादुपाकं समिच्छति ।
विष्यन्दि वातलं नाति पित्तश्लेष्मकरञ्च तत् ॥
वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
पित्तहिनो वातकराः सकषाया विरूक्षणाः ॥
उद्भिदानि पलाशेक्षुकरीषवेणुक्षितिजानि ॥
तत्र पलाशजातं मधुरं मधुरविपाकं रूक्षदोष प्रशमनञ्च । इक्षुजं मधुरं कषायानुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ तद्वद्देवोष्णं कारीषं कषायं वात कोपनञ्च ॥ वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च ॥ भूमिजं गुरुनातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः ॥
पिण्याकतिलकल्कक्षूणिकाशुष्कशाकानि सर्व्वदोषप्रकोपणानि ॥
विष्टम्भिनः स्मृताः सर्व्वे वटका वातकोपनाः ।
सिण्डाकी वातला सान्द्रा रुचिष्यानलदीपनी ॥
विड्भेदि गुरु रूक्षञ्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरं ।
सकषायञ्च सर्व्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतं ॥
पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् ।
कर्कटं परिजीर्णञ्च कृमिजुष्टमदेशजं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्जयेत्पत्रशाकन्तत् यदकालविरोहि च ।

॥ कन्दानत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः ॥

विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटक कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि॥

रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च ।
गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥
मधुरो बृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्य्योऽतिमूत्रलः ।
विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥
वातपित्तहरो वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी ।
महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ।
कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः ॥
अविदाहि विसम्प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनं ।
विष्टम्भि दुर्ज्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहं ॥
गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ ।
पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणं ॥
सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् ।
वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः ॥

स्थूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

याः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवा
तलाः पित्तहराश्च ॥
माणकं स्वादु शीतञ्च गुरुचापि प्रकीर्त्तितं ।
स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः स्वरणो गुदकीलहा ॥
कुमदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः ।
कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥
वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।
मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो दृष्यो रसायनः ॥
तालनालिकेरखर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ।
स्वादुपाकरसानाहृद्रक्तपित्तहरांस्तथा ॥
शुक्रलाननिलघ्नांश्च कफदृङ्मेदकरानपि ।
बालं क्षुनार्त्तवं जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितं ॥
कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यक् न रोहति॥

॥ अथ लवणवर्गः ॥

सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकौद्भिदप्रभृ
तीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहरा
णि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वा
दूनि मूत्रपुरीषाणि चेति ॥
चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनं ।
स्निग्धं समधुरं दृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलं ॥
सचारं दीपनं रूक्षं शूलहृद्रोगनाशनं ।
रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनं ॥
लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ।
गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनं ॥
रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च ।
वातघ्नं लघु विस्यन्दि रूक्षं विड्भेदि मूत्रलं ॥
लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि रूक्षं वातानुलोमनं ।
सतिक्तं कटु सचारं विद्याल्लवणमौद्भिदं ॥
कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनं ।
दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाह्वयं ॥
ऊषरोत्थं वालुकेलं शैलमूलाकरोद्भवं ।
लवणं कटुकं छेदि विहितं कटुचोच्यते ॥
यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षाराः ।
गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मरिनाशनाः ॥
क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः ॥
ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ।
शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ ॥
उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊषक्षारो बलापहः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मेदोघ्नः पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥
विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णटङ्कणः क्षार उच्यते ॥
सुवर्णं स्वादु हृद्यञ्च दंहणीयं रसायनं ।
दोषत्रयघ्नं शीतञ्च चक्षुष्यं विषसूदनं ॥
रूप्यमम्लं सरं शीतं सस्नेहं पित्तवातनुत् ।
ताम्रं कषायं मधुरं लेखनं शीतलं सरं ॥
तिक्तं कांस्यं लेखनञ्च चक्षुष्यं कफवातजित् ।
वातकृत् शीतलं लोहं तृष्णापित्तकफप्रनुत् ॥
कटुक्रिमिघ्ने लवणे नपुंसीसे विलेखने ।
मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फाटिकादयः ॥
चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः ।
पविला धारणायाश्च पाण्डुलक्ष्मीमलापहाः ॥
धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्त
मिहाप्रमेयात् । आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा
तदादिशेद्द्रव्यमसन्नबुद्धिः ॥
षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
मुद्गाढ़कीमसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥
लावतित्तिरिसारङ्गकुरङ्गैणकपिञ्जलाः ।
मयूरवर्मिकूर्मीश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूषकं ।
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥
सतीनो वास्तुकश्चुच्चिल्लीमूलकपोतिकाः ।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥
गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठं सैन्धवं लवणेषु च ।
धात्री दाडिममल्लेषु पिप्पली नागरं कटौ ॥
तिक्ते पटोलवार्त्ताके मधुरे घृतमुच्यते ।
क्षौद्रं पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपरूषकं ॥
शर्करेक्षुविकारेषु पाने मध्वासवौ तथा ॥
परिसंवत्सरं धान्यं मांसं वयसि मध्यमे ।
अपर्य्युषितमन्नन्तु संस्कृतं मात्रया शुभं ॥
फलं पर्य्यागतं शाकमशुष्कं तरुणं नवं ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरं ॥
लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्य पाचनदीपनः ।
वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥
स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।
क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ।
पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥
हृद्या सन्तर्पणी दृष्या दृंहणी बलवर्द्धनी ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शाकमांसफलैर्युक्ता यवागूव्यक्ताश्च दुर्जराः ॥
सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता॥
विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ।
विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदः कफकरो गुरुः ॥
कफपित्तकरी बल्या क्षुत्तराऽनिलनाशनी ।
धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ॥
स्विन्नः सुप्रस्रुतस्नेहो विषदस्त्वोदनो लघुः ।
अधौतोऽप्रस्रुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥
लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ।
स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्बैदलाम्लैश्च संयुताः ॥
गुरवो बृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।
सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्स्नेहो लघुर्हितः ॥
स्विन्नं निःपीडितं शाकं हितं स्यात्स्नेहसंस्कृतं ।
अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥
मांसं स्वभावतो हृद्यं स्नेहनं बलवर्द्धनं ।
स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह ॥
सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं बृंहणं गुरु ।
तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतं ॥
विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनं ।
परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनं ।
तदेवोल्लुप्तपिष्टत्वादुल्लुप्तमिति याचकाः ॥
परिशुष्कगुणैर्युक्तं वह्नेः पक्वमतो लघु ।
तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितं ॥
ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित्प्रदिग्धं गुरुपाकतः ।
उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितं ॥
परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशं ।
मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योष्णं पित्तकृद्गुरु ॥
लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनं ।
अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितं ॥
प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ।
वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृताः ॥
स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसां ।
भग्नविश्लिष्टसन्धीनां क्षतानामल्परेतसां ॥
आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः ।
सदाडिमयुतो हृद्यः संस्कृतो दोषनाशनः ॥
यन्मांसमुद्धृतरसं न तत्पुष्टिबलावहं ।
विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहं ॥
दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु परं गुरुः ।
मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्हृषदि चूर्णितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितं ।
एकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ॥
वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः ।
प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणां ॥
क्षुत्तृष्णापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ।
कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि ॥
ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः ।
स तु दाडिममृद्वीकयुक्तः स्याद्रागषाडवः ॥
रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत ।
मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः ॥
कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते ।
मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तो निलार्दिते ॥
रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते ।
पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ॥
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ ।
श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ।
कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ॥
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः ।
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ॥
यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः ।
सर्वधान्यकृतस्तद्वद्बृंहणः प्राणवर्द्धनः ॥
खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ।
बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः ॥
दध्यम्लः कफकृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ।
तक्राम्लः पित्तकृत्प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः ।
खडाःखडयवाग्वश्च पाडवाः पानकानि च ।
एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥
अस्नेहलवणं सर्वमद्रुतं कटुकैर्विना ।
विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संयुतं कृतं ॥
अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितञ्च यत् ॥
यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ।
दधिमस्वम्लसिद्धन्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ॥
तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं ।
सिग्रुकी च गुरूणिः स्युः कफपित्तकराणिच।
तद्वच्च वटकान्याऊर्विदाहीनि गुरूणिच ।
लघवो वृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ॥
तृष्णामूर्च्छाभमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रास्ना दृंहणी बल्या स्निग्धा तृप्त्या च रोचनी ॥
स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहं ।
सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ॥
नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते ।
मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ॥
साम्लस्नेहगुडो मूर्वलच्छर्दिरावर्त्तनाशनः ।
घर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥
द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिबर्हणः ।
वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥
गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलं ।
तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः ॥
साम्लं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययं ।
माद्वीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहतृषापहं ॥
परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकं ।
द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्वतः ॥
पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत् ।

॥ इतिकृतान्नवर्गः ॥

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्य्यविपाकतः ॥
भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या तृप्त्या हृद्याः सुगन्धिनः ।
अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषां प्राणकरा हृद्या घृतपूराः कफावहाः ।
वातपित्तहरा दृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥
दृंहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
अदाहिनः पित्तहराः शुक्रला कफवर्द्धनाः ॥
मधुमस्तकसंयावाः पूपा ह्येते विशेषतः ।
गुरवो दृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥
रोचनो दीपनः स्वर्य्यः पित्तघ्नः पवनापहः ।
गुरुर्मृष्टतमश्चैव सदृकः प्राणवर्द्धनः ॥
हृद्य सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।
वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥
दृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ।
हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
मुद्गादिवेसवाराणां पूर्णी विष्टम्भिनो मताः ।
वेसवारैः सर्पिषितैः सम्पूर्णा गुरुदृंहणाः ॥
माललाः श्लेष्मजनना भक्ष्याः कफपित्तलाः ।
वीर्य्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥
विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।
वैदला लघवो भक्ष्या कषायाः सृष्टमारुताः ॥
विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मणा भिन्नवर्चसः ।
बल्या दृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कूर्चिकाविकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।
विरूढककृता भक्ष्या गुरवो ऽनिलपित्तलाः ॥
विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।
हृद्या सुगन्धिनो दृष्या लघवो घृतपाचिताः ॥
वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।
विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥
उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ।
फलमांसेक्षुविकृतितिलमाषोपसंस्कृताः ॥
भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो दृंहणा हृदयप्रियाः ।
कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥
सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।
सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥
कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ।
उदावर्त्तहरो वाज्यः कासपीनसमेहनुत् ।
धानोलुम्बास्तु लघवः कफमेदोविशोषणाः ॥
सक्तवो दृंहणा दृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः ।
पीताः सद्यो बलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥
गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात् ॥
सक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ।
लाजास्तूर्द्धतिसारघ्ना दीपनाः कफनाशनाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बल्याः कषायमधुरा लघवस्तृण्मलापहाः ।
तृट्छर्दिदाहघर्म्मार्त्तिनुदस्तत्सक्तवो मताः ॥
रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥
पृथुका गुरवः स्निग्धा बृंहणाः कफवर्द्धनाः ।
बल्याः सक्षीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥
सुदुर्जरः स्वादुरसो बृंहणस्तण्डुलो नवः ॥
सन्धानकृन्मेहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कार विकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदा कारणमासाद्य भोक्तॄणां छन्दतोऽपि वा॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान्विनिर्दिशेत् ॥

॥ अतः सर्व्वाण्यनुपानान्युपदेक्ष्यामः ॥

अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्य्ययोगे प्रणयीभवन्ति । तथाम्लयोगे मधुरेण हृष्टा स्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यं ॥ शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलाम्लधान्याम्लपयो रसानां । यस्या नुपानन्तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥ व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरैर्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि । सर्व्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थं ॥ लोकस्यजन्मप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्व्व

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रसाश्चदृष्टाः । सङ्क्षेप एषोऽभिहितोऽनुपाने
ष्वतःपरं विस्तरतो विधास्ये ॥
उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते ।
ऋते भल्लातकस्नेहात्स्नेहात्तौवरकात्तथा ॥
अनुपानं वदन्त्येके तैले यूषाम्लकाञ्जिके ।
शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्व्वशः ॥
दधिपायसमद्यार्त्तिविषजुष्टे तथैव च ।
केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपानं सुखोदकं ॥
पयोमांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनां ॥
युद्धाध्वातपसन्तापविषमद्यरुजासु च ।
माषादेरनुपानान्तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा ।
मद्यं मद्योचितानन्तु सर्व्वमांसेषु पूजितं ॥
अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते ।
क्षीरं धर्म्माध्वभाष्यस्त्रीक्लान्तानाममृतोपमं ॥
सुराकृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकं ।
निरामयानां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्त्तितं ॥
स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रूक्षोष्णमिष्यते ।
अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलं ॥
हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ।
अर्कसेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्त्तिषु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अतः परन्तु वर्गाणामनुपानं पृथक् पृथक्।
प्रवक्ष्याम्यानुपूर्व्वेण सर्व्वेषामेव मे शृणु ॥

तत्र पूर्व्वशस्त्रजातीनां वदराम्लवैदलानां धान्याम्लं जङ्गलानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवः। विष्किराणां कोलवदरासवः। प्रतुदानान्तु क्षीरवृक्षासवः। गुहाशयानान्तु खर्जूरनालिकेलासवः। प्रसहनामश्वगन्धासवः॥ पर्णमृगाणां कृष्णगन्धासवः। विलेशयानां फलसारासवः। एकशफानां त्रिफलासवः। अनेकशफानां खदिरासवः। कूलचराणान्तु शृङ्गाटककशेरुकासवः। कोशवासिनां पादिनाञ्च तदेव। प्लवानामिक्षुरसासवः। नादियानां मृणालासवः। सामुद्राणां मातुलुङ्गासवः। अम्लानां बलानां पद्मोत्पलकन्दासवः। कषायाणां दाडिमवेलासवः। मधुराणां त्रिकटुकयुक्तः कन्दासवः। तालफलादीनां धान्याम्लं। कटुकानां दूर्व्वीनलवेलासवः। पिप्पल्यादीनां श्वदंष्ट्रावसुकासवः। कुष्माण्डादीनां दार्व्वीकरीरासवः। चुञ्चूप्रभृतीनां लोध्रासवः। जीवन्त्यादीनां त्रिफलासवः। कुसु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भक्षाकस्य सएव । मण्डूकपर्ण्यादीनां महा
पञ्चमूलासवः । बालमस्तकादीनामम्लफला
सवः । सैन्धवादीनां सुरासव आरनालञ्च ।
तोयं वा सर्व्वनेति ॥

भवन्तिचात्र ।

सर्व्वेषामनुपानानां माहेन्द्रतोयमुत्तमं ।
सात्म्यं यस्य तु यत्तोयं तत्तस्मै हितमुच्यते ॥
उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलं ।
दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥
यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्य्यति ।
रोचनं दृंहणं हृद्यं दोषसङ्घातभेदनं ॥
तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखं ।
दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परं ॥
बल्यं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ।
तदादौ कर्षयेत्पीतं स्रोतसेन्नध्यसेवितं ॥
पश्चात्पीतं दृंहयति तस्मादादौ न्य प्रयोजयेत् ।
स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनां ॥
भवत्याबाधजननमनुपानमतः पिबेत् ।
न पिबेच्छ्वासकासार्त्तो रोगेचाप्यूर्द्ध्वजत्रुगे ।
क्षतोरक्षः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पीत्वाऽभ्यभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान्न शीलयेत् ॥
प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितं ।
स्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् जनयेद्बहून्॥
गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्त्तते ।
तथा संस्कारमात्रानं कालांश्चाप्युत्तरोत्तरं ॥
मन्दकर्म्मानलारोग्याः सुकुमाराःसुखोचिताः।
जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता॥
बलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नयो नराः ।
कर्म्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्यते ॥

॥ इति सर्व्वानुपानवर्गः ॥

अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ।
आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्य्यं महानसं ॥
तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सु संस्कृतं ।
शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥
विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।
सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥

वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनां ।
घृत काषणरीयसे देयं पेयो पेया देया तु राजते॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दैदलेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रदृवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत् ॥
दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुहृतं पयः ।
पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागषाडवसट्टकान् ॥
पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वेतु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रदृवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खडान् यूषांश्च पेयांश्च सेव्य पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्व्वान् गुड़विकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत्पात्रो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनां ।
भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः ॥
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितं ।
पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत्।
आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान्॥
ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चिवांस्ततः परं।
घनम्पूर्वं समश्नीयात् केचिदाज्जर्विपर्ययं॥
आदावन्तेच मध्येच भोजनस्य तु शस्यते।
निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणां॥
मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च।
पूर्वं योज्यानि भिषजा नतु भुक्ते कथञ्चन॥
सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः।
काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरं॥
बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्धितागमः।
काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते॥
लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवर्द्धनं।
क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरं॥
सुखं जीर्य्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च।
अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः॥
तेषु तत्प्रत्यनीकाद्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु।
येषु चापि भवेयुश्च दिवसा मृगमायताः॥
तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते।
रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनं ।
नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापिवा ॥
अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति॥
अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ।
कृच्छाद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति ॥
हीनमानमसन्तोषं करोति च बलक्षयं ॥
आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकं ।
तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितं ।
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनं ॥
विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि ।
अचोष्यं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्टवत् ॥
द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ।
चिरसिद्धं क्षिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥
अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते ।
यद्यत्स्वादुतरं तत्तद्विद्ध्यादुत्तरोत्तरं ॥
प्रक्षालयेदङ्गिरायं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ।
विशुद्धरसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥
स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितं ।
न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षाल्यमन्तरा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखं ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादुच विपर्य्ययं ॥
भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते भूयस्तत्स्वादु भोजनं ।
अग्नितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥
दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेत्कफं ।
कुर्य्यादनाहृतं तद्धि सुखस्यानिष्टगन्धतां ॥
जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफं ॥
धूमेनापोह्य हृद्यैर्व्वा कषायकटुतिक्तकैः ।
पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः ॥
कटुतिक्तकषायैर्व्वा मुखवैशद्यकारकैः ।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्व्वा विचक्षणः ॥
भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः ।
ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥
शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान्।
भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ।
अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ॥
शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरं ।
नाभ्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ।
शाकावरान्नभूयिष्ठमम्लञ्च न समाचरेत् ॥
एकैकशः समस्तान् वा नाप्नुयाद्रसान् सदा ।
प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ॥
पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकं ।
मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥
पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः ।
द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्य्यति ।
पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरं ॥
गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥
द्रवाद्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥
पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।
स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्ष्मौ वा यस्य तिष्ठति ॥
विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।
शुष्कं विरूक्षं विष्टम्भि बह्निव्यापदमावहेत् ॥
आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥
अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्स्व

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

म्नविपर्य्ययाच्च। कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य॥ ईर्ष्याभयक्रो धपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन। प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परि णाममेति॥ माधुर्य्यमन्नं गतमामसंज्ञं विद ग्धसंज्ञं गतमम्लभावं। किञ्चिद्विपक्वं भ्र मतोद्गूलं विष्टब्धमाबद्धविरुद्धवातं॥ उद्गार शुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृज्जुषता च यस्य। रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रव दन्त्यजीर्णं॥

मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः। उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः॥ तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितं। विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च॥ वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना। कार्य्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत्। लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत्॥ यावन्नप्रकृतिस्थःस्याद्दोषतः प्राणतस्तथा॥ हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतं। वज्र स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनं॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।
वयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति वा ॥
अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुनावै
परिपाकमेति । तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्तिपित्तमा
श्लेष्मभावाञ्च नयत्यधस्तात् ॥ विदह्यते यस्य तु
भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कण्ठगलञ्च यस्य । द्राक्षा
भयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लोष्ठाभयां वा स सुखं
लभेत ॥ भवेदजीर्णं प्रति यस्यशङ्का स्निग्धस्य
जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले । प्रातःस शुण्ठीमभ
यामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥
स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजः पच
माद्गणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदानुभुक्ता सा
मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्म्मविस्तरं ।
कर्म्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥
ह्लादनः स्तम्भतःशीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् ।
उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः ॥
स्नेहमार्दवकृत्स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ।
रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः ॥
पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदादूषणरोपणः ॥
दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा ।
सादोपलेपबलकृद्गुरुस्तर्पणबृंहणः ॥
लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा ।
दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ॥
दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे ।
द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्धकारकः ।
श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा॥
सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ।
दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्, ध्वासारुचिकारकः ॥
सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मदो यानाकरः स्मृतः ।
व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ।
आशुकारी तथाशुत्वाद्वावत्यभ्रसि तैलवत् ॥
सूक्ष्मस्तुसौक्ष्म्यात्सूक्ष्मेषु स्रोतस्वनुसरःस्मृतः।
गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः ।
संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्द्धमाहारगतिनिश्चयं ॥
पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।
विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेत् ॥
अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिदृंहयेत् ॥
विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः ।
स तु व्यानेन विच्छिन्नः सर्वान्धातून् प्रतर्पयेत् ॥
कफःपित्तं मलः स्वेषु स्वेदः स्यान्नखरोम च ।
नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥
दिवाविबुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत् ।
अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णं पिहितं निशि ॥
हृदि सन्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः ।
क्लिन्नविस्रस्तधातुत्वादजीर्णं न हितं दिवा ॥
इमं विधिं योऽनुमतं महामुनेर्नृपर्षिमुख्यस्य
पठेद्धि यत्नतः । स भूमिपालाय विधातुमौष
धं महात्मनाञ्चार्हति हरिसत्तमः ॥

इतिश्रीसुश्रुताचार्य्यविरचिते आयुर्व्वेद
शास्त्रे सुश्रुते सूत्रस्थानं समाप्तं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ons opon a tim a King hou
had hohad lu
This book is Mathura
prshod mutr shastri
district Konpur post
offis Bhanpurabb the
great numbers Koemi
hi hom rool Knlak.

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

one day a post peun com
to a highschool and bought
leters 2

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

THE

SÚSRUTA.

OR

SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SÚSRUTA.

VOL. II.

CONTAINING NIDÁNA AND SHÁRÍRA.

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY

BABOO BHOOVANA CHANDRA VÁSAKA
At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.
No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

THE

SÚSRUTA,

OR

SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SÚSRUTA.

VOL. II.

CONTAINING NIDÁNA AND SHÁRÍRA.

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY

BABOO BHOOVANA CHANDRA VASÁKA.
At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.
No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुश्रुतः ।

॥ आयुर्व्वेदः ॥

॥ भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टः ॥

॥ सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः ॥

॥ अथ ॥

॥ निदानशारीरस्थानद्वयकलितः ॥

॥ द्वितीयभागः ॥

कलिकातानगरे श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित
संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रालये
मुद्रितोऽभूत् ॥

१७८६ शकाब्दे ।

इ० १८६८ ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुश्रुतः ।

॥ निदानस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिं धर्म्मभृतां वरिष्ठममृतोद्भवम् ।
चरणावुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥
वायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च कोपनैः ।
स्थानं कर्म्म च रोगांश्च वद मे वदतांवर ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजांवरः ।
स्वयम्भूरेष भगवान्वायुरित्यभिशब्दितः ॥
स्थातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्व्वगत्वात्तथैव च ।
सर्व्वेषामेव सर्व्वात्मा सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणं ।
अव्यक्तो व्यक्तकर्म्माच रूक्षः शीतो लघुः खरः ॥
तिर्य्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ।
अचिन्त्यवीर्य्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ॥
आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ।
देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥
दोषधात्वग्निसमतां सम्याग्निं विषयेषु च ।
क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥
यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्म्मभिः ।
भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः ॥
प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणं ॥
वायुर्य्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्कास्वासादिकान् गदान् ।
उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ॥
तेनभाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान्करोति च विशेषतः ॥
आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ।
सोऽन्नं पचति तज्जाश्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुल्माग्निसङ्गातीसारप्रभृतीन्कुते गदान् ।
क्षत्सन्देहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः ॥
स्वेदासृक्स्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्प्रायशः सर्व्वदेहगान् ॥
पक्वाधानालयो ऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ।
समीरणः सकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः ॥
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्घोरान्वस्तिगुदाश्रयान् ।
शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः ॥
युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्द्युरसंशयम् ।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि नानास्थानान्तराश्रितः ॥
बज्रगः कुपितो वायुर्व्विकारान्कुरुतेहि यान् ।
वायुरामाशये क्रुद्धश्छर्द्यादीन्कुरुते गदान् ॥
मोहं मूर्च्छां पिपासाञ्च हृद्ग्रहं शार्ङ्गवेदनाम् ।
पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति च ॥
क्षुच्छकृन्मूत्रपुरीषत्वमानाहं लिङ्गवेदनाम् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्य्यात्क्रुद्धः समीरणः ॥
वैवर्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुमुचुमायनं ।
त्वक्स्थोनिस्तोदनं कुर्य्यात्त्वग्भेदं परिपोटनं ॥
व्रणांश्च रक्तगो ग्रन्थीन्सशूलान्मांससंश्रितः ।
तथा मेदःश्रितः कुर्य्यान्ग्रन्थीन्मन्दरुजोऽव्रणान् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुर्य्यात्सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् ।
स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ॥
हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोफौ करोति च।
अस्थिशोषञ्च भेदञ्च कुर्य्याच्छूलञ्च तत्स्थितः॥
तथा मज्जगते रुक्च न कदाचित्प्रशाम्यति ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विकृतिः शुक्रगेऽनिले ॥
हस्तपादशिरोधातूंस्तथा सञ्चरति क्रमात् ।
व्याप्नुयाद्वाखिलं देहं वायुः सर्व्वगतो नृणाम् ॥
स्तम्भनाक्षेपणस्वापशोफशूलानि सर्व्वगः ।
स्थानेषूक्तेषु मिश्रश्च संमिश्राः कुरुते रुजः ॥
कुर्य्यादवयवप्राप्तो मारुतस्त्वभितान्गदान् ।
दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्व्वायौ पित्तसमन्विते ॥
शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफाहते ।
सूचीभिरिव निस्तोदः सर्व्वद्वेषः प्रसुप्तता ॥
शेषाः पित्तविकाराःस्युर्मारुते शोणितान्विते ।
प्राणे पित्ताहते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ॥
दौर्ब्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यञ्च कफाहते ।
उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः ॥
अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफाहते ।
समाने पित्तसंयुक्ते स्वेददाहौष्णमूर्च्छनम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कफाधिक्यञ्च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते ।
अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं स्यादसृग्दरम् ॥
अधःकाये गुरुत्वञ्च तस्मिन्नेव कफावृते ।
व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥
गुरूणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्व्वणाम् ।
लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
शोकाच्च प्रमदामद्यव्यायामैश्चातिपीडनात् ॥
ऋतुसात्म्यविपर्य्यासात्स्नेहादीनाञ्च विभ्रमात् ।
अव्यवाये तथा स्थूले वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं यातः कारणैः सेवितैः स्वैः । तीक्ष्णोष्णान्नक्षार शाकादिभोज्यैः सन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥ क्षिप्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्म्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः । क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात्स वायु रत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥ तत्सम्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्याद्उच्यते वातरक्तं । तद्व त्पित्तं दूषितेनासृजाक्तं श्लेष्मा दुष्टो दूषिते नासृजाक्तः ॥ स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोष स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ । पित्तासृग्भ्या

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ सदू
च ॥ कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोफौ पीनस्त
ब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते। सर्व्वैर्दुष्टे शोणिते
चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥
प्राग्रूपे शिथिलौ स्विन्नौ शीतलौ सविपर्य्ययौ ।
वैवर्ण्यतोदसुप्तत्वगुरुत्वौषसमन्वितौ ॥
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ।
आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥
आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतञ्च यत् ।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥
शोणितं तदसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
यदातु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ॥
तदाक्षिपत्याशु मुञ्चमुञ्चर्देहं मुञ्चश्वरः ।
मुञ्चमुञ्चस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥
सोपतानकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा ।
कफान्वितो मरुद्वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ॥
सदण्डवत्प्रभ्रमति क्रुद्धो दण्डापतानकः ।
हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्नं कृच्छ्रान्निषेवते ॥
धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ।
अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्बाह्योगलसंश्रितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ।
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ॥
अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।
तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥
वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च ।
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकद्यूरुभञ्जनम् ॥
कफपित्तान्वितो वायुर्व्वायुरेवच केवलः ।
कुर्य्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥
गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ।
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥
अधोगमाः सतिर्य्यग्गा धमनीरूर्द्ध्वदेहगाः ।
यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते ॥
तदान्यतरपक्षस्य सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् ।
हन्ति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः ॥
यस्य कृत्स्नं शरीरार्द्धमकर्म्मण्यमचेतनं ।
ततः पतत्यसून्वापि जहात्यनिलपीडितः ॥
शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकं ॥
वायुरूर्द्ध्वं प्रजेत्स्थानात्कुपितो हृदयं शिरः ।
शङ्खौच पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निमीलिताक्षो निश्चेष्टः स्तब्धाक्षो वापि कूजति ।
निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वस्यान्नष्टचेतनः ॥
स्वस्थः स्याद्धृदये मुक्ते आर्द्रते च प्रमुह्यति ।
कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रकः ॥
दिवास्वप्नाससमस्थानविकृतोर्द्धनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा वृतः ॥
गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसूक्षये ।
उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥
हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ।
शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः ॥
अर्दयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ।
वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ॥
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ।
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे तु वेदना ॥
यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलं ॥
वायुरूर्द्धं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ।
तमर्दितमिति प्राज्ञा व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥
क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
न सिध्यत्यर्दितं वाढं विवर्षं वेपनस्य च ॥
पाष्णीप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्दिता ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाज्जृम्भसीति हि सा स्मृता।
तलं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा बाऽऽक्षेपतः।
बाह्वोःकर्म्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सास्मृता।
वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः॥
शिरः क्रोष्टुकपूर्व्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्द्धवत्।
वायुः कण्ड्यांस्थितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्बधात्।
प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जनिव च गच्छति॥
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्।
न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्य्यात्समीरणः॥
वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः।
पादयोःकुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः॥
विशेषतश्चंक्रमतः पादादाहं तमादिशेत्।
हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत्॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः।
अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम्॥
शिरास्त्वाकुञ्च्य तत्स्थो जनयत्यवबाऽऽकम्।
यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति॥
शुष्कः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते।
हनुशङ्खशिरोग्रीवं यस्य भिन्दन्निवानिलः॥

कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ।
आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥
नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिणगङ्गदान् ॥
अधो या वेदना याति वर्चोमूलाशयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥
गुदोपस्थोत्यता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ।
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता ॥
साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं शठम् ।
आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् ॥
विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम्॥
अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिमूर्द्धमायतमुन्नतम ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीं ॥
एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं ।
प्रत्यष्ठीलामितिवदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातोऽर्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ।

षडर्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानिचेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गोत्कुटकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकुपिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदमागम्य प्रदूष्य बलोर्शांस प्ररोहान् जनयन्ति विशेषतो मन्दाग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोष्ठवस्त्रादिभिःशीतोदकसंस्पर्शनाद्वा कन्दाः परिदृश्यमासादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते॥तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्दप्रच्छाङ्गुलं गुदमाञ्जस्तस्मिन् बलयस्त्रिस्त्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्जनी सम्वरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः ।
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥
रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ॥

प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्व्वरूपाण्यन्ने न श्रद्धा क्षुच्छात्यक्तिरम्लाका सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमच्छोश्च स्रवणं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशोषाणां कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रानिद्रेन्द्रियदौर्ब्बल्यञ्च जातेष्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥

तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डकेरीनाडीमुखसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपहतः सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्यवेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति क्षणत्वङ्नखनयनरदनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥

पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्प्पीणिपीतावभासानि यकृत्प्लीहाग्नि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानिप्रक्लि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्नानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सदाहं सरुधिर मतिसार्य्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति।

श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थि गोस्तनाकाराणिन भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्य्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदन मूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति॥

रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्ति काफलसदृशानि पित्तलक्षणानिच यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक्सहसा विसृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति॥ सन्निपातजानि सर्व्वदोषलक्षणयुक्तानि॥

सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं। विशेषतश्चात्र

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्त र्मुखानि तैरुपद्रुतः क्षुधोऽल्पभुक् सिरासन्तत गात्रोऽल्पप्रजःक्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधे नोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान्सतत मन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रसक्तिभिः पीड्यते ॥

भवति चात्र ॥

बाह्यमध्यबलिस्थानां प्रतिकुर्य्याद्भिषग्वरः ।
अन्तर्बलिसमुत्थानां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ॥

प्रकुपितास्तु दोषामेद्रमभिप्रपन्ना मांसशो णिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति ततः कण्डूयना त्क्षतं समुपजायते तस्मिंश्च क्षते दुष्टमांस जाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्राविणो जायन्ते कूर्चकिनोऽभ्यन्तरमुपरिष्टाद्वा ते तु शेफो वि नाशयन्त्युपप्लवन्ति च पुंस्त्वम् योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान्दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्राविण श्छत्राकारान्कर्करीरान् जनयन्ति त एवोर्द्ध मागताः श्रोत्राक्षिघ्राणवदनेष्वर्शांस्युपनिर्वर्त्त यन्ति तत्र कर्णजेषु वाधिर्य्यं शुलं पूतिकर्णता च । नेत्रजेषु वर्त्मावरोधो वेदनास्रावो दर्शन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाशश्च । घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं च्यवथुः क्लक्ष्वोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्च । वक्त्रजेषु कण्ठौष्ठतालूनामन्यतमस्मिंस्तैर्गद्गदवाक्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति । व्यानस्तु प्रकुपितः श्लेष्माणं परिगृह्य बहिःस्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्म्मकीलान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥

भवन्ति चात्र ॥

तनुषु कीलेषु निस्तोदो मारुतेनोपजायते ।
श्लेष्मणा तु सवर्णत्वं ग्रन्थित्वञ्च विनिर्दिशेत् ॥
पित्तशोणितजं रौद्र्यं कृष्णत्वं शुक्लतातथा ।
समुदीर्णखरत्वञ्च चर्मकीलस्य लक्षणं ॥
अर्शसां लक्षणं व्यासादुक्तं सामान्यतस्तु यत् ।
तत्सर्व्वं प्राग्विनिर्दिष्टात्साधयेद्भिषजां वरः ॥
अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा दोषद्वयस्य तु ।
संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः सच षड्विधः ॥
विदोषाण्यल्पलिङ्गानि याप्यानि तु विनिर्दिशेत् ।
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ।
सन्निपातसमुत्थानि सहजानि तु वर्जयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वाः स्यु र्ब्बलयो येषां दुर्न्नामभिरुपद्रुताः ।
तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते ॥
ततो व्यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्म्मर्द्दनाति देहिनां॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

चतस्रोऽश्मर्य्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानस्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति ॥ तत्रा संशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपोडारोचकौ मूत्र कृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥
यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।
पूर्व्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥
अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तमस्मिन्मेहतोवेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूलता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाशम नाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवन पृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थ मुपलिप्याधःपरिष्टङ्गिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो विरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरीचात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशामधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिष्टङ्गिं प्राप्य वस्ति मुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरीचात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मा तकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिष्टङ्गिं प्राप्यवस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ण्डि तस्य मूलप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं भद्नाति वायुं स्तृणति विघट्टते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतोनिःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैताश्चिरो ऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशना ध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेःसुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रश्च लितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्यचोपशोषयति सा मूलमार्गमावृणोति मूलकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्चश्वयथुमापादयतिपीड़ित माने च तस्मिन्नेवप्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमितिविद्यात् ॥

भवति चात्र ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शर्करा सिकता मेहो भस्माख्यो ऽश्मरिवैकृतम्।
अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥
पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः।
सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥
हृत्पीडासक्थिसदनं कुक्षिशूलः सवेपथुः।
तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिलः काष्ण्यं दौर्ब्बल्यं पाण्डुगात्रता॥
अरोचकाविपाकौ तु शर्करार्त्ते भवन्ति च।
मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सङ्गा कुर्य्यादुपद्रवान् ॥
दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिं ॥
नाभिपृष्ठकटीमुष्कमुदवङ्क्षणशेफसां।
एकद्वारस्त्वनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥
अलाब्वा इव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः।
वस्तिर्व्वस्तिशिरस्त्वेव पोरुषं वृषणौ गुदं ॥
एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः।
मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥
पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः।
तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥
सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः।
नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्य्यते ।
आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्य्यते ।
एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥
मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् ।
अप्सु स्वच्छासु यथा निषिक्तासु नवे घटे ॥
कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा ।
संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥
तद्वद्बलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिलः ।
मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥
विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥
मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च ।
मूत्रदोषाश्च ये केचिद्वस्तावेव भवन्तिहि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातोभगन्दराणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शत पोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्रावित्वूकावर्त्तोन्मार्गिणो य थासङ्ख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति ॥ ते तु भग गुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते ॥ अपक्काः पिडकाः पक्वास्तुभगन्दराः ॥ तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दा हः शोफश्च गुदस्यभवति ॥

तत्रापथ्यसेविनां वायुः प्रकुपितः सन्निरुद्धः स्थिरीभूतो गुदमभितोऽङ्कुले वङ्कुले वा मांस शोणिते प्रदूष्यारुणवर्णां पिड़कां जनयति सास्य तोदादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रति क्रियमाणा च पाकमुपैति मूत्राशयाभ्यासगत त्वाच्च व्रणः प्रक्लिन्नः शतपोनकवदणुमुखैश्छि द्रैरापूर्य्यते तानि च छिद्राण्यजस्रं फेणानुवि द्धमधिकमास्रावं स्रवन्ति व्रणश्च ताड्यते भि द्यते छिद्यते सूचीभिरिवनिस्तुद्यते गुदञ्चा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वदीर्य्यते वातमूत्रपुरीषरेतसामप्यागमश्च तै रेवच्छिद्रैर्भवति तं भगन्दरं शतपोनकमित्या चक्षते ॥

पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति। सास्यचोषादीन्वेदनावि शेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणाच पाकमुपैति व्रणश्चाग्निदाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्ण मास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतां सि विसृजति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याच क्षते ॥

श्लेष्मा तु प्रकुपितः समीरणेनाधःप्रेरितः पूर्व्ववदवस्थितः शुक्ला वभासां स्थिरां कण्डू मतीं पिडकां जनयति सास्य कण्डादीन्वेदना विशेषाञ्जनयत्यप्रतिक्रियमाणाच पाकमुपैति व्रणश्च कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः पिच्छिलम जस्रमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरे तांसि विसृजति तं भगन्दरं परिस्राविणमि त्याचक्षते।

वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

परिगृह्याधोगत्वापूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठ प्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां जनयति सास्य तोददाहकण्डादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्र तिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च नानावि धवर्णमास्रावं स्रवति पूर्णनदीशम्बूकावर्त्तव च्चैव समुत्तिष्ठन्तिवेदनाविशेषास्तं भगन्दरं शम्बूकावर्त्तमित्याचक्षते।

मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहा व्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षत निमित्तः कोथ उपजायते तस्मिंश्च क्षते पूय रुधिरावकीर्ण मांसकोथे भूमाविव जलप्रक्लि न्नायां क्रिमयः सञ्जायन्ते ते भक्षयन्तो गुदम नेकधा पार्श्वतो दारयन्ति तस्य तैर्म्मार्गैः क्रमि कृतैर्व्वातमूत्रपुरीषरेतांस्यभिनिःसरन्ति तं भ गन्दरमुन्मार्गिणमित्याचक्षते।

भवन्ति चात्र ॥

उत्पद्यतेऽल्परुक्शोफा क्षिप्रं चाप्युपशाम्यति।
वाय्वन्तदेशे पिडका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥
भागन्दरी तु विज्ञेया पिडकाऽतो विपर्य्ययात।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पायोः स्याद्व्यङ्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा॥
यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डरुग्दाहशोफवान्।
पायुर्भवेद्भुजः कथ्यां पूर्वरूपं भगन्दरे॥
घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः।

मिथ्याहाराचारस्य विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्म्या जीर्णाहिताशिनः स्नेहपीतस्य वान्तस्य वा व्यायामाभ्यधर्मसेविनो ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसाभीक्ष्णमश्नतो यो वा मज्जत्यप्रक्षाभितप्तः सहसा छर्दिंवा प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रदूषयति व्यङ्गाः सिराः सम्प्रतिपद्य समुद्भूयबाह्यं मार्गं प्रतिसमन्ताद्विक्षिपति। यत्र यत्र च दोषो विक्षिप्तो निःसरति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवन्त्येवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिदृढिं प्राप्या प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून् दूषयन्। तस्य पूर्वरूपाणि तत्पारुष्यमकस्माद्रोमहर्षः कण्डूः स्वेदवाऽल्पमस्वेदनंवाङ्गप्रदेशानां स्वापः क्षतविसर्पणमस्रजः क्षरणता चेति ॥

तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्रकुष्ठान्येव मष्टादश कुष्ठानि भवन्ति। तत्र महाकुष्ठान्यरुणौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति।

क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठञ्चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसाचेति ॥ सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि च ववन्त्युत्पन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात् ॥

तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकानि ॥ श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति तेषान्तु महत्त्वं क्रियागुरुत्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वञ्चेति ॥

CC-0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्तान्यरुणानि ॥ पित्तेन पक्वोडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणि ॥ कृष्णजिह्वाप्रकाशखरत्वानि कृष्णजिह्वानि ॥ श्लेष्मणा कपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि । काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि ॥ तेषाञ्चतुर्णामप्योषचोषपरिदाहधूमायनानिच्छिद्रोष्मानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि ॥

पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि । अतसीपुष्पवर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिडकावन्तिच दद्रुकुष्ठानि तयोर्द्वयोरप्युत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूस्त्रिरोत्थानत्वं चेति सामान्यरूपाणि ॥

क्षुद्रकुष्ठान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥

स्थूलानि सम्विष्वतिदारुणानि स्थूलारुष्पि स्युः कठिनान्यरूंषि ।

त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्व युते भवन्ति ॥ कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यम् । स्युर्येन कण्डूय

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

घनौषचोषास्तलेषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति॥ विसर्प्प वत्सर्पति सर्वतोयत्त्वग्रक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रं। मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान्कृत्वा विसर्पः स भवेद्विकारः॥ यैः शरीरे पिडकाः स्रवत्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः। कण्डूयितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्ध काये॥ राज्योऽति कण्डूर्त्तिरुजः सुरूक्षाभवन्ति गात्रेषु विचर्च्चिकायां। कण्डूमतिदाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतेयमेव॥ यत्स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डू तत्स्निग्धश्लक्ष्णं किटिमं वदन्ति। स्रावावकण्डूपरिदाहवद्भिः पामाणुकाभि पिडकाभिरूह्या॥ स्फोटैः सदाहैरति सैव कच्छूः स्फिक्पाणि पादप्रभवैर्निरूप्या। कण्डूयिता या पिडका शरीरे संस्रावहीना रकसोच्यते सा॥ अरुः ससिध्मं रकसा महच्च यच्चैककुष्ठं कफजान्यमूनि। वायोः प्रकोपात्परिसर्पमेकं शेषाणिपित्तप्रभवाणि विद्यात्॥

किलासमपि काष्ठविकल्प एव। तत्त्रिविधंवाते न पित्तेन श्लेष्मणा चेतिकुष्ठकिलासयोरन्तरन्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च। तद्वातेन मण्ड

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लमरुणं परुषं परिध्वंसि च पित्तेन पद्मपत्र प्रतीकाशं सपरिदाहञ्च। श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच्च ॥ तेषु सम्बद्धमण्डल मन्तेजातं रक्तरोमचाऽसाध्यमग्निदग्धवच्च। कुष्ठेषु रुक् त्वक् सङ्कोचस्वापस्वेदशोफभेदकौ ण्यस्वरोपघाता वातेन। पाकावदरणाङ्गुलि पतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरागसत्वोत्पत्तयः पि त्तेन। कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्ले ष्मणा ॥ तत्रादिबलप्रवृत्तं पौण्डरीकं काकणं चासाध्यं ॥

भवन्ति चात्र ॥

यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणं।
अन्तर्भूमिं विगाह्येत मूलैर्दृष्टिविवर्द्धितैः ॥
एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः।
क्रमेण धातून्व्याप्नोति नरस्यप्रातिकारिणः ॥
स्पर्शहानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते।
वैवर्ण्यं रूक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम्।
कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥
वाऊल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते॥
दौर्गन्ध्यमुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमयस्तथा।
गात्राणां भेदनञ्चापि कुष्ठे मेदःसमाश्रिते॥
नासाभङ्गोऽचिरागश्च क्षतेच क्रिमिसम्भवः।
भवेत्स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते॥
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणं।
शुक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च॥
स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यन्तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितं।
कुष्ठमात्मवतः साध्यं त्वग्रक्तपिशिताश्रितम्॥
मेदोगतं भवेद्याप्यमसाध्यमत उत्तरं।
ब्रह्मस्त्रीसज्जनवधपरस्वहरणादिभिः॥
कर्म्मभिः पापरोगस्य प्राज्ञःकुष्ठस्य सम्भवं।
म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्ज्जातोऽपि गच्छति॥
नातः कष्टतरो रोगो यथाकुष्ठं प्रकीर्त्तितं।
आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियां॥
औषधीनां विशिष्टानां तपसश्च निषेवणात्।
यस्तेन मुच्यते जन्तुःसपुण्याकृतिमाप्नुयात्॥
प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात्।
सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एवच ।
औपसर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति नरान्नरं ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं श्लेष्मलस्निग्धमधुरमेद्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधो गत्वावस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति । तेषान्तु पूर्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासस्तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां दाढ्यिश्च नखानां । तत्रा विलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्वएव प्रमेहाः सर्व एव सर्वं दोषसमुत्थाः सहपिडकाभिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र कफादुदकेक्षुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात् ॥ पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात् ॥ वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमामहात्ययिकत्वात् ।

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान् कफपित्तवसामज्ञमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान् ॥

तत्र श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही सुरामेहो सुरातुल्यं सरुजं सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफं मत्स्यशनैर्मेही विशदं लवणतुल्यं लवणमेही हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही आविलं सान्द्रं साद्रमेही शुक्रतुल्यं शुक्रमेही स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति ॥

अत ऊर्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः ॥ सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही अम्लरसगन्धमम्लमेही स्रुत

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षारप्रतिमं क्षारमेही मज्जिष्ठोदकप्रकाशं मज्जिष्ठामेही। शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति ॥

अत ऊर्द्धं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः ॥ सर्पिः प्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति वसाप्रकाशं वसा मेही क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्रमेही मत्तमातङ्गवदनु प्रदृद्धं हस्तिमेही मेहति।

मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेक क्लर्हिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः ॥

दहणयोरवदरणं वस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदि शूलमम्लीकाज्वरातीसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम् ॥ हृद्ग्रहोलौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् ॥ एव मेते विंशतिप्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः ॥ तत्र वसामेदोव्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते। तद्यथा।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शरावि का सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ॥

शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।
जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥
महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता ।
महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी॥
मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ।
रक्तसिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥
विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः ॥
ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ।
गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मणि चोत्थिताः ॥
सोपद्रवा दुर्बलस्य पिडकाः परिवर्ज्जयेत् ।
कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ॥
अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ।
प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ॥
किञ्चिच्चाप्यधिकं मत्वं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षत्स्नान्यङ्गानि वा यस्मिन्पूर्वरूपाणि मानवे ॥
प्रदृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।
पिडकापीडितं गाढमुपस्रष्टमुपद्रवैः ॥
मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तितः ।
स चापि गमनात्स्थानं स्थानादासनमिच्छति ॥
आसनाद्दृणुते शय्यां शयनात्स्वप्नमिच्छति ॥

यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शबलबभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनां । वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति । एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण प्रमेहाणां नानाकारणं भवति ॥ भवति चात्र ॥

सर्व्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातः उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव । ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात्सः ॥ पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव । आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दकोदरंचेति वदन्ति तानि ॥ सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा। स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तोर्दृढिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥ गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः । कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥ त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोतिः । तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षाबलीविनाशो जठरे हि राज्यः ॥ जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः । सङ्कुच्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दर्दते क्षणसिरावनद्धं ॥ सशूलमानाहवदु ग्रशब्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तत् । यच्चोष तृष्णाज्वरदाहयुक्तं पीतं सिरा यत्र भवन्ति पीताः ॥ पीताक्षिविण्मूत्रनखाननत्व पित्तो दरं तत्त्वचिराभिवृद्धि । यच्छीतलं शुक्लसिरा वनद्धं स्थिरं शुक्लनखाननत्व ॥ स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धि॥ स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसा धुदृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टा म्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं विलिङ्गं । तच्छी तवातभ्रसमुद्भवेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ स चातुरो मूर्च्छति सम्भ्रमञ्च पाण्डुः क्षयः शुष्यति तृष्णया च । प्रकीर्त्तितं दूष्यु दरन्तु घोरं प्लीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थम सृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्लीहोदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातु रोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥ सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे क्षेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव । यस्यान्नमन्नै रुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा सहितैः पृथग्वा ॥ सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिवसङ्करोहि । निरुध्यतेचास्य गुदेपुरीषं निरेतिकृच्छ्रादपि चाल्पमल्पं॥ हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं विट्समगन्धिकञ्च ।प्रच्छर्दयन् बद्धगुदो विभाव्यस्ततः परिस्राव्युदरं निबोध ॥ श्लेष्मं यदन्नोपहितं तदन्नं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात्स्रुतान्नात्सलिल प्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥ नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च । एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्सम्परिवृत्तनाभि श्लथोन्नतं पूर्णमिवाम्बुनाच ॥ यथा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृतिः क्ष्मयति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।
आध्मानं गमने शक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्नित्ता ॥
शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥
अन्ते सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु ।
सर्व्वाण्येव परीपाकात्तदा तानि विवर्ज्जयेत् ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातो गूढगर्भनिदानं व्याख्यास्यामः ।

ग्राम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपत
नप्रपीडनधावनाभिघातविषमशयनासनोपवा
सवेगाभिघातातिरूक्षकटुतिक्तभोजनशाकाति
क्षारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रक्ष्वेलनाजी
र्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्वन्ध्यान्मुच्यते ग
र्भः फलमिव दृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः । स

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विमुञ्चन्यनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्र विवरैरवस्रं समानः कोष्ठसङ्क्षोभमापादयति तस्मा जठरसङ्क्षोभाद्वायुरपानोमूढ़ षार्श्ववस्तिशीर्षादरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गा नामन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्रावेण तमेव कदाचिद्विष्टब्धमसम्यग्गा गतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगु ण्यसंमोहितंगर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते। ततः स कीलः प्रतिखुरो वीजकः परिवर्तते। तत्र ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः। निःसृत हस्तपादेशिराः कायसङ्गो प्रतिखुरः। यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स वीजकः परिवर्तव योनिमुखमावृत्यतिष्ठेत् स परिघ इति चतु र्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न न सम्यक्क क्षात् स यदा निर्गणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथ मनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ज्ञा हीयते। तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिप द्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन। कश्चिदा भुग्नसक्थिशरीरः श्रोणिदेशेन तिर्यगागतः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पि
धायवतिष्ठते। अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदे
केनबाहुना। कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन।
कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः। कश्चि
देकेन कक्ष्मा योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरे
ण पायुमित्यष्टविधा मूढ़गर्भगतिरुद्दिष्टाः स
मासेन॥ तत्र द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढ़गर्भौ शेषा
नपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसम्बर
णमक्कल्लश्वासकासभ्रमनिपीडितान्परिहरेत्॥
भवन्ति चात्र॥

कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद्यथाफलम्।
प्रपद्येत स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम्॥
एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविबन्धनात्।
गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते॥
कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम्।
पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः॥
आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥
प्रविध्यति शिरो या तु शीताङ्गी निरपत्रपा।
नीलोद्धतसिरा हन्ति सा गर्भं सच तां तथा॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गर्भास्यन्दनमादीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्दर्शते शिशौ ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥
वर्त्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्यन्दते यदि ।
तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक् ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातो विद्रधिनां निदानं व्याख्यास्यामः ।

सर्व्वामरगुरुः श्रीमान्निमित्तान्तरभूमिपः ।
शिष्यायोवाच निखिलमिदं विद्रधिलक्षणं ॥
त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयत्युच्छ्रिता भृशम् ॥
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतं ।
तमाहुर्व्विद्रधिं धीरा विज्ञेयः षड्विधः स च ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥
कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्व्रातसम्भवः ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥
शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तब्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः ॥
तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः ।
नानारूपरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् ॥
विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥
तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते चापथ्यसेविनः ।
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥
कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥
उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ।
आभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीत्यरिचक्षते ॥
गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंक्लिन्नभोजनात् ।
अतिव्यवायाव्यायामवेगाघातविदाहिभिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्।
वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
गुदे वस्तिमुखेनाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयो स्तथा।
वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदये क्लोम्नि वा तथा।
तेषां लिङ्गानि जानीयाद्वाह्यविद्रधिलक्षणैः।
आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् ॥
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं पृथगु विशेषतः।
गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्रात्यमूत्रता ॥
नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम्।
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ ॥
वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्नुच्छ्वासनिरोधनम्।
सर्वाङ्गग्रहस्तीव्रो हृदि शूलञ्च दारुणः ॥
श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका।
आमोवा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतरः ॥
सर्वो मर्म्मोत्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते।
नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्धमितरे त्वधः ॥
जीवत्यधो निरुतेषु स्रुतेषूर्द्ध्वं न जीवति।
हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ॥
जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन।
स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ।
अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायादनिःसृतं ॥
रक्तजं विद्रधिं विद्यात्कुक्षौ सकल्लसंज्ञितं ।
सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ संप्रपच्यते ॥
विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः ।
तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च ॥
कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ।
गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते॥
विवरानुचरो ग्रन्थिरम्बु बुद्बुदको यथा ।
एवं प्रकारो गुल्मस्तु तस्मात्पाकं न गच्छति ॥
मांसशोणितबाऊल्यात्पाकं गच्छति विद्रधिः ।
मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति ।
गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मश्चापि न पच्यते ।
हृन्नाभिवस्तिजः पक्को वर्ज्यो यश्च विदोषजः ॥
अथ मज्जपरीपाको घोरः समुपजायते ।
सोऽस्थिमांसनिरोधेन द्वारं न लभते यदा ॥
ततः स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ।
अस्थिमज्जोष्मणा तेन शीर्य्यते दह्यमानवत् ॥
विकारः शल्यभूतोऽयं क्लेशयेदातुरं चिरं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अथास्य कर्म्मणा व्याधिर्द्वारन्तु लभते यदा ॥
ततो मेदःप्रभं स्निग्धं शुक्लं शीतमथो गुरु ।
भिन्नेऽस्थ्नि निस्रवेत्पूयमेतदस्थिगतं विदुः ॥
विद्रधिं शास्त्रकुशलाः सर्व्वदोषरुजावहं ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातो विसर्पनाड़ीस्रनरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।

तङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः सर्व्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गं । कुर्व्वन्ति यं विसृतमुन्नतमाशु शोफं तं सर्व्वतोविसरणाच्च विसर्प्पमाज्ञः ॥ वातात्मकोऽसितमरुः परुषोऽङ्गमर्द सम्भेदतोदपवनज्वरलिङ्गयुक्तः । गण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वा द्युक्तः स एव कथित खलु वर्ज्जनीयः ॥ पित्तात्मको द्रुत गतिर्ज्वरदाहपाक स्फोटप्रमेदबहुलः क्षत जप्रकाशः । दोषप्रदुष्टरुधिरो यदा स्यात् स्रोतोजकर्दमनिभो न तदा स सिध्येत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्लेष्मात्मकः सरति मन्दमशीघ्रपाकः स्निग्धः सितः श्वयथुरल्परुगुग्रकण्डुः। सर्व्वात्मकस्त्वि विधवर्णरुजोऽवगाढः पक्वो न सिध्यति च मां सिराप्रणाशात्॥ सद्यःक्षतव्रणमुपेत्य नर स्य पित्तं रक्तञ्च दोषबज्जलस्य करोति शोफं। श्यावं सलोहितमतिज्वरदाहपाकं स्फोटैः कुलत्थसदृशैरसितैश्च कीर्णं॥ सिध्यन्ति वात कफपित्तकृता विसर्प्पाः सर्व्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति। पैत्तानिलावपि च दर्शितपूर्व लिङ्गौ सर्व्वे च मर्म्मसु भवन्ति हि कृच्छ्रसाध्याः॥ शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः। अभ्यन्तरं प्रवि शति प्रविदार्य्य तस्य स्थानानिपूर्व्वविहितानि ततः स पूयः॥ तस्यातिमात्रगमनाङ्गतिरित्य तश्च नाडीव यदृहति तेन मता तु नाडी। दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगोकशश्च संमूर्च्छितै रपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या॥ तत्रानिलात्य रुषरूक्षमुखी सशूला फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपायां। तृट्तापतोदसदनज्वरभेदहे तुः पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु पित्तात्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा रात्रिस्रुतिःस्तिमितरुक्कठिना सकण्डूः। दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेनतिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात्॥ दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि। तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपा द्वो रामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम्॥ नष्टं कथञ्चिदणुमात्रमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति। सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र मुष्णं करोति सहसा सरुजा च तित्यं॥

यावत्यो गतयो यैश्च कारणैः सम्भवन्ति हि।
तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः॥
धमन्य संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः।
दोषावितरणात्तासां न भवन्ति स्तनामयाः॥
तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ता पुनः।
स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः॥
रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः।
कृत्स्नदेहात्सनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते॥
विशस्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥
तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात्स्मरणादपि ।
शब्दसंश्रवणात्स्पर्शात्संहर्षाच्च प्रवर्त्तते ॥
सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।
आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥
तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणादपि ।
ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्सम्प्रवर्त्तते ॥
स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते ।
तत्कषायं भवेद्वातात्क्षिप्तञ्च स्रवतेऽभसि ॥
पित्तादम्लञ्च कटुकं राज्योऽभसि च पीतिकाः ।
कफाद्घनं पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति ॥
सर्व्वैर्दुष्टैः सर्व्वलिङ्गमभिघाताच्च दुष्यति ।
यत्क्षीरमुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरं ॥
मधुरञ्चाविवर्णञ्च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ।
सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ॥
रक्तं मांसञ्च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते ।
पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणित विद्रधिं ॥
लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

अथातो ग्रन्थ्यपचर्व्यर्दगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धम् । वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्वन्त्यतोग्रन्थिरिति प्रदिष्टः॥ आयम्यतेव्यथ्य त एति तोदं प्रत्यस्यते क्षत्यत एति भेदं । क्षणोऽष्टदुर्व्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिल जोऽस्रमच्छं॥दन्दह्यते धूयति चातिमात्रं पाप च्यते प्रज्वलतीव चापि । रक्तः सपीतोप्यथवा पि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रं॥ शोतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्संहननो पपन्नः । चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयं॥ शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहा निःस्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः।मेदःक्षतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्प्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥ व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वायुर्हि सिराप्रतानं। संपीड्य सङ्कोच्य विशो
ष्य वापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम्॥
ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि
स्यात्सरुजश्चलश्च। अरुक् सएवाप्यचलो महां
श्च मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीयः॥ हन्वस्थि
कक्षाक्षकबाङ्गसन्धिमन्यागलेषूपचितन्तु मेदः।
ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतंवा स्निग्धं कफश्चाल्प
रुजं करोति॥ तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रै
र्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः। अनन्यवर्णै
रुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति॥ क
ण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्य
न्ति भवन्ति चान्ये। मेदःकफाभ्यां खलु रोग
एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी॥ गात्रप्रदेशे
क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमभिप्र
दूष्य। वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तम
नल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं॥ कुर्वन्ति मांसोप
चयञ्च शोफं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति।
वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च
मेदसा च॥ तज्जायते तस्य च लक्षणानि
ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति। दोषः प्रदुष्टो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रुधिरं सिरास्तु संपीड्य संकोच्यगतस्तु पाकं ॥ सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचित माशुटङ्कि। स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेत द्रुधिरात्मकं स्यात् ॥ रक्तत्रयोपद्रवपीडितत्वा त्याशुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु । मुष्टिप्रहारादि भिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफ ॥ अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्र चाल्यं । प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वाढमेतद्भवेन्मां सपरायणस्य ॥ मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमान्युपवर्जयेत्तु । संप्रस्रुतं मर्म्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं ॥ यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्व्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुद मर्बुदज्ञैः । यद्द्वन्द्वजातं युगलकामाद्वा द्विर र्बुदं तच्च भवेदसाध्यं ॥ न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु । दोषस्थिरत्वाज्जथनाच्च तेषां सर्व्वार्बुदान्येव नि सर्गतस्तु ॥ वातः कफश्चैव गले प्रदुष्टौ मन्ये तुसंसृत्य तथैव मेदः । कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ तोदा न्वितः कृष्णसिरावनद्धः कृष्णोऽरुणो वा पवना

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्मकस्तु। मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालाच्चवे त्प्रदिग्धे च गले रुजश्च॥ पारुष्ययुक्तश्चिर ट्टद्याकोथ यदृच्छया पाकमियात्कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुग लप्रशोषः॥ स्थिरः सवर्णोऽल्परुगुग्रकण्डुः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिराभिवृ द्धिं कुरुते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजं कदा चित्॥ माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्त था तालुगलप्रलेपः। स्निग्धो मृदुः पाण्डुर निष्टगन्धो मेदःकृतो नीरुगथातिकण्डुः॥ प्रल म्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपत्वयवृद्धियुक्तः। स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यं॥ कृच्छ्रात् श्वसन्तं मृदु सर्व गात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तं। क्षीनन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरं चैव विवर्जये त्तु॥

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले।
महान्वा यदि वा ह्रस्वस्तं गण्डमिति निर्दिशेत्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो दृष्ट्युदरश्लीपदानांनिदानं व्याख्यास्यामः ।

वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्ननिमित्ताः सप्त दृष्टयः । तासां मूत्रान्ननिमित्ते दृष्टी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनी रभिप्रपद्याधमनीः फलकोशयोर्दृष्टिं जनयति तां दृष्टिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति ।

तत्रानिलपरिपूर्णां विस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातदृष्टिमाचक्षते पक्वोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां पित्तदृष्टिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मदृष्टिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तदृष्टिलिङ्गां रक्तदृष्टिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृद्धिं ॥ मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्र कृच्छ्रं वेदनां दृषणयोः स्वयथुं कोष्ठयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दं सवपीडितश्चोर्ध्वमुपैति । विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्त्र वृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणी चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोममाल्यद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौच्यसलिलप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विषशूकनिपातनादर्हनाद्वस्ताभिघाताच्चोष्म
दीगमनादचोच्यसलिलप्रक्षालनाद्वपीडना
च्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षाल
नादिभिर्मेढ्रमार्गस्थ प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते
वाश्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥
स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक्समस्तैरसृ
जा चैकः ॥
तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्ध
मेढ्रता परुषमोफताविविधाश्च वातवेदनाः ॥
पैत्तिके ज्वरःश्वयथुः पक्वोडुम्बरसङ्काश
स्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥
श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः
श्लेष्मवेदनश्च ।
रक्तजे क्षणस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्र
वृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहो घोषश्च
याप्यश्चैव कदाचित् ॥
सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः क्व
मिप्रादुर्भावो मरणं चेति ॥
कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽधःप्र
पन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्घास्ववतिष्ठमानाः का

लान्तरेण पादमाश्रित्य शनैःशोफं जनयन्ति तत्श्लीपदमित्याचक्षते। तत्त्रिविधं वातपित्त कफनिमित्तमिति ॥ तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति च व ऊष्मः ॥ पित्तजन्तु पीतावभासमीषन्मृदुज्वर दाहप्रायञ्च ॥ श्लेष्मजन्तु श्वेतं स्निग्धावभासं मन्दवेदनं भारिकमिति महा ग्रन्थिकं कण्ट कैरुपचितञ्च। तत्र सम्वत्सरातीतमतिमह दुल्मीकजातं प्रस्रुतमिति वर्जनीयानि ॥

भवन्तिचात्र ॥

वीक्ष्यैतानिजानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्॥
पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥
पाद हस्तयोश्चापि श्लीपदं जायते नृणां।
कर्णौच्चिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥

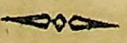

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथातो क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्वालजी विटता कक्षपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धापनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कच्छा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पश्चिनीकण्टको जतुमणिर्व्यङ्गकश्चर्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्वपकशः निरुद्वगुदोऽहिपूतनं दूषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति ॥

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंहता ।
पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥
घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलां ।
अन्थालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥
विदृताख्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम् ।
विदृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलां॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
कफानिलभ्यामुद्भूतां विद्यात्तां कच्छपीमिति ॥
पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्धजत्रुणि ।
ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते ॥
तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्व्रणैर्वृतः ।
व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥
पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवृद्ध्यान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्॥
कर्णौ परिसमन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक् ।
शालूकवत्यनसिकां तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् ।
हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् ।
पाषाणगर्दभं विद्याद्बलासपवनात्मकम् ॥
विसर्प्पवत्सर्प्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः ।
अपाकः श्वयथुःपित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥

CC-0. Haridwar. Digitized by eGangotri

ग्राऊपार्श्वांसकक्षासु क्षणस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥
अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ।
क्वचित्सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥
कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥
सप्ताहाद्द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा म्रान्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥
नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् ।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ।
अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ॥
भवेत्तु कुनखं विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितं ।
गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ॥
कफादन्तःप्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं भिषक् ।
विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ॥
रक्तां विदारिकां विद्यात्सर्वजां सर्वलक्षणाम् ।
प्राप्य मांससिरास्नायु श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः ॥
ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् ।
स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र दर्द्रि गतोऽनिलः ॥

मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः ।
दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदं ।
पामाविचर्चिका कुष्ठेषु रक्तसा च प्रकीर्त्तिता ॥
परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रितां ॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥
सकीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा ।
कोलमात्रः सरुक्स्रावी जायते कदरस्तु सः ॥
क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥
रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रूक्ष्येति च विभाव्यते ॥
दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु तं ॥
अरूंषि बब्रुवक्त्राणि बब्रुलोहानि मूर्द्धनि ।
कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यारुंषिकाम् ।

Haridwar. Digitized by eGangotri

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
पित्तञ्च केशान्पचति पलितं तेन जायते ।
दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः ॥
गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः ।
शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ॥
जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।
कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्याण्डमण्डलम् ॥
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ।
नीरुजं समदुत्सन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ॥
सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुर्माणं विप्रः ।
अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ॥
माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ।
कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च॥
वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ।
मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम्॥
सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ।
समुत्थाननिदानाभ्यां चर्म्मकील प्रकीर्त्तितं ॥
क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुता ।
सहसा मुखमागम्य मण्डलं विसृजेत्ततः ॥
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।

मर्दनात्पीडनाच्चापि तथैवात्यभिघाततः ॥
मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरः ।
तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म्म प्रतिनिवर्त्तते ॥
मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् ॥
मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यान्तां परिवर्त्तिकाम् ।
सकण्डूः कठिनाचैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥
अल्पीःयखां यदाहर्षाद्बालांगच्छेत्स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथ वा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥
मर्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः ।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्न्नच विदीर्य्यते ॥
निरुद्धप्रकसं विद्याद्दरूढां चावपाटिकाम् ।
वेगसन्धारणाद्वायुर्व्विहतो गुतमाश्रितः ॥
निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोतिच ।
मार्गस्य सौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति॥
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुक्रस्य मूत्रसंयुक्तेऽधौतेऽपाने शिश्नो भवेत् ॥
स्निग्धस्याभ्यक्तमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ।
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ॥
एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्याद्दहिपूतनम् ।
स्नानोत्सादनहीनस्य मलो दूषणसंश्रितः ॥
प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात्स कण्डूं जनयेत्तदा ।
तत्र कण्डूयनात्क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ॥
प्राङ्मूर्वृषणकक्षूंतां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ।
प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ॥
रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ।

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्रदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।

लिङ्गदृङ्मिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शुक्रदोष निमित्ता दशचाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा । सर्षपिका । अष्ठीलिका । ग्रथितं । कुम्भीका । अलजी । व्रदितं । सम्मूढ़मिड

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

का। अवमन्थः। पुष्करिका। स्पर्शहानिः। उत्तमा। शतपोनकः। त्वक्पाकः। शोणितार्बुदम्। मांसार्बुदम्। मांसपाकः। विद्रधिः। तिलकालकश्चेति ॥

गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भग्नहेतुका।
पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥
कठिना विषमैरन्तैर्मारुतस्य प्रकोपतः।
शूकैस्तु विषसंयुक्तैः पिडकाऽष्ठीलिका भवेत् ॥
शूकैर्यत्परितं शस्वङ्ग्रथितं तत्कफोत्थितम्।
कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाशुभा ॥
अलजीलक्षणैर्युक्ताम्लजीञ्च वितर्कयेत्।
स्फुटितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ॥
पाणिभ्यां शूकसंमूढे संमूढपिडका भवेत्।
दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ॥
सोऽवमन्थः कफास्रग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्।
पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिडकाचिता ॥
पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा।
जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं शूकदूषितम् ॥
मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा।
उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

छिद्रैरणुमुखैर्यक्तु चितं मेढ्रं समन्ततः ।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतयोनकः ॥
पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
क्षणास्फोटैः सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् ।
यस्य वस्तिरुजश्चोग्रा ज्ञेयं रक्तार्बुदम् ॥
मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवं ।
शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदनाः ॥
विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ।
विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥
क्षणानि चिलाख्यथवा शूकानि सविषाणि च ।
पतितानि प्रचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम् ॥
तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः ।

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदंशनप्र
भृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमु
पदिशन्ति तत्तु भङ्गजातमनुसार्य्यमाणं द्वि
धमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च ॥

तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विश्लिष्टं विवर्त्तितम
वक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् ॥
तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाऽशक्ति
रुग्रुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं स
न्धिमुक्तलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदना
प्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना
रात्रौ प्रादुर्भवन्ति ॥ विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदना
सातत्यं सन्धिविक्रियाच ॥ विवर्त्तिते तु सन्धि
पार्श्वोपगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च ॥ अव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

च्छिन्ने सन्धिविश्लेषस्तीव्ररुजत्वञ्च ॥ अतिच्छिन्ने द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च ॥ तिर्य्यक्च्छिन्नेत्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदनाचेति ॥

काण्डभग्नमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः ॥ कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं च्छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधं ॥ श्वयथुवाङ्क्ल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः सक्ताङ्गता विविध वेदनाप्रादुर्भावःसर्व्वास्ववस्थासु न घर्म्मलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषतस्तु संमूढ़मुभयतोऽस्थिमध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकम् ॥ अश्वकर्णवदुन्नतमश्वकर्णकम् ॥ चूर्णितमस्थि तत्तु शब्दस्पर्शाभ्यां वोद्धव्यं ॥ पिच्चितं पृथुतां गमनल्पशोफं ॥ पार्श्वयोरस्थि हीनोन्नत मस्थिच्छल्लितं ॥ खल्लेत प्रकम्यमानं काण्डभग्नत्वं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यतीति मज्जानुगतं ॥ अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आमुग्नमविसुक्तास्थि वक्त्रं ॥ अन्यतरपार्श्वा व
शिष्टं छिन्नं ॥ पाटितमणु बज्रविदारितं वेद
नावच्च॥ शुष्कपूर्णमिवाध्मातं विपुलं विस्फटीक्व
तं स्फुटितमिति ॥ तेषु चूर्णितच्छिन्नातिपा
तितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशदु
र्बालानां क्षतक्षीणकुष्ठश्वासिनां सन्ध्युपगत
ञ्चेति ॥

भवन्ति चात्र ॥

भिन्नं कपालं कथ्यन्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतं ।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥
असंश्लिष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मर्म्मि च वर्जयेत् ॥
आदितो यच्चादुर्जातमस्थि सन्धिरथापि वा ।
सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात्॥
सङ्क्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तत्तु वर्जयेत् ।
मध्यस्य वयसोऽवस्थास्तिस्रो याः परिकीर्त्तिताः॥
तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरुपक्रान्तो विजानता ।
तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥
कपालानि विभद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु तद्यथायतनान्योष्ठौ दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालु कण्ठः सर्व्वाणि चेति। तत्राष्टावोष्ठयोः। पञ्चदश दन्तमूलेषु। अष्टौ दन्तेषु। पञ्च जिह्वायाम्। नव तालुनि। सप्तदश कण्ठे। त्रयः सर्व्वेष्वायतनेषु ॥

तत्रौष्ठप्रकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्त मांसमेदोऽभिघातनिमित्ताः ॥

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ क्षुण्णौ तीव्ररुगन्वितौ।
दाल्येते परिपुष्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥
आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम्।
सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः ॥
सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ।
कण्डूमन्तौ कफाच्छूनौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सक्तकृष्णौ सक्तपीतौ सक्तच्छेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥
खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सक्थ्योभयतो सुखात् ॥
मेदसा घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू ।
अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू ॥
क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाच्येते चाभिघाततः ।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥

दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुप्पुटको दन्तवेष्टकः शौषिरो महाशौषिरः परिदर उपकुशो दन्तवैदर्भो वर्द्धनोऽधिमांसो नाड्यः पञ्चेति ॥

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्तिच परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् ।
दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफरक्ततः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः॥
दन्ताश्चलन्ति वेष्टयस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपीड्यते ॥
यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ।
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक्॥
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ॥
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ।
आध्मायन्ते क्षुते रक्ते मुखं पूति च जायते ॥
यस्मिन्नुपक्रुशः स स्यात्पित्तरक्तकृतो गदः ।
घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ॥
भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ।
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ॥
वर्द्धनः स मतो व्याधिर्ज्ञाते रक्तं च प्रशाम्यति ।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः॥
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथोदिताः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दन्तगतास्तु दालनः क्रिमिदन्तको दन्त हर्षो भञ्जनकः शर्करा कपालिका श्यावदन्त को हनुमोक्षश्चेति ॥

दाल्यन्ते बज्रुधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः ।
दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥
क्षणश्छिद्री चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः क्रमिदन्तकः ॥
दशनाः शीतमुष्णं च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात् ॥
वक्रं वक्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥
शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥
दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ।
ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ॥
योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥
वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः ।
हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जिह्वागतास्तु कण्टकाख्यविधास्त्वभिर्दोषरक्तास उपजिह्विका चेति ।

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥ पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्व्वी बद्धला चिता च मांसोन्नतैः श्वेतमलिकण्टकाभैः ॥ जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलासंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तब्धयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा ह्यधमेति पाकम् ॥ जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रेसककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकेर्य्योऽधृषो मांसकच्छपोऽर्व्वुदं मांससङ्घातस्तालुपुप्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति ॥

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो धातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाकाशश्वासकृत्सम्प्रदिष्टो व्याधिर्ह्येषः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥ शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु। शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषोरुग्ज्वराढ्यः ॥ कूर्म्मोत्स न्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्माऽरक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् । पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्व्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च ताल्वन्तस्थं मांससङ्घातमाहुः । नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्या न्मेदोयुक्तात्पुप्पुटस्तालुः देशे ॥ शेषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालुश्वासो वातात्तालुशोषः सपित्तात् । पित्तं कुर्य्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥

कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो वलयो वलास एकवृन्दो वृन्दः शतघ्नी गिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघः स्वरघ्नो मांसतानो विदारीचेति ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान्साशुहरा तुरोहिणी ॥ जिह्वां समन्ताद्भृश वेदनाये मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः । तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रव गाढ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युक्तां ॥ क्षिप्रोद्गता क्षिप्रविदाहपाका तीव्र ज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् । स्रोतोनिरोधि न्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा वै ॥ गम्भीरपाकाऽप्रतिवारवीर्य्या त्रिदोष लिङ्गा त्वयसम्भवा स्यात् ॥ स्फोटाचिता पित्त समानलिङ्गाऽसाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥ कोलास्थिमानः कफसम्भवो यो ग्रन्थि र्गले कण्टकशूकभूतः । खरः स्थिरः शस्त्र निपातसाध्य स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ जिह्वाग्ररूपः श्वयथु कफात्तु जिह्वाप्रबन्धो परि रक्तमिश्रः ।

ज्ञेयो हिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदा गतपाकमेनं ॥ बलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य तं सर्व्वथै वा प्रतिवार वीर्य्यंविवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥ गले च शोफं कुरुतः प्रदुष्टौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नं । मर्म्मच्छिदंदुस्तरमेतदाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ वृत्तोन्नतो यःश्वयथु सदाहःकण्डू न्वितोऽपाक्यमदर्गुरुञ्च । नाम्नैकवृन्दः परि कल्पितोऽसौ व्याधिर्बलासच्छतजप्रसूतः ॥ सम

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्नतं दृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं दृन्द्मुदाहरन्ति। तञ्चापि पित्तच्छतजप्रकोपाद्विद्यात्स तोदं पवनाच्छजं तम् ॥ वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिच्छितप्ररोहैः। नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नी व शतघ्नसाध्या ॥ ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक्स्वात्कफरक्तमूर्त्तिः। संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शुक्लसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः। स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलुसर्व्वजस्य ॥ शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्न्निहन्ता। कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥ योऽतिप्रतान्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः। कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयःस रोगःश्वसनात्स्वरघ्नः ॥ प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्व्वकृतो विकारः ॥ सदाहतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रतिविशीर्णमांसं । पित्तेन विद्याद्दहने विदारीं पार्श्वविशेषात्तु येन घेते ॥
सर्वसरास्तु वातपित्तकफशोणितनिमित्ताः ॥
स्फोटैः सतोदैर्व्वदनं समन्ताद्व्याप्तं सर्व्वसरः स वातात् ॥ रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्व्याप्तं वापि स पित्तकोपात् । कण्डूयुतैरल्परुजैः सवर्णैर्व्याप्तं चापि स वै कफेन ॥ रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित्तु दिष्टोमुखमाकसंज्ञः ॥

इति सुश्रुते आयुर्व्वेदशास्त्रे निदान स्थानं समाप्तं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ शारीरस्थानं ॥

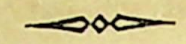

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः ।

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजस्तमो लक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्रइवौदकानां भावानां ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव । तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसोभूतादिरिति।तत्र वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते तद्यथा । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दमनांसीति। तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रीयाणि। इतराणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि। उभयात्मकं मनः॥

भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्च तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते तद्यथा। शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति। तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्यः। एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता॥

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः। कर्मेन्द्रियाणां यथा सङ्ख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि॥ अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडशः विकाराः। स्वःस्वञ्चैषां विषयोऽधिभूतं। स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च। अथ बुद्धेर्ब्रह्मा। अहङ्कारस्येश्वरः। मनसश्चन्द्रमाः। दिशः श्रोत्रस्य। त्वचो वायुः सूर्य्यश्चक्षुषोः। रसनस्यापः। पृथिवी घ्राणस्य। वचसोऽग्निः। हस्तयोरिन्द्रः। पादयोर्विष्णुः। पायोर्मित्रं। प्रजापतिरुपस्थस्येति। तत्र सर्वएवाचेतन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एष वर्गः पुरुषः पञ्चविंशतितमः सच कार्य्य कारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति। सत्यप्यचैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादींश्चेहतूनुदाहरन्ति॥

अत ऊर्द्धं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः।

तद्यथा। उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौच सर्व्वगताविति॥ एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिण्यमध्यस्थधर्म्मिणी चेति॥ बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्म्मिणोऽप्रसवधर्म्मिणो मध्यस्थधर्म्मिणश्चेति॥

तत्र कारणानुरूपं कार्य्यमिति कृत्वा सर्व्वएवैते विशेषाः सत्वरजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते॥

वैद्यकेतु॥

स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा।
परिणामञ्च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।
तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥
तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्व्वदा ।
भूतेभ्योहि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते॥
यतोऽभिहितंतत्सम्भवद्द्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तः॥
भौतिकानिचेन्द्रियाण्यायुर्व्वेदे वर्ण्यन्ते तथे
न्द्रियार्थाः ॥
भवति चात्र ॥
इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।
नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः॥
नचायुर्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्व्वगताः क्षे
त्रज्ञा नित्याश्च । असर्व्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु
नित्यपुरुषव्यापकान् हेतूनुदाहरन्ति ॥ आयु
र्व्वेदशास्त्रेष्वसर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च ति
र्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्मनि
मित्तं तएतेऽनुमानग्राह्याः परम सूक्ष्माश्चेत
नावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपाते
ष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूत
शरीरिसमवायः पुरुष इति । स एव कर्मपु
रुषश्चिकित्साधिकृतः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तस्य सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापा
नावुन्मेषनिमेषौ बुद्धिर्मनःसङ्कल्पो विचारणा
स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायोविषयोपलब्धिश्चगुणाः॥
सात्विकास्तु आनृशंस्यं संविभागरुचिता ति
तिक्षा सत्यं धर्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधास्मृति
धृतिरनभिषङ्गश्च ॥ राजसास्तु दुःखबहुल
नाऽटनशीलता ऽधृतिरहङ्कार आनृतिकत्व
मकारुण्यं दम्भोमानोहर्षः कामः क्रोधश्च ॥
तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्म शीलता
बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्म्मशीलता
निद्रालुत्वञ्चेति ॥ आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्दे
न्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च ॥ वाय
व्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टासमूहः सर्व्व
शरीरस्पन्दनं लघुता च ॥ तैजसास्तु रूपं
रूपेन्द्रियंवर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरम
र्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यञ्च ॥ आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रि
यं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च ॥
पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्व मूर्त्तिसमूहो
गुरुता चेति ॥ तत्र सत्वबहुलमाकाशं ।
रजोबहुलो वायुः । सत्वरजोबहुलोऽग्निः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्वतमोबहुला आपः । तमोबहुला पृथिवीति ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ॥

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्दिशेत् ।
स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैवतु ।
क्षेत्रज्ञश्च समाख्येन खतन्त्रमरतन्त्रयोः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्रशोणितशुद्धि नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ।

वातपित्तश्लेष्मकृष्णग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थो भवन्ति ॥ तेषु वातवर्णवेदनं वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा । शोणितवर्णवेदनं कृष्णग्रन्थ्यनल्पं रक्तेन । ग्रन्थिभूतं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्लेष्मवाताभ्यां । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां । क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्यां । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ॥ मूत्रपुरीषरेतसस्त्वसाध्याः साध्यमनच्चेति ॥

आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयं । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्यद्भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥

तेष्वाद्यान्शुक्रदोषांस्त्रीन्स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ।
क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथाचोत्तरवस्तिभिः ॥
पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि ।
धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितं ॥
पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितं ।
ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि ॥
परूषकवटादिभ्यां पूयप्रख्येच साधितं ।
प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्य्यं क्षीणरेतसि ॥
विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितं ॥
योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।
विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये ॥
स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतस्रष्वार्त्तवार्त्तिषु ।
कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानिच ॥
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां चूर्णं वृक्षकाणि च ।
दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे ॥
पिबेन्निम्बत्वचः क्वाथञ्चन्दनक्वाथमेव च ।
शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणं ॥
दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु ।
अन्नं शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तल ॥
स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा ॥
यद्यास्रक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥
तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि ।
असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥
असृग्दरी भवेत् सर्व्वैः साङ्गमर्दैः सवेदनैः ।
तस्यातिवृत्तौ दौर्ब्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा ॥
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ॥
रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ।
दोषैरावृतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः ॥
तत्र मत्स्यकुलत्थाम्लतिलमाषसुरा हिताः ।
पाने मूलमुदश्विच्च दधि शुक्रञ्च भोजने ॥
क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितं ।
तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ॥

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा ॥ ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाभ्यातस्नानानुलेपनाभ्यञ्जनक्षुच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान्परिहरेत् । किङ्कारणं । दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनाद्विप्लुतदृष्टिः स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाच्चञ्चलो हसनाच्छ्रावदन्तौष्ठतालुजिह्वः प्रलापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणाद्बधिरोऽवलेखनात् खलतिर्भवतीत्यतायाससेवनान्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ॥ दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्यं व्यहञ्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भर्तुः संरक्षेत्। ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽह्न्यहतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत्। तत् कस्य हेतोः।

पूर्वं पश्येद्दृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः॥

ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत्।
कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः॥

ततोऽपराह्णे पुमान्मासं ब्रह्मचारी सर्पिःस्निग्धः सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिर्विश्वास्य विकल्पैवञ्चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादिति पुत्रकामः॥

एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च।
प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै॥

अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः॥ त्रयोदशीप्रभृतयोनिन्द्राः॥

तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति। यञ्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते। द्वितीयेऽप्येवं स्मृति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कागृहे वा। तृतीयेऽह्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति। चतुर्थेतु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति। नच प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतःस्रावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वङ्गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यं। तस्मान्नियमवतीं विरावं परिहरेत्। अतः परं मासादुपेयात्।

लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशुङ्गास हदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य वींश्चतुरो वा विन्दन्दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै नच तान्निष्ठीवेत्॥

ध्रुवञ्चर्तुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः।
ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा॥
एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः।
भवन्त्यृणस्य भोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः॥

तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामं॥ यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते ॥
तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं वातानुगतं विकृताक्षमिति ॥
भवन्ति चात्र ॥
घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।
विसर्पत्यार्त्तवं नार्य्यास्तथा पुंसां समागमे ॥
बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।
यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ ॥
पित्तोरल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राप्य लभते भ्रजोक्षायमसंशयं ॥
यः पूतियोनौ जायते स सौगन्धिक संज्ञितः ।
सः योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलं ॥
स्त्रैणे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयईर्ष्यक इति चापरं ॥
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते ।
ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं इति पञ्चमं ॥
यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।
ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ऋतौ पुरुषवद्यापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि ।
तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥
आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा ।
सरेतस्त्वभी ज्ञेया अशुक्रःषण्डसंज्ञितः ॥
अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः ॥
हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥
आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभिः समन्वितौ ।
स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥
यदा नार्य्यावुपेयातां दृषस्यन्यौ कथञ्चन ।
मुञ्चन्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणं ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैत्तकैर्व्रणैः ॥
सर्पट्टस्विककुष्माण्डविकृताकृतयश्च ये ।
गर्भास्त्वेते स्त्रियास्त्वेव ज्ञेयाः पापकृता भृशं ॥
गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिमिण एव च ॥
मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ।
वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमृच्छति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च ।
वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥
जरायुणा मुखेच्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥
निश्वासोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान्गर्भोऽधिगच्छति।
मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नसम्भवान् ॥
सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ।
तल्लेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः ॥
भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ।
भवन्ति सत्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥
कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे ।
अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥

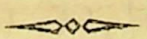

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्याख्यास्यामः ।

सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यगुना विशेषेण परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च ॥

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते ॥ चेतश्चो वेदयिता स्रष्टा घाता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्पृष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयतेदैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना महान्वक्षं सत्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैर्वै परैश्चभावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमानार्त्तवबाहुल्यात् स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति ॥ ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः ॥

अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ॥

भवन्ति चात्र ॥

पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्मसुखद्विजां ।
नरकामां प्रियकथां स्वस्तकुच्यक्षिमूर्द्धजां ॥
स्फरङ्गजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचं ॥
हर्षात्सुक्यपराञ्चापि विद्याद्दुमतीमिति ।
नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ॥
ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ।
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवं ॥
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ।
तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक्पुनः ॥
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयं ।
युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वऽन्यथाऽबला॥
पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् ॥

तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थि सदनं शुक्रशोणित योरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्तनयोःकृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् ।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमप्रतर्पणमति कर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कुटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणंचाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत ॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपीड्यते ॥

तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान् स्त्रीचेत्पेशी नपुंसकञ्चेदर्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते ऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति। चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तत्स्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्द्रियार्थेषु करोति विहृदयाच्च नारीं दौहृदि
नीमाचक्षते । दौहृदविमाननात्कुब्जं कुणिं
खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षंवा नारी
सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै
दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरा
युषञ्च पुत्रं जनयति ॥

भवन्ति चात्र ॥

इन्द्रियार्थांस्तुयान् यान्स्वाभोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ।
सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितं ।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयं ॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तयेन्द्रिये ॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् ॥
अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते ॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमं ।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गोधामांसाऽशने पुत्रं सुषुप्सुंधारणात्मकं ।
गवां मांसेच बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा ॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतं ।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत्सुतं ॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतं ।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् ॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदं ।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥
कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्बृदि ॥

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्त्वञ्च जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत् । नवमदशमैकादश द्वादशानामन्यतमस्मिञ्जायते । अतोन्यथा विकारी भवति ॥

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभि नाडी प्रतिबद्धा साह्यमातुराहाररसवीर्य्य मभिवहति । तेनोपस्नेहेनाप्यायिताभिवृद्धिर्भवति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात्प्रभृति सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति ॥ गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणं ॥ हृदयमिति कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् ॥ नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः ॥ पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य ॥ तत्तु न सम्यक् ॥ सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा । चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानश्च गृह्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालःप्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र गर्भस्य पित्तजमातृजरसजात्मजसत्वज सात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यामः ॥ गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पित्तजानि ॥ मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्र गुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि ॥ शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि ॥ इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि ॥ सत्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः ॥ वीर्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि ॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिभ्रुवञ्च पुर्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति वामल्याञ्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्बातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्न मुखवर्णाच भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्य्यये कन्यां ॥ यस्याः पार्श्व द्वयमुन्नतम्पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहित लक्षणं च तस्य नपुंसकमिति विद्यात्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति ॥

भवन्ति चात्र ॥

देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ।
महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः ॥
ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ।

अग्निःसोमो वायुः सत्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः ॥

तस्य खल्वेवम्प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति ॥ तासां प्रथमाऽवभासिनीं नाम या

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्र
काशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्म
पद्मकण्टकाधिष्ठाना द्वितीया लोहिता नाम
षोड़शभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधि
ष्ठाना तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा
चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना चतुर्थी ताम्रा
नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठा
ना पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा
कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहि
प्रमाणा ग्रन्थ्यर्ब्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठा
ना सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा
भगन्दरविद्रध्यर्शोधिष्ठाना यदेतत्प्रमाणं नि
र्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गु
ल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गु
ष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति ॥ कलाः
खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरम
र्य्यादाः ॥

भवतश्चात्र ॥

यथाहि सारः काष्ठेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते।
तथा धातुर्हि मांसेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।
श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान्विदुः ॥

तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति ॥

भवति चात्र ॥

यथा विसब्दणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः
भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ।

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरत स्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृत्प्लीहोश्च भवति ॥

भवतिचात्र ॥

दृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् ।
मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते ॥

तृतीया मेदोधरा नाम मेदोहि सर्व्वभूता नामुदरस्यमण्वस्थिषु च महत्सुच मज्जा भवति ॥

भवति चात्र ॥

स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ।
अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेदउच्यते ॥
शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति ॥

भवति चात्र ॥

स्नेहाभ्यक्ते यथात्वक्चे चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।
सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था ॥

भवति चात्र ॥

यकृत्प्लमन्तात् कोष्ठञ्च यथान्त्राणि समाश्रिता।
उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति ॥ भवति चात्र ॥

अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणां ।
तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥

सप्तमी शुक्रधरा नाम या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी ॥

भवन्ति चात्र ॥

यथा पयसि सर्पिस्तु गूडश्चेक्षौ रसो यथा ।
शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाधवः ।
मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥
कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ॥

गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्म न्यवरुध्यन्त्येगर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्धमागतमप रञ्चोपचीयमानपरेत्यधीयते । शेषञ्चोर्द्धतर मागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति ॥

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ । शोणि तकेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभवउ ण्डुकः ॥

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परोमतः ।
तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥
ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ।
उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्भस्त्रसारवत् ॥
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।
यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् ॥
अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ॥
सिराणां च बृंहणः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः।
आशय्याऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवं ॥

रक्तमेदःप्रसादाद्बद्धौ मांसास्रक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतःप्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ॥

तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥

भवति चात्र ॥

पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखं।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥

निद्रान्तु वैष्णवीं माम्नानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति ॥

तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले। तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासुच भवति। रजोभूयिष्ठानामनिमित्तं। सत्वभूयिष्ठानामर्द्ध

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रात्रे । क्षीणश्लेष्मणामनिलबंहुलानां मनः शरीराभितापवतान्च नैव सा वैकारिकी भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥

हृदयञ्चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनां ।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनां ॥
निद्राहेतुस्तमः सत्वं बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्त्यते ॥
पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
करणानां तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्तइव चोच्यते ॥

सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिसिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥ प्रतिषिद्धेष्वपितु बालवृद्धस्त्रीकर्षित क्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च मुहूर्त्तं दिवा स्वपनमप्रतिषिद्धं । रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्द्धमिष्यते दिवा स्वप्नः ॥ विकृतिर्हि दिवा स्वप्नोनाम तत्र स्वपतामधर्मः सर्व्वदोषप्रकोप

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

च्च । तत्प्रकोपच्च कासश्वास प्रतिश्याय शिरो गौरवाङ्गमर्दारोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति ॥ रात्रावपि जागरितवतां वातपित्तनिमित्तास्त एवोपद्रवा भवन्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥

तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ।
ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं मितञ्चरेत् ॥
अरोगः सुमना ह्येवं बलवर्णान्वितो नरः ।
नातिस्थूलकृशः श्रीमान्नरो जीवेत् समाः शतं॥
निद्रासात्मीकृता यैस्तु रात्रौच यदि वा दिवा ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥
निद्रानाशोऽनिलात्पित्तान्मनस्तापात् क्षयादपि।
सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥
निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्द्ध्नि तैलनिषेवणं ।
गात्रस्योद्वर्त्तनञ्चैव हितं संवाहनानि च ॥
शालिगोधूमपिष्टान्नभक्ष्यैरैक्षवसंस्कृतैः ।
भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः ॥
रसैर्विलेशयानाञ्च विष्किराणान्तथैव च ॥
द्राक्षासितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि ।
शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनिच ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निद्रानाशेतु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ।
वमेन्निद्रातियोगेतु कुर्य्यात् संशोधनानिच ।
लङ्घनं रक्तमोक्षञ्च मनोव्याकुलनानि च ॥
कफमेदोविषार्त्तानां रात्रौ जागरणं हितं ॥
दिवास्वप्नश्च तृष्णूलहिक्काऽजीर्णातिसारिणां ।
इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ।
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विष्टताननः ॥
यज्जृम्भति सनेत्राम्बं स जृम्भ इति संज्ञितः ।
योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ॥
क्लमः सइति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ।
सुखस्पर्शप्रसक्तित्वं दुःखद्वेषणलोलता ॥
शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ।
उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितं ॥
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥
वक्त्रे मधुरतातन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः ।
नचान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत्॥
आर्द्रचर्म्मावनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते ।
तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥
मूर्च्छापित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥

गर्भस्य खलु रसनिमित्ता मारुताध्माननिमित्ता च परिदृद्भिर्भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥

तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतं।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥
उष्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः।
ऊर्द्ध तिर्य्यगधस्ताच्च स्रोतांस्यपि यथा तथा ॥
दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्द्धन्ते कदाचन।
ध्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरेर्मतं ॥
शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा।
स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति। दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च।

शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ॥
प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु।

तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी। हृतगतिरटनोऽनवस्थिता त्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः ॥

अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चय मित्रः। किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्र कृतिरेष मनुष्यः ॥

वातिकाश्चाजगोमायुशशाखूष्ट्रशुनान्तथा। गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्त्तिता नराः ॥

खेदनो दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्तास्रनख नयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलो दुर्भगो व लीपलितखालित्यजुष्टो बङ्भुगुष्णद्वेषीचिप्र कोपप्रसादो मध्यमबलो मध्यमायुश्च भवति ॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्य्यः। सुप्तः सन् कनक पलाशकर्णिकारान् सम्पश्येदपि च ज्ञताश्च विद्युल्लताः ॥

न भयात् प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि मानवनदारुचिः। भवतीह सदा व्यथितास्य गतिः स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥

भुजङ्गोलूकगन्धर्व्वयक्षमार्जारवानरैः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्याघर्क्षनकुलानकैः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः॥

दूर्व्वेन्दीवरनिस्त्रिंशार्द्रारिष्टशरकाण्डाना मन्यतमवर्णः सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो बलवांश्च रत्नग्राही दृढवैरश्च भवति ॥

शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः। सुप्तःसन् सकमलहंसचक्रवाकान् सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्वगुणोपपन्नः। क्लेशक्षमो माननिता गुरूणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः॥ दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बन्धु। परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः।
तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः॥
द्वयोर्व्वा तिसृणांवापि प्रकृतीनान्तु लक्षणैः।
ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत्॥
प्रकोपोवान्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥
विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।
तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुं ॥
प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
पवनदहनतोयैः कीर्त्तितास्तास्तु तिस्रः ।
स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥
शौचमास्तिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनं ।
प्रियातिथित्वमिज्याच ब्रह्मकायस्य लक्षणं ॥
माहात्म्यं शौर्य्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।
भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणं ॥
शीतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गल्यं हरिकेशता ।
प्रियवादित्वमित्येतद्वारुणं कायलक्षणं ॥
मध्यस्थता सहिष्णुत्वमर्थस्यागमसञ्चयौ ।
महाप्रसवशक्तित्वं कौवेर कायलक्षणं ॥
गन्धमाल्यप्रियत्वञ्च नृत्यवादित्रकामिता ।
विहारशीलता चैव गान्धर्व्वं कायलक्षणं ॥
प्राप्तकारीदृढौत्थानो निर्भयःस्मृतिमान् शुचिः ।
रागमोहभयद्वेषैर्वर्जितो याम्यसत्ववान् ॥
जपव्रतब्रह्मचर्य्यहोमाध्ययनसेविनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥
सप्तैते सात्विका काया राजसांस्तु निबोध मे।
ऐश्वर्य्यवन्तं रौद्रञ्च शूरं चण्डमसूयकं ॥
एकाशिनं चौदरिकमाशूरं सत्वमीदृशं।
तीक्ष्णमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितन्तथा ॥
विहाराचारचपलं सर्पसत्वं विदुर्नरं।
प्रष्टङ्कामसेवी चाप्यजस्राहार एव च ॥
अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणं।
एकान्तग्राहिता रौद्रमसूया धर्मवाह्यता ॥
अशमावं तमस्वापि राक्षसं कायलक्षणं।
उच्छिष्टाहारता तैक्ष्ण्यं साहसप्रियता यथा ॥
स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लज्ज्यं पैशाचं कायलक्षणं।
असंविभागमलसं दुःखशीलमसूयकं ॥
लोलुपञ्चाप्यदातारं प्रेतसत्वं विदुर्नरं।
षड़ेते राजसाः कायास्तामांसास्तु निबोध मे ॥
दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता।
निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥
अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता।
परस्पराभिमर्दश्च मत्स्यसत्वस्य लक्षणं ॥
एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥
इत्येते त्रिविधाः काया : प्रोक्ता वै तामसास्त्रया ।
कायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपां क्रियां चरेत् ॥
महाप्रकृतस्त्वेता रजःसत्वतमःकृताः ।
प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक् ताञ्च विभावये ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः शरीरसङ्ख्याव्याकरणं शारीरं

व्याख्यास्यामः ।

शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकार संमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । तञ्च चेतनाव स्थितं वायुर्विभजति तेज एनं पचति । आपः क्लेदयन्ति पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्द्धयति । एवंविवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणक र्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति सं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ङ्गां लभते तच्च षड़ङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥

अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते। मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः। कर्णनेत्रनासाभ्रूभुजांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहुकप्रभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गुलयः। स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि। एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥

तस्य पुनःसङ्ख्यानं। त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि बृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यःसङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्म्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त। कलाः सप्त। आशयाः सप्त। धातवः सप्त। सप्त सिराशतानि। तच्च पेशीशतानि। नव स्नायुशतानि। त्रीण्यस्थिशतानि। द्वे दशोत्तरे सन्धिशते। सप्तोत्तरं मर्म्मशतं। चतुर्विंशतिर्धमन्यः। त्रयो दोषा स्त्रयो मलाः। नव स्रोतांसीति समासः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वस्तारोऽत ऊर्द्धं । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं बृक्कौच ॥

आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः शकृाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयो ऽष्टम इति ॥

सार्द्धनिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्ध व्यामहीनानि ॥

श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां वहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामप राणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥

षोडश कण्डराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्ता वत्यो हस्तग्रीवा पृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः। ग्रीवाहृदयनिबन्धि नीनामधोभागगतानां मेढ्रं श्रोणिपृष्ठनिब न्धिनीनामधोभागगतानां विम्बः । मूर्द्धोरुव क्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च ॥

मांससिरास्नायुस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वा रि चत्वारि ॥ तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रिता नि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि पर

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्मरगवाच्छितानि चेति यैर्गवाच्छितमिदं शरीरं ॥

षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु। हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ॥

महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं ते बाह्ये आभ्यन्तरे च ते ॥

सप्त सेवन्यः। शिरसि विभक्ताः पञ्च जिह्वाशेफसोरेकैका ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण ॥

चतुर्दशास्थ्नां सङ्घाताः। तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। त्रिकशिरसोरेकैकः ॥

चतुर्दशैव सीमन्ताः। तेचास्थिसंघातवङ्क्षणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः। ये च्युक्ताः सङ्घातास्तु खल्वष्टादशैकेषां ॥

त्रीणि सषष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते। शल्यतन्त्रेतु त्रीण्येव शतानि। तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु। सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः। एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तानि पञ्चदश। तलकूर्च्चे गुल्फसंश्रितानि दश। पाष्णर्यामेकं। जङ्घायां द्वे। जानुन्येकं। एक मूरावितिं। विंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ॥ श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि। विकसंश्रितमेकं। पार्श्वे षट्विंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं। पृष्ठे विंशत्। अष्टावुरसि। द्वे अक्षकसंज्ञे। ग्रीवायां नवकं। कण्ठनाड्यां चत्वारि। द्वे हन्वोः। दन्ता द्वात्रिंशत्। नासायां त्रीणि। एकं तालुनि। गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकं। षट् शिरसि॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा। कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्सु कपालानि। दशनास्तु रुचकानि घ्राणकर्णग्रीवाच्छिकोषेषु तरुणानि। पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि। शेषाणि नलकसंज्ञानि॥ भवन्ति चात्र॥

अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं ॥
तस्माद्विरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणां ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनां॥
मांसान्यत्र निबद्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ॥
शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः॥

सङ्ख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखा स्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवांप्रत्यूर्द्धं च्यशीतिः॥ एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश। जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः। एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ॥ त्रयःकटीकपालेषु। चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे। तावन्त एव पार्श्वयोः। उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्रीवायां त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु। एकः काकलके नासायाञ्च। द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः। द्वौ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हनुसन्धी। द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च। पञ्च शिरःकपालेषु। एको मूर्ध्नि।

त एते सन्धयोऽष्टविधाः। कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनी वायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः।तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः। कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः। अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः। ग्रीवा पृष्ठवंशयोःप्रतराः। शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी। हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः। कण्ठहृदयनेत्रलोमनाडीषु मण्डलाः। श्रोत्रभ्रुङ्ललाटकेषु शङ्खावर्त्ताः। तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः॥

अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः।
पेशीस्नायुसिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते॥

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि। द्वे शते विंशच्च कोष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं सप्ततिः॥ एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तावत्यः। तावत्य एव तलकूर्च्चगुल्फेषु। तावत्य एव जङ्घायां। दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमध्यर्द्ध

मेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरस
क्थिबाहूच व्याख्यातौ॥ षष्टिः कण्ड्यां। अ
शीतिः पृष्ठे। पार्श्वयोः षष्टिः। उरसि त्रिं
शत्। षट्त्रिंशद्ग्रीवायां। मूर्ध्नि चतुस्त्रिं
शत्। एवं नव स्नायु शतानि व्याख्यातानि॥
भवन्ति चात्र॥

स्नायूंश्चतुर्विधा विद्यात्तान्तु सर्व्वा निबोध मे।
प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च सुषिरास्तथा॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ॥
वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह।
आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च सुषिराः खलु॥
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ।
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता॥
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता।
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः॥
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः॥
नह्यस्थीनि नवा पेश्यो न सिरा नच सन्धयः।
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणं॥
यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्यांश्चाभ्यन्तरास्तथा।
सगूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनां॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वमतस्त्रिंशत् ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्च दश । दशप्रपदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशति । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्ध्वसंनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट्पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकासौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयाशययोः । षट् मक्कत्लोहगुदकेषु । ग्रीवायाञ्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायां । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो लला

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

टे। एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशी शतानि ॥

सिरास्नायुस्थिसन्धयश्च शरीरिणां।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे ॥ गर्भच्छिद्र संश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयनध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥

तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्धिस्थिसिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥ भवति चात्र ॥

पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥

मर्मसिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ॥

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिरावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानं तथारूपं गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥
आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भोगर्भाशये स्त्रियाः ।
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥
त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।
शल्यज्ञानादृते नैष वर्णितोऽङ्गेषु केषुचित् ॥
तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्ता शल्यस्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यज्जवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनं ॥

तस्मात मरुगाढमविषोपहतमदीर्घव्याधि पीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषम वहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्चरस्थं मुञ्जवल्क लकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं समूलादुशीरबालवेणुवल्कलकूचीना मन्यतमेन शनैःशनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वा नेववाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा ॥

श्लोकौचात्र भवतः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत्क्रियाः ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

सप्तोत्तरं मर्म्मशतं ॥ तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्म्माणि । सिरा मर्म्माणि । स्नायुमर्म्माणि । अस्थिमर्म्माणि । सन्धिमर्म्माणि चेति ॥ न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥

तत्रैकादश मांसमर्म्माणि । एकचत्वारिंशत् सिरामर्म्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि । अष्टावस्थिमर्म्माणि । विंशतिः सन्धिमर्म्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थिबाहूचव्याख्यातौ। उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत् ॥

तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति। एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातं ॥

उदरोरसोस्तु॥ गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौचेति॥ पृष्ठमर्म्माणितु कटीकतरुणकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्यंसफलकान्यंसौचेति ॥ बाहुमर्म्माणितु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराण्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति। एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः ॥

जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेकास्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र तलहृदयेन्द्रबस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि ॥

नीलधमनीमाटकाष्टङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतीलोहिताच्छोर्व्यः सिरामर्म्माणि ॥

आणिविटकच्छधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोबस्तिच्छिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि ॥

कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्थिमर्म्माणि ॥

जानुकूर्प्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि ॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति। तद्यथा। सद्यः प्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि विशल्यघ्नानि वैकल्यकराणि रुजाकराणीति ॥ तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः। कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्। त्रीणि विशल्यघ्नानि। चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि। अष्टौ रुजाकराणीति ॥

भवन्ति चात्र ॥

ष्टङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृदयं वस्तिनाभी च भ्रन्ति सद्यो हतानि तु ॥
वक्षोमर्माणि सीमन्तलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः ।
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ हृहती च या ॥
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥
लोहिताक्षाणि जानुब्वीकूर्च्चा विटपकूर्प्परा: ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्थकाटिके ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।
वैकल्यकरणान्याऊरावर्त्तौ द्वौ तथैवच ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसिच ।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥
क्षिप्राणि विद्धमात्राणि भ्रन्ति कालान्तरेण च ॥
मर्माणि नाम मांससिरास्नायुस्थिसन्धिसन्नि
पातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठ
न्ति तस्मान्मर्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानाप
द्यन्ते ॥

तत्र सद्यः प्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेया
शु क्षीणेषु क्षपयन्ति ॥ कालान्तरप्राणहरा
णि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेयाशु क्षीणेषु क्रमेण
च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति ॥ वि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते ॥ वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमोहि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्रणावलम्बनं करोति ॥ रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ ॥ पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके ॥

केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धानाञ्च समवायात्सद्यःप्राणहराणि। एक हीनानामल्पानां वा कालान्तर प्राणहराणि। द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि। त्रिहीनानां वैकल्यकराणि। एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ॥ यतश्चैवमतोऽस्थि मर्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥

चतुर्व्विधा यास्तु सिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः। स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥ ततः क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृणोति। विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥ रुजाभिभूतन्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा। अतोहि शल्यं विनिहर्त्तुभिक्षून्मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥

एतेन शेषं व्याख्यातं ॥

तत्र सद्यःप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति। कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यमापादयति। विशल्यप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति। रुजाकरमती व्रवेदनं भवति ॥

तत्र सद्यः प्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति। कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा। तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥

अतऊर्द्धं प्रत्येकशो मर्मस्थानान्यनु व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणं ॥ मध्यमांङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तल हृदयं नाम

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्रापि रुजाभिर्म्मरणं ॥ क्षिप्रस्योपरिष्टादुभ यतः कूर्च्चौ नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भव तः ॥ गुल्फसन्धेरधउभयतः कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ ॥ पदजङ्घयो सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा ॥ पार्ष्णिंप्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शो णितक्षये मरणं ॥ जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता ॥ जानुन ऊर्द्ध मुभयतस्त्रय ङ्गुलमणिर्नाम तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धस क्थिता च॥ऊरुमध्ये ऊर्व्वीनाम तत्र शोणितक्ष यात् सक्थिशोषः ॥ ऊर्व्योऊर्द्ध मधोवङ्क्षणस न्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहितक्ष येण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे वि टपं नाम तत्र षण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवित । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्याता नि । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु यानि सक्ष्णि गुल्फजानुन्यिटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्म्मरकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षः कक्ष योर्मध्ये कक्षधरं तस्मिन्विद्धे त एवोपद्रवाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता। कूर्पराख्ये कुणिः। कक्षधरे पक्षाघातः॥ एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्माणि व्याख्यातानि॥

अत ऊर्ध्वमुदरोरसोर्मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः॥ तत्र वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म तत्र सद्योमरणं॥ अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कण्ठ्यां मूलाशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमक्षतीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति॥ पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणं॥ स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम तत्र सद्य एव मरणं॥ स्तनयोरधस्ताद्द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते॥ स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते॥ असंकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तेन पूयभावं गतेन मरणं ॥ उभयोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्ण कोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च मरणं । एवमेता न्युदरोरसो द्वादश मर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्द्धं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपञ्च म्रियते ॥ पार्श्व जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधः काये चेष्टोपघातश्च ॥ श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्यायाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणं ॥ अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्धञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते ॥ स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते ॥ पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्विकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा ॥ बाऽऽमूर्द्ध

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ग्रीवामध्येऽसंपीठस्कन्धनिबन्धानावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता। एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः ॥ तत्र कण्ठनाडी मुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतम रसग्राहिता च ॥ ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृकास्तत्र सद्यो मरणं ॥ शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता ॥ कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम तत्र बाधिर्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम तत्र गन्धाज्ञानं ॥ भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च ॥ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणं ॥ शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः ॥ भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोत्क्षेपवत् ॥ पञ्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रो
न्मादभयचित्तनाशैर्मरणं ॥ घ्राणश्रोत्राक्षिजि
ह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपा
तः शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्माणि त
त्रापि सद्योमरणं ॥ मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात्
सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिस्त
त्रापि सद्योमरणं ॥ एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्व
जत्रुगतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥

ऊर्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे एकैक
मङ्गुलमिता स्तनपूर्व्वमूलं । विद्ध्यङ्गुलद्वयमितं
मणिबन्धगुल्फं त्रीण्येव जानु सपरं सह
कूर्प्पराभ्यां ॥ हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति
मूर्द्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि शेषा
ण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धं ॥ एतत्प्रमाण
मभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण कर्म्मकरणं
परिहृत्य मर्म्म । पार्श्वाभिघातितमपीह निह
न्ति मर्म्म तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्जनीयं ॥
छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां सङ्कोच

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मीयुरल्पगल्पमतो निरेति । प्राप्तामितव्यस
नमुग्रमतो मनुष्याः संछिन्नशाखतरुवन्निधनं
न यान्ति ॥ छिन्नेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं
गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति । एवं विना
शमुपयान्ति हि तत्र विद्वा इत्वा इवायुधविधा
तनिकृत्तमूलाः ॥ तस्मात्तयोरभिहतस्य तु
पाणिपादं छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे ।
मर्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति यस्माच्च
मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ॥ जीवन्ति तत्र
यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्व
मसंशयं हि । सम्भिन्नजर्जरितकोष्ठशिरः
कपाला जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशैः ॥
छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकैररिष्टैर्येषां न
मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः । सोममारुत
तेजांसि रजःसत्वमांसि च
मर्म्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्म्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।
इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्ययः ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्यायुरुपरते हते ।
हते कालान्तरम्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्व्वेदनाभिश्च नश्यति ।
हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।
विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणं ॥
रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥
छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाहारणादपि ।
उपघातं विजानीयान्मर्म्मणान्तुल्यलक्षणं ॥

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति योऽल्पायुषो वापि निरायुषो वा । प्रायेण मर्म्मस्वभिताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते ॥ मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणां । प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरपिसाध्यमानाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः ।

सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यतेचाकुञ्च नप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीना मिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥

भवतश्चात्र ॥

यावत्यस्तु सिराः काये मम्भवन्ति शरीरिणां ।
नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाःप्राणिनांप्राणाःप्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता।
सिराभिराहृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः। तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नो रेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताःश्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वे योः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्धं तासां चतुर्दशग्रीवायां। कर्णयोश्चतस्रः। नव जिह्वायां। षट् नासिकायां। अष्टौ नेत्रयोः। एवमेतत् पञ्च सप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातं। एष एव विभागः शेषाणामपि॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे। एवं रक्तवहाः कफवहाश्च। एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि॥

भवन्ति चात्र॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्रियाणामप्रतीघातमभोहं बुद्धिकर्म्मणां ।
करोत्यन्यान्गुणांश्चापि स्वाः सिराःपवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
म्लाजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगतां ।
संसर्पत्स्वाःसिराःपित्तंकुर्य्याच्चान्यान्गुणानपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्य्यं बलमुदीर्णतां ।
करोत्यन्यान्गुणांश्चापिबलासःस्वाःसिराश्चरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाःसिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्वर्मज्ञानमसंशयं ।
स्वाः सिराःसञ्चरद्रक्तंकुर्य्याच्चान्यान्गुणानपि ॥
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणामुक्लिष्टानां प्रधावतां ।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः ।
पित्तादुष्णाश्चनीलाश्चशीतागौर्य्यःस्थिराःकफात्॥
असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः।
अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा भिषक्॥
वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।
सिराशतानिचत्वारिविद्याच्छाखासुबुद्धिमान्॥
षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिञ्च मूर्द्धनि ।
शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्द्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥

तत्र सिराशतमेकस्मिन् सक्थ्नि भवति तासां जालधरात्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तरास्तलोर्वीसंज्ञे द्वे लोहिताचसंज्ञा चैकैतास्त्ववेध्या एतेनेतर सक्थिबाहू च व्याख्यातावेवमशस्त्रक्रत्याः षोडश शाखासु ॥

द्वात्रिंशत् श्रोण्यां तासामष्टावशस्त्रक्रत्या द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च ॥ अष्टावष्टा कैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकैकामूर्द्वगां परिहरेत् पार्श्वसन्धिगते च द्वे ॥ चतस्रो विंशतिश्च पृष्ठ वंशमुभयतस्तासामूर्द्वगामिन्यो द्वे द्वे परिह रेदृष्टहृतीसिरे । तावत्य एवोदरे तासां मे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्वोपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत॥ चत्वारिंशद्दत्तसि तासां चतुर्दशाशस्त्रकृत्या हृदये द्वे द्वे द्वे स्तनमूलेस्तनरोहितापलापस्त म्बेषूभयतोऽष्टौ। एवं द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति॥

चतुःषष्टिसिराशतं जत्रुण ऊर्द्धं भवति तत्र षट्पञ्चाशच्छिरोधरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्म्मसंज्ञाः परिहरेद्द्वे कृकाटिकयो र्द्वे विधुरयोः। एवं ग्रीवायां षोडशाव्यध्याः॥ हन्वोरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत्॥

षट्त्रिंशज्जिह्वायां तासामधः षोडशाशस्त्र कृत्यारसवहेद्वे वाग्वहे च द्वे॥ द्विर्द्वादशनासा यां तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत्। तासामेव च तालुन्येकां मृदावुद्देशे॥ अष्टा त्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः प रिहरेत्॥

कर्णयोर्दश तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत्। नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टि स्तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आवर्त्तयोरेकैका स्थपन्याञ्चैका परिहर्त्तव्या ॥ शङ्खयोर्दशतासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत् ॥

द्वादश मूर्द्ध्नि तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् ॥ सीमन्तेष्वेकैकामेकामधिपताविति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुणऊर्द्ध्वमिति ॥

भवति चात्र ॥

व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः ।
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्विसादीनां यथा जलं ॥

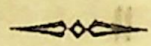

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातः सिराव्यधविधिशारीरं व्याख्यास्यामः ।

बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्तस्त्रीमद्याध्वकर्शितमत्तवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लीवकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सामूर्च्छाप्रपीडितानाञ्च सिरां न विध्येद्या स्नाव्यध्या व्यध्यास्नाद्दष्टा दृष्टास्नायन्विता य न्विताश्चानुत्थिता इति ॥

शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभि हितास्तेषु चापक्केष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विध्येत्। प्रतिषिद्धाना मपि च विषोपसर्गश्चात्ययिकेषु सिराव्यधनम प्रतिषिद्धं ॥

तत्र स्निग्धस्विन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीक द्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितंवा प्राणानबाध मानो बस्तपट्टचर्मोत्तर्वल्कललतानामन्यत मेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरी रप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा सिरां विध्येत् ॥

नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाम्बिते।
सिराणां व्यधनं कार्य्यमरोगे वा कदाचन ॥

तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरनि मात्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सक्थ्नोराकुञ्चित योर्निवेश्य कूर्परसम्बिद्धयस्योपरि हस्तावन्त

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशाटकं ग्रीवामूध्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तर्द्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन सिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्रमावेष्टयेत्यसृक्स्रावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति कर्म्मपुरुषञ्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उत्तमाङ्गतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधेन यन्त्रण विधिः ॥

तत्र पादव्यध्यसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीषत्सङ्कुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधःशाटकेनावेष्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशोपरि चतुरङ्गुलं स्रोतादीनामन्यतमेन बद्ध्वा पादसिरां विध्येत्। अथोपरिष्टाद्वस्तौ गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासेन स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं बद्ध्वा हस्तसिरां विध्येत्। गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्कुचितजानुकूर्परःस्यात्। श्रोणीष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत। उदरोरसोः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्यविस्फूर्जि
तदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्यपा
र्श्वयोः । अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे ॥ उन्ना
मितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायां । अति
व्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं
यन्त्रोपायानन्यांश्च सिरोव्यधनहेतून् बुद्ध्या
वेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेनचविदध्यात् ॥
मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतो
ऽन्येष्वर्द्धयवमात्रंव्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेन ।
अस्थ्नामुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयवमात्रं ॥
भवन्ति चात्र ॥
व्यभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥
सम्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।
मुहूर्त्तं रुद्ध्वा तिष्ठेच्च सुविद्धान्तां विनिर्दिशेत् ॥
यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥
क्षीणस्य बद्धदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भूयोऽपराह्णे विस्राव्या सापरेद्युरथेऽपि वा ॥
रक्तं सशेषदोषन्तु कुर्य्यादपि विचक्षणः ।
नचातिप्रस्रुतं कुर्य्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्यविसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्मणि उपरिष्टाद्व्यङ्गुले व्रीहिमुखेन सिरां विध्येत् । श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घायाङ्गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले । अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्व्यङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्य्यधोवा चतुरङ्गुले गृध्र्यां । ऊरुमूलसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाहूच व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये व्रीहि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा । एवं दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्येकफोदरेचैतामेवच कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्र्यामिव विस्राव्यां । शोणितप्रतिसमन्तद्याद्

ङ्गुले प्रवाहिकायां गुदिन्यां। परिकर्त्तिको पदंशगुदकदोषशुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये। वृषणयोःपार्श्वमूलवृद्ध्यां। नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दक्षोदरे। वामपार्श्वेक्षारकनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूलेच। बाहुशोषावबाहुकयोरन्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे। वंक्षसन्धिमध्यगतां तृतीयके। अधःस्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थिताञ्चतुर्थके। हनुसन्धिमध्यगतामपस्मारे। शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽपस्मारे च। जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च। तालुनि तालव्येषु। कर्णयोरुपरिसमन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च। गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे। तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वामयेषूपनासिके लालाव्यापाङ्गाच्चैताएव शिरोरोगाधिमन्थप्रभृतिषु रोगेष्विति॥

अत ऊर्द्धं दुष्टव्यधनमनुव्याख्यास्यामः॥ तत्र दुर्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिञ्चिता कुट्टिता प्रस्रुता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्य्यग्विद्धा अविद्धा अव्याध्या विद्धता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा शिरास्नायुस्थिसन्धिमर्मसु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधाः ॥

तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजाशोफवती च सादुर्विद्धा। प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तःप्रविशति शोणितं शोणिता तिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा कुञ्चितायामप्येवं। कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्चिता। अनासादिता पुनःपुनरन्तयोश्च बज्रशः शस्त्राभिहता कुट्टिता। शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्रुता। तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा। अल्परक्तस्रावि ण्यविद्धा। क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का। चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्त शोणिता कूणिता। दुःस्थानबन्धनाद्वेपमानायाः शोणितसंमोहो भवति सा वेपिता। अनुत्थितविद्धायामप्येवं। छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्करी शस्त्रहता। तिर्य्यक्प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्य्यग्विद्धा। बज्रशःच

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ता ही नखशस्त्रप्रणिधानेनाप्रविद्धा । अशस्त्रक्षत्या अव्याध्या । अनवस्थितविद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य वक्रशोऽवघट्टनादारोहव्यधा मुक्तमुक्तः शोणितस्रावा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्वक्रशो विच्छिन्ना पुनःपुनर्विद्धा । स्नाय्वस्थिशिरासन्धिमर्मसु विद्धा वा रुजां शोषं वैकल्यं मरणं वापादयति ॥

भवन्ति चात्र ॥

सिरासु शिथिलो नास्ति चला ह्येताः स्वभावतः ।
मत्स्यवत् परिवर्त्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥
अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवाः ॥
स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यान्त्याशुव्याधयःशान्तिंयथासम्यक्सिराव्यधात्॥
सिराव्यधश्चिकित्सार्द्धं शस्त्रतन्त्रे प्रकीर्त्तितः ।
यथा प्रणिहितः सम्यग्दक्षैः कायचिकित्सिते ॥

तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैःपरिहर्त्तव्यानि क्रोधायासमैथुन दिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासनचंक्रमण शीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्यवलला

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भान्मासमेके मन्यन्ते। एतेषां विस्तरमुपरि
ष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥
भवतश्चात्र ॥
सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा।
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितं ॥
अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिडिते हितं।
सिराङ्गव्यापके रक्ते दृष्ट्वालाबू त्वचि स्थिते ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः।

चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ॥ तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसिच सिराभ्यः कस्माद्यज्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लन्तुपरस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः ॥ ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते। द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। तास्त्वेता स्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥

भवति चात्र ॥

ऊर्द्ध्वंगतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथं ॥

अधोगमास्तु वातमूलपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्य धो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्ना स्तत्स्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचय न्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्प्पयन्ति चोर्द्ध गतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरय न्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेच यन्त्यामपक्वाश याऽन्तरे च विधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासा न्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहत स्तादश द्वे अन्नवाहिन्यावलम्बाश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शु क्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिव हतोनारीणामार्त्तवसंज्ञं। द्वे वङ्क्षौनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यगानां धम नीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्र पुरीषगुदवस्तिमेढ्र सक्थीनि धार्य्यन्ते याप्य न्तेच ॥

भवति चात्र ॥

अधोगमास्तुकुर्व्वन्ति कर्माण्येतानि सर्व्वशः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथं ॥

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते ताः स्वसङ्ग्रहयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यःसर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ॥

भवतश्चात्र ॥

यथा स्वभावतः खानि स्रोतांसि विशेषु च।
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥

पञ्चाग्निभूतान्यथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति। पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥

अत ऊर्द्धं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥ तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि येष्वधिकार

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एकेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्य श्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्षोभनविनमनमोहन भ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्य स्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्दिःपिपासा न्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरण ञ्च। रसवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्य श्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्ध स्य श्यावारुक्ता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणिता ति गमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे तयोमूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणं। मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौच तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धारुक्ता तालुशोषः स्थूलशोफ ता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे तयोर्मूलं वस्ति र्मेढ्रञ्च तत्रविद्धस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विड्ग्रहणाहो दुर्गन्धता ग्रन्थितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विड्ग्रस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे तयोर्मूलं गर्भाशय आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विड्घातां बन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्वृजाप्रादुर्भावः। वस्तिगुदविड्ग्रलक्षणं प्रागुक्तमिति॥ स्रोतोविड्घन्तु प्रत्याख्यायोपचरेद्वृतशस्त्यन्तु ऋतविधानेनोपचरेत्॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतत्वमिवाहि यत्।
स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितं॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातः गर्भिणीव्याकरणं शारीरं

व्याख्यास्यामः ।

गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यंप्रह
ष्टा शुचिलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेव
ताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविक्लवहीन
गात्राणि न स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरे
द्द्वेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्य्युषितं कथितं क्लिन्नं
चान्नं नोपभुञ्जीत वहिर्निष्क्रमणं शून्यागार
चैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयशङ्कराश्च भा
रानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्या
पादयन्ति नचाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि
निषेवेत नचायासयेच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च प
रिहरेत्। शयनासनं मृदास्तरणं नात्युच्चमपा
श्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् हृद्यं द्रवं मधुर

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदाप्रसवात् ॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे द्राक्षा पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषाचेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांसस्य हितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे स्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषोमात्रां पाययेद्यवागूंवा सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः। अष्टमे वदरोदकेन बलातिबलाशृतपुष्पफललघयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। अतऊर्द्धं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते। नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्तितिथ्यादौ तत्रारिष्टं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्मितं सर्व्वागारं यथासङ्ख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतञ्चतुर्हस्तविस्तृतं रचा मङ्गलसम्पन्नं विधेयं ॥

जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने।
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥

ततोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समस्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च ॥

प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां सुभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमाकण्ठात् पाययेत्। ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति ॥

अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुमुखमभ्यज्याद्ब्रूयाच्चैनामेकासुभगे प्रवाहस्वेति नचा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्राप्तावीप्रवाहस्व ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रवन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः शनैः शनैः। ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशल्य भावात्॥

अकालप्रवाहणाद्बधिरं मूकं व्यस्तहनुंमूर्ध्नाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत्॥

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डीतकेन वा। बभ्रीयाद्विरण्यपुष्पी मूलं हस्तपादयोर्द्वारयेत् सुवर्चलां विशल्यां वा।

अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्ध्नि पिचुं दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत्तत्सुवैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बभीयात्।

अथ कुमारं शीताभिरद्भिरास्वास्य जातकर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्तान्नाक्षीरसेन सुवर्ण

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततोबलातैले नाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेनवा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभवञ्च ॥

धमनीनां हृदिस्थानां विष्टतत्वादनन्तरं ।
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥

तस्मात्प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितः स्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं त्रिकालं पाययेत्॥

अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःक्काथेनोपचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचूर्णं गुडोदकेनोष्णेनपाययेत्। एवं द्विरात्रं द्विरात्रंवा कुर्य्यादादुष्टशोणितात्। विशुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूंवा पाययेत्त्रिरात्रं। ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलञ्चावेक्ष्य। अनेन विधिना

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विग
तसूतिकाभिधाना स्यात् पुनरार्त्तवदर्शनादि
त्येके ॥

धन्वभूमिजातां सूतिकां घृततैलयोरन्यत
रस्य मात्रां पाययेत् पिप्पल्यादिकषायानुपानं
स्नेहनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रंवा। बल
वती सबलां यवागूं पाययेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं
वा। अतऊर्द्धं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत्
प्रायशश्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत्।
क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत् ॥

भवतश्चात्र ॥

मिथ्याचारात्सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते।
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात् ॥
तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्म्येन कर्मणा।
परीक्ष्योपचरेदेवं नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥

अथापरापतत्प्यानाहाध्मानौ कुरुते तस्मात्
कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रमृजेत्।
कटुकालाबुकृतेवधनसर्षपसर्षपनिर्मोकैर्वा कटु
तैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्। लाङ्गलीमूल
कल्केन वास्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मूर्ध्नि वास्या महाबृहच्छीरमनुसेचयेत्। कुष्ठ लाङ्गलीमूलकल्कं वा मद्यमूलयोरन्यतरेण पा ययेत्। शालिमूलकल्कं वा पिप्पल्यादिं वा म द्येन सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीमहाबृहच्छीरमिश्रे ण सुरामण्डेन वास्यापयेत्। एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरवस्तिं दद्यात् स्निग्धेन वा लूनखेन हस्तेनापहरेत्॥

प्रजातायाश्च नार्या रूक्षशरीरायास्तीक्ष्णै रविशोधितं रक्तं वायुना तद्देशगेनातिसंरुद्धं नाभेरधः पार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति। ततश्च नाभिवस्त्युदरशूलानि भवन्ति सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्य्यत इव च पक्वाशयः। समन्ताद्ध्मानमुदरेमूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कल्लशब्दं। तत्र वीरतर्व्वादि सिद्धं जलमूषकादिप्रतीवापं पाययेत्। यव क्षारचूर्णंवा सर्पिषा सुखोदकेन वा लवणचूर्णं वा पिप्पल्यादिक्काथेन पिप्पल्यादिचूर्णंवा सुरा मण्डेन वरुणादिक्काथं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवा पं पृथक्पर्ण्यादिक्काथं वा भद्रदारुमरिच संसृष्टं पुराणगुडंवा निकुटकचतुर्जातककुस्तु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ब्रुरुमिश्रं खादेदच्छंवा पिवेदरिष्टमिति ॥

अथ बालं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शाययेत्। पीलुवदरीनिम्बपरूषकशाखाभिश्चैनं वीजयेत्। मूर्ध्नि चास्याहरहस्तैलपिचुमव धारयेत्। धूपयेच्चैनं रक्षोघ्नैर्धूपैः। रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्ववसृजेत्. तिलातसीसर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत्। अधिष्ठाने चाग्निं प्रज्वालयेत्। व्रणितोपासनीय ज्ञावेच्चेत ॥

ततोदशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल कौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्य्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥

ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रमाणां मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचपलामलोलुपामक्षुद्रामस्थूलां प्रसन्नक्षीरामलम्बौष्ठीमलम्बोर्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसनिनीं जीवद्वत्सां दोग्ध्रीं वत्सलामक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातामतोभूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलदृढये बालस्य। तत्रोर्ध्वस्तनी करालं कुर्य्यात्। लम्बस्तनी नासिकामुखं छादयित्वा मरणमापादयेत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नातामहतवाससं मुदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं घृतमीषत्परिस्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ॥

चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।
भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥
पयोऽमृतरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्याऽमृतं यथा ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्म्याद्याधि जन्म भवति । अपरिस्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्ण स्तनपानादुत्स्रुहितस्रोतसः शिशोः कासश्वासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवंविधानं स्तन्यं न पाययेत् ।

क्रोधशोकावात्सल्यादिभिश्च स्त्रियाः स्तन्यनाशो भवति । अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यवगोधूमशालिषष्टिकमांसरसमुरासौवीरकपिण्याकलशुनमत्स्यकशेरुकवृङ्गाटकविसविदारिकन्दमधुकशतावरीनलिकालाबूकालशाकप्रभृतीनि विदध्यात् ।

अथास्याः स्तन्यमप्सु परीक्षेत तच्चेच्छीत

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लममलं तनु शङ्खावभासमप्सु न्यस्तमेकीभा
वं गच्छत्यफेनिलमतन्तुमन्नोत्लवते न सीद
ति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्यारो
ग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति। नच
क्षुधितशोकार्त्तश्रान्तप्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरि
तातिक्षीणातिस्थूलविदग्धभक्ष्यविरुद्धाहारत
र्षितायाः स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषधञ्च बालं दो
षौषधमालानां तीव्रवेगोत्पत्ति भयात् ॥
भवन्ति चात्र ॥
ध्यात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयःस्त्रियाः।
दूषयन्ति पयस्तेन शरीरा व्याधयः शिशोः ॥
भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत्।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु रुजा यत्रास्य जायते ॥
मुहुर्मुहुः स्तृणति तं स्पृश्यमाने च रोदिति।
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे शिरो रोगे न धारयेत्॥
वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तो रुजा तृष्यति मूर्च्छति ।
विण्मूत्रसङ्गवैवर्ण्यच्छर्द्याध्मानान्त्रवृजनैः ॥
कोष्ठे दोषान्विजानीयात् सर्व्वत्रस्थांश्चरोदनैः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषु च यथाभिहितं वृद्धच्छेदनीयमौषधं मात्रया क्षीरपस्य क्षीरसर्पिषा धाच्याश्च विद्ध्यात् क्षीरान्नादस्यात्मनि धाच्यास्यान्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धाच्याः ॥ तत्र मासाद्द्वं क्षीरपायाङ्गुलिपर्व्वद्वयग्रहणसम्मितामौषधमात्रां विद्ध्यात् कोलास्थिसम्मितां कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय कोलसम्मितामन्नादायेति ॥

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत शिशुं स्तनौ ॥
एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।
स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥
नच तृष्णाभयाद्दत्त पाययेत शिशुं स्तनौ ।
विरेकवस्तिवमनान्यृते कुर्य्याच्च नात्ययात् ॥
मस्तुलुङ्गक्षयाद्यस्य वायुस्ताल्वस्थि नामयेत् ।
तस्य तद्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं ॥
पानाभ्यञ्जनयोर्य्याज्यं शीताम्बुदेजनन्तथा ।
वातेनाभ्यापितां नाभिं सरुजां तुण्डसंज्ञितां ॥
मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः ।
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियां ॥
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षीराहाराय सर्पिःपाययेत् सिद्धार्थकवचा मांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मी पिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नादाय मधुकवचापिप्पलीचित्रकत्रिफलासिद्धमन्नादाय द्विपञ्च मूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षाद्विब्राह्मीसिद्धं। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोभवन्ति ॥

बालं पुनर्गोरसुखं गृह्णीयान्नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेद्विनासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयान्नोपवेशयेत् कौब्ज्यभयात् नित्यं चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥

नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे नच।
नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च। नित्यमवरोधरतञ्च स्यात् कृतरक्षञ्च उपसर्ग भयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्ट संज्ञो भवति नखैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्धं निरीक्षते फेणमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नाभवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुकुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः॥

शक्तिमन्तञ्चैनं ज्ञात्वा यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत्। अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादश वर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्म्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति॥

ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिं।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत। पुरुषस्याप्येवं विधस्य त एवदोषाः सम्भवन्ति ॥

तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाशयकटीवङ्क्षणवस्ति शूलानि रक्तदर्शनञ्च तत्र शीतैः परिषेकावगाहप्रदेहादिभिरुपचरेज्जीवनीयघृतक्षीरपानैश्च गर्भस्रुरणे मुञ्जमुञ्जस्तम्बारणार्थं क्षीरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् ॥ प्रसंसमाने सदाहपार्श्वपृष्ठशूलासृग्दरानाहमूत्रसङ्गाः स्थानात् स्थानञ्चोपक्रामति गर्भे कोष्ठे संरम्भस्तत्र स्निग्धशीताः क्रियाः। वेदनायां महासहाद्रुद्रसहामधुकस्वदंष्ट्राकण्टकारिकासिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं पाययेत् मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धं। आनाहे हिङ्गुसौवर्चललशुनवचासिद्धं। अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोष्ठागारिकागारम्भीत्यण्डसमङ्गाधातकीकुसुमनवमालिकागैरिकसर्जरसरसाञ्जनचूर्णं मधुनावलिह्य यथालाभं न्यग्रोधादिनवप्रवालकल्कं वा पय

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सा पाययेदुत्पलादिकल्कं वा कशेरुष्टङ्गाटक शालूककल्कं वा घृतेन पयसोडुम्बरफलैदकक न्दक्वाथेन वा शर्करामधुमधुरेण शालिपिष्टं न्य ग्रोधादिस्वरसपरिप्लुतं वा वल्लावयवं योन्यां धारयेत् ॥ अथाद्दष्टशोणित वेदनायां मधुक देवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाययेत तद्वैवाश्म न्तकशतावरीपयस्यासिद्धं विदारिगन्धादि सि द्धं वा दृहतीद्वयोत्पलशतावरी सारिवापयस्या मधुक सिद्धं वैवं क्षिप्रमुपक्रान्तायां उपावर्त्त न्तेरजो गर्भश्चोपायते ।

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोडुम्बरशलाटुसि द्धेन पयसा भोजयेत् । अतीते लवणस्नेहव र्ज्यैर्यवागूभिरुष्णालकादीनां पाचनीयोपसं स्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो मासा गर्भस्य ता वत्स्यहानि । वस्तदरशूलेषु पुराणगुडं दो षनीयसंयुक्तं पाययेदरिष्टं वा । वातोपतप्तव गृहीतत्वात् स्रोतसां लीयते गर्भः सोऽतिका लमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तं मृदुना स्नेहा दिक्रमेणोपचरेत् । उत्क्लोशरसकंसिद्धाम नल्पस्नेहांयवागूं पाययेत् । माषतिलावल्ल शलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान् भक्षयेन्मधु मा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्त्रीकंचानपिवेत् सप्तरात्रं । कालातीतस्त्रा यिनि गर्भे विशेषतः सधान्यमुदुखलंमूषलेना भिहन्याद्विषमे वा यानासने सेवेत ॥ वाता भिपन्न एव शुष्यति गर्भ स मातुः कुक्षिं न परयति मन्दं स्पन्दतेच तं दृंहणीयैः पयोभि र्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्रशोणितं वायुना भिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाधमयत्युदर तत्क दाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रतीयमानं नागो दरमित्याऊस्तनापि लीनवत् प्रतीकारः ॥

अत ऊर्द्धं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ।

मधुकं शाकवीजञ्च पयस्या सुरदारु च ॥
अश्मन्तकस्थिला: कृष्णास्ताम्रवल्ली शतावरी ।
दृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ॥
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ।
दृहत्यौ काश्मरी चापि क्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतं ॥
दृश्चिवर्णी बला शिग्रु स्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ।
दृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ॥
वत्सैते सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकसमापनाः ।
यथा सङ्ग्रं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे भयोयुताः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कपित्थबृहती बिल्वपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ।
मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषमगष्टमे ॥
नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ।
क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितं ॥
सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ।
एवमप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्द्ध्वं प्रसवमानायानार्य्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति ।

अथ गर्भिणीं व्याध्युत्पत्तावत्येय छर्दयेन्मधुराम्लेनान्नोपहितेनानुलोमयेच्च संशमनीयञ्च मृदु विदध्यादन्नपानयोरश्नीयाच्च मृदुवीर्य्यं मधुरप्रायं गर्भाविरुद्धञ्च गर्भाविरुद्धाश्च क्रिया यथायोगं विदधीत मृदुप्रायाः ॥

भवन्ति चात्र ॥

सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनं ॥
अर्कपुष्पी मधुघृतं चूर्णितं कनकं वचा ।
हेमचूर्णानि कैटर्य्यः श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहिताःप्राशाः श्लोकार्द्धेषुचतुर्ष्वपि ।
कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्द्धनाः ॥

इति सुश्रुते शारीरस्थानंसमाप्तं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

THE

SÚSRUTA,

OR

SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SÚSRUTA.

VOL. III.

CONTAINING CHIKITSÁ AND KALPA.

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY

BABOO BHOOVANA CHANDRA VÁSAKA
At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.
No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुश्रुतः ।

॥ आयुर्व्वेदः ॥

॥ भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टः ॥

॥ सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः ॥

॥ अस्य ॥

॥ चिकित्साकल्पस्थानद्वयकल्पितः ॥

॥ तृतीयभागः ॥

कलिकाताराजधान्यां श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित
संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रालये
मुद्रितोऽभूत् ॥

१७८९ शकाब्दे ।

इ० १८६८ ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चिकित्सितस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातोव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ द्वौ व्रणौ भवतः शारीरआगन्तुकश्चेति । तयोः शारीरःपवनपित्तकफशोणितसन्निपात निमित्तः ॥ आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्याल सरीसृप प्रपतनपीडनप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशस्त्रकलकपालयष्टिवज्रचक्रेषु परशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्तः ॥ तत्र तुल्येव्रण सामान्येहिकारणोत्थान प्रयोजनसामर्थ्याद्वि व्रणीय इत्युच्यते । सर्व्वस्मिन्नेवागन्तुव्रणेतत्काल मेव क्षतोष्मणः प्रसृतस्योपशमार्थं पित्तवच्छीतक्रियावधारणविधिर्विशेषः सन्धानार्थञ्च मधुघृत प्रयोग इत्येतद्विकारणोत्थानप्रयोजन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुत्तरकालन्तु दोषो पप्लव विशेषाच्छारीरव त्प्रतीकारः ॥ दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदशप्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद्यथोक्तो व्रण प्रश्नाधिकारे शुद्धत्वात् षोड़शप्रकार इत्येके ॥ तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं रुक् व्रणगात्रविचूर्णने व्रणतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्व्वातादिलिङ्गविशेषः ॥

तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतपिच्छिलाल्प स्रावीरूक्षश्चटचटायनशीलः स्फुरणायामतो दभेदवेदनाबहुलो निर्मांसश्चेति वातात् ॥

क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकोदकाभोष्ण स्रावी दाहपाकराग विकारी पीतपिडकाजु ष्टश्चेति पित्तात् ॥

प्रततचण्डकण्डूकहुलः स्थूलो घनः स्तब्ध सिरास्नायुजालावततः कठिनः पाण्डवभासो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्रावी गु रुश्चेति कफात् ॥

प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडका जालोपचितस्तु रङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमा यनशीलो रक्तस्रावी पित्तलिङ्गश्चेतिरक्तात् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभासस्तद्व र्णस्रावीचेति वातपित्ताभ्यां ॥

कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो मुहु र्मुहुः शीतपिच्छिलस्रावी चेति वातश्लेष्मभ्यां ॥

गुरुःसदाह उष्णः पीतः पाण्डुस्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्यां ॥

रूक्षस्तनुस्तोदबहुलः सुप्त इव च रक्तारुणा भस्तद्वर्णस्रावी चेति वातशोणिताभ्यां ॥

घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्मृदुर्विसर्पु ष्णकृष्णस्रावीचेति पित्तशोणिताभ्यां ॥

रक्तोगुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्रावीचेति श्लेष्मशोणिताभ्यां ॥

स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्त स्रावीचेति वातपित्तशोणितेभ्यः ॥

कण्डूस्फुरणचुम्चुमायनप्रायः पाण्डुघनर क्तास्रावीचेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥

दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुघनरक्ता स्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥

त्रिविधवर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपि त्तकफेभ्यः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकंडुस्रावबज्जलोनानावर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः ॥

जिह्मातलाभो मृदुः स्निग्धः श्लक्ष्णो विगतवेदनः सुव्यवस्थितो निरास्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ॥

तस्य व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अपतर्पणमालेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विस्रापनमुपनाहः पाचनं विस्रावणं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदनं भेदनं दारणं लेखनमेषणमाहरणं व्यधनं विस्रावणं सीवनं सन्धानं पीड़नं शोणितास्रापनं निर्वापणमुत्कारिका कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं मृदुकर्म दारुणकर्म क्षारकर्माग्निकर्म क्षणकर्म पांडुकर्म्म प्रतिसारणं रोमसञ्जननं लोमापहरणं वस्तिकर्मोत्तरवस्तिकर्म बन्धः पत्रदानं कृमिघ्नं वृंहणं विषघ्नं शिरोविरेचनं नस्यं कवलधारणं धूमो मधु सर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानं ॥

तेषु कषायोवर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यावच्चूर्णनमितिशोधनरोपणानि ॥ तेष्वष्टौ शस्त्रकर्म्माणि ॥ शोणितस्थापनं क्षारोऽग्निर्व्रणमाहारो रक्षाविधानं बन्धविधानं चोक्तानि ॥ स्नेहस्वेदनवमनविरेचनवस्त्युत्तरवस्तिशिरोविरेचननस्यधूमकवलधारणान्यन्यत्र वक्ष्यामः । यदन्यदवशिष्टमुपक्रमजातं तदिह वक्ष्यते ॥

षड्विधः प्रागुपदिष्टः शोफस्तस्यैकादशोपक्रमा भवन्त्यपतर्पणादयो विरेचनान्तास्ते च विशेषेण शोथप्रतीकारा वर्त्तन्ते व्रणभावमापन्नस्य च न विरुध्यन्ते शेषास्तु प्रायेण व्रणप्रतीकर हेतव एव । अपतर्पणत्वाद्य उपक्रम एष सर्व्वशोफानां सामान्यः प्रधानतश्च ॥

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थं दोषानङ्गस्य देहिनः ।
अवेक्ष्य दोषं प्राणञ्च कार्य्यं स्यादपतर्पनं ॥
ऊर्द्ध्वमारुततृष्णात्तुन्मुखशोषश्रमान्वितैः ।
न कार्य्यं गर्भिणीवृद्धबालदुर्व्बलभीरुभिः ॥
शोफेषूत्थितमात्रेषु व्रणेषूग्रुजेषु च ।
यथास्वैरौषधैर्लेपं प्रत्येकञ्चैव कारयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा प्रज्वलितेवेश्मन्यम्भसा परिषेचनं ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजः ॥
प्रह्लादने शोधने च शोफस्य हरणे तथा ।
उत्सादने रोपणे च लेपः स्यात्तुतदर्थकृत् ॥

वातशोफे तु वेदनोपशमार्थं सर्पिस्तैलवसा मज्जमांसरसवातहरौषधनिःक्वाथैरुष्णैः परिषेकान् कुर्वीत ॥

पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करोदकेक्षुरसमधुरौषध क्षीरक्षनिःक्वाथैरनुष्णैः परिषेकान्कुर्वीत ॥

श्लेष्मशोफे तु तैलमूत्रक्षारोदकसुरायुक्तकफघ्नौषधनिःक्वाथैरुष्णैः परिषेकान्कुर्वीत ॥
यथाम्बुभिःसिच्यमानःशान्तिमग्निर्नियच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥

अभ्यङ्गस्तु दोषमालोक्योपयुक्तो दोषोपशमं मृदुताञ्चकरोति ॥

स्वेदविस्रावनादीनांक्रियाणां प्राक् स उच्यते ।
पश्चात्कर्मसु चादिष्टः स च विस्रावणादिषु ॥
रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोफानां स्वेदनं कार्य्यं येचाप्येवंविधा व्रणाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थिराणां रुजतां मन्दं कार्य्यं विस्रापनंभवेत् ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुना वा शनैः शनैः ॥
विमर्दयेद्भिषक् प्राज्ञस्तलेनांगुष्ठकेन वा ।
शोफयोरुपनाहन्तु कुर्य्यादामाविदग्धयोः ॥
अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ।
निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः ॥
तस्य सम्याचनं कुर्य्यात् समाहृत्यौषधानि तु ।
दधितक्रसुरासुक्तधान्याम्लैर्योजितानि तु ॥
स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभां ।
सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तया ॥
हितं सम्भोजनं चापिपाकायाभिमुखो यदि ।
वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ॥
अचिरोत्पतिते शोफे कुर्य्याच्छोणितमोक्षणं ।
सशोफे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ॥
संरम्भे विषमे वापि व्रणे विस्रावणं हितं ।
सविषे च विशेषेण जलौकाभिः पदैस्तथा ॥
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्याप्राप्तये तथा ।
सोपद्रवाणां रुक्षाणां क्षाणां व्रणशोषिणां ॥
यथास्वमौषधैः सिद्धं स्नेहपानं विधीयते ।
उत्सन्नमांसशोफे तु कफजुष्टे विशेषतः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

संक्लिष्टश्यामरुधिरे व्रणे प्रच्छर्दनं हितं ।
वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ॥
विरेचनं प्रशंसन्ति व्रणेषु व्रणकोविदाः ।
अपाकेषु तु रोगेषु कठिनेषु स्थिरेषु च ॥
स्नायुकोथादिषु तथाच्छेदनं प्राप्तमुच्यते ।
अन्तःपूयेष्ववक्लेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ॥
गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ।
बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि ॥
मर्मोपरि च जातेषु रोगेषूक्तञ्च दारुणम् ।
सुपक्के पिडिते श्वभ्रे पीड़नैरवपीड़िते ॥
पाकोद्भूतेषु दोषेषु तत्तु कार्यं विजानता ।
सुपिष्टैर्दारुणद्रव्यैर्युक्तैः क्षारेण वा पुनः ॥
कठिनान्शूलवत्तौष्ठान्दीर्यमाणान्पुनःपुनः ।
कठिनोत्सन्नमांसांश्च लेखनेनाचरेद्भिषक् ॥
समं लिखेत्सुलिखितं लिखेन्निरवशेषतः ।
वर्त्मनानुप्रमाणेन समं शस्त्रेण निर्लिखेत् ॥
क्षौमं श्लोतं पिचुं फेनं यावशूकं ससैन्धवं ।
कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थे प्रदापयेत् ॥
नाडीव्रणान् शल्यगर्भानुन्मार्गोत्सङ्गिनः शनैः ।
करीरबालांगुलिभिरेषण्या वैषयेद्भिषक् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासनाड्योऽवक्ताः सशोणिताः ।
चुच्चूपोदकजैः क्षत्रैः करीरैरेषयेत्तुताः ॥
संदृतासंदृतास्येषु व्रणेषु मतिमान् भिषक् ।
यथोक्तमाहरेच्छल्यं प्राप्तोद्धरणलक्षणं ॥
रोगे व्यधनसाध्ये तु यथोद्देशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं निदध्याद्दोषञ्च स्रावयेत्कीर्त्तितं यथा ॥
अपाकोपद्रुता ये च मांसस्था विदृताश्च ये ।
यथोक्तं सीवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥
पूयगर्भानणुद्वारान्व्रणान्मर्मगतानपि ।
यन्त्रोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्परिपीड़येत् ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।
न चाभिमुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥
तैस्तैर्निमित्तैर्विज्ञाय शोणिते प्रसृते भृशं ।
कार्य्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितस्थापनं भवेत् ॥
दाहपाकज्वरवतां व्रणानां पित्तकोपतः ।
रक्तेन चाभिभूतानां कार्य्यं निर्व्वापणं भवेत् ॥
यथोक्तैःशीतलद्रव्यैःक्षीरपिष्टैर्घृतप्लुतैः ॥
दिह्याद्बहलाल्लेपान् सुशीतांश्चावचारयेत् ।
व्रणेषु क्षीणमांसेषु तनुस्रावित्र्यपाकिषु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तोदकाठिन्यपारुष्यशूलवेपथुमत्सु च ।
वातघ्नवर्गेऽम्लगणे काकोल्यादिगणे तथा ॥
स्नैहिकेषु च वीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभां ।
तेषाञ्च स्वेदनं कार्य्यं स्थिराणां वेदनावतां ॥
दुर्गन्धानां क्लेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ।
कषायैः शोधनं कार्य्यं शोधनैः प्रागुदीरितैः ॥
अन्तःशल्यानणुमुखान् गम्भीरान्मांससंश्रितान् ।
शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्व्वर्त्तिभिस्तान्यथाक्रमं ॥
पूतिमांसप्रतिच्छन्नान्महादोषांश्च शोधयेत् ।
कल्कीकृतैर्यथालाभं वर्त्तिद्रव्यैः पुरोदितैः ॥
पित्तप्रदुष्टान् गम्भीरान्दाहपाकप्रपीड़ितान् ।
कार्पासीफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥
उत्सन्नमांसानस्निग्धानल्पास्रावान् व्रणांस्तथा ।
सर्षपस्नेहयुक्तेन धीमांस्तैलेन शोधयेत् ॥
तैलेनाशुध्यमानानां शोधनीयां रसक्रियां ।
व्रणानां स्थिरमासानां कुर्य्यात्द्रव्यैरुदीरितैः॥
कषाये विधिवत्तेषां कृते व्यामिश्रयेत्पुनः ।
सुराष्ट्रजां सकासीसां दद्याच्चापि मनःशिलां ॥
हरितालञ्च मतिमांस्ततस्तामवचारयेत् ।
मातुलुङ्गरसोपेतां सक्षौद्रामतिमर्दितां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्रणेषु दत्वा तां तिष्ठेत्त्रींस्त्रींश्च दिवसान्परं ।
गम्भीरान्मेदसा जुष्टान्दर्भधांशूर्णशोधनैः ॥
उपाचरेद्भिषक्प्राज्ञः श्लक्ष्णैः शोधनवर्त्तिजैः ।
शुद्धलक्षणयुक्तानां कषायं रोपणं हितं ॥
तत्र कार्य्यं यथोद्दिष्टैर्द्रव्यैर्वैद्येन जानता ।
सवेदनानां शुद्धानां गम्भीराणां तथैव च ॥
हिता रोपणवर्त्तिरङ्कुता रोपणवर्त्तयः ।
अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥
कल्कः संरोहणः कार्य्यस्तिलजो मधुसंयुतः ।
स माधुर्य्यात्तथौष्ण्याच्च स्नेहाच्चानिलनाशनः ॥
कषायभावान्माधुर्य्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहृत् ।
औष्ण्यात्कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफेहितः ॥
शोधयेद्रोपयेच्चापि युक्त्या शोधनरोपणैः ।
निम्बपत्तमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥
पूर्व्वोक्तां सर्पिषाचापि युक्तः संरोपणो भवेत् ।
तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
शमेयदविदग्धञ्च विदग्धमपि चापयेत् ।
पक्वं भिनत्ति भिन्नञ्च शोधयेद्रोपयेत्तथा ।
पित्तरक्तविषागन्तून्गभीरानपि च व्रणान् ।
रोपयेद्रोपणीयेन क्षीरसिद्धेन सर्पिषा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कफवाताभिभूतानां व्रणानां मतिमान्भिषक् ।
कारयेद्रोपणं तैलं भेषजैस्तद्यथोदितैः ॥
अबन्ध्यानाञ्चलस्थानां शुद्धानाञ्चप्रदुष्यतां ।
द्विहरिद्रायुतां कुर्य्याद्रोपणार्थांरसक्रियां ॥
समानांस्थिरमांसानांत्वक्स्थानांरोपणंभिषक्
चूर्णंविदध्यान्मतिमान्प्राक्स्थानोक्तोविधिर्यथा॥
शोधनो रोपणश्चैव विधिर्योऽयं प्रकीर्त्तितः ।
सर्व्वव्रणानांसामान्ये नोक्तो दोषाविशेषतः ॥
एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् ।
मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथञ्चनः ॥
स्वबुद्ध्या चापि विभजेत्कषायादिषु सप्तसु ।
भेषजानि यथायोगं यान्युक्तानि पुरा मया ॥
आद्ये द्वे पञ्चमूल्यौ तु गणो यश्चानिलापहः ।
स वातदुष्टे दातव्यः कषायादिषु सप्तसु ॥
न्यग्रोधादिर्गणोयस्तुकाकोल्यादिश्च यःस्मृतः ।
तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ काषायादिषु सप्तसु ॥
आरग्वधादिस्तु गणो यश्चोष्णः परिकीर्त्तितः ।
तौ देयौकफदुष्टे तु संसृष्टे संयुता गणाः ॥
वातात्मकानुग्ररुजान्सास्रावानपि च व्रणान् ।
स क्षौमयवसर्पिर्भिर्धूपनांगैश्च धूपयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

परिशुष्कात्यमांसानां गम्भीराणां तथैव च ।
कुर्यादुत्सादनीयानि सर्पींष्यालेपनानि च ॥
मांसाग्निनाञ्च मांसानि भक्षयेद्विधिवन्नरः ।
विप्लुतमनसस्तस्य मांसं मांसेन वर्द्धते ॥
उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनं ।
कुर्यात्द्रव्यैर्यथोद्दिष्टैश्चूर्णितैर्मधुना सह ॥
कठिनानाममांसानां दुष्टानां मातरिश्वना ।
मृद्वी क्रिया विधातव्या शोणितं चापिमोक्षयेत् ॥
वातघ्नौषधसंयुक्तान्स्नेहान्सेकांश्च कारयेत् ।
व्रणेषु मृदुमांसेषु दारुणीकरणं हितं ॥
धवप्रियंग्वशोकानां रोहिण्याश्च त्वचस्तथा ।
निम्बार्जुनकपीतद्रुसर्जरसान्समान् ॥
कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि व्रणं तैरवचूर्णयेत् ।
उत्सन्नमांसान्कठिनान्कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान्॥
तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत्क्षारकर्मणा ।
स्रवतोऽस्रमभवान्मूलं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥
निःशेषच्छिन्नसन्धींश्च साधयेदग्निकर्मणा ।
दुरूढत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत् ॥
भल्लातकान्वासयेत्तु क्षीरे प्राङ्मूलभावितान् ।
ततो द्विधाच्छेदयित्वा लौहेकुम्भेनिधापयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुम्भेऽन्यस्मिन्निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत् ।
मुखं मुखेन सन्धाय गोमयैर्दाहयेत्ततः ॥
यः स्नेहस्रवते तस्माद्ग्राहयेत्तं शनैर्भिषक् ।
ग्राम्यानूपशफान्दग्धान्सूक्ष्मचूर्णानिकारयेत्॥
तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेपयेद्व्रणं ।
भल्लातकविधानेन सारस्नेहांस्तु कारयेत् ॥
ये च केचित्फलस्नेहा विधानं तेषु कीर्त्तितं ।
दुरूढत्वात्तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत् ॥
सप्तरात्रं स्थितं क्षीरेच्छागले रोहिणीफलं ।
तेनैव पिष्टं सुश्लक्ष्णं सवर्णकरणं हितं ॥
नवं कपालिकाचूर्णं वेदुलं सर्जनाम च ।
कासीसं मधुकञ्चैव क्षौद्रयुक्तं प्रलेपयेत् ॥
कपित्थमुद्भृते मांसे मूलेणाजेन पूरयेत् ॥
कासीसं रोचनां तुत्थं हरितालं मनःशिलां ।
वेणुनिर्लेखनं चापि प्रपुन्नाडरसाञ्जनं ॥
अधस्तादर्जुनस्यैतन्मासं भूमौ निधापयेत् ।
मासादूर्ध्वं ततस्तेन कृष्णमालेपयेद्व्रणं ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समं ।
तथा समुद्रमण्डूकीमणिचूर्णञ्च दापयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुटिका मूलपिष्टास्ता व्रणानां प्रतिसारणं ।
हस्तिदन्तमसीं क्षत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनं ॥
रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ।
चतुष्पदानां त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ॥
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ।
कासीसं नक्तमालस्य पल्लवांश्चैव संहरेत् ॥
कपित्थरसपिष्टानि रोमसञ्जननं परं ।
रोमाकीर्णो व्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ॥
क्षरकर्त्तरिसन्दंशैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत ।
शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालञ्च भागिकं ॥
शुक्तेन सह पिष्टानि लोमशातनमुत्तमं ।
तैलं भल्लातकस्याथ स्नुहीक्षीरं तथैव च ॥
प्रगृह्यैकत्र मतिमान् रोमशातनमुत्तमं ।
कदलीदीर्घदन्ताभ्यां भस्मालं लवणं शमी ॥
वीजं शीतोदपिष्टं वा रोमशातनमाचरेत ।
आगारधूमिकापुच्छं रम्भालं वीजमेङ्गुदं ॥
दग्ध्वा तद्भस्मतैलाभ्यु क्षूर्य्यपक्वं कचान्तकृत् ।
वातदुष्टो व्रणो यस्तु रूक्षश्चात्यर्थवेदनः ॥
अधःकाये विशेषेण तत्र वस्तिर्विधीयते ।
मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषेऽश्मरीव्रणे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तथैवार्त्तवदोषे च वस्तिरप्युत्तरो हितः ॥
यस्माच्छुध्यति बन्धेन व्रणो याति च मार्दवं ।
रोहत्यपि च निःशङ्कस्तस्माद्बन्धो विधीयते ॥
स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहतां ।
पत्रदानं भवेत्कार्य्यं यथादोषं यथर्त्तुच ॥
एरण्डभूर्ज्जपूतीकहरिद्राणान्तु वातजे ।
पत्रमास्ववलं यच्च काश्मरीपत्रमेव च ॥
पत्राणि क्षीरवृक्षाणामौदकानि तथैव च ।
दूषिते रक्तपित्ताभ्यां व्रणे दद्याद्विचक्षणः ॥
पाठामर्ब्बागुडूचीनां काकमाचीहरिद्रयोः ।
पत्रञ्च शुकनाशाया योजयेत्कफजे व्रणे ॥
अकर्कशमविस्रिन्नमजीर्णं सुकुमारकं ।
अजन्तुजग्धं मृदु च पत्रं गुणवदुच्यते ॥
स्नेहमौषधसारञ्च पट्टवस्त्रान्तरीकृतं ।
न दूषयति यत्पत्रं लेपस्योपरि दापयेत् ॥
शैत्योष्णयजननार्थाय स्नेहसंग्रहणाय च ।
दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥
मक्षिका व्रणजातस्य निःक्षिपन्ति यदा क्रमीन् ।
श्वपथुर्भक्षिते तैस्तु जायते भृशदारुणः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीव्रा रुजो विचित्राश्च रक्तस्रावश्च जायते ।
सुरसादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा ॥
सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
हिता गोमूत्रपिष्टाश्च सेकः क्षारोदकेन वा ॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या च क्षमीनग्रहरेद्व्रणात् ।
विंशतिं कृमिजातीस्तु वक्ष्याम्युपरि भागशः ॥
दीर्घकालातुराणान्तु कृशानां व्रणशोषिणां ।
दंशनीयो विधिः सर्व्वैः कार्य्योऽग्निं परिरक्षता ॥
विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयमेव च ।
चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि कल्पे तु प्रतिभागशः ॥
कण्डूमन्तः सशोफाश्च ये च जत्रूपरि व्रणाः ।
शिरोविरेचनं तेषु विद्ध्यात्कुशलो भिषक् ॥
रुजावन्तोऽनिलाविष्टारूक्षा ये चोर्द्ध्वजत्रुजाः ।
व्रणेषु तेषु कर्त्तव्यं नस्यं वैद्येन जानता ॥
दोषप्रच्यवनार्थाय रुजादाहक्षयाय च ।
जिह्वादन्तसमुत्थस्य हरणार्थं मलस्य च ।
शोधनो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै ।
उष्णो वा यदि वा शीतः कवलग्रह इष्यते ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् व्रणांश्च कफवातजान् ।
शोफस्रावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च ।
सद्योव्रणेष्वायतेषु क्षौद्रसर्पिर्विधीयते ॥
अवगाढास्त्वणुमुखा ये व्रणाः शल्यपीड़िताः ।
निष्टप्तहस्तोद्धरणा यन्त्रं तेषु विधीयते ॥
लघुमात्रो लघुश्चैवस्निग्ध उष्णोऽग्निदीपनः ।
सर्वव्रणेभ्यो देयस्तु सदाहारो विजानता ॥
निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
रक्षाविधानैरुद्दिष्टैर्यमैः सनियमैस्तथा ॥
व्रणमूलोऽष्टपरिग्राही पञ्चलक्षणलक्षितः ॥
षष्ठुपक्रमनिर्दिष्टश्चतुर्भिः साध्यते व्रणः ॥
योऽल्पौषधसंस्कृतो योगो बहुग्रन्थभयान्मया ।
द्रव्याणां तत्समानानां तत्रावापो न दुष्यति ॥
प्रसङ्गाभिहितो यो वा बहुदुर्लभभेषजः ।
यथोपपत्ति तत्रापि कार्य्यमेवं चिकित्सितं ॥
गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्व्याधावयौगिकं ।
तदुद्धरेद्यौगिकन्तु प्रक्षिपेदपकीर्त्तितं ॥
उपद्रवास्तु द्विविधा व्रणस्य व्रणितस्य च ।
तत्र गन्धादयः पञ्चव्रणस्योपद्रवाः स्मृताः ॥
ज्वरातीसारौ मूर्छा च हिक्काच्छर्दिररोचकः ।
श्वासकासाविपाकाश्च तृष्णा च व्रणितस्य च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्रणक्रियास्वेवमाशु व्यासेनोक्तास्वपि क्रियां।
भूयोऽप्युपरि वक्ष्यामि सद्योव्रणचिकित्सिते॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः॥

अथातः सद्योव्रणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥
धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो वाग्विशारदः।
विश्वामित्रात्मजऋषिं शिष्यं सुश्रुतमब्रवीत्॥
नानाधारामुखैःशस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः।
नानारूपा व्रणा ये स्युस्तेषां वक्ष्यामि लक्षणं॥
आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ता मण्डलिनस्तथा।
अर्द्धचन्द्रप्रतीकाशा विशालाः कुटिलास्तथा॥
शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे।
एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः॥
दोषजा वा स्वयं भिन्ना नतु वैद्यनिमित्तजाः।
भिषग्व्रणाकृतिज्ञो हि न मोहमधिगच्छति॥
शस्यन्दुर्हर्षरूपेषु व्रणेषु विकृतेष्वपि।
अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिःपुरातनैः॥
समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्त्तितः।
च्छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पृष्टमाऊस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
तिरश्चीनऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् ॥
गात्रस्य पातनं चापिच्छिन्नमित्युपदिश्यते ।
कुन्तशक्त्यृष्टिखड्गाग्रविषाणादिभिराशयः ॥
हतःकिञ्चित्स्ववेत्तद्वि भिन्नलक्षणमुच्यते ।
स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूलस्य रुधिरस्य च ॥
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्चकोष्ठइत्यभिधीयते ।
तस्मिन्भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ॥
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
मूर्छाश्वासतृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ॥
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽतिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ॥
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषञ्चात्र मे शृणु ।
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयेन्मुनः ।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणं ॥
पक्वाशयगते चापि रुजो गौरवमेव च ।
शीतता चाप्यधो नाभेः स्वेद्यो रक्तस्य चागमः ॥
अभिन्नेऽप्याशयेऽन्त्राणां स्रैः स्रच्छैरन्त्रपूरणं ।
पिहितास्ये घटे यद्वल्लक्ष्यते तस्य गौरवं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वच्छास्यशल्याभिहतं यदङ्गं वाशयाद्विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्द्दिशेत् ॥
नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितं ।
विषमं व्रणसंगे यत्तत्क्षतन्त्वभिनिर्द्दिशेत् ॥
प्रहारपीड़नाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतं ।
सास्थि तत्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतं॥
विगतत्वग्यदङ्गं हि सङ्घर्षादन्यथापि वा ।
उष्मास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥
छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वास्रगतिस्त्रवेत् ।
रक्तक्षयाद्भृजस्तत्र करोति पवनो भृशं ॥
स्नेहपानं हितं तत्र तत्सेको विहितस्तथा ।
वेशवारैः सक्षीरैः सुस्निग्धैश्चोपनाहनं ॥
धान्यस्वेदांश्च कुर्व्वीत स्निग्धान्यालेपनानि च ।
वातघ्नौषधसिद्धैश्च स्नेहैर्व्वस्तिर्व्विधीयते ॥
पिच्छिते च विघृष्टे च नातिस्रवति शोणितं ॥
अगच्छति भृशं तस्मिन्दाहः पाकश्च जायते ॥
लघ्वोष्णो निग्रहार्थं तथा दाहप्रपाकयोः ।
शीतमालेपनं कार्य्यं परिषेकश्च शीतलः ॥
षट्स्वेतेषु यथोक्तेषु च्छिन्नादिषु समासतः ।
ज्ञेयं समर्पितं सर्व्वं सद्योव्रणचिकित्सितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामिच्छिन्नानान्तुचिकित्सितं ॥
ये व्रणा विषृताःकेचिच्छिरःपार्श्वावलम्बिनः ।
तान्सीव्येद्विधिनोक्तेन बध्नीयाद्गाढमेव च ॥
कर्णं स्थानादपहृतं स्थापयित्वा यथास्थितं ।
सीव्येद्यथोक्तं तैलेन स्रोतश्चाप्यभितर्पयेत् ।
कक्काटिकान्तेच्छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे ॥
सम्यग्निवेश्य बध्नीयात्सीव्येच्चापि निरन्तरं ।
आजेन सर्पिषा चैव परिषेकन्तु कारयेत् ॥
उत्तानोऽन्नं समश्नीयाच्छयीत च सुयन्त्रितः ।
शाखासु पतितांस्तिर्य्यक्प्रहारान्विषृतान्भृशं ॥
सीव्येत्सम्यग्निवेश्याशु सन्ध्यस्थीन्यनुपूर्व्वशः ।
बद्ध्वा वेल्लितकेनाशु ततस्तैलेन सेचयेत् ॥
चर्मणागोफणावन्धःकार्यो यो वा हितो भवेत् ।
दृष्टे व्रणे यस्य भवेदुत्तानं शाययेत्तु तं ॥
अतोऽन्यथा चोरसिजे शाययेत्पुरुषं व्रणे ।
छिन्नां निःशेषतः शाखान्दग्ध्वातैलेनबुद्धिमान्॥
बध्नीयात्कोशबन्धेन प्राप्तं कार्य्यञ्च रोपणं ।
चन्दनं पद्मकं रोध्रमुत्पलानि प्रियङ्गवः ॥
हरिद्रा मधुकञ्चैव पयःस्यादत्र चाष्टमं ।
तैलमेभिर्विपक्वन्तु प्रधानं व्रणरोपणं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चन्दनं कर्कटाख्या च सहे मांस्याह्वयाम्बते ।
हरेणवो मृणालञ्च विफला पद्मकोत्पलम् ॥
बयोदग्धाङ्गं लिप्तमेतद्वा पयसान्वितं ।
तैलं विपक्वं सेकार्थे हितं तु व्रणरोपणे ॥
अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि भिन्नानान्तु चिकित्सितं ।
भिन्नं नेवमकर्म्मण्यमभिन्नं लभ्यते तु यत् ॥
तन्निनेय्य यथास्थानमव्याविद्धधिरं शनैः ।
पीडयेत्लाणिना सम्यक् पद्मपत्रान्तरेण तु ॥
ततोऽस्य तर्पणं कार्य्यं नस्यं चानेन सर्पिषा ।
आजं घृतं क्षीरपानं मधुकं चोत्पलानि च ॥
जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
सर्व्वनेवाभिघाते तु सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥
उदरान्मेदसो वर्त्तिर्निर्गता यस्य देहिनः ।
कषायभस्मभृत्कीर्णां वध्वा सूत्रेण सूत्रवित् ॥
अग्नितप्तेन शस्त्रेणच्छिन्द्यान्मधुसमायुतं ।
वध्वा व्रणं सुजीर्णेऽन्ने सर्पिषः पानमिष्यते ॥
स्नेहपानादृते चापि पयःपानं विधीयते ।
शर्करामधुयष्टिभ्यां लाजया वा स्वदंष्ट्रया ॥
चिन्तासमन्वितञ्चैव रुजादाहविनाशनं ।
आटोपोमरणं वा स्याच्छूलोवाऽच्छिद्यमानया॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मेदोग्रन्थौ च यत्तैलं वक्ष्यते तच्च योजयेत् ।
त्वचोऽतीत्यसिरादीनिभित्त्वा वा परिहृत्य वा ॥
कोष्ठेप्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान् ।
तत्रान्तर्लोहितं पाण्डु शीतमादकराननं ॥
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत् ।
आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ॥
पक्वाशयस्थे देयञ्च विरेचनमसंशयं ।
आस्थापनञ्च निःस्नेहं कार्य्यमुष्णैर्विशोधनैः ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुतां ॥
अतिनिस्रुतरक्तो वा भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।
स्वमार्गप्रतिपन्नासु यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥
व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवति मानवः ।
अभिन्नमन्त्रं निःक्रान्तं प्रवेश्यं नान्यथाभवेत् ॥
पिपीलिकाभिरीक्षितं तदप्येके वदन्ति तु ।
प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं व्रणशोणितपांशुभिः ॥
प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
प्रवेशयेत्क्षीरसिक्तं शुष्कमन्त्रं घृतप्लुतं ॥
अङ्गुल्याभिष्टशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ।
हस्तपादेषु संगृह्य समुत्थाप्य महाबलाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवत्यन्तःप्रवेशस्तु यथा निर्द्धुनुयुस्तथा ।
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तः स्वाङ्कलां पीडयन्ति च॥
व्रणाल्पत्वाद्वहुत्वाद्वा दुःप्रवेशं भवेत्तु यत् ।
तदापाट्य प्रमाणेन भिषगन्त्रं प्रवेशयेत् ॥
यथास्थानं निविष्टे च व्रणं सीव्येदतन्द्रितः ।
स्थानादपेतमादत्ते प्राणान् गुम्फितमेव वा ॥
वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ।
घृतं पिबेत्सुखोष्णञ्च चित्रातैलसमन्वितं ॥
मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधःप्रवृत्तये ।
ततस्तैलमिदं कुर्य्याद्रोपणार्थं चिकित्सकः ॥
त्वचोऽश्वकर्णधवयोर्म्मोचकीमेषशृङ्गयोः ।
शल्लक्यर्ज्जुनयोश्चापि विदार्य्याः क्षीरणां तथा ॥
बलामूलानि चाहृत्य तैलमेतैर्व्विपाचयेत् ।
व्रणं संरोपयेत्तेन वर्षमात्रं यतेत च ॥
पादौ निरस्तमुष्कस्य जलेन प्रोक्ष्य चाक्षिणी ।
प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सीव्येत्ततः परं ॥
कार्य्यो गोफणिकाबन्धः कट्यामावेश्य यन्त्रकं ।
न कुर्य्यात्स्नेहसेकञ्च तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥
कालानुसार्य्या गुर्व्वेलाजातीचन्दनपद्मकैः ।
शिलादार्व्वमृतातुत्थैस्तैलं कुर्व्वीत रोपणं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्त्तिं प्रवेशयेत् ।
बालवर्त्तिरामदत्तायां मस्तुलुङ्गं व्रणात्स्रवेत् ॥
हन्यादेनं ततो वायुस्तस्मादेवमुपाचरेत् ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैर्बालमपच्छिपेत् ॥
गवाद्यपहृतेऽन्यस्मात्स्नेहवर्त्तिं प्रवेशयेत् ।
क्षते निःशोणिते चापि विधिः सद्यःक्षते हितः ॥
दूरावमार्ढाः सूक्ष्माः स्युर्यैर्व्रणास्तान्विशोधितान् ।
कृत्वा सूक्ष्मेण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत् ॥
समङ्गां रजनीं पद्मं निर्गुण्डीं तुल्यमेव च ।
विडङ्गं कटुकां पथ्यां गुडूचीं सकरञ्जिकां ॥
संहृत्य विपचेत्काले तैलं रोपणमुत्तमं ।
तालीशं पद्मकं मांसी हरेणुगुरुचन्दनं ॥
हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकञ्च तैः ।
पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमं ॥
क्षते क्षतविधिः कार्य्यः पिच्छिते भग्नवद्विधिः ।
घृष्टे रजो निगृह्याशु चूर्णैरुपचरेद्व्रणं ॥
विश्लिष्टदेहं पतितं म्रियतं हतमेव च ।
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाप्लुतं ॥
अयमेव विधिः कार्य्यः क्षीणे मर्म्महते तथा ।
रोपणे सपरीषेके पाने च व्रणिनां सदा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तैलं घृतं वा संयोज्यं शरीरर्त्तूनवेक्ष्यच्च ।
इतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ ॥
सद्योव्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ।
सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सम्यक् परिषेचयेत् ॥
सर्पिषा नातिशीतेन बलातैलेन वा पुनः ।
समङ्गा रजनीं पद्मां पथ्यां तुत्थं सुवर्चलां ॥
पद्मकं रोध्रमधुकं विङ्गानि हरेणुकं ।
तालीशपत्रं नलदं चन्दनं पद्मकेशरं ॥
मञ्जिष्ठोशीरलाक्षाञ्च क्षीरिणां चापि पल्लवान् ।
पियालबीजं तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च ॥
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्योव्रणानां सर्व्वेषामदुष्टानान्तु रोपणं ॥
कषायमधुराःशीताःक्रियाः स्निग्धाश्च योजयेत् ॥
सद्योव्रणानां सप्ताहं पश्चात्पूर्व्वोक्तमाचरेत् ।
दुष्टव्रणेषु कर्त्तव्यमूर्द्ध्वंचाधश्च शोधनं ॥
विशोषणं तथाहारः शोणितस्य च मोक्षणं ।
कषायं राजवृक्षादौ सुरसादौ च धावनं ॥
तयोरेव कषायेण तैलं शोधनमिष्यते ।
क्षारकल्पेन वा तैलं क्षारद्रव्येण साधितं ॥
द्रवन्ती चिरविल्वञ्च दन्ती चित्रकमेव च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पृष्ठीका निम्बपत्राणि कासीसं तुल्यमेव च ॥
वृत्ततेजोवती नीला हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
भूमीकदम्बः सुवहा शुकाख्या लाङ्गलाह्वया ॥
नैपाली जालिनी चैव मदयन्ती मृगादनी ।
सुधामण्डूर्ककीटारिहरितालकरञ्जिकाः ॥
यथोपपत्ति कर्त्तव्यं तैलमेतैस्तु शोधनं ।
घृतं वा यदि वा प्राप्तं कल्काः संशोधनास्त्रयः॥
सैन्धवं वृत्तदेरण्डपत्रकल्कस्तु वातिके ।
निम्बहरिद्रामधुककल्कः पैत्ते तिलैर्युतः ॥
कफजे तिलतेजाह्वा दन्तीस्वर्ज्जिकचित्रकाः ।
दुष्टव्रणविधिः कार्य्यो मेहकुष्ठव्रणेष्वपि ॥
षड्विधः प्राक्प्रदिष्टो यः सद्योव्रणविनिश्चयः ।
नातः शक्यं परं वक्तुमपि निश्चितवादिभिः ॥
उपसर्गैर्निपातैश्च तत्तु पण्डितमानिनः ।
केचित्संयोज्य भाषन्ते बहुधा मानगर्विताः॥
बहु तद्भाषितं तेषां षट्स्वेष्वेवावतिष्ठते ।
विशेषा इव सामान्ये षट्त्वन्तु परमं मतं ॥

———

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो भग्नानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तोर्व्रीतात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपं ।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥
शालिर्मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ।
स्नेहणं चान्नपानं स्याद्देयं भग्नाय जानता ॥
मधूकोडुम्बराश्वत्थप्लाक्षकाकुभत्वचः ।
वंशसर्जवटानां वा कुशार्थमुपसंहरेत् ॥
आलेपनार्थं मञ्जिष्ठां मधुकं रक्तचन्दनं ।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च संहरेत् ।
सप्ताहादथ सप्ताहात्सौम्येष्वृतुषु बन्धनं ॥
साधारणेषु कर्त्तव्यं पञ्चमे पचमेऽहनि ।
आग्नेयेषु त्यहात्कुर्य्याद्भग्नदोषबलेन वा ॥
तत्रातिशिथिलं बद्धे सन्धिस्थैर्य्यं न जायते ॥
गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक्पाक एव च ।
तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः ॥
न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिषेचने ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं कुर्य्यात्सवेदने ॥
सुखोष्णमवचार्य्यंवा चक्रतैलं विजानता ।
विभज्य कालं दोषञ्च दोषघ्नौषधसंयुतं ॥
परिषेकं प्रदेहञ्च विदध्याच्छीतमेव च ।
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितं ॥
शीतलं लाजया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ।
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्म्मधूत्तरैः ॥
प्रतिसार्य्य कषायैस्तु शेषं भग्नवदाचरेत् ।
प्रथमे वयसि त्वेवं भग्नं सुकरमादिशेत् ॥
अल्पदोषस्य जन्तोस्तु काले च शिशिरात्मके ।
प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिः स्थिरो भवेत्॥
मध्यमे द्विगुणात्कालादुत्तरे त्रिगुणात्स्मृतः ।
अवनामितमुन्नह्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥
आक्षेदतिक्षिप्तमधो गतं चोपरि वर्त्तयेत् ।
आक्षनैः पीडनैश्चैव संक्षेपैर्व्यन्थनैस्तथा ॥
सन्धीन् शरीरे सर्व्वांस्तु चलानप्यचलानपि ।
एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्मतिमान्भिषक्॥
उत्क्षिप्तमथविश्लिष्टंसन्धिं वैद्यो न घट्टयेत् ।
तस्य शीतान्परीषेकान्प्रदेहांश्चावचारयेत् ॥
अभिघाते हृते सन्धिः स्वां याति प्रकृतिं पुनः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

घृतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि ॥
पट्टोपरि कुशान्दत्वा यथावद्बन्धमाचरेत् ।
प्रत्यङ्गभग्नस्य विधिरत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥
नखसन्धिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ।
अवमथ्य स्रुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥
भग्नां वा सन्धिमुक्तां वा स्थापयित्वांगुलीं समं ।
अणुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥
अभ्यज्य सर्पिषा पादं तलभग्नं कुशोत्तरं ।
वस्त्रपट्टेन बध्नीयान्नच व्यायाममाचरेत् ॥
अभ्यज्यायामयेज्जङ्घामूरुञ्च सुसमाहितः ।
दत्वा वृक्षत्वचः शीता वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
मतिमांश्चक्रयोगेन आञ्छेदूर्द्ध्वस्थि निर्गतं ।
स्फुटितंपिच्चितं चापि बध्नीयात्पूर्व्ववद्भिषक् ॥
आञ्छेदूर्द्ध्वमधो वापि कटीभग्नन्तु मानवं ।
ततः स्थानस्थिते सन्धौ वस्तिभिः समुपाचरेत्॥
पर्शुकास्वथ भग्नासु घृताभ्यक्तस्य तिष्ठतः ।
दक्षिणास्वथ वा वामास्वनुमृज्य निबन्धनीः ॥
ततः कवलिकान्दत्वा वेष्टयेत्सुसमाहितः ।
तलपूर्णे कटाहे वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरं ॥
मुषलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससन्धौ विसंहते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थानस्थितञ्च बध्नीत स्वस्तिकेन विचक्षणः ॥
कौर्परन्तु तथा सन्धिमंगुष्ठेनानुमार्ज्जयेत् ।
अनुमृज्य ततः सन्धिं पीडयेत् कूर्पराच्छ्रितं ।
प्रसार्य्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकञ्च दापयेत् ॥
एवं जानुनि गुल्फे च मणिबन्धे च कारयेत् ।
उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
बध्नीयादामतैलेन परिषेकञ्च कारयेत् ।
प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृन्मयं ततः ॥
हस्ते जातबले चापि कुर्य्यात्पाषाणधारणं ।
सन्नमुन्नमयेत्स्विन्नमक्षकं मुष्टिजेन तु ॥
तथोन्नतं पीड़येच्च बध्नीयाद्गाढमेवच ।
ऊरुवद्वापि कर्त्तव्यं बाहुभग्नचिकित्सितं ॥
ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ।
अवटावथहन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरं ॥
तथा कृशान्समं दत्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
उत्तानं शाययेच्चैनं सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसंहते ॥
स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक्पंचाङ्गीं वितरेद्भिषक् ।
वातघ्नमधुरैः सर्पिः सिद्धं नस्ये च पूजितं ॥
अभग्नांश्चलितान्दन्तान्सरक्तानवपीडयेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तरुणस्य मनुष्यस्य शीतैरालेपयेद्बहिः ॥
सिक्ताम्बुभिस्ततः शीतैः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।
उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं विधीयते ॥
जीर्णस्यतु मनुष्यस्य वर्जयेच्चलितान् द्विजान् ।
नासांसन्नां विवृत्तां वा कृष्णीं कृत्वा शलाकया ॥
पृथग्नासिकयोर्नाड्यौ द्विमुख्यो संप्रवेशयेत् ।
ततः पट्टेन संवेष्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥
भग्नं कर्णञ्च बध्नीयात्समं कृत्वाघृतप्लुतं ।
सद्यःक्षतविधानञ्च ततः पश्चात्समाचरेत् ॥
मस्तुलुङ्गाद्विना भिन्ने कपाले मधुसर्पिषी ।
दत्वा ततो निबध्नीयात्स्नाहञ्च पिबेद्घृतं ॥
पतनादभिघाताद्वा क्षूनमङ्गं यदक्षतं ।
शीतान्प्रदेहान्सेकांश्चभिषक्तस्यावचारयेत् ॥
अथ जङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितं ।
कीलका बन्धनार्थञ्च पञ्चकार्य्या विजानता ॥
यथा न चलनं तस्य भग्नस्य क्रियते तथा ।
सन्धेरुभयतो द्वौ द्वौ तले चैकश्च कीलकः ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
भग्नसन्धिविमोक्षेषु विधिमेनं समाचरेत् ॥
संधींश्चिरविमुक्तांस्तुस्निग्धान्स्विन्नांश्चदूषितान्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च सम्यक्प्रकृतिमानयेत् ॥
काण्डभग्ने प्ररूढे तु विषमोल्बणसंहिते ।
आपोथ्य शमयेद्भग्नं ततो भग्नवदाचरेत् ॥
कल्ययेन्निर्गतं शुष्कं व्रणान्तेऽस्थि समाहितः ।
सन्धन्ते वा क्रियां कुर्यात्सव्रणे व्रणभग्नवत् ॥
ऊर्ध्वकाये तु भग्नानां मस्तिष्कं कर्णपूरणं ।
घृतपानं हितं नस्यं प्रशाखास्वनुवासनं ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलं भग्नस्य साधकं ।
रात्रौ रात्रौ तिलान्कृष्णान्वासमेदस्थिरेजले॥
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ।
तृतीयं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना ।
ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥
काकोल्यादिंसयष्ट्याह्वं मञ्जिष्ठां सारिवांतथा ।
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनं ॥
घृतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धघृतं पयः ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक् ।
एलामंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं तथा ॥
रोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणं ।
सैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधल्लिकां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव पूर्व्वोक्तान्यौषधानि च ।
एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्म्मसु ।
आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
बाधिर्य्ये तिमिरे चैव येच स्त्रीषु क्षयं गता ॥
पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
मुखञ्च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणं ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारजुत् ॥
राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
नपुंसाच्छ्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥
वसां दत्वा यथालाभं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
स्नेहोत्तममिदं चाशु कुर्य्याद्भग्नप्रसाधनं ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्तिकर्म्मणि सेचने ।
भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथाभिषक् ॥
पक्वमांससिरास्नायु तद्वि क्लक्लेन सिध्यति ।
भग्नं सन्धिमनाविद्धमहीनाङ्गमनुव्रणं ॥
सुखचेष्टाप्रचारञ्च संहितं सम्यगादिशेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आमाशयगते वातेच्छर्दयित्वा यथाक्रमं ।
देयः षड्धरणोयोगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
चित्रकेन्द्रयवे पाठा कटुकातिविषाभया ।
वातव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥
पक्वाशयगते चापि देयं स्नेहविरेचनं ।
वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥
कार्य्या वस्तिगते चापि विधिर्व्वस्तिविशोधनः ।
श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्य्यश्चानिलहा क्रमः ॥
स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ।
त्वङ्मांसासृक्सिरांप्राप्तेकुर्याच्चासृग्विमोक्षणं ॥
स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।
स्नायुसन्ध्यस्थिसंप्राप्ते कुर्य्याद्वायावतन्द्रितः ॥
निरुद्धेऽस्थनि वा वायौ पाणिमन्थेन दारिते ।
नाड़ीं दत्वास्थनि भिषक् चूषयेत्पवनं वली ॥
शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्य्यं शुक्रदोषचिकित्सितं ।
अवगाहकुटीकर्षूप्रस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ॥
जयेत्सर्व्वाङ्गजं वातं सिरामोक्षैश्च बुद्धिमान् ।
एकाङ्गगञ्च मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बलासपित्तरक्तैस्तु संसृष्टमविरोधिभिः ।
सुप्तिवातेत्वसृङ्मोक्षं कुर्य्यात्तु बहुशोभिषक् ॥
दिह्याच्च लवणागारधूमैस्तैलसमन्वितैः ।
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं फलाम्लो रस एव च ॥
सुस्निग्धो धान्ययूषो वाहितो वातविकारिणां ।
काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः ॥
सानूपोदकमांसस्तु सर्व्वस्नेहसमन्वितः ।
सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः ॥
तेनोपनाहं कुर्व्वीत सर्वदा वातरोगिणां ।
कुञ्चमानं रुजार्त्तं वा गात्रं स्तब्धमथापि वा ॥
गाढं पट्टैर्निबध्नीयात् क्षौमकार्पासकौर्णिकैः ।
विडालनकुलोष्ट्राणां चर्मगोण्यां मृगस्य वा ॥
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं शाल्वणेनोपनाहितं ।
स्कंधवक्षस्त्रिकप्राप्तं वायुं मन्यागतं तथा ॥
वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितं ।
शिरोगतं शिरोवस्तिर्हन्ति वासृग्विममोक्षणं ॥
स्नेहमात्रासहस्रन्तु धारयेत्तत्र योगतः ।
सर्वाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणं ॥
रुणद्धि केवलो वस्तिर्वायुवेगमिवाचलः ।
स्नेहस्वेदस्तथाभ्यङ्गो वस्तिः स्नेहविरेचनं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिरोवस्तिः शिरःस्नेहो धूमः स्नैहिक एवच ।
सुखोष्णः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नैहिकमेव च ॥
रसाःक्षीराणिमांसानिस्नेहाःस्नेहान्वितञ्चयत् ।
भोजनानिफलाम्लानिस्निग्धानि लवणानिच ॥
सुखोष्णश्च परीषेकस्तथा संवाहनानि च ।
कुंकुमागुरुपत्राणि कुष्ठैलातगराणि च ॥
कौशेयौर्णिकरोमाणि कार्पासानि गुरूणि च ।
निवातातपयुक्तानि तथा गर्भगृहाणि च ॥
मृद्वी शय्याग्निसन्तापो ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ।
समासेनैवमादीनि योज्यान्यनिलरोगिषु ॥

त्रिवृद्दन्तीसुवर्णक्षीरीसप्तलाशङ्खिनीत्रिफलाविडङ्गानामक्षसमाः कल्का विल्वमात्रः कल्कस्तिल्वकमूलकंपिल्लकयोस्त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे द्वे घृतपात्रमेकं तदैकध्यं संसृज्य विपचेत्तिल्वकसर्पिरेतत्स्नेहविरेचनमुपदिशन्ति वातरोगेषु । तिल्वकविधिरेवाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्यः ॥

तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानल्पकालं तैलपरिपीतान्यणूनि खण्डशः कल्पयित्वावक्षुद्य महति कटाहे पानीये आप्लाव्य क्वा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

थयेत्ततः स्नेहमभ्युष्टाद्यद्युदेति तत्सरकपा
ण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापञ्च स्ने
हपाककल्पेन विपचेदेतदणुतैलमुपदिशन्ति
वातरोगेषु। अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यत
इत्यणुतैलं॥

अथ महापञ्चमूलकाष्ठैर्बृहद्भिरवदह्या
वनिप्रदेशमसितमुषितमेकरात्रमुपशान्तेऽग्ना
वपोह्य भस्म निष्टप्तां भूमिं विदारिगन्धा
दिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाभिषिच्यै
करात्रमवस्थाय ततो यावती ष्टप्तिका स्निग्धा
स्यात्तामादायोष्णोदकेन महति कटाहेऽभ्या
सिञ्चेत्तत्र यत्तैलमुत्तिष्ठेत्तत्पाणिभ्यां पर्य्या
दाय स्वनुगुप्तं निदध्यात्। ततस्तैलं वातघ्न
औषधकाथमांसरसक्षीरास्रभागसदृक्षेण स
दृक्षमाकं विपचेद्यावता कालेन शक्नोति मक्षुं
प्रतिवापञ्चान हैमवता दक्षिणापथगाञ्च गन्धा
वातघ्नानि च तस्मिन् सिध्यति शङ्खानाध्मापये
दृन्दुभिं वातयेच्छनं धारयेद्वालव्यजनैश्च वी
जयेद्ब्राह्मण सदृशं भोजयेत् तत्साधु सिद्धमव
तार्य्य सौवर्णे राजते मृन्मये वा पात्रे स्वनुगुप्तं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निदध्यात्तदेतत् सहस्रपाकमप्रतिवारवीर्य्यं राजार्हं तैलमेवं भागशतविपक्वं शतपाकं ॥

गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतीकारग्वधचित्रकादीनां पत्राण्यार्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्द्दाहयेदेतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥ पत्रलवणं ॥

एवं स्नुहीकाण्डवार्त्ताकुशिग्रुलवणानि संक्षुद्य घटं पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जभिःप्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेदेतत्स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥ काण्डलवणं ॥

गण्डीरपलाशकुटजविल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूषकनक्तमालकपूतिक वृहतीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदी वैजयन्तीकदलीवर्षाभूह्रीवेरक्षुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवं वर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्प्रतिवापश्चात्र हिंग्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्व्वा। इत्येतत्कल्याणकलवणं वात

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रोगेषु गुल्मप्लीहाग्निषङ्गाजीर्णार्शोऽरोचका र्त्तानां कासादिभिरुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति ॥

भवति चात्र ॥

विष्यन्दनादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् ।
संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातो महावातव्याधि चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

द्विविधं वातशोणितमुत्तानमवगाढञ्चेत्येके भाषन्तेतत्तु न सम्यक्कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरेणावगाढीभवति तस्मान्न द्विविधं ॥

तत्र बलवद्विग्रहादिभिः प्रकुपितस्य वायोर्गुरूष्णाभ्यशनशीलस्य प्रदुष्टं शोणितं मार्गमावृत्य वातेन सहैकीभूतं युगपद्वातरक्तनिमित्तां वेदनां जनयतीति वातरक्तं तत्तु पूर्वं हस्तपादयोरवस्थानं कृत्वा पश्चाद्देहं व्याप्नोति । तस्य पूर्वरूपाणि तोददाहकण्डुशोफस्तम्भत्व

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पारुष्यसिरास्नायुधमनिस्यंदनसक्थिदौर्बल्या नि श्यावरक्तमण्डलोत्पत्तिश्चाकस्मात्पाणिपाद तलाङ्गुलिगुल्फभ्रष्टितिषु ॥ तत्राप्रतिकारिणो ऽपचारिणश्च रोगो व्यक्तस्य लक्षणमुक्तं त त्राप्रतिकारिणो वैकल्यं भवति ॥

भवति चात्र ॥

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणां ।
स्थूलानां सुखिनां चापि वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

तत्प्राणमांसक्षयपिपासाज्वरमूर्च्छाश्वास कासस्तम्भारोचकाविपाकविसरणसङ्कोचनैर नुपद्रुतं बलवन्तमात्मवन्तमुपकरणवन्तं चोप क्रमेत् ॥

तत्रादावेव बद्धवातरक्तस्नानाङ्गादृतेमा र्गावरणाद्दुष्टशोणितमसक्कदल्पाल्पमवसिञ्चेद्वा तकोपभयात्ततो वमनादिभिरुपक्रमैरुपपाद्य प्रतिसंसृष्टभक्तं वातप्रबले पुराणघृतं पाययेद जाक्षीरं चार्द्रतैलं मधुकाक्षयुक्तं घृतगालवि न्नासिद्धंवा शर्करामधुमधुरं शुण्ठीघृतङ्गाटक कशेरुकसिद्धं वा श्यामारास्नासुपवीघृतगालवि न्नापीलुशतावरीश्वदंष्ट्राद्विपञ्चमूलीसिद्धं वा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्विपञ्चमूलीक्वाथाष्टगुणसिद्धेन च पयसा म-
धुकमेषशृङ्गीश्वदंष्ट्रासरलभद्रदारुवचासुरभि
कल्कप्रतीवापं तैलं पाचयित्वा पानादिषूपयु
ञ्जीतशतावरीमयूरकमधुकक्षीरविदारीबला
तिबलातृणपञ्चमूलीक्वाथसिद्धं वा काकोल्या
दिप्रतिवापं बलातैलं शतपाकञ्चेति ॥ वात
हर मूलसिद्धेन च पयसा परिषेचनमम्लेन
वा कुर्व्वीत ॥ यवमधुकैरण्डतिलवर्षाभूभिर्व्वा
प्रदेहः कार्य्यः ॥

तत्र चूर्णितेषु यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु
प्रत्येकशः काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभ
कबलातिबलाविसमृणालशृगालविन्नामेषशृ
ङ्गीपियालशर्कराकशेरुकसुरभिवचाकल्कमि
श्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धाः
पञ्च पायसा व्याख्याताः ॥ स्नैहिकफलसारो
त्कारिका वा ॥ चूर्णितेषु यवगोधूमतिलमु
द्गमाषेषु विचित्रमत्स्यपिशितवेशवारो वा ॥
विल्वपेशिकातगरदेवदारुसरलारास्नाहरेणु
कुष्ठशतपुष्पासुरादधिमस्तुयुक्त उपनाहः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मातुलुङ्गाम्लसैन्धवघृतमिश्रो मधुशिग्रुमूलमा लेपे तिलकल्कश्चेति वातप्रबले ॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधु कचन्दनकाश्मर्य्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाय येत्। शतावरीमधुकपटोलत्रिफलाकटुरोहि णीकषायं गुडूचीकषायं वा पित्तज्वरहरच न्दनादिकषायं शर्करामधुमधुरं तिक्तकषाय सिद्धं वा सर्पिः ॥

विसमृणालभद्रश्रियपद्मककषायेणार्द्धशी रेण परिषेकः ॥ क्षीरेक्षुरसमधुशर्करात रुडुलोदकैर्वा द्राक्षेक्षुकषायमिश्रैर्मृदुमधुरा न्याम्लैर्जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषाभ्यङ्गः ॥

शतधौतघृतेन वा काकोल्यादिकल्कविप क्केन वा सर्पिषा शालिषष्टिकनलवंजुलतालो शमृद्वाटकगलोद्यगौरीगैरीकशैवलपद्मक प द्मपत्रप्रभृतिभिर्धान्याम्लपिष्टैः प्रदेहोघृतमि श्रः ॥ वातप्रबलेऽप्येषसुखोष्णः प्रदेहः का र्य्यः ॥ रक्तप्रबलेऽप्येवं बर्ज्जशश्च शोणितमव सेचयेत् शीततमाश्च प्रदेहाः कार्य्या इति ॥

श्लेष्मप्रबले त्वामलकहरिद्राकषायं मधु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मधुरं पाययेत् ॥ त्रिफलाकषायं वा मधुक शृङ्गवेरहरीतकीतिक्तरोहिणीकल्कंवा सक्षौद्रमूत्रं तोयेनगुड़हरीतकीं वा भक्ष्ययेत् ॥

तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिःक्वाथैः परिषेकः ॥ आरग्वधादिकषायैर्व्वोष्णैः । मस्तुमूत्रसुराशुक्तमधुकसारिवा पद्मकसिद्धं वा घृतमभ्यङ्गः । तिलसर्षपातसीयवचूर्णानि श्लेष्मातककपित्थमधुशिग्रुमिश्राणि क्षारमूत्रपिष्टः प्रदेहः ॥

श्वेतसर्षपकल्कः तिलाश्वगन्धाकल्कः प्रियालसेलुकपित्थत्वक् कल्कः मधुशिग्रुपुनर्नवा कल्कः व्योषतिक्तापृथक्पर्णीबृहतीकल्कइत्येते पञ्च प्रदेहाः सुखोष्णाः क्षारोदकपिष्टाः ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वा क्षीरपिष्टास्तपणमिश्राः ॥ संसर्गे सन्निपाते च क्रियापथमुक्तं मिश्रं कुर्य्यात् ॥

सर्व्वेषु गुडहरीतकीं वा सेवेत पिप्पलीर्व्वाक्षीरपिष्टा वारिपिष्टावा पञ्चाभिवृद्ध्या दशाभिवृद्ध्या वा पिवेत्क्षीरौदनाहारो दशरात्रं भूयश्चापकर्षयेदेवं यावत्पञ्चदश चेति तदेत

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्सिप्पलीवर्द्धमानकं वातशोणितविषमज्वरारोचकपाण्डुरोगप्लीहोदरार्शः कासश्वासशोफशोषाग्निसादहृद्रोगोदराण्युपहन्ति ॥

जीवनीयप्रतीवापं सर्पिः पयसा पाचयित्वा ऽभ्यञ्जेत् ॥

सहासहदेवाचन्दनमूर्वामुस्ताप्रियालशतावरीकशेरुपद्मकमधुकशतपुष्पाकुष्ठानि क्षीरपिष्टः प्रदेहो घृतमण्डयुक्तः ॥

सैरेयकाटरूषकबलातिबलाजीवन्तीसुषवीकल्को वा छागक्षीरपिष्टः ॥

काश्मर्य्यमधुकतर्पणकल्को वा मधूच्छिष्टमञ्जिष्ठासर्ज्जरससारिवाक्षीरसिद्धं पिण्डतैलमभ्यङ्गः ॥

सर्व्वेषु च पुराणघृतमामलकरसविपक्वं वा पानार्थे ॥ जीवनीयसिद्धं परिषेकार्थे काकोल्यादिक्वाथकल्कसिद्धं वा सुषवीक्वाथसिद्धं वा कारवेल्लकक्वाथमात्रसिद्धं वा ॥ बलातैलं वा परिषेकावगाहवस्तिभोजनेषु शालिषष्टिकयवगोधूमान्नमनवं भुञ्जीत पयसा जाङ्गलरसेन वा मुद्गयूषेणवानाम्लेन ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शोणितमोक्षञ्चाभीक्ष्णं कुर्व्वीत। उच्छ्रितदोषे च वमन विरेचनास्थापनानुवासन कर्म्म कर्त्तव्यं ॥

भवन्ति चात्र ॥

एवमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं सुखं।
वातासृक् साध्यते वैद्यैर्य्याप्यते तु चिरोत्थितं॥
उपनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च।
शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च॥
मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च।
वातरक्ते प्रशस्यन्ते मृदुसंवाहनानि च॥
व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्ललवणाशनं।
दिवास्वप्नमभिस्यन्दि गुरु चान्नं विवर्जयेत्॥

अपतानकिनमस्रस्ताक्षमक्रभ्रुवमस्तब्धमेढ्रमस्वेदनमवेपनमप्रलापिनमखट्वापातिनमवहिरायामिनं चोपक्रमेत्॥

तत्र प्रागेव स्नेहाभ्यक्तं स्विन्नशरीरमवपीडनेन तीक्ष्णेनोपक्रमेत शिरःशुद्ध्यर्थं। अनन्तरञ्च विदारिगन्धादिक्वाथमांसरसक्षीरदधिपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् तथा हि नातिमात्रं वायुः प्रसरति। ततो भद्रदार्व्वादिवा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तन्नगणमाहृत्य सयवकोलकुलत्थसानूपौदक मांसं पञ्चवर्गमेकतः प्रक्काथ्य तमादाय कषा यमन्यत्क्षीरैः सहोन्मिश्र्य सर्पिस्तैलवसामज्ज भिः सह विपचेन्मधुरकप्रतीवापं तदेतत्तैइत मपतानकिनां परिषेकावगाहाभ्यङ्गपानभोज नानुवासननस्येषु विदध्यात्। यथोक्तैश्च स्वेद विधानैः स्वेदयेत्। बलीयसि वाते सुखोष्ण तुषबुसकरीषपूर्णे कूपे निदध्यादामुखात्॥ तप्तायां वाङ्गारचुल्ल्यां तप्तायां वा शिलायां सुरापरिषिक्तायां पलाशदलच्छन्नायां शाय येत्। क्षणरावेशवारपायसैर्वा स्वेदयेत्॥

मूलकोरुबूकस्फूर्जार्जकार्कशग्नलाशङ्खिनी स्वरससिद्धं तैलमपतानकिनां परिषेकादिषू पयोज्यं॥ अभुक्तवता पीतमन्यं दधिमरिच वचायुक्तमपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रा णि च॥ एतच्छ्रुत्वातापतानकविधानमुक्तं संसृष्टे संसृष्टं कर्त्तव्यं। वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्॥ ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमा रवराहवसाश्चासेवेत। क्षीराणि वा वातहर सिद्धानि यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसि

द्धां वा यवागूं स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनै श्चैनं दशरात्राहतवेगमुपक्रमेत् ॥ वातव्याधिचिकित्सितं चावेक्षेत रक्षाकर्म च कुर्य्यादिति ॥

पक्षाघातोपद्रुतमम्लानगात्रं सरुजमात्मवन्तमुपकरणवन्तं चोपक्रमेत् ॥ तत्र प्रागेव स्नेहस्वेदोपपन्नं मृदुना शोधनेन संशोध्यानुवास्यास्थाप्य च यथाकालमाक्षेपविधानेनोपचरेत् । वैशेषिकश्चात्रमस्तिष्कशिरोवस्तिश्चाणुतैलमभ्यङ्गार्थे शाल्वणमुपनाहार्थे बलातैलमनुवासनार्थे । एवमतन्द्रितस्त्रींश्चतुरो वा मासान् क्रियापथमुपसेवेत ॥

मन्यास्तम्भेऽप्येतदेव विधानं विशेषतो वातश्लेष्महरैर्नस्यैरूक्षस्वेदैश्चोपचरेत् ॥

अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेत् । वमनानुवासनास्थापनानि न निषेवेत् ॥ वातश्लेष्मोपरुद्धोच्छ्वासं तीक्ष्णैः प्रध्मापनैर्म्मोक्षयेत् । तुम्बुरुपुष्कराह्वहिंग्वम्लवेतसपथ्यालवणत्रयं यवक्वाथेन पातुं प्रयच्छेत् पथ्याशतार्द्धे सौवर्चल

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्विपले चतुर्गुणे पयसि सर्पिःप्रस्थं सिद्धं वात श्लेष्मापनुच्च कर्म कुर्य्यात् ॥

अर्दितातुरं बलवन्तमुपकरणवन्तञ्च वातव्याधिविधानेनोपचरेद्वैशेषिकैश्च मस्तिष्कशिरोवस्तिनस्य धूमोपनाहस्नेहनाडीस्वेदादिभिः। ततः सतृणं महापञ्चमूलं काकोल्यादिं विदारिगन्धादिमौदकानूपमांसं तथैवौदककन्दांश्च संहृत्य द्विगुणोदके क्षीरद्रोणेनिक्वाथ्य पादावशिष्टमवतार्य्य परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ततस्तैलं क्षीरानुगतमवतार्य्य शीतीभूतमभिमन्त्रीयात्तत्रयः स्नेह उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं विपचेदेतत्क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यं ॥

तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितर्पणमिति ॥

गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टकपाददाहपादहर्षावबाहुकवाधिर्य्यधमनीगतवातरोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्चसिराव्यधं कुर्य्यादन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितं चावेक्षेत ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कर्णशूले तु शृङ्गवेररसं तैलमधुसंसृष्टं सैन्धवोपहितं सुखोष्णं कर्णे दद्यादजामूत्रं मधुतैलानि वा मातुलुङ्गदाडिमतिन्तिड़ीकस्वरसमूत्रसिद्धं तैलं शुक्तसुरातक्रमूत्रलवणसिद्धं वा ॥ नाड़ीस्वेदैश्च स्वेदयेत् । वातव्याधिचिकित्सांचावेक्षेत । भूयश्चोत्तरे वक्ष्यामः ॥

तूणीप्रतूण्योः स्नेहलवणमुदकेन पाययेत् पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिंगुयवक्षारप्रगाढं वा सर्पिर्वस्तिभिश्चैनमुपक्रमेत् ॥

आध्माने त्वपतर्पणपाणितापदीपनचूर्णफलवर्त्तिक्रियापाचनीयवस्तिभिरुपचरेत्। लङ्घनानन्तरं चान्नकाले धान्यकजीरकादि दीपनसिद्धान्यन्नानि ॥ प्रत्याध्माने छर्दनापतर्पणदीपनानि कुर्य्यात् ।

अष्ठीलाप्रत्यष्ठीलयोर्गुल्माभ्यन्तरविद्रधिवत्क्रियाविभाग इति ॥

हिंगुत्रिकटुवचाजमोदाधन्याजगन्धादाडिमतिंतिडीकपाठाचित्रकयवक्षारसैन्धवविडसौवर्चलस्वर्जिकापिप्पलीमूलाम्लवेतससठीपुष्करमूलहपुषाचव्याजाजीपथ्याश्चूर्णयित्वा मातुलु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ङ्गाम्लेन बहुशः परिभाव्याक्षमात्रां गुटिकां कारयेत्ततःप्रातरेकैकां वातविकारीभक्षयेत्। अथैषयोगः कासश्वासगुल्मोदरारोचकहृद्रोगाध्मानपार्श्वोदरवस्तिशूलानाहमूत्रकृच्छ्रप्लीहार्शस्तूणीप्रतूणीरपहन्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥

केवलो दोषयुक्तो वा धातुभिर्व्वावृतोऽनिलः ।
विज्ञेयो लक्षणोहाभ्यां चिकित्सा वाऽविरोधतः॥
रुजावन्तं घनं शीतं शोफं मेदोयुतोऽनिलः ।
करोति यस्य तं वैद्यः शोथवत्समुपाचरेत् ॥
कफमेदोवृतो वायुर्यदोरू प्रतिपद्यते ।
तदाङ्गमर्दशैथिल्यरोमहर्षरुजाज्वरैः ॥
निद्रया चार्दितौ स्तब्धौ शीतलावप्रचेतनौ ।
गुरुकावस्थिरावूरू न स्वाविव च मन्यते ॥
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ।
स्नेहवर्ज्जं पिवेत्तत्र चूर्णं षट्धरणं नरः॥
हितमुष्णाम्बुना तद्वत्पिप्पल्यादिगणैःकृतं ।
लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णं क्षौद्रेण कटुकान्वितं ॥
मूत्रैर्व्वा गुग्गुलुं श्रेष्ठं पिवेद्वापि शिलाजतु ।
ततो हन्ति कफाक्रान्तं समेदस्कं प्रभञ्जनं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृद्रोगमरुचिं गुल्मं तथाभ्यन्तरविद्रधिं ।
सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षाण्युत्सादनानि च ॥
कुर्य्याद्दिह्याच्च मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्षपैः ।
भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ॥
शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा ।
जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥
यदा स्यातां परिक्षीणे भूयिष्ठे कफमेदसी ।
तदा स्नेहादिकं कर्म्म पुनरत्रावचारयेत् ॥
सुगन्धिः सुलघुः सूक्ष्मस्तीक्ष्णोष्णः कटुको रसः ।
कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छिलः ॥
स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वपकर्षणः ।
तैक्ष्ण्यौष्ण्यात्कफवातघ्नः सरत्वान्मलपित्तनुत् ॥
सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपनः ।
तम्प्रातस्त्रिफलादार्व्वीपटोलकुशवारिभिः ॥
पिबेदावाप्य वा मूत्रैः क्षारैरुष्णोदकेन वा ।
जीर्णे यूषरसक्षीरैर्भुञ्जानो हन्ति मासतः ॥
गुल्मं मेहमुदावर्त्तमुदरं सभगन्दरं ।
कृमिकण्डूरुचिश्चित्राण्यर्बुदग्रन्थिमेव च ॥
नाड्याढ्यवातश्वयथुकुष्ठदुष्टव्रणांश्च सः ।
कोष्ठसंध्यस्थिगं वायुं वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधोऽर्शसां साधनोपायः ॥ तद्यथा भेषजं क्षारोऽग्निः शस्त्रमिति तत्राचिरकालजातान्यल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि मृदुप्रसृतावगाढान्युच्छ्रितानि क्षारेण । कर्कशस्थिरपृथुकठिनान्यग्निना । तनुमूलान्युच्छ्रितानि लोहवन्ति च शस्त्रेण । तत्र भेषजसाध्यानामर्शसामदृश्यानाञ्च भेषजं भवति क्षाराग्निशस्त्रसाध्यानान्तु विधानमुच्यमानमुपधारय ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शोभिरुपद्रुतमुपस्निग्धं परिस्विन्नमनिलवेदनाभिरुद्विग्नमार्यं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तवन्तमुपवेश्य सम्भृते शुचौ देशे साधारणे व्यभ्रे काले समे फलके शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन परिच्छिन्नग्रीवासक्थं परिकर्मिभिः सुपरिगृहीतमस्य

न्दनशरीरं कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्र मृज्वणुमुखं पायौ शनैः शनैः प्रवाहमाणस्य प्रणिधाय प्रविष्टे चार्शो वीक्ष्य शलाकयोत्पीड्य पिचुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रमृज्य क्षारं पातयेत् पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक् छतमात्रमुपेक्षेत। ततः प्रमृज्य क्षारबलं व्याधिबलञ्चावेक्ष्य पुनरालेपयेत्। अथार्शः पक्वजाम्बवप्रतीकाशमभिसमीक्ष्यावसन्नमीषन्न तमुपावर्त्तयेत् ॥ क्षारं प्रक्षालयेद्धान्याम्लेन दधिमस्तुशुक्तफलाम्लैर्व्वा ततो यष्टीमधुकमि श्रेण सर्पिषानिर्व्वाप्य यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुर मुष्णोदकोपविष्टं शीताभिरद्भिः परिषिञ्चेद शीताभिरित्येके ॥ ततोनिर्व्वातमागारं प्रवे श्याचारिकमादिशेत् सावशेषं पुनर्दहेत्। एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत तत्र बहुषु पूर्व्वं दक्षिणं साधयेद्दक्षिणाद्वामं वामा त्पृष्ठजं ततोऽग्रजमिति ॥

तत्र वातश्लेष्मनिमित्तान्यग्निक्षाराभ्यां सा धयेत् क्षारेणैव मृदुना पित्तरक्तनिमित्ता नि। तत्रवातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिर्ला

घवं बलवर्णोत्पत्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्दग्ध लिङ्गानि ॥ अतिदग्धे तु गुदावदरणं दाहो मूर्च्छा ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्त न्निमित्ताश्चोपद्रवा भवन्ति ॥ श्यामाल्पव्रण ता कण्डूरनिलवैगुण्यमिन्द्रियाणामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे ॥

महान्तिच प्राणवतश्छित्वा दहेत् । नि र्गतानि चात्यर्थं दोषपूर्णानि यन्त्राद्विना स्वेदा भ्यङ्गस्नेहावगाहोपनाहविस्रावणा लेपक्षारा ग्निशस्त्रैरुपाचरेत् ॥ प्रवृत्तरक्तानि च रक्त पित्तविधानेन भिन्नपुरीषाणि चातीसारवि धानेन बद्धवर्च्चांसि स्नेहपानविधानेनोदावर्त्त विधानेन वा । एष सर्वस्थानगतानामर्शसां दहनकल्पः ॥

आसाद्य च दर्व्वीकूर्चकशलाकानामन्यत मेन क्षारं पातयेत् ॥ भ्रष्टगुदस्य तु विना यन्त्रेण क्षारादिकर्म प्रयुञ्जीत सर्व्वेषुच शालि षष्टिकयवगोधूमान्नं सर्पिःस्निग्धमुपसेवेत पयसा निम्बयूषेण पटोलयूषेण वा यथादोष शाकैर्वास्तकतण्डलीयकजीवन्त्युपोदिकाश्ववला

बालमूलकपालंक्यसनक्षिल्लीचुच्चूकलायवल्लीभि रन्यैर्वा ॥ यच्चान्यदपि स्निग्धमग्निदीपनम र्शोघ्नं स्रष्टमूलपुरीषञ्चतदुपसेवेत ॥

दग्धेषु चार्शस्स्वभ्यक्तोऽग्नलसन्धुक्षणार्थम निलप्रकोप संरक्षणार्थञ्च स्नेहादीनां सामा न्यतो विशेषतस्तु क्रियामयमुपसेवेत ॥ सर्पीं षि च दीपनीयवातहरसिद्धानि हिंग्वादिभि श्चूर्णैः प्रतिसंसृज्य पिबेत् ॥ पित्तार्शस्सु पृथक् पर्णादीनां कषायेण दीपनीयप्रतीवापं भद्रदा वीदिपिप्पल्यादिसर्पिः ॥ शोणितार्शस्सु म ञ्जिष्ठामुस्तांग्यादीनां कषाये श्लेष्मार्शस्सु सुर सादीनां कषाये सर्पिः । उपद्रवांश्च यथास्व मुपचरेत् ॥

परञ्च यत्नमास्थाय गुदे क्षारमिशस्त्रा ण्यवचारयेत्तद्विभ्रमाद्धि षाड्यशोफदाहमद मूर्च्छाटोपानाहातीसारप्रवाहणानि भवन्ति मरणं वा ॥

अतऊर्द्धं यन्त्रप्रमाणमुपदेक्ष्यामः ॥

तत्र यन्त्रं लौहं दान्तं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गो स्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं

पुंसां षडंगुलपरिणाहं नारीणां तदायतं तदर्द्धविच्छिद्रं दर्शनार्थमेकं छिद्रमेकं छिद्रस्य कर्मणि। एकद्वारे हि घस्रचारान्नीनाम तिक्रमो न भवति ॥ छिद्रप्रमाणन्तु चङ्गुलायतमंगुष्ठोदरपरिणाहं यदंगुलमवशिष्टं तस्या र्द्धांगुलमधस्तादर्द्धांगुलोच्छ्रितोपरि दत्तकर्णिकमेष यन्त्राकृतिसमासः ॥

अतऊर्द्धमर्शसामालेपान्वक्ष्यामः ॥ स्नुही क्षीरयुक्तं हरिद्राचूर्णमालेपः प्रथमः ॥ कुक्कुटपुरीषगुञ्जाहरिद्रापिप्पलीचूर्णमिति गोमूत्रपित्तपिष्टो द्वितीयः ॥ दन्तीचित्रकसुवर्चिकालाङ्गली कल्को वा गोपित्तपिष्टस्तृतीयः ॥ पिप्पलीसैन्धवकुष्ठशिरीषफलकल्कः स्नुहीक्षीरपिष्टोऽर्कक्षीरपिष्टो वा चतुर्थः ॥ कासीस हरितालसैन्धवाश्वमारकविडङ्गपूतीकक्षतवेधन जम्ब्वर्कोत्तमारणीदन्तीचित्रकालर्कस्नुहीपयः सुतैलं विपक्वमभ्यञ्जनेनार्शः पातयति ॥

अतऊर्द्धमदह्येष्वर्शस्सु योगान्पातनार्थं वक्ष्यामः ॥ प्रातः प्रातर्गुडहरीतकीमासेवेत ॥ ब्रह्मचारी गोमत्रद्रोणसिद्धं वा हरीतकी

घृतं प्रातःप्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत क्षौद्रेण ॥ अपामार्गमूलं वा तण्डुलोदकेन सक्षौद्रमहरहः ॥ शतावरीमूलकल्कं वा क्षीरेण ॥ चित्रकचूर्णयुक्तं वा सीधुपरार्ध्यं ॥ भल्लातचूर्णयुक्तं वा सकुलत्थमूलवर्णं तक्रेण ॥ कलशे वान्तश्चित्रकमूलकल्कावलिप्ते निषिक्तं तक्रमम्लमनम्लं वा पानभोजनेषूपयुञ्जीत। एष एव भार्ग्यास्फोतायवान्यामलकगुडूचीषु तक्रकल्पः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकविडङ्गशुण्ठीहरीतकीषु चपूर्ववद्वैव निरम्लो वा तक्रमहरहर्मासमुपसेवेत ॥ शृङ्गवेरपुनर्नवाचित्रककषायसिद्धं वा पयः ॥ कुटजमूलत्वक्क्वाथितं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं क्षौद्रेण ॥ वा तव्याध्युक्तं हिंग्वादिचूर्णमुपसेवेत तक्राहारः क्षीराहारो वा ॥ क्षारलवणांश्चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धान्वा कुल्माषान्भक्षयेत् ॥ चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धं वा पयः ॥ पलाशतरुक्षारसिद्धान्वा कुल्माषान् ॥ पाटलापामार्गदहतीपलाशक्षारं वा परिस्रुतमहरहर्घृतसंसृष्टं ॥

कुटजवन्दाकीमूलकल्कं वा तक्रेण ॥ चित्रक पूतीकनागरकल्कं वा पूतीकक्षारेण क्षारोद कसिद्धं वा सर्पिः पिप्पल्यादिप्रतीवापं ॥ कृष्ण तिलप्रसृतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनुसेवेत शीतोदकानुपानं। एभिरभिवर्द्धतेऽग्निरर्शां सि चोपशाम्यन्ति ॥

द्विपञ्चमूलीदन्तीचित्रकपथ्यानां तुलामा हृत्यजलचतुर्द्रोणे विपाचयेत्। ततः पादाव शिष्टं कषायमादाय सुशीतं गुडतुलयासहो न्मिश्र्य घृतभाजने निःक्षिप्य मासमुपेक्षेत यव पल्ले ततः प्रातः प्रातर्भ्रात्रां पाययेत तेनार्शोग्र हणीदोषपाण्डुरोगोदावर्त्तारोचका न भव न्ति दीप्तोग्निश्च भवति ॥ पिप्पलीमरिचवि डंगैलवालुकलोध्राणां द्वे द्वे पले इन्द्रवारुण्याः पञ्च पलानि कपित्थमध्यस्य दशपथ्याफलाना मर्द्धप्रस्थः प्रस्थो धात्रीफलानामेतदैकध्यं जल चतुर्द्रोणेविपाच्य पादावशेषं परिस्राव्य सु शीतं गुडतुलाद्वयेनोन्मिश्र्यघृतभाजने निःक्षि प्य पक्षमुपेक्षेत यवपल्ले ततः प्रातः प्रातर्यथा बलमुपयुञ्जीत। एष खल्वरिष्टः प्लीहाग्नि

षङ्गार्शोग्रहणीहृत्पाण्डुरोगशोफकुष्ठगुल्मोद
रकृमिहरो बलवर्णकरश्चेति ॥

तत्र वापप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरेचना
स्थापनानुवासनमप्रतिषिद्धं ॥ पित्तजेषु विरे
चनं ॥ एवं रक्तजेषु संशमनं ॥ कफजेषु शृङ्ग
वेरकुलत्थोपयोगः । सर्वदोषहरं यथोक्तं सर्व्व
जेषु यथा स्वौषधसिद्धं वा पयः सर्व्वेष्विति ॥

अत ऊर्द्ध्वं भल्लातकविधानमुपदेक्ष्यामः ॥
भल्लातकानि परिपक्वान्यनुपहतान्याहृत्यैक
मादाय द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा वा छेदयित्वा
कषायकल्पेन विपाच्य कषायस्य शुक्तिमनुष्णां
घृताभ्यक्ततालुजिह्वौष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवेत
ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहार एव
मेकैकं वर्द्धयेत्तावद्यावत्पञ्चेति ततः पञ्च
पञ्चाभिवर्द्धयद्यावत्सप्ततिरिति प्राप्यच सप्तति
मपकर्षयेद्भूयः पञ्च पञ्च यावत्पञ्चेति पञ्चभ्य
श्चैकैकं यावदेकमिति । एवं भल्लातकसहस्र
मुपयुज्य सर्व्व कुष्ठार्शोभिर्विमुक्तो बलवान
रोगः शतायुर्भवति ॥

द्विव्रणीयोक्तेन विधानेन भल्लातकनिश्चुर

तितं स्नेहमादाय प्रातः प्रातः युक्तिमात्रमुप युञ्जीत जीर्णे पूर्ववदाहारः फलप्रकर्षश्च ॥ भल्लातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापक्लिष्टदोषः प्रतिसंस्रष्टभक्तो निवातमागारं प्रविश्य यथा बलं प्रस्तितं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत ॥ तस्मिन् जीर्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः ॥ एवं मासमुपयुज्य मासत्रयमादिष्टाहारो रक्षेदात्मानं ॥ ततः सर्वोपतापानपहृत्य वर्णवान् बलवान् श्रवणग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नो वर्षशतायुर्भवति । मासे मासे च प्रयोगे वर्षशतं वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति । एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रायुर्भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ।
तथैवार्शांसि सर्वाणि वृक्षकारुष्करौ हतः ॥
असाध्या नातिवर्त्तन्ते प्रमेहा रजनीं यथा ।
क्षारामिन्नातिवर्त्तन्ते तथा दृष्टा गुदोद्भवाः ॥
हतानि दीपनीयानि लेहायस्कृतयः सुराः ।
आसवाश्च प्रयोक्तव्या वीक्ष्यदोषसमुच्छ्रितम् ॥

वेगावरोधस्त्रीष्टष्ठयानान्युत्कटुकासनं ।
यथास्वं दोषलं चान्नमर्शःसु परिवर्जयेत् ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥
पाषाणभेदो वसुको वशिराश्मन्तकौ तथा ।
शतावरी स्वदंष्ट्रा च वृहती कण्टकारिका ॥
कपोतवङ्क्षार्त्तगलः ककुभोशीरकुञ्जकः ।
वृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलं ॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथैर्घृतं क्षतं ॥
भिनत्ति वातसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।
क्षारान्यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ॥

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्वातनाशने ।
कुशःकाशःसरो गुन्द्राउत्कटोमोरटोऽश्मभित् ॥
वरी विदारी वाराही शालिमूलत्रिकण्टकं ।
भल्लूकः पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरण्टिका ॥
पुनर्नवा शिरीषश्च क्वथितास्तेषु साधितं ।
घृतं शिलाजमधुकबीजैरिन्दीवरस्य च ॥
वपुसैर्वारुकादीनां बीजैश्चावापितं शुभं ।
भिनत्ति पित्तसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥
क्षारान्यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥
गणो वरुणकादिस्तु गुग्गुल्वेलाहरेणवः ।
कुष्ठभद्रादिमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ॥
एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ।
भिनत्ति कफसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥
क्षारान्यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥
पिचुकाङ्कोलकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ।
चूर्णितैः सगुडं तोयं शर्कराश्मनं पिबेत् ॥
क्रौञ्चोष्ट्ररासभाश्वीनि श्वदंष्ट्रा तालमूलिका ।
अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च ॥

पीतानि शर्करां भिन्द्युः सुरयोष्णोदकेन वा ।
त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं ॥
अविक्षीरेण सप्ताहमश्मरीभेदनं पिबेत् ।
द्रव्याणान्तु घृतोक्तानां क्षारोऽर्कमूलगालितः ॥
ग्राम्यसत्वशकृत्क्षारैः संयुक्तः साधितः शनैः ।
तल्लोष्टकादिरावापः कार्य्यस्त्रिकटुकान्वितः ॥
एष क्षारोऽश्मरीं गुल्मं शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ।
तिलापामार्गकदलीपलाशयववल्लजः ॥
क्षारःपेयोऽविमूत्रेण शर्करानाशनः परः ।
पाटलाकरवीराणां क्षारमेवं समाचरेत् ॥
श्वदंष्ट्रायष्टिकाब्राह्मीकल्कं वाक्षसमं पिबेत् ।
सहैडकाख्यौ पेयौ वा शोभाञ्जनकमार्कवौ ॥
कपोतवङ्कामूलं वा पिबेदम्लसुरादिभिः ।
तत्सिद्धं वा पिबेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ॥
हरीतक्यादिसिद्धं वा वर्षाभूसिद्धमेव वा ।
सर्व्वथैवोपयोज्यः स्याद्व्रणो वीरतरादिकः ॥
घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः ।
यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा ।
उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्त्तितः ॥

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादाशुच्छ कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा॥

अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीष
त्कर्शितमभ्यक्तस्विन्न शरीरं भुक्तवन्तं कृतबलि
मङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधा
नेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य ततो बलवन्त
मविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरु
षञ्च तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नत
कटीकं वस्त्रधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्पर
मितरेण सहाववद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा ततः स्व
भ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विस्तृत्य मुष्टिना
वपीडयेदधोनाभेर्य्यावदश्मर्य्यधः प्रपन्नेति।
ततः स्नेहाभ्यक्तोत्कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीम
ध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्न
बलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय निर्व्यलीकमना
यतमविषमञ्च वस्तिं सन्निवेश्य शनैस्तु ली
डयेदङ्गुलिभ्यां यथा ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं
भवति॥

सचेद्गृहीतशल्ये तु विस्तताक्षो विचेतनः।
हतवल्लम्बशीर्षश्च निर्व्विकारो मृतोपमः॥

न तस्य निहरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।
विनाऽवेतेषु रूपेषु निर्हर्त्तुं समुपाचरेत् ॥

सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वावचारयेत् शस्त्रमश्मरी प्रमाणं दक्षिणतो वा क्रियासौकर्य्यहेतोरित्येके ॥ यथा च न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति तस्मात्समस्तामग्रवक्त्रेणादद्दीत ॥ स्त्रीणान्तु वस्ति पार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः तस्मान्नासामुत्सङ्गवच्छस्त्रं पातयेदतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ॥ पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षणान्मूत्रक्षरणं ॥ अश्मरी व्रणाद्गते भिन्नो वस्तिरेकधा न भवति द्विधा भिन्नवस्तिराश्मरिको न सिध्यति ॥ अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नवस्तिर्जीवति क्रियाभ्यासात् शास्त्रविहितक्षेदान्निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवतार्य्य स्वेदयेत्तथा हि वस्तिरस्रजा न पूर्य्यते पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥

भवति चात्र ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षीरवृक्षकषायन्तु पुष्पनेत्रेण योजितं ।
निर्हरेदश्मरीं तूर्णं रक्तं वस्तिगतञ्च यत् ॥

मूत्रमार्गविशोधनार्थं चास्मै गुडसौहित्यं वितरेत् ॥ उद्धृत्यचैनां मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धामुष्णां सघृतां यवागूं पाययेदुभयकालं विरालं विरालादूर्द्धं गुडप्रगाढेन पयसा सघृतौदनमल्पं भोजयेद्दशरात्रं मूत्रास्रविशुद्ध्यर्थं व्रणक्लेदनार्थञ्च दशरात्रादूर्द्धं कृता स्नैर्जाङ्गलरसैरुपाचरेत् ॥ ततो दशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् स्नेहेन द्रवस्वेदेन वा ॥ क्षीरवृक्षकषायेण वास्य व्रणं प्रक्षालयेत् ॥ रोध्रमधुकमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीककल्कैर्व्रणं प्रतिग्राहयेत् ॥ एतेष्वेव हरिद्रायुतेषु तैलं घृतं वा विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनमिति । स्थानशोणितं चोत्तरवस्तिभिरुपाचरेत् । सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे व्रणं यथोक्तेन विधिना दहेदग्निना । स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरवस्त्यास्थापनानुवासनैरुपाचरेन्मधुरकषायैरिति ॥ यदृच्छया वा मूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरा सक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसापहरेत् ।

एवं चाशक्ये विदार्य्य वा नाडीं शस्त्रेण वड़िशेनोद्धरेत्। रूढव्रणश्चाङ्गनाश्वनगनागरथद्रुमान्नारोहेत वर्षं नाप्सु प्लवेत भुञ्जीत वा गुरु॥

मूत्रवहशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तीन् परिहरेत्। तत्र मूत्रवहच्छेदान्मरणं मूत्रपूर्णवस्तेः शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लैव्यंवा। मुष्कस्रोतउपघाताद्ध्वजभङ्गः। मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रप्रक्षरणं। सेवनीयोनिच्छेदाद्रुजः प्रादुर्भावः वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति॥

भवतश्चात्र॥

मर्म्माण्यष्टावसम्बुध्य स्रोतोजानि शरीरिणां।
व्यापादयेद्बहून्मर्त्त्यान् शस्त्रकर्म्मा पटुर्भिषक्॥
सेवनी शुक्रहरणी स्रोतसी फलयोर्गुदं।
मूत्रसेकं मूत्रवहं मूत्रवस्तिस्तथाष्टमः॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातो भगन्दराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पञ्च भगन्दराः ख्यातास्तेष्वसाध्याः शम्बूकावर्त्तः शल्यनिमित्तश्चेति शेषाः कृच्छ्रसाध्याः ॥

तत्र भगन्दरपिड़कोपद्रुतमातुरमपतर्पणादिविरेचनान्तेनैकादशविधेनोपक्रमेणोपक्रमेतापक्वपिड़कं। पक्वेषु चोपस्निग्धमवगाह्य स्विन्नं शय्यायां सन्निवेश्यार्शसमिव यन्त्रयित्वा भगन्दरं समीक्ष्य पराचीनमवाचीनं वा बहिर्मुखमन्तर्मुखं वा ततः प्रणिधायैषणीमुन्नम्य सायमुद्वरेच्छस्त्रेण ॥ अन्तर्मुखे चैवं सम्यग्यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहमाणस्य भगन्दरमुखमासाद्यैषणीं दत्वा शस्त्रं पातयेत् ॥ आसाद्य वाग्निक्षारं चेत्येतत्सामान्यं सर्व्वेषु ॥

विशेषतस्तु ॥

नाड्यन्तरे व्रणान्कुर्य्याद्भिषक् तु शतपोनके ।
ततस्तेषूपरूढेषु शेषा नाड़ीरुपाचरेत् ॥
गतयोऽन्योऽन्यसम्बद्धा वाह्याश्छेद्यास्त्वनेकधा ।
नाडीरनभिसम्बद्धा यच्छनत्येकधा भिषक् ॥

स कुर्य्याद्विवृतं जन्तोर्व्रणं गुदविदारणं ।
तस्य तद्विवृतं मार्गं विण्मूत्रमनुगच्छति ॥
आटोपगुदशूलञ्च करोति पवनो भृशं ।
तत्राधिगततन्त्रोऽपि भिषङ्मुह्येदसंशयं ॥
तस्मान्न विवृतः कार्य्यो व्रणस्तु शतपोनके ।
व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा वै विजानता ॥
अर्द्धलाङ्गलकश्छेदः कार्य्यो लाङ्गलकोऽपि वा ।
सर्वतोभद्रको वापि कार्य्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥
द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदोलाङ्गलको मतः ।
ह्रस्वमेकतरं यच्च सोऽर्द्धलाङ्गलकः स्मृतः ॥
सेवनीं वर्जयित्वा च चतुर्द्धा दारिते गुदे ।
सर्व्वतोभद्रकं च्छेदमाहुश्छेदविदो जनाः ॥
पार्श्वागतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत् ।
सर्वतः स्रावमार्गांस्तु दहेद्वैद्यस्तथाग्निना ॥
सुकुमारस्य भीरोर्हि दुष्करः शतपोनकः ।
रुजास्रावापहं तत्र स्वेदमाशु प्रयोजयेत् ॥
स्वेदद्रव्यैर्यथोद्दिष्टैः कृशरापायसादिभिः ।
ग्राम्यानूपौदकैर्म्मांसैर्लावाद्यैर्वापि विष्किरैः ॥
वृक्षादनीमथैरण्डं विल्वादिञ्च गणं तथा ।
कषायं सुकृतं कृत्वा स्नेहकुम्भे निषेचयेत ।

नाड़ीस्वेदेन तेनाश्च तं व्रणं स्वेदयेद्भिषक् ॥
तिलैरण्डातसीमाषयवगोधूमसर्षपान् ।
लवणान्यम्लवर्गञ्च स्थाल्यामेवोपसाधयेत् ॥
आतुरं स्वेदयेत्तेन तथा सिध्यति कुर्वतः ।
स्विन्नञ्च पाययेदेनं कुष्ठञ्च लवणानि च ॥
वचाहिङ्ग्वजमोदञ्च समभागानि सर्पिषा ।
माद्वीकेनाथ वाम्लेन सुरासौवीरकेण वा ॥
ततो मधुकतैलेन तस्य सिञ्चेद्भिषग्व्रणं ।
परिषिञ्चेद्गुदं चास्य तैलैर्वातरुजापहैः ॥
विधिनानेन विण्मूत्रं स्वमार्गमधिगच्छति ।
अन्ये चोपद्रवास्तीव्राः सिध्यन्त्यत्र न संशयः ॥
शतपोनक आख्यात उष्ट्रग्रीवे क्रियां शृणु ।
अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वाच्छित्वा क्षारं निपातयेत् ॥
पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र न पूजितः ।
अथैनं घृतसंसृष्टैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे मुक्त्वा यथास्वं शोधयेद्भिषक् ॥
ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं ।
उत्कृत्यास्रावमार्गन्तु परिस्रावि णि बुद्धिमान् ।
क्षारेण वा स्रावगतिं दहेद्धुतवहेन वा ॥

सुखोष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलं ।
उपनाहाः प्रदेहाश्च मूलक्षारसमन्विताः ।
वामनीयौषधैः कार्य्याः परिषेकाश्च मानवा ॥
मृदुभूतं विदित्वैनमल्पस्रावरुगन्वितं ।
गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात्खर्ज्जूरपत्रकं ॥
चन्द्रार्द्धं चन्द्रचक्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखं ।
छित्त्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥
ततः संशोधनैरेवं मृदुपूर्वैर्विशोधयेत् ।
बहिरन्तर्मुखस्यापि शिराभिर्य्यस्य भगन्दरः ॥
तस्याहितं विरेकाग्निशस्त्रक्षारावचारणं ।
यद्यन्मृदु च तीक्ष्णञ्च तत्तत्तस्यावचारयेत् ॥
आरग्वधनिशाकाला चूर्णं मधुघृताप्लुतं ।
अग्रवर्त्तिप्रणिहितं व्रणानां शोधनं हितं ॥
योगोऽयं नाशयत्याशु गतिं मेघमिवानिलः ।
आगन्तुजे भिषङ्नाड़ीं शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः ॥
ताम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ।
दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं व्रणं सुसमाहितः ॥
कृमिघ्नञ्च विधिं कुर्य्याच्छल्यानयनमेव च ।
प्रत्याख्यायैष चारेभ्यो वर्ज्यश्चापि निदोषजः ॥
एतत्कर्म्म समाख्यातं सर्वेषामनुपूर्वशः ।

एषान्तु शस्त्रपतनाद्वेदना यत्र जायते ॥
तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ।
वातघ्नौषधसंपूर्णां स्थालीं छिद्रशरावकां ॥
स्नेहाभ्यक्तगुदस्तप्तामध्यासीत सवाष्पकां ।
नाड्या वास्याहरेत्स्वेदं शयानस्य रुजापहं ॥
उष्णोदकेऽवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ।
कदलीमृगलोपाकप्रियकाजिनसंभृतान् ॥
कारयेदुपनाहांश्च शाल्वणादीन्विचक्षणः ।
कटुत्रिकं वचाहिङ्गुलवणान्यथ दीप्यकं ॥
पाययेच्चाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः ।
ज्योतिष्मतीलाङ्गलकीश्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः ॥
कुष्ठं शताह्वा गालोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ।
कासीसकाञ्चनक्षीर्य्यो वर्गः शोधन इष्यते ॥
त्रिवृत्तिलानागदन्तीमञ्जिष्ठाःपयसा सह ।
उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवक्षौद्रसंयुतं ॥
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिम्बपल्लवाः ।
त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाड़ीव्रणापहः ॥
कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्तीमागध्यः सैन्धवं मधु ।
रजनी त्रिफला तुत्थं हितं स्याद्व्रणशोधनं ॥
मागध्यो मधुकं रोध्रं कुष्ठमेलाहरेणवः ।

समङ्गा धातकी चैव सारिवा रजनीद्वयं ॥
प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ।
सुधां वचां लाङ्गलकीं मधूच्छिष्टं ससैन्धवं ॥
एतत्संभृत्य संभारान् तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतद्वै गण्डमालासु मण्डलेष्वथ मेहिषु ॥
रोपणार्थं हितं तैलं भगन्दरविनाशनं ।
न्यग्रोधादिगणश्चैव हितः शोधनरोपणे ॥
तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनं ।
त्रिवृद्दन्तीहरिद्रार्कमूलं लोहाश्वमारकौ ॥
विडङ्गसारं त्रिफला क्षुद्रार्कपयसी मधु ।
मधूच्छिष्टसमायुक्तैस्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
भगन्दरविनाशार्थमेतद्योज्यं विशेषतः ।
चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपूं हयमारकं ।
सुधां वचां लाङ्गलकीं सप्तपर्णं सुवर्चिकां ॥
ज्योतिष्मतीञ्च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतद्वि स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं यथा ।
व्रणीयमवेक्षेत व्रणावस्थासु बुद्धिमान् ॥
छिद्रादूर्द्ध्वं हरेदोष्ठमर्शोयन्त्रस्य यन्त्रवित् ।
ततो भगन्दरे दद्यादेतदर्द्धेन्दुसन्निभं ॥

व्यायामं मैथुनं कोपं पृष्ठयानं गुरूणि च।
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः।

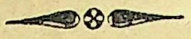

॥ नवमोऽध्याय ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

विरुद्धाध्यशनासात्म्यवेग विघातैः स्नेहादीनां चायथारम्भैः पापक्रियया पुराकृतकर्मयोगाच्च त्वग्दोषो भवति॥

तत्र त्वग्दोषी मांसवसादुग्धदधितैलकुलत्थमाषनिष्पावेक्षु विकाराम्लविरुद्धाध्यशनाजीर्णविदाह्यभिष्यन्दीनि दिवास्वप्नं व्यवायञ्च परिहरेत्॥

ततः शालिषष्टिकयवगोधूमकोरदूषश्यामाकोद्दालकादीन नवान् भुञ्जीत मुद्गाढक्योरन्यतरस्य यूषेण सूपेन वा निम्बपत्तारुष्कर व्यामिश्रेणमण्डूकपर्ण्यवल्गुजाटरूषकरूपिकापुष्पैः सर्पिः सिद्धैः सर्षपतैलसिद्धैर्वा तिक्तव

र्गेण वाभिहितेन ॥ मांससात्म्याय वा जाङ्गलमांसमेदस्कं वितरेत्। तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थे। आरग्वधादिकषायमुत्सादनार्थे। पानपरिषेकावगाहादिषु च खदिरकषायमित्येष आहाराचारविभागः ॥

तत्र पूर्वरूपेषूभयतः संशोधनमासेवेत ॥ तत्र त्वक्संप्राप्ते शोधना लेपनानि ॥ शोणितसंप्राप्ते संशोधनालेपनकषायपानशोणितावसेचनानि। मांससंप्राप्ते शोधनालेपनकषायपानशोणितावसेचनारिष्टमन्यत्प्राग्वाः। चतुर्थं कर्म्मशुद्धप्राप्तं याप्यमात्मवतः संविधानवतश्च। तत्र संशोधनाच्छोणितावसेचनाच्चोर्द्ध्वं भल्लातशिलाजतुगुग्गुलगुडतुवरकखदिरासनायस्कृतिविधानमासेवेत पञ्चमं नैव चोपक्रमेत् ॥

तत्र प्रथममेव कुष्ठिनं स्नेहपानविधानेनोपपादयेत् ॥ मेषशृङ्गीश्वदंष्ट्रासार्ङ्गष्टागुडूचीद्विपञ्चमूलीसिद्धं तैलं घृतं वा वातकुष्ठिनां पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात् ॥

भल्लातकर्णककुभपलाशपिचुमर्दपर्ण्यटकमधुकरोध्रसमङ्गासिद्धं सर्पिः पित्तकुष्ठिनां ॥

पियालशालारग्वधनिम्बसप्तपर्णचिवकम
रिचवचाकुष्ठसिद्धं श्लेष्मकुष्ठिनां ॥

भल्लातकाभयाविडङ्गसिद्धंवा सर्वेषां।
तुवरकतैलं भल्लातक तैलं वेति ॥ सप्तपर्णीर
ग्वधातिविषापाठाकटुरोहिण्यष्टतात्रिफलाप
टोलपिचुमर्दपर्पटकदुरालभानायमाणामुस्ता
चन्दनपद्मकहरिद्रोपकुल्याविशालामूर्वाशतावं
रीसारिवेन्द्रयवाटरूषकषड्ग्रन्थामधुकभूनिम्ब
वृष्टिका इति समभागाः कल्काःस्यात्कल्काच्च
तुर्गुणं सर्पिः प्रक्षिप्य तद्विगुणो धात्रीफलर
सस्तच्चतुर्गुणा आपस्तदैकध्यं समालोड्य विपचे
देतन्महातिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वर
रक्तपित्तहृद्रोगोन्मादापस्मारगुल्मपिडकास्र
ग्दरगलगण्डगण्डमाला श्लीपदपाण्डुरोगवि
सर्पषाण्व्यङ्गरूपामादींश्च शमयेदिति ॥

त्रिफलापटोलपिचुमन्दाटरूषककटुरोहि
णीदुरालभानायमाणापर्पटकाश्चैतेषां द्विपलि
कान्भागान् जलद्रोणे प्रक्षिप्य पादावशेषं क
षायमादाय कल्कपेय्याणीमानि भेषजान्यर्द्ध प
लिकानि नायमाणामुस्तेन्द्रयवचन्दनकिरात

तिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेदेतत्तिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वर गुल्मार्शोग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगविसर्पषाण्ड्यशमनं चेति ॥ अतोऽन्यतमेन घृतेन स्निग्ध स्विन्नस्यैकां द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा सिरा विध्येन्मण्डलानि चोत्सन्नान्यवलिखेदभीक्ष्णं प्रच्छयेद्वा । समुद्रफेणशाकगोजीकाकोडुम्ब रिकापत्रैर्वावघृष्यालेपयेल्लाक्षासर्जरसरसाञ्ज नप्रपुन्नाडावल्गुजतेजोवत्यश्वमारकार्ककुटजा रेवतमूलकल्कैर्मूत्रपिष्टैः पित्तपिष्टैवा स्वर्जि कातुत्थकासीसविडङ्गागारधूमचित्रककटुकसु धाहरिद्रासैन्धवकल्कैर्व्वा । एतान्येवावाप्य क्षार कल्पेन निस्रुते पालाशे क्षारे ततो वि पाच्य फाणितमिव सञ्जातमवतार्य्य लेपयेत् । ज्योतिष्कफललाक्षामरिचपिप्पलीसुमनःपत्रै र्वा हरितालमनःशिलार्कक्षीरतिलशिग्रुमरि चकल्कैर्व्वा स्वर्जिका कुष्ठतुत्थकुटजचित्रक विडङ्गमरिचमनःशिलाकल्कैर्वा हरीतकीक रञ्जिकाविडङ्गसिद्धार्थकलवणरोचनावल्गुज हरिद्राकल्कैर्व्वा ॥

सर्वे कुष्ठापहाः सिद्धालेपाःसप्तप्रकीर्त्तिताः।
वैश्वेषिकानतस्तूर्द्धं दद्रूश्वित्रेषु मे शृणु ॥
लाङ्गा कुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं रास्निर्व्योषं चक्रमर्दस्यबीजं। क्षत्वैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो दद्रूघ्नो मूलकाद्बीजयुक्तः ॥ सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य बीजमिच्छूद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलं। पिष्टोलेपोऽयङ्कपित्याद्रसेनदद्रूस्तूर्णं नाशय त्येष योगः ॥ हेमक्षीरीव्याधिघातः शिरीषो निम्बः सर्जो वत्सकः साजकर्णः। शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रूः स्नानालेपोद्वर्षणेषु प्रयुक्ताः॥ भद्रासंज्ञोडुम्बरीमूलतुल्यं दत्वा मूलं क्षोदयित्वा मलघ्नाः। सिद्धन्तोयम्पीतमुष्णे सुखोष्णं स्फोटान् श्वित्रे पुण्डरीके च कुर्य्यात्॥ दैवं दग्धं चर्म मातङ्गजं वाभिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः। पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेको निहन्ति ॥ कृष्णस्य सर्पस्य मसी सुदग्धा वैभीतकं तैलमथ द्वितीयं। एतत्समस्तं मृदितं प्रलेपात् श्वित्राणि सर्वाण्य पहन्ति शीघ्रं ॥ अध्यर्द्धतोये सुमतिस्रुतस्य क्षारस्य कल्पेन तु सप्तकृत्वः। तैलं पृतं तेन

चतुर्गुणेन श्वित्रापहं म्रक्षणमेतदग्र्यं॥ घृतेन युक्तं प्रपुनाडवीजं कुष्ठञ्च यष्टीमधुकञ्च पिष्ट्वा। श्वेताय दद्याद्गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय॥ तस्योपसंगृह्य च तत्पुरीषमुत्पाचितं सर्वत एव लिम्पेत्। अभ्यन्तरं मासमिमं प्रयोगं प्रयोजयेच्छ्वित्रमथो निहन्ति॥ क्षारे सुदग्धे गजलेण्डजे तु गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च। द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्वा पचेद्वीजमवल्गुजस्य॥ एतद्यदा चिक्कणतामुपैति तदा समस्ता गुटिका विदध्यात्। श्वित्रं प्रलिम्पेदथ सम्प्रघृष्य तया व्रजेदाशु सवर्णभावं॥ कषायकल्पेन सुभावितान्तु दलत्वचं चूतहरीतकीनां। तान्ताम्रदीपे प्रणिधाय धीमान्वर्त्तिंवटक्षीरसुभावितान्तु॥ आदीप्य तज्जातमसीं गृहीत्वा तां चापि पथ्याम्भसि भावयित्वा। संम्रक्षितं तद्बहुशः किलाशं तैलेन सिक्तं कटुना प्रयाति॥ आवल्गुजवीजमग्र्यन्नदीजं काकाह्वानोडुम्बरी या च लाक्षा। लौहं चूर्णं मागधीतार्क्ष्यशैलं तुल्याः कार्य्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च॥ वर्त्तिं कृत्वा तां

गवां पित्तपिष्टां लेपः कार्य्यः श्वित्रिणां श्वित्र हारी। लेपात्पित्तं शैखिनं श्वित्रहारि क्षीरेरं वा दग्धमेतेन युक्तं॥

तुत्थालकटुकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः।
कुष्ठावल्गुजभल्लातक्षीरिणीसर्षपाः स्नुही॥
तिल्वकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य वा।
बीजं विडङ्गास्वहन्त्योर्हरिद्रे दृहतीद्वयं॥
आभ्यां श्वित्राणि योगाभ्यां लेपान्नश्यन्त्यशेषतः।
वायसी फल्गुतिक्तानां शतं दत्वा पृथक्पृथक्॥
द्वे लोहरजसः प्रस्थे त्रिफला चाढकं तथा।
त्रिद्रोणेऽपां पचेद्यावद्भागौ द्वावसनादपि॥
शिष्टञ्च विपचेद्भूय एतैः श्लक्ष्णप्रपेषितैः।
कल्कैरिन्द्रयवव्योषत्वग्दारुचतुरङ्गुलैः॥
पारावतपदीदन्तीवाकुचीकेशराह्वयैः।
कण्टकार्य्या च तत्पक्वं घृतं कुष्ठिषु योजयेत्॥
दोषधात्वाश्रितं पानादभ्यङ्गात्त्वग्गतं तथा।
असाध्यं नृणां कुष्ठं नाम्ना नीलं नियच्छति॥
त्रिफलात्वक् त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका।
वायस्यारग्वधानाञ्च तुलां कुर्य्यात्पृथक्पृथक्।
काकमाच्यर्कवरुणदन्तीकुटजचित्रकान्।

दार्वी निदिग्धिकाव्यान्तु पृथग्दशपलं तथा ॥
निद्रोणेऽपां पचेद्यावत्षट्प्रस्थं परिशेषितं ।
घृतद्रसदधिक्षीरं मूलाणां पृथगाढकं ॥
तद्घृतस्य तत्साध्यं भूनिम्बव्योषचित्रकैः ।
करञ्जफलनीलिकाश्यामावल्गुजपीलुभिः ॥
नीलिनीनिम्बकुसुमैः सिद्धं कुष्ठापहं घृतं ।
मक्षणादङ्गसावर्ण्यं श्वित्रिणां जनयेन्नृणां ॥
भगन्दरं क्षमीनर्शो महानीलं नियच्छति ।

मूलं गव्यं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिःकुम्भे क्षौद्रयुक्तं क्षितं हि । पक्षाद्दुष्टं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कुर्य्याच्चाग्निन् कुष्ठदिष्टं विधानं ॥ पूतीकार्कक्षुण्णरेन्द्रद्रुमाणां मूलैः पिष्टाः पञ्च वाः सौमनाश्च । लेपः श्वित्रं हन्ति दद्रूर्व्रणांश्च दुष्टान्पर्शांस्येष नाड़ीव्रणांश्च ॥ अल्पा दुष्टे निःस्रुते दुष्टरक्ते जातप्राणं सर्पिषा स्नेहयित्वा । तीक्ष्णैर्योगैश्छर्दयित्वा प्रगाढं पश्चा होषं निर्हरेच्चाप्रमत्तः ॥ दुर्बलो वा दुर्भिरिक्तोऽथ वा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्तदेहः । निःसन्दिग्धं यात्यसाध्यत्वमाशु तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेत्तस्य दोषान् ॥ पश्चात्पश्चाच्छर्दनान्य

व्युपेयान्मासात्स्रंसनं चापिदेयं । स्राव्यं रक्तं वत्सरे हि द्विरल्पं नस्यं दद्याच्च त्रिरात्रात्त्रिरात्रात् ॥ पथ्याव्योषं सेक्षुजातं सतैलं लीढ्वा शीघ्रं मुच्यते कुष्ठरोगात् । धात्रीपथ्या चोपकुल्याविडङ्गान् क्षौद्राज्याभ्यामेकतोवाव लिह्यात् ॥ पीत्वा मासं वा पलांशां हरिद्रां मूत्रेणान्तं पापरोगस्य गच्छेत् । एवं पेयश्चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः पिप्पल्यो वा पूर्ववन्मूत्रयुक्ताः ॥ तद्वत्तार्क्ष्यं मासमालभ्य पेयं तेनाजस्रं देहमालेपयेच्च । आरिष्टत्वक् सप्तपर्णी च तुल्या लाक्षा मुस्तं पञ्चमूल्यौ हरिद्रे ॥ मञ्जिष्ठाक्षौ वासकः देवदारु पथ्यावह्नी व्योषधात्री विडङ्गं । सामान्यांशं योजयित्वा विडङ्गैश्चूर्णं कृत्वा तत्पलोन्मानमश्नन् ॥ कुष्ठाज्जन्तुर्मुच्यते वैफलं वा सर्पिर्द्रोणं व्योषयुक्तञ्च युञ्जन् । गोमूत्राम्बुद्रोणसिद्धेऽक्षपीडे सिद्धं सर्पिर्नाशयेच्चापि कुष्ठं ॥ आरग्वधे सप्तपर्णे पटोले सदक्षके नक्तमाले सनिम्बे । जीर्णं पक्वं तद्वरिद्राद्वयेन हन्यात्कुष्ठं मुष्ककं चापि सर्पिः ॥ रोधारिष्टं पद्मकं रक्तसारः सप्ताह्वाक्षौ दद्रु

को वीजकश्च। योज्याःस्नाने दह्यमानस्य जन्तोः पेया वा स्यात् क्षौद्रयुक्ता त्रिभण्डी ॥ खादेत्कुष्ठी मांसपाते पुराणान्मुद्गान्सिद्धान्निम्बतोये सतैलान्। निम्बक्वाथं जातसत्वः पिवेद्वा क्वाथं वार्कालर्कसप्तच्छदानां ॥ जग्धेष्वङ्गेष्वश्वमारस्य मूलं लेपो युक्तः स्याद्विड़ङ्गैः समूत्रैः। मूत्रैश्चैनं सेचयेद्भोजयेच्च सर्व्वाहारान् संप्रयुक्तान्विड़ङ्गैः ॥ कारञ्जं वा सार्षपं वा क्षतेषु क्षेप्यं तैलं शिग्रुकोशाम्र योर्वा। पक्वं सर्वैर्वा कटूष्णैः सतिक्तैः शेषं च स्याद्दुष्टवत् संविधानं ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजं।
स्नुहीशिरीषयोर्मूलं चित्रकास्फोतयोरपि ॥
विषलाङ्गलवज्राख्यकासीसालमनःशिलाः।
करञ्जवीजं त्रिकटु त्रिफलां रजनीद्वयं ॥
सिद्धार्थकान्विड़ङ्गानि प्रपुन्नाडञ्च संहरेत्।
मूत्रपिष्टैः पचेदेतैस्तैलं कुष्ठविनाशनं ॥
एतद्वज्रकमभ्यङ्गान्नाड़ीदुष्टव्रणापहं।
सिद्धार्थककरञ्जौ द्वौ द्वे हरिद्रे रसाञ्जनं ॥

कुटजस्य प्रपुन्नाडसप्तपर्णौ मृगादनी ।
लाक्षासर्जरसोऽर्कश्च सास्फोतारग्वधौ स्नुही ।
शिरीषस्तुवराख्यस्तु कुटजारुष्करौ वचा ॥
कुष्ठं कृमिघ्नं मञ्जिष्ठा लाङ्गली चित्रकं तथा ।
मालती कटुतुम्बी च गन्धाह्वा मूलकं तथा ॥
सैन्धवं करवीरञ्च गृहधूमं विषं तथा ॥
कम्पिल्लकं ससिन्दूरं तेजोह्वातुत्थकाह्वये ।
समभागानि सर्वाणि कल्कपेष्याणि कारयेत् ॥
गोमूत्रं द्विगुणं दद्यात्तिलतैलाच्चतुर्गुणं ।
कारञ्जं वा महावीर्य्यं सार्षपं वा महागुणं ॥
अभ्यङ्गात्सर्वकुष्ठानि गण्डमालाभगन्दरान् ।
नाड़ीदुष्टव्रणान्घोरान्नाशयेन्नात्र संशयः ॥
महावज्रकमित्येतन्नाम्ना तैलं महागुणं ।
पित्तावापैर्मूलपिष्टैस्तैलं लाक्षादिकैः कृतं ॥
सप्ताहं कटुकालाब्वां निदधीत चिकित्सकः ।
पीतवन्तं ततो मात्रां तेनाभ्यक्तञ्च मानवं ॥
शोषयेदातपे तस्य दोषा गच्छन्ति सर्वशः ।
स्नुतदोषं समुत्थाप्य स्नातं खदिरवारिणा ।
यवागूंप्राययेदेनं साधितां खदिराम्बुना ।
एवं संशोधने वर्गे कुष्ठघ्नेष्वौषधेषु च ॥

कुर्य्यात्तैलानि सर्पींषि प्रदेहोद्वर्षणानि च ।
प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्वैरेचनान् शुभान् ॥
पञ्च षट्सप्तचाष्टौ वा यैरुत्थानं न गच्छति ।
कारभं वा पिबेन्मूत्रं जीर्णं तत्क्षीरभोजनं ॥
जातसत्वानि कुष्ठानि मासैः षड्भिरपोहति ।
दिष्टचुरन्तं कुष्ठस्य खदिरं कुष्टपीड़ितः ॥
सर्वथैव प्रयुञ्जीत स्नानपानाशनादिषु ।
यथा हन्ति प्रवृद्धत्वात्कुष्ठमातुरमोजसा ॥
तथा हन्त्युपयुक्तस्य खदिरः कुष्ठमोजसा ।
नीचरोमनखोऽश्यान्तो हिताश्यौषधतत्परः ॥
योषिन्मांससुरावर्जी कुष्ठी कुष्ठमपोहति ।

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातो महाकुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

कुष्ठेषु मेहेषु कफामयेषु सर्व्वाङ्गशोफेषु च दारुणेषु । क्षयत्वमिच्छत्सु च मेदुरेषु योगा निमानग्र्यमतिर्विदध्यात् ॥

क्षुण्णान्यवान्निःपूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्य्युषितान्महति किलिञ्जे शोषयेदेवं सप्तरात्रं भावयेत् शोषयेच्च ततस्तान्कपालभृष्टान् शक्तून् कारयित्वा प्रातःप्रातरेव कुष्ठिनं प्रमेहिणं वा सालसारादिकषायेण करञ्जकिंशुकषायेण वा पाययेत्भल्लातकप्रपुन्नाडावल्गुजार्कचित्रक विडङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागयुक्तान् ॥ एवमेव सालसारादिकषायपरिपीतानामारग्वधादिकषायपरिपीतानां वा गोशकृद्भूतानां वा यवानां शक्तून् कारयित्वा भल्लातकादीनां चूर्णान्यावाप्य खदिराशननिम्बराजवृक्षरोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषायेण शर्करामधुमधुरेण द्राक्षायुक्तेन दाडिमवेतसाम्लेन सैन्धवलवणान्वितेन पाययेदेष सर्वमन्यकल्पः ॥

यावकांश्च भक्ष्यान्यानालुञ्चककुल्माषापूपपूर्णकोशोत्कारिकाशष्कुलिकाकुणावीकोनालिप्रभृतीन् सेवेत ॥ यवविधानेन गोधूमवेणुयवानुपयुञ्जीत ॥

अरिष्टानतो वक्ष्यामः ॥ पूतीकचव्यचित्रकसुरदारुसारिवादन्तीत्रिकटुकानां प्रत्येकं

षट्पलिका भागा वदरकुडवस्त्रिफलाकुडव इत्येतेषां चूर्णानि ततः पिप्पलीमधुघृतैरन्तः प्रलिप्ते घृतभाजने प्राकृतसंस्कारे सप्तोदक कुडवानयोरजोऽर्द्धकुडवमर्द्धतुलाञ्च गुडस्या भिहितानि चूर्णान्यावाप्य स्नेहगुप्तं कृत्वा यव पेल्ल सप्तरात्रं वासयेत्ततो यथाबलमुपयुञ्जीत षोऽरिष्टः कुष्ठमेहमेदः पाण्डुरोगव्रणघ्नम हन्ति ॥ एवं शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्व धादौ वारिष्टान्कुर्वीत ॥

आसवानतो वक्ष्यामः ॥ पलाशभस्मपरि स्रुतस्योष्णोदकस्य प्रस्थौ भृतस्य त्रयोभागा द्वौ क्वाथितस्यैकध्यमरिष्टकल्पेन विदध्यात् ॥ एवं तिलादीनां क्षारेषु शालसारादौ न्यग्रोधादा वारग्वधादौ मूलेषु चासवान्विदध्यात् ॥

अथ सुरा वक्ष्यामः ॥ खदिरयोः सारमादायोलाद्य चोत्तमारणीबाल्वोकोशा तकीस्तत्सर्व्वमेकतः कषायकल्पेन विपाच्योद कमाददीत मण्डोदकार्धं किण्वपिष्टमभिषु याच्च यथोक्तमेवं सुरा ॥ शालसारादौ न्यग्रो धादावारग्वधादौ च विदध्यात् ॥

अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः ॥ खदिरासननिम्ब राजवृक्षशालसार क्वाथेतत्सारपिण्डान् श्लक्ष्ण पिष्टान्प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नाति सान्द्रमवतार्य्य तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशो मधुमिश्रं लिह्यादेवं शालसारादौन्यग्रोधा दावारग्वधादौ च लेहान्कारयेत् ॥

अतश्चूर्णक्रियां वक्ष्यामः ॥ शालसारा दीणां सारचूर्णप्रस्थमाहृत्यारग्वधादिकषाय परिपीतमनेकशः शालसारादिकषायेणैवपा ययेत्। एवं न्यग्रोधादीनां फलेषु पुष्पेष्वार ग्वधादीनां चूर्णक्रियां कारयेत् ॥

अत ऊर्द्धमयस्कृतीर्वक्ष्यामः ॥ तीक्ष्णलो हपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमया ग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडशवारांस्ततः खदिराङ्गारत प्तान्युपशान्ततापानि श्लक्ष्मचूर्णानि कारये द्गाढ़तान्तवपरिस्रावितानि ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत। जीर्णे यथाव्याध्यन्नमलवणमाहारं कुर्वीत। एवं तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदः श्वयथुपाण्डुरोगो

न्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति। तुला यां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः। एतेन सर्व्व लौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याताः॥ विष्टच्छामाग्नि मन्थसप्तलाकेवुकशङ्खिनीतिल्वकत्रिफलापला शशिंशपानां स्वरसमादाय पालाश्यान्द्रोण्याम भ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डं निःसप्त कृत्वो निर्व्वाप्य तमादाय पुनरासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना विपचेत् सिध्यति चास्मिन्प्रिय ल्यादिचूर्णभागौ द्वौ मधुनस्तावद्घृतस्येति द द्यात् ततश्चतुर्थभागावशिष्टमवतार्य्य परिस्रा व्यभूयोऽग्नितप्तान्ययःपलानिप्रक्षिपेत्। ततः प्रशान्तमायसेपात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात् ततो यथायोगं शुक्तिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत जीर्णे यथाव्याध्याहारमुपसेवेत। एषौषधायस्कृ तिरसाध्यं कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति स्थूलमप कर्षति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषेण चोपदिश्यते राजयक्ष्मणां वर्षशतायु श्चानया पुरुषो भवति॥ शालसारादिक्वाथ मासिच्य पालाश्यां द्रोण्यामयोघनं तप्तं नि र्व्वाप्य कृतसंस्कारे कलशेऽभ्यासिच्य पिप्पल्या

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दिचूर्णभागं क्षौद्रं गुडमिति च दत्वा स्वनुगुप्तं निदध्यादेतां महौषधायस्कृतिं मासमर्द्धं मासं वा स्थितां यथाबलमुपयुञ्जीत। एवं न्यग्रोधादावारेवतादिषु च विदध्यात्॥

अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः॥ प्रशस्तदेशजातमनुपहतमध्यमवयसंखदिरंपरितः खानयित्वा मध्यमूलं छित्त्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रसग्रहणसमर्थो भवति। ततस्तं गोमयपिण्डावलिप्तमवकीर्य्य वनैर्गोमयमिश्रैरादीपयेत्। यथास्य दह्यमानस्य रसः स्रवत्यधस्ताद्यदा जानीयात्पूर्णं भाजनमित्यथैवमुद्धृत्य परिस्राव्य रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात्ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च प्रस्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति॥ खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य षोडशांशावशिष्टमवतार्य्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत। एष एव सर्वदृढसारेषु कल्पः॥

खदिरसारचूर्णतुलां खदिरसारक्वाथमात्रां वा प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिरसारक्वाथसिद्धं माविकं वा सर्पिः ॥ अमृतवल्ली सरसं क्वाथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं वा सर्पिः। अपराह्णे ससर्पिष्कमोदनमामलकयूषेण भुञ्जीतैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यत इति।

कृष्णतिलभल्लातकतैलामलकरससर्पिषां द्रोणं शालसारादिकषायस्य च त्रिफलालिक टुकपरूषफलमञ्जविडङ्गफलसारचिलाक्कावल्गुजहरिद्राद्वयलिट्टहन्तीन्द्रयवयष्टीमधुका तिविषारसाञ्जनप्रियङ्गूनां पालिकान्भागांस्तानैकध्यं स्नेहपाकविधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य परिस्राव्यानुगुप्तं निदध्यात् तत उपसंस्कृतशरीरः प्रातः प्रातरुत्थाय पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मन्तं खदिरोदकसिद्धं मुद्गोदनमश्नीयात् खदिरोदकसेवीत्येवं द्रोणमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः स्मृतिमान् वर्षशतायुररोगो भवति ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

भवति चात्र ॥

सुरामन्यासवारिष्टाल्लेहांश्चूर्णान्ययस्कृतीः ।
सहस्रशोऽपि कुर्वीत वीजेनानेन बुद्धिमान् ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः । तत्र सहजो मातृपितृवीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः । तयोः पूर्वेणोपद्रुतः कृशोरुबाहूदराल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति । उत्तरेण स्थूलो बह्वाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नशीलः प्रायेणेति ॥ तत्र कृशमन्नपानप्रतिसंस्कृताभिः क्रियाभिश्चिकित्सेत् । स्थूलमपतर्पणयुक्ताभिः ॥

सर्व एव च परिहरेयुः सौवीरकतुषोदकशुक्तमैरेयसुरासवतोयपयस्तैलघृतेक्षुविकारदधिपिष्टान्नास्तपानकानि ग्राम्यानूपौदकमांसानि चेति ॥

ततः शालिषष्टिकयवगोधूमकोद्रवोद्दालकाननवान्भुञ्जीत ॥ चणकाढकीकुलत्थमुद्गविकल्पेन तिक्तकषायाभ्यां शाकगणाभ्यां निकुम्भेङ्गुदीसर्षपातसीतैलसिद्धाभ्यां बद्धमूत्रैर्वा जाङ्गलैर्मांसैरपहृतमेदोभिरन्नैरेंष्टतैश्चेति ॥

तत्रादित एव प्रमेहिणं स्निग्धमन्यतमेन तैलेन प्रियङ्ग्वादिसिद्धेन वा घृतेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च ॥ विरेचनादनन्तरं सुरसादिकषायेणास्थापयेन्महौषधभद्रदारुमुस्तावापेन मधुसैन्धवयुक्तेन दह्यमानञ्च न्यग्रोधादिकषायेण निःस्नेहेन ततः शुद्ध देहमामलकरसेन हरिद्रांमधुसंयुक्तां पाययेत् त्रिफलाविशाला देवदारुमुस्तकषायं वा शालकम्पिल्लकमुष्ककककल्कमत्तमातङ्गं वा मधुमधुरमामलकरसेन हरिद्रायुतम्। कुटजकपित्थरोहितविभीतक सप्तपर्णपुष्पकल्कं वा। निम्बारग्वधसप्तपर्णमूर्वाकुटजसोमवल्कपलाशानां वा त्वक्पल्लवमूलफलपुष्पकषायाणि ॥ एते पञ्च प्रयोगाः सर्व्वमेहानामपहन्तारो व्याख्याताः ॥

विशेषतश्चात ऊर्द्ध्वं ॥ तत्रोदकमेहिनं पारि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

जातकषायं पाययेत्। इक्षुमेहिनं वैजयन्ती कषायम्। सुरामेहिनं निम्बकषायं। सिक तामेहिनं चित्रककषायं। शनैर्मेहिनं खदि रकषायं। लवणमेहिनं पाठागुरूकषायं। पिष्टमेहिनं हरिद्रादारु हरिद्राकषायं। सा न्द्रमेहिनं सप्तपर्णकषायं। शुक्रमेहिनं दुर्वा शैवलप्रवहठकरञ्जकसेरुककषायं ककुभच न्दनकषायं वा॥ फेण मेहिनं त्रिफलारग्व धस्तद्वीकाकषायं मधुरं कफजे तु मधुमधुर मिति। पैत्तिकेषु नीलमेहिनं शालशारादि कषायमश्वत्थकषायं वा पाययेत्॥ हरिद्रा मेहिनं राजवृक्षकषायम्। अम्लमेहिनं न्यग्रो धादिकषायं मधुमिश्रं। क्षारमेहिनं त्रिफला कषायं। मञ्जिष्ठामेहिनं मञ्जिष्ठाचन्दनक षायं। शोणितमेहिनं गुडूचितिन्दुकाश्म काश्मर्य्यखर्जूरकषायं मधुमिश्रं॥

अतऊर्द्धमसाध्येष्वपि योगान्यापनार्थं वक्ष्यामः॥ तद्यथा॥ सर्पिर्मेहिनं कुष्ठकुट जपाठाहिङ्गुकटुरोहिणीकल्क गडूचीचित्रक कषायेण पाययेत्। वसामेहिनमग्निमन्थ

कषायं शिंशपाकषायं वा । क्षौद्रमेहिनं खदिरक्रमुककषायं हस्तिमेहिनं तिन्दुककपित्थशिरीषपलाशपाठामूर्व्वादुःस्पर्शाकषायं मधुमिश्रं हस्त्यश्वशूकरखरोष्ट्रास्थिक्षारं चेति ॥ दह्यमानमौदककन्दक्वाथसिद्धां यवागूं क्षीरेक्षुरसमधुरां पाययेत् ॥

ततः प्रियङ्ग्वनन्तायूथिकापद्मात्रायन्तिकालोहितिकाम्बष्ठादाडिमत्वक्शालपर्णीपद्मतुङ्गकेशरधातकीवकुलशाल्मलीश्रीवेष्टकमोचरसेष्वरिष्टानयस्कृतीर्लेहानासवान् कुर्व्वीत ॥ शृङ्गाटकगिलोड्यविमृणालकसेरुकमधुकाम्रजम्बुसनतिनिशककुभकद्वङ्गरोध्रभल्लातकचर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरिवृक्षराजादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा ॥ यवान्नविकारांश्च सेवेत । यथोक्तं कषायसिद्धां चास्मै यवागूं प्रयच्छेत् ॥ कषायाणि वा पातुं महाधनमहिताहारमौषधद्वेषिणमीश्वरं वा पाठाभयाचित्रकप्रगाढमनल्पमाक्षिकमन्यतममासवं पाययेदङ्गारशूल्यावदंशं वा माध्वीकमभीक्ष्णम् ॥ मधुकपित्थमरिचानुविद्धानि

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चास्मै पानान्युपहरेत्। उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानि चास्मै दद्यादशनेषु। हिङ्गुसैन्धवयुक्तैर्यूषैःसार्षपैश्च रागैर्भोजयेत्। अविरुद्धानि चास्मै पानभोजनान्युपहरेद्रसवन्ति। प्रवृद्धमेहास्तु व्यायामनियुद्धक्रीडागजतुरगरथप्रदातिचर्यापरिक्रमणान्यस्त्रोपास्त्रे वा सेवेरन्॥

अधनस्त्ववान्धवो वा पादत्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याशी ग्रामैकरात्रानुवासी मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं वा गच्छेत्। महाधनो वा श्यामाकनीवारवृत्तिरामलककपित्थतिन्दुकाम्रबन्धुकफलाहारो मृगैः सह वसेत्तन्मूलशाकवृत्तिर्वा सततमनुव्रजेद्गां ब्राह्मणो वा शिलोञ्छवृत्तिर्भूत्वा ब्रह्मरथमुपधारयेत्। पठेत्सततमितरः खनेद्वा कूपं। क्षपयन्तु सततं रक्षेत्॥

भवति चात्र॥

अधनो वैद्यसन्देशादेवं कुर्वन्नतन्द्रितः।
संवत्सरादन्तराद्वा प्रमेहात्प्रतिमुच्यते॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहपिडकाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सराविकाद्या नव पिडकाःप्रागुक्तास्ताः प्राणवतोऽल्पास्त्वङ्मांसप्राप्ता मृद्वोऽल्परुजः क्षिप्रपाकभेदिन्यश्च साध्याः ॥

ताभिरुपद्रुतं प्रमेहिणमुपचरेत्तत्र पूर्व्वरूपेष्वपतर्प्पणं कषायं वस्तमूत्रं चोपदिशेत् । एवमकुर्व्वतस्तस्य मधुराहारस्य मूत्रं स्वेदःश्लेष्मा च मधुरीभवति प्रमेहश्चाभिव्यक्तो भवति तत्रोभयतः संशोधनमासेवेत । एवमकुर्व्वतस्तस्य दोषाः प्रदुष्टा मांसशोणितं प्रदूष्य शोफं जनयन्त्युपद्रवान्वा कांश्चित्तत्रोक्तः प्रतीकारः शिरामोक्षश्च । एवमकुर्वतस्तस्य शोफो दुष्टोऽतिमात्रं रुजो विदाहमापद्यते तत्र शस्त्रप्रणिधानमुक्तं व्रणक्रियोपसेवा च ॥ एवमकुर्व्वतस्तस्य पूयोऽभ्यन्तरमवदार्य्यात्सङ्कमहान्तमवकाशं कृत्वा प्रदुष्टो भवत्यसाध्यः । तस्मादादित एव प्रमेहिनमुपक्रमेत् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

भल्लातकविल्वाम्बुपिप्पलीमूलोदकीर्य्यावर्षाभूपुनर्नवाचित्रकशठीसुहीवरुणकपुष्करदन्ती पथ्यादशपलोन्मितान् यवकोलकुलत्थांश्च प्रास्थिकान्सलिलद्रोणे निःक्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टेऽवतार्य्य वचाविट्कम्बिल्लकभार्गीनिचुलशुण्ठीगजपिप्पलीविडङ्गशिरीषाणां भागैर्दर्पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेन्मेहम्वययुकुष्ठगुल्मोदरार्शःश्लीहविद्रधिपिडकानां नाशनं नाम्ना धान्वन्तरं ॥

दुर्विरेच्या हि मधुमेहिनो भवन्ति मेदोऽभिव्याप्तशरीरत्वात्तस्मात्तीक्ष्णमेतेषां शोधनं कुर्वीत ॥ पिडकापीडिताः सोपद्रवाः सर्व्व एव प्रमेहा मूलादिमाधुर्य्ये मधुगन्धसामान्यात्मारिभाषिकीं मधुमेहतां लभन्ते । नचैतान् कथञ्चिदपि खेदयेत् मेदोवृद्धत्वादेषां विशीर्य्यते देहः खेदेन रसायनीनाञ्च दौर्ब्बल्यान्नोर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणां दोषाः । ततो मधुमेहिनामधःकाये पिडकाः प्रादुर्भवन्ति । अपक्वानां पिडकानां शोफवत्प्रतीकारः पक्वानां व्रणवदिति । तैलन्तु व्रणरोपणादौ कु

र्व्वीत। आरग्वधादिकषायमुत्सादनार्थे शाल सारादिकषायं परिषेचने पिप्पल्यादिकषायं पानभोजनेषु पाठाचित्रकशार्ङ्गष्टाक्षुद्रबृहती सारिवासोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णानि मधुमिश्राणि प्राश्नीयात्। शालसारादिवर्गकषायं चतुर्भागावशिष्टमवतार्य्य परिस्राव्य पुनरुपनीय साधयेत् सिध्यति चामलकरोध्रप्रियङ्गुदन्तीकृष्णायस्ताम्रचूर्णान्यावपेदे तदनुपदग्धलेहीभूतमवतार्य्यानुगुप्तं निदध्यात्ततो यथायोगमुपयुञ्जीत। एष लेहः सर्वमेहानां हन्ता॥

त्रिफलाचित्रकत्रिकटुविडङ्गमुस्तानां नव भागास्तावन्त एव कृष्णायश्चूर्णस्य तत्सर्व्वमैकध्यं कृत्वा यथायोगं मात्रां सर्पिर्म्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत। एतन्नवायसमेतेन जाठर्य्यं न भवति सन्नोऽग्निराप्यायते दुर्न्नामशोफपाण्डुकुष्ठरोगाविपाककासश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति।

शालसारादिनिर्यूहे चतुर्थांशावशेषिते।
परिस्रुते ततः शीते मधु माक्षिकमावपेत्॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

फाणितीभावमापन्नं गुडं शोधितमेव च ।
श्लक्ष्णपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादिगणस्य च ॥
एकध्यमावपेत्कुम्भे संस्कृते घृतभाविते ।
पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्तेऽन्तः शुचौ दृढे ॥
श्लक्ष्णानि तीक्ष्णलोहस्य तत्र पत्राणि बुद्धिमान् ।
खदिराङ्गारतप्तानि वज्रशः सन्निपातयेत् ॥
सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ।
मासांस्त्रींश्चतुरो वापि यावद्लोहसंक्षयात् ॥
ततो जातरसं तन्तु प्रातः प्रातर्यथाबलं ।
निषेवेत यथायोगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥
कार्श्यकृद्वलिनामेष सन्नस्याग्नेः प्रसाधकः ।
शोफनुद्गुल्महृत्कुष्ठमेहपाण्ड्वामयापहः ॥
लौहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनः ।
अभिष्यन्दापहरणो लोहारिष्टो महागुणः ॥
प्रमेहिणो यदा मूत्रमपिच्छिलमनाविलं ।
विशदन्तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो मधुमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

मधुमेहित्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितं ।
योगेनानेन मतिमान प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥
मासे शुक्रे शुचौ चैव शैलाः सूर्य्यांशुतापिताः ।
जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥
शिलाजत्विति विख्यातं सर्व्वव्याधिविनाशनं ।
त्रप्वादीनान्तु लोहानां षण्णामन्यतमान्वयं ॥
ज्ञेयं खगन्धतश्चापि षड्योनिग्रथितं चितौ ।
लोहाङ्गवति तद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभं ॥
तस्य लोहस्य तद्वीर्य्यं रसञ्चापि बिभर्त्ति तत् ।
त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरं ॥
यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणाः स्मृताः ।
यत्सर्व्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरं ॥
कटुपाकोष्णवीर्य्यञ्च शोषणं च्छेदनं तथा ।
तेषु यत्कृष्णमलघु स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥
गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
तद्भावितं सारगणैर्हृतदोषो दिनोदये ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिबेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाबलं ।
जाङ्गलेन रसेनान्नं तस्मिञ्जीर्णे तु भोजयेत् ॥
उपयुञ्ज्य तुलामेवं गिरिजादभ्रतोपमात् ।
वपुर्वर्णबलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ॥
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽमरसन्निभः ।
शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दश तौलिके ॥
भल्लातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लीपदं गरं ॥
शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरं ।
अपोह्यचिरात्कालाच्छिलाजतु निषेवितं ॥
नसोऽस्ति रोगो यञ्चापि निहन्यान्न शिलाजतु ।
शर्करां चिरसम्भूतां भिनत्ति च तथाश्मरीं ॥
भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः ।
एवञ्च मात्त्विकं धातुं तापीजमभ्रतोपमं ॥
मधुरं काञ्चनाभासमम्लं वा रजतप्रभं ।
पिबन्हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयज्वरान् ॥
तद्भावितः कपोतांश्च कुलत्थांश्च विवर्जयेत् ।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं अद्भावन्तं जिजोविषुं ॥
योगेनानेन मतिमान्साधयेत्कुष्ठिनं नरं ।
दृष्टास्तुवरका ये स्युः पश्चिमार्णवभूमिषु ॥

वीचीतरङ्गविक्षेपमारुतोद्भूतपल्लवाः ।
तेषां फलानि गृह्णीयात्सुपक्वान्यब्दागमे ॥
मज्जस्नेभ्योऽपि संहृत्य शोषयित्वा विचूर्ण्य च ।
तिलवत्पीड़येद्द्रोण्यां स्रावयेद्वा कुसुम्भवत् ॥
तत्तैलं संहृतं भूयः पचेदातोयसंक्षयात् ।
अवतार्य्य करीषे च पक्वमानं निधापयेत् ॥
स्निग्धः स्निन्नो हृतमलः पश्चादूर्द्धं प्रयत्नवान् ।
चतुर्थभक्तान्तरितः शुक्लादौ दिवसे शुभे ॥
मन्त्रपूतस्य तैलस्य पिबेन्मानं यथाबलं ।
तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येनेदमभिमन्त्र्यते ॥
मज्जसार महावीर्य्य सर्वान्नाड्यन्विशोधय ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥
तेनास्योर्द्ध्वमधश्चापि दोषा यान्त्यसंशयं ततः ।
अस्नेहलवणं सायं यवागूं शीतलां पिबेत् ॥
पञ्चाहं प्रपिबेत्तैलमनेन विधिना नरः ।
पथ्यं परिहरेच्चापि मुद्गयूषौदनाशनः ॥
पञ्चभिर्दिवसैरेवं सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।
तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितं ॥
निहन्ति पूर्ववत्पक्वं पिबेन्मासमतन्द्रितः ।
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वीताहारमीरितं ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भिन्नस्वरं रक्तनेत्रं विशीर्णं क्षतिभक्षितं ।
अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरं ॥
सर्पिर्म्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराम्बुना ।
पक्षिमांसरसाहारं करोति विंशतायुषं ॥
तदेव नस्ये पञ्चाशद्दिवसानुपयोजितं ।
वपुष्मन्तं श्रुतिधरं करोति विंशतायुषं ॥
शोधयन्ति नरं पीता मज्जानस्तस्य मानवा ।
महावीर्य्यस्तुवरकः कुष्ठमेहापहः परः ॥

सान्तर्द्धूमस्तस्य मज्जा तु दग्धः क्षिप्तस्तैले सैन्धवं चाञ्जनञ्च । ऐर्म्यं हन्यादर्मनक्षान्य काचान्नीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः उदराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अष्टावुदराणि पूर्व्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं वङ्क्षणोदं परिस्रावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्व्वाण्येव च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । ते

ष्वाद्यश्चतुर्वर्गो भेषजसाध्यः। कालप्रकर्षात्स र्व्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि वर्जयितव्यानि वा॥

उदरी तु गुर्व्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धपिच्छितपरिषेकावगाहान् परिहरेत्। शालिषष्टिकयवगोधूमनीवारान्नित्यमश्नीयात्॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेहयित्वा तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैलप्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेण स्रापयेदनुवासयेच्च शास्त्रेण चोपनाहयेदुदरं। भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्णं स्वेदयेत्॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा श्यामात्रिफलानिष्टद्विपक्वेनानुलोम्य शर्करामधुघृतप्रगाढेन न्यग्रोधादि कषायेण स्रापयेदनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा॥

श्लेष्मोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूलक्षारतैलप्रगाढेन मुष्कादिकषायेण स्रापयेदनुवासयेच्च शणातसीधातकीकिण्व

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्षपमूलकबीजकल्कैश्चोपनाह्येदुदरं भोज येच्चैनं निकुटकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण पायसेन वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णं ॥

दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाग्निना स्वरससिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा महाट्टचीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्ध कोष्ठन्तु मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूल कल्कं पाययेत्। इक्षुकाण्डानि वा क्षणसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत्। वल्मीकलानि वा मूलजं कन्दजं वा विषमासेवयेत् तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥

भवति चात्र ॥

कुपितानिलमूलत्वात्सञ्चयित्वाम्मलस्य च।
सर्व्वोदरेषु शंसन्ति बस्तिशस्त्वनुलोमनं ॥

अत ऊर्द्धं सामान्ययोगान्वक्ष्यामः ॥ तद्य था। एरण्डतैलमहरहर्म्मासं द्वौ वा केवल मूलयुक्तं क्षीरयुक्तं वा सेवेतोदकवर्जी माहिषं वा मूलं क्षीरेण निराहारः सप्तरात्रं ॥ उष्ट्री क्षीराहारो वान्नवारिवर्जी पिप्पलीं वा मासं पूर्व्वोक्तेन विधानेनासेवेत ॥ सैन्धवाजमोदा

Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

युक्तं वा निकुम्भतैलं ॥ आर्द्रकशृङ्गवेररस पालघृतसिद्धं वा वातशूलेऽवचार्य्यं ॥ शृङ्गवेर रसविपक्वं क्षीरमासेवेत ॥ चव्यशृङ्गवेरकल्कं वा प्रयसा सरलदेवदारुचित्रकमेव वा ॥ सुर क्षीशालपर्णीश्यामापुनर्नवाकल्कं वा ॥ ज्योति ष्कफलतैलं वा क्षीरेण खर्जिकाहिङ्गुमिश्रं पिबेत् ॥ गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥ स्नुहीक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं कालेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा स्नुहीभावितामुत्का रिकां पक्वां दापयेत् । हरीतकीचूर्णप्रस्थमा ढके घृतस्याङ्गारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिमथ्या नुगुप्तं कृत्वार्द्धमासं यवपल्लेवासयेत् ततश्चोद्धृत्य परिस्राव्य हरीतकीकाथाम्लदधीन्यावाप्यविप चेत् तद्यथायोगं मासमर्द्धमासं वा पाययेत् ॥ गव्ये पयसि महाशृङ्गक्षीरमावाप्य विपचेद्वि पक्वं चावतार्य्य शीतीभूतं मन्थानेनाभिमथ्य नव नीतमादाय भूयो महाशृङ्गक्षीरेणैव विपचेत्त द्यथायोगं मासं मासार्द्धं वा पाययेत् ॥ चव्य चित्रकदन्त्यतिविषाकुष्ठसारिवा त्रिफलाजमो दृहरिद्राघट्टिनीत्रिवृत्त्रिकटुकानामर्द्धकार्षि

का भागा राजवृक्षफलमज्जानामष्टौ कर्षा महावृक्षक्षीरपले द्वे गवां क्षीरमूलयोरष्टावष्टौ पलानि एतत्सर्वं घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेत् तद्यथायोगंमासमर्द्धं मासं वा पाययेत् ॥ एतानि तिक्तकघृतचतुर्थानि सर्पीष्युदरगुल्म विद्रध्यष्ठीलानाहकुष्ठोन्मादापस्मारेषूपयोज्यानि विरेचनार्थं ॥ मूलासवारिष्टसुराश्चाभीक्ष्णं महावृक्षक्षीरसंभृताः सेवेत ॥ विरेचन द्रव्यकषायं वा मृदङ्गवेरदेवदारुप्रगाढं ॥ वमन विरेचनद्रव्याणां पालिका भागाः पिप्पल्यादि वचादिहरिद्रादिपरिपठितानाञ्च द्रव्याणां श्लक्ष्णपिष्टानां यथोक्तानाञ्च लवणानां तत्सर्वं मूलगणे प्रक्षिप्य महावृक्षक्षीरप्रस्थञ्च मृद्वग्निना घट्टयन्विपचेदप्रदग्धकल्कं तत्साधुसिद्धमवतार्य्य शीतीभूतमश्नतां गुटिकां वर्त्तये त्तासामेकां द्वे तिस्रो वा गुटिका बलापेक्षेया मासांस्त्रींश्चतुरो वा सेवेत। एषानाहवर्त्ति क्रिया विशेषेण महाव्याधिषूपयुज्यते कोष्ठ जांश्च कृमीनपहन्ति कासश्वासकृमिकुष्ठप्रति श्यायारोचका विषाकोदावर्त्तांश्च नाशयति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मदनफलमज्जकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गव त्रिवृत्त्रिकटुसर्षपलवणानि महावृक्षक्षीरमूत्र योरन्यतरेण पिष्ट्वाङ्गुष्ठमात्रां वर्त्तिं कृत्वोद रिण आनाहे तैललवणाभ्यक्तगुदस्यैकां द्वे वा पायौ निदध्यादेषानाहवर्त्तिक्रिया वातमूत्रपु रीषोदावर्त्ताध्मानानाहेषु विधेया ॥

प्लीहोदरिणः स्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तव तो वामबाहौ कुर्प्पराभ्यन्तरतः सिरां विध्ये द्विमर्द्दयेत्पाणिना प्लीहानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः संशुद्धेदहं समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत हिङ्गुसौवर्चिकाक्षारेण स्रुतेन पला शक्षारेण वा यवक्षारं। पारिजातकेक्षुरका पामार्गक्षारं वा तैलसंसृष्टं। शोभाञ्जनक षायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तं। पूतिकर ञ्जक्षारं वाम्लस्रुतं विडलवणपिप्पलीप्रगाढं ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकशृङ्गवेरयवक्षा रसैन्धवानां पालिका भागा घृतप्रस्थं तत्तुल्यं क्षीरं तदैकध्यं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः प्लीहाग्निषङ्गगुल्मोदरोदावर्त्तश्वयथुपा ण्डुरोगकासश्वासप्रतिश्यायोर्द्ध्ववातविषमज्वरा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नपहन्ति मन्दाग्निर्वा हिङ्ग्वादिकं चूर्णमुप युञ्जीत यकृद्दाल्येऽप्येष एव क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिणबाहौ सिराव्यधः ॥

मणिबन्धं सक्षन्नाभ्य वामाङ्गुष्ठसमीरितां।
दहेत्सिरां शरेणाशु लीह्नो वैद्यः प्रशान्तये ॥

बद्धगुदे परिस्राविणि च स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्तस्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं बालं वापोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत्। परिस्राविण्यप्येवमेव शल्यमुद्धृत्यान्त्रस्रावान्संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय कालपियोलिकाभिर्दंशयेत् दष्टे च तासां कायानपहरेन्न शिरांसि ततः पूर्ववत्सीव्येत् सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिश्रया च क्षौद्रदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततो निवातमागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोद्रोण्यामिति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णो दकस्विन्नस्य स्थितस्याप्तैः सुपरिगृहीतस्याक क्षात्परिवेष्टितस्याधोनाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमप हाय रोमराज्या व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाण मवगाढं विध्येत्। तत्र लम्बादीनामन्यतमस्य नाडी द्विद्वारां पञ्चनाडीं वा संयोज्या दोषोद कमवसिञ्चेत्ततो नाडीमपहृत्य तैललवणेना भ्यज्य व्रणबन्धेनोपचरेन्नचैकस्मिन्नेव दिवसे सर्वं दोषोदकमपहरेत् सहसाह्यपहृते तृष्णाज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्प द्येरन्नापूर्य्यते वा भृशतरमुदरमसञ्जातप्रा णस्य तस्मात्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशम द्वादशषोड़शरात्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दो षोदकमल्पाल्पमवसिञ्चेत्। निःस्रुते निः स्रुते च दोषे गाढतरमाविकाद्येय चर्म्मणा मन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा नाध्मायति वायुः षण्मासांश्च पयसा भोजयेज्जाङ्गलरसेन वा तत्र वीक्ष्यासानर्द्वोदकेन पयसा फलाम्लेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रयमन्नंलघु हितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणादगीं भवति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवति चात्र ॥

आस्थापने चैव विरेचने च पाने तथाहार विधिक्रियासु। सर्व्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं क्षीरं शृतं जाङ्गलजो रसोवा ॥

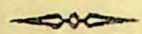

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

नातः कष्टतममस्ति यथामूढगर्भशल्योद्धरणमत्र हि योनियकृत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्त्तव्यं स्पर्शेन। उत्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि चैकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं वा हिंसता तस्मादधिपतिमापृच्छ्यपरञ्च यत्नमास्थायोपक्रमेत ॥

तत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा। जीवति तु गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत निर्हर्त्तुमशक्ये च्यवनान्मन्त्रानुपशृणुयात् तान्वक्ष्यामः॥

इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुश्च भामिनि।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तवलघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री। तदनलपवनार्कवासवास्ते सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिं॥

मुक्ताः पशोर्व्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः।
मुक्तः सर्व्वभयाद्गर्भ एह्येहि विरमावितः॥

औषधानि च विदध्याद्यथोक्तानि। मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकट्या धन्वननगवृत्तिकाशाल्मलीमृत्स्नघृताभ्यां म्रक्षहित्वा हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत्। तत्र सक्थ्निभ्यामागतमनुलोममेवाच्छेत्। एकसक्थ्निप्रपन्नस्येतरसक्थ्नि प्रसार्य्यापहरेत्। स्फिग्देशेनागतस्य स्फिग्देशं प्रपीड्योर्द्ध्वमत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य्यापहरेत्। तिर्य्यगागतस्य परिघस्येव तिरंश्चीनस्य पश्चादर्द्धमूर्द्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्व्वार्द्धमपत्यपथं प्रत्यार्जव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मानीयापहरेत् । पार्श्वापवृत्तशिरसमंसम्प्र
पीड्योर्द्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयापहरे
त् । बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्द्ध्वमुत्पीड्यांसौ शि
रोऽनुलोममानीयापहरेत् । द्वावन्त्यावसाध्यौ
मूढगर्भौ ॥ एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत् ॥
सचेतनञ्च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत ।
दार्य्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥

तत्र स्त्रियमाश्वास्य मण्डलाग्रेणाङ्गुलीश
स्त्रेण वा शिरो विदार्य्य शिरःकपालान्याहृत्य
शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षायां वापहरेदभिन्ने
शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा अंससंसक्तस्यांस
देशे बाहुं च्छित्त्वा दृतिमिवाततं वातपूर्णो
दरं वा विदार्य्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूत
माहरेज्जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति ॥
यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्वजति तद्भिषक् ।
सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारींच यत्नतः ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
तत्रानल्पमतिर्व्वैद्यो वर्त्तेत विधिपूर्व्वकं ॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
सह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छ्वासं पशुं यथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मण्डलाग्रेण कर्त्तव्यं छेद्यमन्तर्व्विजानता ।
वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं नारीं हिंस्यात्कदाचन॥
अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्व्ववद्भिषक् ।
हस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वाभ्यां परिपीड्य वा ॥
धुनुयाच्च मुहुर्नारीं पीडयेद्वासपिण्डिकां ।
तैलाक्तयोनेरेवं तां पातयेन्मतिमान्भिषक् ॥
एवं निहृतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।
ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥
एवं मृद्वीभवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ।
कृष्णातन्मूलशुण्ठ्येलाहिङ्गुभार्गीसदीप्यका ॥
वचामतिविषां रास्नां चव्यं सञ्चूर्ण्य पाययेत्॥
स्नेहेन दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ।
क्वाथं चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्नेहवर्जितं ॥
शाकत्वग्घिङ्गुतिविषापाठाकटुकरोहिणीः ।
तथा तेजोवतीं चापि पाययेत्पूर्व्ववद्भिषक् ॥
त्रिरात्रं पञ्चसप्ताहं ततः स्नेहं पुनः पिवेत् ।
पाययेद्वासवं नक्तमरिष्टं वा सुसंस्कृतं ॥
शिरीषककुभाभ्याञ्च तोयमाचमने हितं ॥
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ।
सर्व्वतः परिशुद्धा च स्निग्धपथ्याल्पभोजना ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वेदाभ्यङ्गरतानित्यं भवेत्क्रोधविवर्जिता ।
पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितं ॥
रसं दशाहं शेषे तु यथायोगमुपाचरेत् ।
व्युपद्रवां विशुद्धाञ्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीं ॥
ऊर्ध्वं चतुर्थ्यो मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ।
योनिसन्तर्पणेऽभ्यङ्गे पाने वस्तिषु भोजने ॥
बलातैलमिदं वाय्वै दद्यादनिलवारणं ।
बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ॥
यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसस्तथा ।
अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ॥
पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतं ।
तथागुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ॥
मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुसारिवां ।
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचां ।
शतावरामश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवां ॥
तत्साधु सिद्धं सौवर्णे राजते मृण्मयेऽपि वा ॥
प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥
यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यःपुमान ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥
एतदाक्षेपकादीन्वै वातव्याधीनपोहति ।
हिक्कां कासमधीमन्थं गुल्मं श्वासञ्च दुस्तरं ॥
षण्मासानुपयुज्यैतदन्यद्दृष्टिमपोहति ।
प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
राज्ञामेतद्धि कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ।
सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥
बलाकषायपीतो यस्त्रिलेह्यो वाप्यनेकशः ।
तैलमुत्पाद्य तत्क्षीरशतपाककृतं शुभं ॥
निवाते निश्चितागारे प्रयुञ्जीत यथाबलं ।
जीर्णेऽस्मिन्पयसा स्निग्धमश्नीयात्षष्टिकौदनं ॥
अनेन विधिना द्रोणमुपयुज्यान्नमीरितं ।
भुञ्जीत द्विगुणं कालं बलवर्णान्वितस्ततः ॥
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शतायुः पुरुषो भवेत् ।
शतं शतं तयोत्कर्षो द्रोणे द्रोणे प्रकीर्त्तितः ॥
बलाकल्पेनातिबलागुडूच्यादित्यपर्णिषु ।
सैरेयके वीरतरौ शतावर्य्यां निकुटके ॥
तैलानि मधुके कुर्य्यात्प्रसारण्याञ्च बुद्धिमान् ।
नीलोत्पलं वरीमूलं गव्ये क्षीरे विपाचयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

घृतपाकं ततस्तेन तिलतैलं पचेद्भिषक् ।
बलातैलस्य कल्कांस्तु सुपिष्टांस्तत्र दापयेत् ॥
सर्वेषामेव जानीयादुपयोगं चिकित्सकः ।
बलातैलतदेतेषां गुणांश्चैव विशेषतः ॥

॥ षोड़शोऽध्यायः ॥

अथातोविद्रधीनांचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

उक्ता विद्रधयः षड्ढे तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ।
शेषेष्वामेषु कर्त्तव्या त्वरितं शोफवत्क्रिया ॥
मुरङ्गीमूलकल्कैस्तु घृततैलवसायुतैः ।
सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥
सानूपौदकमांसस्तु काकल्यादिः सतर्पणः ।
स्नेहाम्लसिद्धो लवणः प्रयोज्यश्चोपनाहने ॥
वेष्टवारैः सक्षारैः पयोभिः पायसैस्तथा ।
स्वेदयेत्सततं चापि निर्हरेच्चापि शोणितं ॥
सचेदेवमुपक्रान्तः पाकायाभिमुखो यदि ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तं प्राचयित्वा शस्त्रेण भिन्द्याच्छिन्नञ्च शोधयेत्॥
पञ्चमूलकषायेण प्रक्षाल्य लवणोत्तरैः।
तैलैर्भद्रादिमधुकसंयुक्तैः प्रतिपूरयेत्॥
वैरेचनिकयुक्तेन वेष्टतेन विशोध्य च।
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धेन वेष्टतेन च रोपयेत्॥
पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवायुतैः।
प्रदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः॥
पाक्यैः शीतकषायैर्वा क्षीरैरिक्षुरसैस्तथा।
जीवनीयघृतैर्वापि सेचयेच्छर्करायुतैः॥
विष्टब्धरीतकीनाञ्च चूर्णं लिह्यान्मधुद्रवं।
जलौकोभिर्हरेद्वास्क् पक्वं चापाद्य बुद्धिमान्॥
क्षीरवृक्षकषायेण प्रक्षाल्यौदकजेन वा।
तिलैः सयष्टिमधुकैः सक्षौद्रैः सर्पिषा युतैः॥
उपदिह्य प्रतनुना वाससा वेष्टयेद्व्रणं।
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः॥
सहरिद्रैः कृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणं।
क्षीरशुक्लाशृतपर्णी समङ्गारोधचन्दनैः॥
न्यग्रोधादिप्रवालेषु तेषां तच्छृतवा कृतं।
नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च॥
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ॥
प्रियङ्गुः कुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेवच ।
मञ्जिष्ठाचन्दनोशीरमुत्पलं सारिवा त्रिवृत् ॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं नाडीव्रणविशोधनं ॥
सद्यश्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभं ।
दुष्टव्रणाश्च ये केचिद्ये चोत्सृष्टक्रिया व्रणाः ॥
नाड्यो गम्भीरिकायाश्च सद्यश्छिन्ना स्तथैव च ।
अग्निक्षारकृताश्चैव ये व्रणा दारुणा अपि ॥
करञ्जाद्येन हविषा प्रशाम्यन्ति न संशयः ।
इष्टकासिकतालोहगोशकृत्तुषपांशुभिः ॥
मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत्श्लेष्मविद्रधिं ।
कषायपानैर्वमनैरालेपैरुपनाहनैः ॥
हरेद्दोषानभीक्ष्णं चाप्यलाब्वासृक्तथैव च ।
आरग्वधकषायेण पक्वं चापाद्य धावयेत् ॥
हरिद्रात्रिवृताशक्तुतिलैर्मधुसमायुतैः ।
पूरयित्वा व्रणं सम्यग्वध्नीयात्कीर्त्तितं यथा ॥
ततः कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामार्कतिल्वकैः ।
कुर्य्यात्तैलं सगोमूत्रं हितं तत्र ससैन्धवं ॥
पित्तविद्रधिवत्सर्व्वाः क्रिया निरवशेषतः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥
वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
ऊषकादिप्रतीवापं पिबेद्विद्रधिशान्तये ॥
अनयोर्वर्गयोः सिद्धं सर्पिर्भैरेचनेन च ।
अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातःप्रातर्निषेवितं ॥
एभिरेव गणैश्चापि संसिद्धं स्नेहसंयुतं ।
कार्य्यमास्थापनं क्षिप्रं तथैवाप्यनुवासनं ॥
पानालेपनभोज्येषु मधुशिग्रुद्रुमोऽपि वा ।
दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिं ॥
तोयधान्याम्लमूलैस्तु पेयो वापि सुरादिभिः ॥
यथादोषगणक्वाथैः पिबेद्वापि शिलाजतु ॥
प्रधानं गुग्गुलुश्चापि गुडूचीं च सुरदारु च ।
स्नेहोपनाहौ कुर्य्याच्च सदा चाप्यनुलोमनं ॥
यथोद्दिष्टां सिरां विध्येत्कफजे विद्रधौ भिषक्।
रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्वाहौ वदन्ति तु ॥
पक्वं वा वह्निदग्धं भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ।
स्नुतेषूर्द्ध्वमधो वापि मैरेयाम्लसुरासवैः ॥
पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिग्रुद्रुमोऽपि वा ।
शिग्रुमूलजले सिद्धं ससिद्धार्थकमोदनं ॥
यवकोलकुलत्थानां यूषैर्भुञ्जीत मानवः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रातःप्रातश्च सेवेत मात्रया तैल्वकं घृतं ॥
लिष्टतादिगणक्काथसिद्धं वाप्युपशान्तये ।
नोपगच्छेद्यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
पर्य्यागते विद्रधौ तु सिद्धिर्नैकान्तिकी स्मृता ।
प्रत्याख्याय तु वुर्व्वीत मज्जजातं तु विद्रधिं ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां कुर्य्याद्रक्तावसेचनं ।
विद्रध्युक्तां क्रियां कुर्य्यात्पक्वे वास्थि तु भेदयेत् ॥
निःशल्यमथ विज्ञाय कर्त्तव्यं व्रणशोधनं ॥
धावेत्तिक्तकषायेण तिक्तं सर्पिस्तथा हितं ।
यदि मज्जपरिस्रावो न निवर्त्तेत देहिनः ॥
कुर्य्यात्संशोधनीयानि कषायादीनि बुद्धिमान् ।
प्रियङ्गुधातकीरोध्रकट्फलं तिनिसैन्धवं ॥
एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधिव्रणरोपणं ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथातो विसर्पनाड़ीव्रणरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

साध्याविसर्पास्त्रय आदितो ये न सन्नि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पातक्षतजौ हि साध्यौ। साध्येषु तत्पथ्यगणै र्व्विदध्याद्घृतानि सेकांश्च तथोपदेहान् ॥ मुस्ता शताह्वासुरदारुकुष्ठं वाराहिकुस्तुम्बुरुकृष्ण गन्धाः। वातात्मके चोष्णगणाः प्रयोज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ यत्पञ्चमूलं खलु कण्टकाख्यमल्पं महच्चाप्यथ वल्लिजञ्च। त च्चोपयोज्यं भिषजा प्रदेहे सेके घृते चापि तथैव तैले ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशै वलाः सोत्पलकर्दमाश्च। वस्त्रान्तराः पित्त कृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः। ह्रीवेरलामज्जकचन्दनानि श्रोतोजमुक्तामणि गैरिकाश्च। क्षीरेण पिष्टाः सघृताः सुशीता लेपाः प्रयोज्यास्तनवः सुखाय ॥ प्रपौण्डरी कं मधुकं पयस्या मञ्जिष्ठिका पद्मकचन्दने च। सुगन्धिका चेति सुखाय लेपाः पैत्ते वि सर्पे भिषजा प्रयोज्याः ॥ न्यग्रोधवर्गैः परि षेचनञ्च घृतञ्च कुर्य्यात्स्वरसेन तस्य। शीतैः पयोभिश्च मधूदकैश्च सशर्करैरिक्षुरसैश्च से कान् ॥ घृतस्य गौरीमधुकारविन्दरोध्राम्बु राजादनगैरिकेषु। तथार्षभे पद्मकसारिवासु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

काकोलिमेदाकुमुदोत्पलेषु ॥ सचन्दनायां मधुशर्करायां द्राक्षास्थिरापृश्निशताह्वयासु । कल्कीकृतासूदकमत्र दत्वा न्यग्रोधवर्गस्य तथा स्थिरादेः ॥ गणस्य विल्वादिकपञ्चमूल्याश्च तुर्गुणं क्षीरमथापि तद्वत् । प्रस्थं विपक्वं परिषेचनेन पैत्तीर्निहन्यात्तु विसर्पनाड़ीः ॥ विस्फोटदुष्टव्रणशीर्षरोगान्पाकं तथास्यस्य निहन्ति पानात् । ग्रहार्द्दिते शोषिणि चापि बाले घृतं हि गौर्य्यादिकमेतदिष्टं ॥ अजाश्वगन्धा सरला सकाला सैकैषिका चाप्यथवाजशृङ्गी । गोमूत्रपिष्टो विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्प्पं कफजं स शीघ्रं ॥ कालानुसार्य्यागुरुचोचगुञ्जारास्नावचाशीतशिवेन्द्रपर्ण्यः । पालिन्दिमुञ्जातमहीकदम्बा हिता विसर्प्पेषु कफात्मकेषु ॥ गणस्तु योज्यो वरुणप्रवृत्तः क्रियासु सर्वासु विचक्षणेन । संशोधनं शोणितमोक्षणञ्च श्रेष्ठं विसर्पेषु चिकित्सितं हि ॥ सर्व्वांश्च पक्वान्परिशोध्य धीमान्व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तं । नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषाश्चतस्रः प्रतियत्नसाध्याः ॥ तत्रानिलोत्था

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुपनाच्च पूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्य्य। तिलैरपामार्गफलैश्च पिष्ट्वा ससैन्धवैर्बन्धनमत्र कुर्य्यात्॥ प्रक्षालने चापि सदा व्रणस्य योज्यं महद्यत्खलु पञ्चमूलं। हिंस्रां हरिद्रां कटुकां बलाञ्च गोजिह्विकाञ्चापि सबिल्वमूलां। संहृत्य तैलं विपचेद्व्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च। पित्तात्मिकां प्रागुपनाच्च धीमानुत्कारिकाभिः सपयोघृताभिः॥ निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्तीयष्ट्याह्वकल्कैः परिपूरयेत्तां। प्रक्षालने चापि ससोमनिम्बा निशा प्रयोज्या कुशलेन नित्यं॥ श्यामात्रिभण्डीत्रिफलासु सिद्धं हरिद्रयोरोध्रकटुत्रयोश्च। घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात्॥ नाड़ीं कफोत्थामुपनाच्च सम्यक्कुलत्थसिद्धार्थकशङ्खकिन्वैः। दृष्ट्वातामेष्य गतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारी॥ दद्याद्व्रणे निम्बतिलान्सुपिष्टान् सुराद्रजासैन्धवसम्भयुक्तान्। प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्बजात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः॥ सुवर्चिकासैन्धवचित्रकेषु निकुम्भतालीनलरूपिका

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सु। फलेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्य्यात्समूलेषु हिताय तैलं॥ नाड़ीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य्य निर्हृत्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गं। संशोधयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैस्तिलैस्ततो रोपणमस्य कुर्य्यात्॥ कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गे। क्षत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तासरलाप्रियङ्गू॥ सुगन्धिकामोचरसाहिपुष्पं रोधं विदध्यादपि धातकीञ्च। एतेन शल्यप्रभवा च नाड़ी रोहेद्व्रणो वा सुखमाशु चैव॥

क्षणदुर्बलभीरूणां नाड़ी मर्म्माश्रिता च या।
क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यान्नतु शस्त्रेण बुद्धिमान्॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीं।
सूचीं निदध्याज्ज्वलन्ते तथोन्नम्याशु निर्हरेत्॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढ़ं बन्धं समाचरेत्।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत्॥
क्षाराक्तं मतिमान्वैद्यो यावन्नच्छिद्यते गतिः।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता॥
अर्व्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः ।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणं ॥

या द्विव्रणीयेऽभिहितास्तु वर्त्त्यस्ताः सर्वनाड़ीषु भिषग्विदध्यात् । घोण्टाफलत्वग्लवणानि लाक्षा पूगीफलं वा लवणञ्च पत्रं ॥ स्नुह्यर्कदुग्धेन तु कल्क एष वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीः । विभीतकाम्रास्थिवटप्रबाला हरेणुकाशङ्खिनिवीजमस्य ॥ वाराहिकन्दश्च तथा प्रदेयो नाड़ीषु तैलेन च मिश्रयित्वा ।

धुत्तुरजं मदनकोद्रवजञ्च वीजं
कोशातकीशुकनसामृगभोजनी च ।
अङ्कोठवीजकुसुमं गतिषु प्रयोज्यं
लाक्षोदकाहृतमलासु विकृत्य चूर्णं ॥
चूर्णीकृतैरथ विमिश्रितमेभिरेव
तैलप्रयुक्तमचिरेण गतिं निहन्ति ।
एष्वेव मूत्रसहितेषु विधाय तैलं
तत्साधितं गतिमपोहति सप्तरात्रात् ।
पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तैलं क्षतं गतिमयोहति शीघ्रमेत
त्कन्देषु चामरवरायधसाह्वयेषु ।
भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विड्ङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाड़ीं कफानिलकृतामयचीं व्रणांश्च ॥
स्तन्ये गते विकृतिमाशु भिषक्तु धात्रीं
पीतां घृतं परिणतेऽहनि वामयेत्तु ।
निम्बोदकेन मधुमागधिकायुतेन
वान्तागतेऽहनि च मुद्गरसाशना स्यात् ॥
एवं त्र्यहं चतुरहं षडहं वमेद्वा
सर्पिः पिबेत्त्रिकलया सह संयुतं वा ।
भार्गीं वचामतिविषां सुरदारु पाठां
मुस्तादिकं मधुरसां कटुरोहिणीञ्च ॥
धात्रीं पिबेत्तु पयसः परिशोधनार्थं
मारग्वधादिषु वरं मधुना कषायं ।
सामान्यमेतदुपदिष्टमतोविशेषा
द्दोषान्पयोनिपतितान् शमयेद्यथास्वं ॥
रोगं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्या
द्यद्विद्रधावभिहितं बलिनो विधानं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्यच्यमानपि तन्तु विनोपनाहैः
सम्भोजनेन खलुपाचयितुं यतेत ।
शीघ्रं स्तनोहि मृदुमांसतयोपनद्धः
सर्वं प्रकोथमुपयात्यवदीर्य्यते च ।
पक्वे च दुग्धहरिणीः परिहृत्य माड़ीः
कृष्णाञ्च चूचुकयुगं विदधीत शस्त्रं ॥
आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
धात्र्याः स्तनौ सततमेव च निर्दहीत ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातोऽग्न्यग्निचर्म्मदग्धलगण्डचिकित्सितंव्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वायामेषु भिषग्विदध्याच्छोफ क्रियायां विहितं विधिज्ञः । रक्षेद्बलं चापि नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिबलं नि हन्ति ॥ तैलं पिबेत्सर्पिरथो हयं वा दत्वा वसां वा निहतं विदध्यात् । अपेहिवातादग

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मूलसिद्धं वैद्यश्चतुःस्नेहमयो ह्यं वा ॥ हिं स्राय रोहिण्यष्टताय भार्गी ग्र्योनाकविल्वा गुरुकृष्णगन्धाः । गोजी च पिष्टा सहतालप त्र्या ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ खेदोपना हान्विविधांश्च कुर्य्यात्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् । विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं प्रक्षा ल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥ तिलैः सपञ्चाङ्गु लपत्रमिश्रैः संशोधयेत्सैन्धवसम्प्रयुक्तैः । गुडं व्रणं वाप्युपरोपयेयुस्तैलेन रास्नासरलान्वि तेन ॥ विड़ङ्गयष्टीमधुकाष्टतामिः सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन । जलौकसः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च ॥ का कोलिवर्गस्य च शीतलानि पिबेत्कषायाणि सशर्कराणि । द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनां ॥ मधुकजम्बू र्ज्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवचारयेत । सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दैर्दिह्याद्भीक्ष्णं मुचु कुन्दजैर्वा ॥ विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं धावेत्कषायेण वनस्पतीनां । तिलैः सयष्टी मधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्वि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पक्वं ॥ हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भि
षक् श्लेष्मसमुत्थिते तु । स्विन्नस्य विम्लाप
नमेव कुर्य्यादङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥ वि
कङ्कतारग्वधकाकनन्तीकाकादनीतापसवृक्ष
मूलैः । आलेपयेत्पिण्डफलार्कभार्ग्गीकरञ्ज
कालामदनैश्च विद्वान् ॥ अमर्मजातं शमम
प्रयातमपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य । दहेत्स्थिते
वासृजि सिद्धकर्म्मा सद्यःक्षतोक्तञ्च विधिं विद
ध्यात् ॥ या मांसकन्द्यः कठिना वृहत्यस्ताष्वेष
योज्यश्च विधिर्व्विधिज्ञैः । शस्त्रेण वापाद्य सु
पक्वमाशु प्रक्षालयेत्पथ्यतमैः कषायैः ॥ संशो
धनैस्तञ्च विशोधयेयुः क्षारत्तरैः क्षौद्रघृतप्र
गाढैः । शुद्धे च तैलं त्ववचारणीयं विडङ्गपा
ठारजनीविपक्वं ॥ मेदःसमुत्थे तिलकल्कदि
ग्धं दत्वोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तं । हुताशत
प्तेन मुहुः प्रमृज्याल्लोहेन धीमान्दहनं हिता
य ॥ प्रलिप्य दार्वीमथ लाक्षया वा प्रतप्तया
स्वेदनमस्य कार्य्यं । निपात्य वा शस्त्रमपोह्य
मेदो दहेत्सुपक्वन्त्वथ वा विदार्यं ॥ प्रक्षाल्य
मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैःसुवर्चिकाद्यैर्हरितालमि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्चैः । ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः क्षारोत्तरैरे नमभिप्रशोध्य ॥ तैलं विदध्याद्दधिकरञ्जगुञ्जा वंशाबलेखेक्षुदसूलसिद्धं । जीमूतकैः कोशवती फलैश्च दन्तीद्रवन्तीनिहतासु चैव ॥ सर्पिः क्षतं हन्त्यपचीं प्रदिग्धां द्विधाप्रदत्तं तदुदार वीर्यं । निर्गुण्डिजातीवरिहिष्ठयुक्तं जीमूतकं माक्षिकसैन्धवाढ्यं ॥ अभिप्रतप्तं वमनं प्रगाढं दुष्टापचीषूत्तममादिशन्ति । कैटर्यविम्बीक रवीरसिद्धं तैलं हितं मूर्द्धविरेचनञ्च ॥ श्वा खोटकस्य स्वरसेन सिद्धं तैलं हितं नस्यवि रेचनेषु । मधूकसारश्च हितोऽवपीड़े फलानि शिग्रो खरमञ्जरैर्वा ॥ ग्रन्थीनमर्मप्रभवान पक्वानुदृत्य चाग्निं विदधीत पश्चात् । क्षारेण वापि प्रतिसारयेत्तुसंलिख्य शस्त्रेण यथोपदेशं॥ पार्ष्णिं प्रति द्वादशचाङ्गुलानि भित्वेन्द्रवस्तिं परिवर्ज्य धीमान् । विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो निःक्षिप्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ आ गुल्फकर्णात्सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खल काद्विभज्य । घोणर्जुवेधः सुरराजवस्तेर्हित्वा क्षिमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्य्याद्रेखात्रयं भिषक्।
अङ्गुल्यन्तरितं सव्यगपचीनां निवृत्तये॥
चूर्णस्यकाले प्रचलाककाकगोधाहिकूर्म्मप्रभवां
मसीन्तु। दद्याच्च तैलेन सहेङ्गुदीनां यद्वच्य
ते क्षोपदिनाच्च तैलं॥ विरेचनं धूमसुपाद
दीत भवेच्च नित्यं यवसुङ्गभोजी। कर्कारुकैर्व्वा
रुकनारिकेरपियालपञ्चाङ्गुलबीजचूर्णैः। वा
तार्वुदं क्षीरघृताम्बुसिद्धैरुष्णैः सतैलैरुपनाह
येत्तु। कुर्य्याच्च मुख्यान्युपनाहनानि सिद्धैश्च
मांसैरथवेसवारैः॥ स्वेदं विदध्यात्कुशलस्तु
माद्यैरुष्ट्रेण रक्तं वरुणो हरेच्च। वातघ्नि
र्यूहपयोऽम्लभागैःसिद्धं शताह्वं निवृतं पिबेद्वा॥
स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे काय
विरेचनञ्च। विधृष्य चोडुम्बरशाकगोजीपत्रै
र्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत्॥ श्लक्ष्णीकृतैः सर्जर
सप्रियङ्गुपत्तङ्गरोध्राञ्जनयष्टिकाह्वैः। विस्रा
व्य चारग्वधगोजिसोमाः श्यामा च योज्या
कुशलेन लेपे। श्यामागिरिक्ष्वाञ्जनकीरसेषु
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च। घृतं पिबेत्क्षीत
कसंप्रसिद्धं पित्तार्बुदी तज्जठरी च जन्तुः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुद्धस्य जन्तोः कफजेऽर्वाग्दे तु रक्तोऽवसिक्ते तु ततोऽर्वाग्दं तत्। द्रव्याणि यान्यूर्ध्वमधश्च दोषान्हरन्ति तैः कल्ककृतैः प्रदिह्यात् कपोतपारावतविड्विमिश्रैः सकांस्य नीलैः शुकलाङ्गलाख्यैः। मूलैस्तु काकादनि मूलमिश्रैः क्षारप्रदिग्धैरथ वा प्रदिह्यात्॥ निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मांसप्रगाढैर्हरिमस्तुयुक्तैः। लेपं विदध्यात् कृमयो यथाव मूर्च्छन्ति मूर्च्छन्त्यथ मक्षिकाश्च॥ अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात्। यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीसपट्टैः समावेष्य तदायसैर्वा॥ क्षाराग्निशस्त्राण्यसकृद्विदध्यात्प्राणानहिंसन् भिषगप्रमत्तः। आस्फोत जातीकरवीरपत्रैःकषायमिष्टं व्रणशोधनार्थं॥ शुद्धे च तैलं विदधीत मार्गीविड़ङ्गपटानिम्ब लाविपक्वं। यदृच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः॥ मेदोऽर्वाग्दं स्विन्न मदो विदार्य्य विशोध्य सीव्येद्व्रणमाशु। ततो हरिद्रागृहधूमरोधपतङ्गचूर्णैः समनः शिलालैः॥ व्रणं प्रतिग्राह्य मधुप्रगाढैः क

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रञ्जतैलं विदधीत शुद्धे । सशेषदोषाणि हि
योर्वुऽदानि करोति तान्याशु पुनर्भवन्ति ॥
तस्मादशेषाणि समुद्धरेत्तु हन्युः सशेषाणि
यथाहि वह्निः । संस्वेद्य गण्डं पवनोत्थमादौ
नाड्यानिलघ्नौषधपत्रभङ्गैः ॥ अम्लैः समूत्रै
र्विविधैः पयोभिरुष्णैः सतैलैः पिशितैश्च
विद्वान् । विस्रावयेत्स्विन्नमतन्द्रितश्च शुद्धं
व्रणं चाप्युपनाहयेत्तु ॥ शणातसीमूलकशि
ग्रुकिण्वप्रियालमज्जानुयुतैस्तिलैस्तु । का
लामृताशिग्रुपुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाट
कुष्ठैः ॥ एकैषिकावृक्षकतिल्वकैश्च सुराम्ल
पिष्टैरसकृद्विदिह्यात् ॥ तैलं पिवेच्चामृतव
ल्लिनिम्बहंसाह्वयावृक्षकपिप्पलीभिः । सिद्धं
बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्ड
रोगे ॥ स्वेदोपनाहैः कफसम्भवन्तु संस्वेद्य
विस्रावणमेव कुर्य्यात् । ततोऽजगन्धातिविषा
विशल्याविषाणिकाकुष्ठशुकाह्वयाभिः ॥ प
लाशभस्मोदकपेषिताभिर्दिह्यात्सगुञ्जाभिरशी
तलाभिः । दशार्द्धसङ्ख्यैर्लवणैश्च युक्तं तै
लं पिवेन्मागधिकादिसिद्धं ॥ प्रच्छर्दनं मू

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

र्द्ध विरेचनञ्च धूमश्च वैरेचनिको हितस्तु। माकक्रमोवापि सदाविधेयो वैद्येन माकं गत योः कथञ्चित्॥ कटुत्रिकक्षौद्रयुताः समूला भक्ष्या यवान्नानि रसाश्च मौद्गाः। सशृङ्ग वेराः सपटोलनिम्बा हिताय देया गलगण्ड रोगे॥ मेदःसमुत्थे तु यथोपदिष्टां विध्य सिरां स्निग्धतनोर्नरस्य। श्यामासुधालोह पुरीषदन्तीरसाञ्जनैश्चापि हितः प्रदेहः॥ मूलेण वालोद्य हिताय सारं प्रातः पिवेच्छा लमहीरुहाणां। शस्त्रेण वामाद्य विदार्य चैनं मेदः समुद्धृत्य हिताय सीव्येत्॥ मञ्जाज्य मेदोमधुभिर्हरेद्वा दग्धे च सर्पिर्मधु चाव चार्य्यं। कासीसतुत्थे च ततोऽत्र देये चू र्णीकृते रोचनया समेते। तैलेन चाभ्यज्य हिताय दद्यात्सारोद्भवं गोमयजञ्च भस्म॥ हितञ्च नित्यं त्रिफलाकषायो गाढञ्च बन्धो यवभोजनञ्च॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातो वृद्ध्युपदंशश्लीपदानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अन्त्रवृद्ध्या विना षड्या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहं ॥
अत्यासनं चङ्क्रमणमुपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ त्रैवृतस्निग्धमातुरं ॥
स्विन्नं चैनं यथान्यायं पाययेत विरेचनं ।
कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरं ॥
सक्षीरं वा पिवेन्मासं तैलमेरण्डसम्भवं ।
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ।
निरूहयेन्निरूढञ्च भुक्तवन्तं रसौदनं ॥
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
स्नेहोपनाहौ कुर्य्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ॥
विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाञ्च भिषग्दद्यात्तैलं कल्कञ्च रोपणं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तजायां जलौकोभिःशोणितं निर्हरेद्भिषक्।
पिवेद्विरेचणं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं।
पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च सर्व्वदा॥
वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत्।
पीतदारुकषायञ्च पिवेन्मूत्रेण संयुतं॥
विम्लापनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः।
पक्वायाञ्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते॥
सुमनारुष्कराङ्कोठसप्तपर्णेषु साधितं।
मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत्सुरसादिना॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः।
स्विन्नां चावेष्ट्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवं॥
रक्षेत्फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत्।
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीससैन्धवे॥
बध्नीयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलञ्च दापयेत्।
मनःशिलाललवणैः सिद्धमारुष्करेषु च॥
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत्।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु॥
अथात्र द्विमुखां नाडीं दत्वा विस्रावयेद्भिषक्।
मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत्॥
शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्ज्जयेदन्त्रहेतुकीं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अप्राप्तफलकोशायां वातदृङ्निक्रमो हितः ॥
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेद्दर्भेन्दुवक्त्रया ।
सक्थ्नमार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तां तु वर्जयेत् ॥
त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्ययात् ।
अनेनैव विधानेन दृङ्नी वातकफात्मिके ॥
प्रदहेत्प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ।
गुल्फोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीं ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्वदृङ्निवृत्तये ।
उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥
सिरां विध्येन्मेढ्रमध्ये पातयेद्वा जलौकसः ।
हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थकुपितान् ॥
सद्योऽपहृतदोषस्य रुक्शोफावुपशाम्यतः ।
यदि वा दुर्बलो जन्तुर्नवा प्राप्तं विरेचनं ॥
निरूहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमुत्थितान् ।
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्ववर्षाभूकुष्ठदारुभिः ॥
सरलागुरुरास्नाभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।
निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमसक्तवः ॥
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः सम्प्रलेपयेत् ।
प्रपौण्डरीकपूर्वैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकाञ्जनयष्ट्याह्वसारिवोशीरपद्मकैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलापयेत् ॥
पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्ज्जार्जुनवेतसैः ।
सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं रम्प्रलेपयेत् ॥
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालाश्वकर्णाजकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितं ।
सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत्॥
रजन्यतिविषामुस्तासरलासुरदारुभिः ।
सपत्रपाठापत्तूरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
सुरसारग्वधाद्याश्च क्वाथाभ्यां परिषेचयेत्।
एवं संशोधनालेपसेकशोणितमौक्षणैः ॥
प्रतिकुर्य्यात्क्रियायोगैः प्राक्स्थानोक्तैर्हितैरपि।
नायाति च यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
विदग्धैस्तु सिरास्नायुत्वङ्मांसैः क्षीयते ध्वजः।
शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु वै ॥
तदापोह्य तिलैः सर्पिःक्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ।
करवीरस्यपत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ॥
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यर्कयोरपि ।
सौरष्ट्रीङ्गैरिकं तुत्थं पुष्पकासीससैन्धवं ॥
रोध्रं रसाञ्जनं जार्वीं हरितालं मनःशिलां।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हरेणुकैले च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितं ।
जम्ब्वाम्रसुमनानिम्बश्वेताकाम्बोजिपल्लवाः ॥
शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः ।
क्षीरिणाञ्च त्वचो योज्याः क्वाथे लिप्तलया सह ॥
तेन क्वाथेन नियतं व्रणं प्रक्षालयेद्भिषक् ।
अस्मिन्नेव कषाये तु तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतं ।
एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
सर्जिकातुत्थकासीसं धातकेयञ्च रसाञ्जनं ।
मनःशिलासमैश्चूर्णं व्रणकीटविनाशनं ॥
गुन्द्राद्दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परं ॥
मार्कवस्विफलादन्ती ताम्रचूर्णमयोरजः ।
उपदंशं निहन्त्येष दृष्टमिन्द्राग्निर्यथा ॥
उपदंशह्रयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियां ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलं ॥
उपदंशे विशेषेण दृष्टे भूयस्त्रिदोषजे ।
दुष्टव्रणविधिं कुर्यात्कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
जाम्बौष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भिषक् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्यग्दग्धञ्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धे च रोपणं दद्यात्कल्कं तैलं हितञ्च यत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्ने तु श्लीपदेऽनिलजे भिषक् ॥
कृत्वा गुल्फोपरि सिरां विध्येत्तु चतुरङ्गुले ।
समाप्यायितदेहञ्च वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥
मासमेरण्डजं तैलं पिबेन्मूलेन संयुतं ।
पयसौदनमश्नीयान्नागरक्वथितेन च ॥
वैष्टतं चोपयुञ्जीत प्रस्थो दाहस्तथाग्निना।
गुल्फस्याधःसिरां विध्येच्छ्लीपदे पित्तसम्भवे ॥
पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ।
सिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लैष्मिके भिषक्॥
मधुयुक्तानि वाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः ।
पिबेद्वाप्यभयाकल्कं मूलेनान्यतमेन च ।
कटुकामृतां गुडूचीं विडङ्गं दारु चित्रकं ॥
हितं वा लेपने नित्यं भद्रदारु सचित्रकं ॥
विडङ्गमरिचार्कैषु नागरे चित्रकेऽथ वा ।
भद्रदार्वेलुकाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥
तैलं पक्वं पिबेद्वापि यवान्नञ्च हितं सदा ।
पिबेत्सर्षपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥
पूतीकरञ्जपत्राणां रसं वापि यथाबलं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दग्ध्वां मूत्रेण तद्भस्म स्रावयेत्क्षारकल्पवित् ॥
तत्र तद्यात्यतीवाम्लं काकोदुम्बरिकारसं ।
अनेनैव विधानेन पुनर्जीवकजं रसं ॥
प्रयुञ्जीत भिषक्प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ।
केचुकाकन्दनिर्य्यासं लवणं त्वथ पाकिमं ॥
रसं दत्वाथ पूर्वोक्तं पेयमेतद्भिषग्जितं ।
काकादनीं काकजङ्घां दृहतीं कण्टकारिकां ॥
कदम्बपुष्पीं मन्दारीं लम्बां शुकनसां तथा ।
मदनाच्च फलाद्भायं शुकाख्यारसं तथा ॥
एष क्षारस्तु पानीयः श्लीपदं हन्ति सेवितं ।
अपचीं गलगण्डञ्च ग्रहणीदोषमेव च ॥
भक्तस्थानगतं चैव हन्यात्सर्व्वविषाणि च ।
एष्वेव तैलं संसिद्धं नस्याभ्यङ्गेषु पूजितं ॥
एतानेवामयान्हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणां ।
द्रवन्तीं लिष्टतां दन्तीं नीलीं श्यामां तथैव च ॥
सप्तलां घण्टिनीं चैव दग्ध्वा मूत्रेण गालयेत् ।
दद्याच्च लिप्तलाङ्गायमेष क्षारस्तु साधितः ॥
अधो गच्छति पीनस्तु पूर्व्वोक्ताश्चाप्याशिषः समाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः क्षुद्ररोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अजाजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।
शुक्तिशुक्तीयवच्चारकल्कैश्चालेपयेद्भिषक् ॥
श्यामालाङ्गलकीपाठाकल्कैर्वापि विचक्षणः ।
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥
अम्बालजीं यवप्रख्यां पनसीं कच्छपी तथा ।
पाषाणगर्द्दभं चैव पूर्व्वं स्वेदेन योजयेत् ॥
मनःशिलातालकुष्ठदारुकल्कैः प्रलेपयेत् ।
परिपाकगतान् भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ॥
विष्टताभिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभं ।
हरिविल्वां गन्धनाम्नीं कच्छां विस्फोटकांस्तथा ॥
पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
रोपयेत् सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥
चिप्यमुष्णाम्बुना सिक्तमुत्क्षत स्रावयेद्भिषक् ।
चक्रतैलेन चाभ्यज्य सर्जचूर्णेन चूर्णयेत् ॥
बन्धेनोपचरेच्चैनमग्र्यं चाग्निना दहेत् ।
मधुरौषधसिद्धेन ततस्तैलेन रोपयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षुनखे विधिरप्येष कार्य्योहि भिषजा भवेत् ।
विदारिकां समभ्यज्य स्विन्नां विश्लाप्यलेपयेत् ॥
नगदन्तिकवर्षाभूबिल्वमूलैः सुपेषितैः ।
व्रणभावगतायां वा कृत्वा संशोधनक्रियां ॥
रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः श्रृतं ।
प्रच्छानैर्वाजलौकोभिः स्रावयाऽपक्वा विदारिका ॥
अजकर्णैः सपालाशैर्मूलकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वां विदार्य्य शस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयोः ॥
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ।
बद्ध्वा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ॥
व्रणं प्रक्षालयेच्छ्वास्ततस्तां रोपयेत्पुनः ।
मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदं ॥
कच्छूं विचर्चिकां पामां कुष्ठवत् समुपाचरेत् ।
लेपश्च शस्यते सिक्थशाताह्वगौरसर्षपैः ॥
वचादार्वीसर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजं ।
सारतैलमथाभ्यङ्गे कुर्वीत कटुकैः श्रृतं ॥
पादद्दार्य्यां सिरांविद्ध्वा स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ।
मधूच्छिष्टवसामज्जसर्ज्जचूर्णघृतैः कृतः ॥
यवाह्वगौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते ।
पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं ह्यलसे हितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कल्कीकृतैर्निम्बतिलकासीसालैः ससैन्धवैः ।
लाक्षारसोऽभया वापि कार्य्यं स्याद्रक्तमोक्षणं ॥
सिद्धं रसे कण्टकार्य्यास्तैलं वा सार्षपं हितं ।
कासीसरोचणशिलाचूर्णैर्वा प्रतिसारणं ॥
उद्धृत्य दग्ध्वा स्नेहेन जयेत्कदरसंज्ञकं ।
इन्द्रलुप्ते सिरां मूर्ध्नि स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ॥
कल्कैः समरिचैर्दिह्याच्छलाकासीसतुत्थकैः ।
कुटन्नटादारुकल्कैर्लेपनं वा प्रशस्यते ॥
प्रच्छयित्वावगाढं वा गुञ्जाकल्कैर्मुञ्जर्मुञ्जः ।
लेपयेदुपशान्त्यर्थं कुर्य्याद्वापि रसायनं ॥
मालतीकरवीराग्निनक्तमालविपाचितं ।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परं ॥
अरुंषिकां हृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा ।
दिह्यात् सैन्धवयुक्तेन वाजिविष्ठारसेन तु ॥
हरितालनिशानिम्बकल्कैर्वा सपटोलजैः ॥
यष्टीनीलोत्पलैरण्डमार्कवैर्वा प्रलेपयेत् ।
सिरां दारुणके विद्ध्वा स्निग्धस्विन्नस्य मूर्द्धनि ॥
अवपीडं शिरोवस्तिमभ्यङ्गञ्च प्रयोजयेत् ।
क्षालने कोद्रवतृणक्षारतोयं प्रशस्यते ॥
उपरिष्टात्प्रवक्ष्यामि विधिं पलितनाशनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता ॥
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रियावा सम्प्रयुज्यते ।
जतूमणिं समुत्कृत्य मशकं तिलकालकं ॥
क्षारेण प्रदहेद्युक्त्या वह्निना वा शनैः शनैः ।
न्यङ्के व्यङ्गे सिरामोक्षो नीलिकायाञ्च शस्यते ॥
यथान्यायं यथाभ्यासं लालाद्यर्दिसिराव्यधः ।
घृष्ट्वा दिह्यात्त्वचं पिष्ट्वा क्षीरिणां क्षीरसंयुतां ॥
बलातिबलयष्ट्याह्वरजनीर्वा प्रलेपनं ।
पयस्यागुरुकालीयलेपनं वा सगैरिकं ॥
क्षौद्राज्ययुक्तया लिम्पेद्दंष्ट्रया शूकरस्य च ।
कपित्थराजादनयोः कल्कं वा हितमुच्यते ॥
यौवने डिडकास्वेष विशेषाच्छर्दनं हितं ।
लेपनञ्च वचारोध्रसैन्धवैः सर्षपान्वितैः ॥
कुस्तुम्बुरुवचालोध्रकुष्ठैर्वा लेपनं हितं ।
पद्मिनीकण्टके रोगेच्छर्दयेन्निम्बवारिणा ॥
तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पानं प्रदापयेत् ।
निम्बारग्वधयोः क्वाथो हित उत्सादने भवेत् ॥
परिषेकं घृताभ्यक्तां सुस्निग्धामुपनाहयेत् ।
विरावं पञ्चरावं वा वातघ्नैः श्लक्ष्णादिभिः ॥
ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म चानयेत् पीडयेन्मणिं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized

प्रविष्टे च मणौ चर्म्म स्वेदयेदुपनाहनैः ॥
दद्याद्वातहरान्वस्तीन्स्निग्धान्यन्नानिभोजयेत्।
वपाटिकां जयेदेवं यथादोषं चिकित्सकं ॥
निरुद्धप्रकाशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीं।
दारवीं वा जतुक्तां घृताभ्यक्तां प्रवेशयेत् ॥
परिषेके वसामज्ज शिशुमारवराहयोः।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतं ॥
अहात्यहात् स्थूलतरांसम्यग्नाडीं प्रवेशयेत्।
स्रोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत्।
सन्निरुद्धगुदं रोगं वल्मीकं वह्निरोहिणीं ॥
परित्याज्य यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत्।
विसर्पोक्तेन विधिना साधयेदग्निरोहिणीं ॥
संनिरुद्धगुदे योज्या निरुद्धप्रकाशक्रिया।
शस्त्रेणोत्कृत्यवल्मीकंक्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत्॥
विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत्।
वल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिदुष्टमसंज्ञं ॥
तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक्।
कुलत्थिकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च ॥
आरेवतस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्यामामूलैः सपललैः शक्तुभिश्चैः प्रलेपयेत् ॥
स्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ।
पक्वं वा तद्विजानीयाद्गतोः सर्व्वा यथाक्रमं ॥
अभिन्नाय ततश्छित्त्वा प्रदहेन्मतिमान्भिषक् ।
संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान्भिषक् ।
सुमना ग्रन्थयश्चैव मल्लातकमनःशिले ॥
कालानुसारी क्षुद्रैला चन्दनागुरुणी तथा ।
एतैः सिद्धं निम्बतैलं वल्मीके रोपणं हितं ॥
पाणिपादोपरिष्टात्तु च्छिद्रैर्बभ्रुभिराचितं ।
वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥
धात्र्याः स्वन्यं शोधयित्वा वाले साध्याहिपूतना।
पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितं ॥
पीतं घृतं नाशयति क्षुद्रां सर्व्वाहिपूतनां ।
त्रिफलाकोलखदिरकषायं व्रणरोपणं ॥
कासीसरोचनातुत्थहरितालरसाञ्जनैः ।
लेपोऽम्लपिष्टो वदरीत्वग्वा सैन्धवसंयुता ॥
कपालतुत्थजं चूर्णं चूर्णकाले प्रयोजयेत् ।
चिकित्सन्मुष्ककक्षुद्रान्सर्व्वाहिपूतनपानवत् ॥
गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Harid

कारयेन्नोष्णावन्यं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥
विनिर्गमार्थं वायोश्च स्वेदयेच्च मुहुर्मुहुः ।
क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिकां चाम्लवर्जितां ॥
ततस्तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसंयुतं ।
गुदभ्रंशमिदं कृच्छ्रं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः शूकरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संलिख्य सर्षपीं सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत् ।
कषायेष्वेव तैलञ्च कुर्वीत व्रणरोपणं ॥
अष्टौलिकाञ्जलौकोभिर्ग्राहयेत्कुशलोभिषक् ।
तथाचानुपशाम्यन्तीं कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥
स्वेदयेद्ग्रथितं शस्त्रनाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च स्निग्धैरुपनाहयेत् ॥
कुम्भीकां पाकमापन्नां भिन्द्याच्छुद्धांतुरोपयेत् ।
तैलेन त्रिफलालोध्रतिन्दुकाम्रातकेन तु ॥
ग्राहयित्वा जलौकोभिरलजीं सेचयेत्ततः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कषायैस्तेषु सिद्धञ्च तैलं रोपणमिष्यते ॥
बलातैलेन कोष्णेन मृदितं परिषेचयेत् ।
मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ॥
संमूढपिडकां क्षिप्रं जलौकोभिरुपाचरेत् ।
भित्त्वा पर्य्यागतां चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
अवमन्थे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते ।
धवाश्वकर्णपत्तङ्गसल्लकीतिन्दुकोद्भतं ॥
क्रियां पुष्करिकायान्तु शीतां सर्व्वां प्रयोजयेत्।
जलौकोभिर्हरेच्चास्रक्सर्पिषा चावसेचयेत् ॥
सर्षपहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ।
क्षीरेक्षूरससर्पिर्भिः सेचयेच्च सुशीतलैः ॥
पिडकामुत्तमाख्याञ्च वडिशेनोद्धरेद्भिषक् ।
उद्धृत्य मधुसंयुक्तैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥
रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ।
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धञ्च देयं तैलमनन्तरं ॥
क्रियां कुर्य्याद्भिषक्प्राज्ञस्त्वक्पाकस्यविसर्पवत् ।
रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्व्वुदे ॥
कषायकल्कसर्पींषि तैलं चूर्णं रसक्रिया ।
शोधनं रोपणञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
यथास्वं सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु भोजनं ॥
अर्बुदं मांसपाकञ्च विद्रधिं तिलकालकं ।
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् सम्यक्प्रतिक्रियां ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो मुखरोगाणांचिकित्सितंव्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्य्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥
मतिमानोष्ठकोपे तु शाल्वणं चोपनाहने ।
मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हितं ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसं सुरदारु सगुग्गुलु ।
यष्टीमधुकचूर्णन्तु विदध्यात्प्रतिसारणं ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं जलौकोभिरुपाचरेत् ।
पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्य्यादशेषतः ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
हते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
चूषणं स्वर्जिकाक्षारो यवक्षारो विडं तथा ।
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणं ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनोत्कितः ।

प्रियङ्गुविफलारोध्रं सचौद्रं प्रतिसारणं ॥
एतदोष्ठप्रकोपानां साध्यानां कर्म्म कीर्त्तितं ।
दन्तमूलगतानान्तु रोगानां कर्म वक्ष्यते ॥
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
निःक्वाथ्य विफलामुस्तं गण्डूषः सरसाञ्जनः ॥
प्रियङ्गवश्च मुस्तञ्च विफला च प्रलेपनं ।
नस्यञ्च विफलासिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥
दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणं ।
सपञ्चलवणः क्षारः सचौद्रः प्रतिसारणं ॥
हितः शिरोविरेकश्च नस्यं स्निग्धञ्च भोजनं ।
विस्रावितेदन्तवेष्टे व्रणांस्तु प्रतिसारयेत् ॥
रोध्रपत्तङ्गयष्ट्याह्वलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥
काकोल्यादौ दशक्षीरसिद्धं सर्पिश्च नस्यतः ।
शोषिरे हृतरक्ते तु रोध्रमुस्तरसाञ्जनैः ॥
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ।
सारिवोत्पलयष्ट्याह्वसावरागुरुचन्दनैः ॥
क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिर्नस्ये च पूजितं ।
क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ॥
संशोध्योभयतः कार्य्यं शिरश्चोपकुशे तथा ।

Digitized by eGangotri

काकोडुम्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेदसृक् ॥
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ।
पिप्पलीसर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलं ॥
सुखोदकेन संसृष्टं कवलं चापि धारयेत् ।
घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥
शस्त्रेण दन्तवर्मे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।
कृमिदन्तकवच्चापि विधिः कार्य्यो विजानता ॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः ॥
क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्त्तितः ।
पटोलनिम्बफलानिम्बकषायश्चात्र भावने ॥
हितः शिरोविरेकश्च धूमो चैरेचनश्च यः ।
सामान्यं कर्म नाडीनां विशेषं चात्र मे शृणु ॥
यद्दन्तमधिजायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ।
छित्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ॥
शोधयित्वा दहेद्वापि क्षारेण ज्वलनेन वा ।
भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्ध्रुवं ॥
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्धनमस्थि च ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उद्धृतेत्तरे दन्ते सशूले स्थिरबन्धने ॥
रक्तातियोगात्पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्तिहि।
काणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ॥
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ।
धावने जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरं ॥
कषायं जातिमदनकटुकस्वादुकण्टकैः ।
यष्ट्याह्वरोध्रमञ्जिष्ठाखदिरैश्चापि यत्कृतं ॥
तैलं मंशोधनं तद्धि हन्याद्दन्तगतां गतिं ।
कीर्त्तिता दन्तमूले तु क्रिया दन्तेषु वक्ष्यते ॥
स्नेहानां कवलाःकोष्णाःसर्पिषस्तैलतस्य वा ।
निर्यूयाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥
स्नैहिकञ्च हितो धूमो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनं।
रसो रसयवाग्व्यञ्च क्षीरं सन्तानिका घृतं ।
शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥
अहिंसन्दन्तमूलानि शर्कराञ्चोद्धरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्ताः प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रिया वापि कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका क्षक्षतमा तलाघेषा क्रिया हिता॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकं ।
तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥

भद्रदार्व्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
चलमुद्धृत्य च स्थानं विदध्येच्छुषिरस्य च ॥
ततो विदारीयष्ट्याह्वशटङ्गाटकसेरुकैः ।
तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥
हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्य्याच्चार्हितवत्क्रियां ।
फलान्यम्लानि घृताम्बु रूपान्नं दन्तधावनं ॥
तथातिकठिनान्भक्ष्यान्दन्तरोगी विवर्जयेत् ।
साध्यानां दन्तरोगाणां चिकित्सितमुदीरितं ॥
जिह्वागतानां साध्यानां कर्म्म वक्ष्यामि सिद्धये ।
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितं ॥
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्य्यं भिषजा भवेत् ।
पित्तजेषु विदृष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ॥
प्रतिसारणगण्डूषं नस्यञ्च सघृतं हितं ।
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ।
गृह्णीयात्कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥
पटोलनिम्बवार्त्ताकुक्षारयूषैश्च भोजयेत् ।
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत् ।
जिह्वागतानां कर्म्मोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकां ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थितां ॥
नोत्कृष्टञ्चैव हीनञ्च विभागं छेदयेद्भिषक् ।
अत्यादानात्स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ॥
हीनच्छेदाच्च वेच्छोफो लालानिद्राभ्रमस्तमः ।
तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ॥
गलशुण्डीन्तु संच्छिद्य कुर्यात्प्राग्भिमं क्रमं ।
मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुठन्नटैः ॥
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ।
वचामतिविषां पाठां राम्नां कटुकरोहिणीं ॥
निःक्वाथ्य पिचुमन्दञ्च कवलं तत्र योजयेत् ।
इङ्गुदीकिणिहीदन्तीसरलासुरदारुभिः ॥
पञ्चाङ्गीङ्कारयेत्सिद्धैर्वर्त्तिं गन्धोत्तरां शुभां ।
ततो धूमं पिबेज्जन्तुर्द्विरह्नः कफनाशनं ॥
क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषञ्चाप्यशने हितः ।
तुण्डिकेर्य्यधुषे कूर्म्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ॥
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ।
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनं ॥
स्नेहस्वेदौ तालुशोफे विधिश्चानिलनाशनः ।
कोक्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म वक्ष्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षणं।
छर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्य कर्म च ॥
वातिकीन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत्।
सुखोष्णान्स्नेहगण्डूषान्सारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
पत्तङ्गकर्कराच्चौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत्।
द्राक्षाप्रूषकक्काथौ हितौ च कवलग्रहे ॥
आगारधूमकटुकैः श्लैष्मिकीं प्रतिसारयेत्।
श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवं ॥
नस्यकर्मणि योक्तव्यं तथा कवलधारणे।
पित्तवत्साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवां ॥
विस्राव्य कण्टशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत्।
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥
उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकां।
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत्।
अमर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेज्जलविद्रधिं ॥
वातात्सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥
ततोऽस्मै सर्पिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः।
शालराजादनैरण्डसारङ्गदमधूकजाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मज्जानो गुग्गुलुध्यामसांसोकालानुसारिवाः ।
श्रीसर्जरसशैलेयमधूच्छिष्टानि वाहरेत् ॥
तत्सर्व्वं सुक्षतं चूर्णं स्नेहेनालोड्य युक्तितः ।
दुष्टकट्टन्तं सच्छौद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥
एष सर्व्वसरे धूमः प्रशस्तः स्नैहिको मतः ।
कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वः पित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे विधिं कुर्य्यात्कफापहं ॥
विवेदतिविषां पाठां मुस्तञ्च सुरदारु च ।
रोहिणीं कटुकाख्याञ्च कुटजस्य फलानि च ॥
गवां मूत्रेण मनुजो भागैर्धरणसम्मितैः ।
एस सर्व्वान्कफकृतान्रोगान्योगोऽपकर्षति ॥
क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्वम्लकाञ्जिकैः ।
विदध्यात्कवलान्वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ।
रोगानां मुखजातानां साध्यानां कर्म्म कीर्त्तितं ॥
असाध्या अपि वक्ष्यन्तेरोगा ये यत्र कीर्तिताः ।
ओष्ठप्रकोपा वर्ज्याः स्युमांसरक्तविदोषजाः ॥
दन्तमूलेषु वर्ज्यौ तु विसिङ्गगतिशौषिरौ ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ॥
जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्ब्बुदं तथा ।
स्वरघ्नो बलयो दुन्दो बलासश्च विदारिका ॥
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ।
असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च ।
तेषां चापि क्रियां वैद्यःप्रत्याख्यायसमाचरेत् ॥

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः शोफानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

षड्विधोऽवयवसमुत्थःशोफोऽभिहितोलक्षण
तः।प्रतीकारतश्च सर्व्वसरस्तु पञ्चविधः ॥ तद्य
था ॥ वातपित्तश्लेष्मसन्निपातविषनि मित्तः ॥
तत्रापि तर्पितस्याध्वगमनादतिमात्रमध्यव्ह
रतो वा पिष्टान्नहरितकशाकलवणानि च्री
रस्य वातिमात्रमम्लमुपसेव मानस्य मृत्पक्व
लोष्टकटशर्करानूपौदकमांससेवनादजीर्णिनो
वा ग्राम्यधर्म्मसेवनादिरुद्धाहारसेवनाद्वा त्र्यम्बो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्टरथपदातिसङ्क्षोभणाद्दोषा धातून्प्रदूष्य श्वयथुमापादयन्त्यखिले शरीरे ॥

तत्र वातश्वयथुररुणः कृष्णो वा मृदुरनवस्थितस्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषाः ॥

पित्तश्वयथुः पीतो रक्तो वा शीघ्रानुसार्यो ष्मचोषादयश्चात्र वेदनाविशेषाः ॥

श्लेष्माश्वयथुः पाण्डुः शुक्लोवा स्निग्धः कठिनः शीतो मन्दानुसारी कण्डूादयश्चात्र वेदना विशेषाः ॥

सन्निपातश्वयथुः सर्ववर्णवेदनः ॥

विषनिमित्तस्तु गरोपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात्कोथोदकावगाहनात्सविषसत्वदिग्धचूर्णावचूर्णनाद्वा सविषमूलपुरीषशुक्रस्पृष्टानां तृणकाष्ठादीनां संस्पर्शनात् स तु मृदुः क्षिप्रोत्थानोऽवलम्बी चलो वा दाहपाकप्रायश्च भवति ॥ भवन्ति चात्र ॥

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वंहि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ।
पक्वाशयस्था मध्ये च वर्चःस्थानगतास्त्वधः ॥
कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ।
श्वयथुर्मध्यदेशे यः स कष्टः सर्वगश्च यः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतश्च यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पति ।
श्वासः पिपासा दौर्ब्बल्यं ज्वरश्छर्दिररोचकः॥
हिक्कातीसारकासश्च ध्रुवं सङ्क्षपयन्ति हि ।
सामान्यतो विशेषाच्च तेषां वक्ष्यामि भेषजं ॥

शोफिनः सर्व एव परिहरेयुरम्ललवणदधिगुडवसामयस्तैल घृतपिष्टमयगुरूणि॥

तत्र वातश्वयथौ वैष्टतमैरण्डतैलं वा मासमर्द्धमासं वा पाययेत् । न्यग्रोधादिकषायसिद्धं सर्पिः पित्तश्वयथौ । दारुवधादिसिद्धं श्लेष्मश्वयथौ । सन्निपातश्वयथौ क्षीरपानं द्वादशभिरमृतपानैः प्रतिसंसृष्टं दन्तीप्रतिवापं सर्पिः पाचयित्वा पाययेत् । विषनिमित्ते कल्पेषु प्रतिकारः ॥

अथातः सामान्यचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥

तिल्वकघृतचतुर्थानि यान्युक्तान्युदरेषु तु ततोऽन्यतमसुपयुज्यमानं श्वयथुमपहन्ति । मूत्रवर्त्तिक्रियां वा सेवयेत् । नवायसं वाहरहर्मधुना । विट्टङ्गातिविषाकुटजफलभद्रदारुनागरमरिचचूर्णं वा धरणमुष्णाम्बुना । विकटुक्षारायश्चूर्णानि वा त्रिफलाकषायेण

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मूलं वा तुल्यक्षीरं हरितकीं वा तुल्यगुडा मुपयुञ्जीत। देवदारु मुस्तीं वा गुग्गुलुं वा मूलेन वर्षाभूकषायानुपानं वा तुल्यगुडं शृङ्ग वेरं वा वर्षाभूकषायं मूलकरकं वा सशृङ्ग वेरं पयोऽनुपान महरहर्मासं। व्योषवर्षाभू कषायसिद्धेन वा सर्पिषा मुङ्गोलुम्बान्भक्ष येत्॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकमयूर वर्षाभूसिद्धं वा क्षीरं पिबेत्। महौषधमुर ङ्गीमूलसिद्धं वा। लिकुचकैरण्डमूलश्यामा मूलसिद्धं वा। वर्षाभूशृङ्गवेरसहादेवदारु सिद्धं वा। तथालाबूविभीतकफलकल्कं वा तण्डुलाम्बुना॥

क्षारपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरानुसिद्धेन च मुद्गयूषेणालवणनाल्पस्नेहेन भोजयेद्यवान्नं गोधूमान्नं वा टङ्ककार्कनक्तमालनिम्ब वर्षाभू क्वाथैश्च परिषेकः सर्षपसौवर्चलसैन्धवशार्ङ्ग ष्टाभिश्च प्रदेहः कार्यः। यथादोषञ्च विरे चनास्थापनानि तीक्ष्णान्यजस्रमुपसेवेत स्नेह स्वेदोपनाहांश्च शिराभिश्चाभीक्ष्णं शोणित मवसेचयेदन्यत्रोप द्रवशोफादिति॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवति च अत्र ॥

पिष्टान्नमम्लं लवणानि मद्यं स्वदं दिवा स्वप्नमजाङ्गलञ्च। स्त्रियो घृतं तैलप्रयोगुरूणि शोफं जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥

॥ चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥
तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतं ।
कनिष्ठिकापरीणाहमृजुग्रथितमव्रणं ॥
अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजं ।
अवेक्ष्यर्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत् ॥
कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः ।
निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥
मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षौद्रव्योषनिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥
चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् ।
एकैकं वर्धयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥
दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति ।
वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च ॥
न खादेद्भल्लतालोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे ।
अधास्यपाके स्वासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो मदपीडितः ।
शिरोरुगार्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥
अर्हिती कर्णशूलीच दन्तरोगी च मानवः ।
जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्द्धमेव च ॥
तन्मलापहरं श्लक्ष्णं मृदु स्निग्धं दशाङ्गुलं ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं मुखं ॥
दन्तदार्ढ्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणं ।
क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥
भिल्लोदककषायेण तथैवामलकस्य वा ।
प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन वा ॥
निल्लीकां मुखशोषञ्च पिडकां व्यङ्गमेव च ।
रक्तपित्तकृतान् रोगान्सद्य एव विनाशयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुखं लघू निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा ।
मतं स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भव ॥
दाहकण्डूमलघ्नञ्च दृष्टिक्लेदरुजापहं ।
अक्ष्णोरूर्ध्वावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ॥
न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ।
भुक्तवान् शिरसा स्नातः श्रान्तक्लान्तवाहनैः ॥
रात्रौ जागरितश्चापि नाञ्जयाज्जरित एव च ।
कर्पूरजातिकक्कोलवङ्गकट्वाह्वयैः ॥
सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभं ।
मुखैवशुद्ध्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकं ॥
हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनं ।
प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनं ।
पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनां ॥
कृच्छ्रदुर्बलयार्य्यानां न हितं चाक्षिशोभिणां ।
शिरोगतांस्तथा रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥
केशानां मार्दवं दैर्घ्यं बलत्वं स्निग्धकृष्णतां ।
करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चालनं ॥
सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रतिपूरणं ।
मधुकं क्षीरशुक्लां च सरलं देवदारु च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षुद्रकं पञ्चनामानं समभागानि संहरेत् ।
तेषां कल्ककषाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥
सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्ध्नि तैलं प्रदापयेत् ।
केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ॥
हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ।
अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ॥
धातूनां पुष्टिजननो म्लजावर्णबलप्रदः ।
सेकः श्रमघ्नोऽनिलहृद्बन्धनसन्धिप्रसाधकः ॥
क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ।
सिरामुखैरोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ॥
शरीरबलमाधत्ते युक्तस्नेहो ऽवगाहने ।
तत्र प्रकृतिसात्म्यर्त्तुदेशदोषविकारवित् ॥
तैलं घृतं वा मतिमान्युञ्जीताभ्यङ्गसेकयोः ।
केवलं सामदोषेषु न कथञ्चन योजयेत् ॥
तरुणज्वर्य्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यौ कथञ्चन ।
तथाविरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ॥
पूर्व्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापिवा ।
शेषाणां तद्दहः प्रोक्ता अग्निमाद्यादयोगदाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् ।
शरीरायासजननं कर्म्म व्यायामसंज्ञितं ॥
तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात्समन्ततः ।
शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥
दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ।
श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥
आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ।
न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणं ॥
नच व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् ।
नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥
स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च ।
व्यायामक्षणजावस्य पद्मव्याद्वर्त्तितस्य च ॥
व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ।
वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्य्यात्सुदर्शनं ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनं ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥
व्यायामो हि सदापथ्योबलिनांस्निग्धभोजिनां ।
स च ग्रीष्मे वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
सर्व्वेष्वतुष्वहरहःपुम्भिरात्महितैषिभिः ।
बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।
व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्द्धस्य लक्षणं ॥
वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च ।
समीक्ष्य कुर्य्यात्व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥
क्षयस्तृष्णारुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमक्लमाः ।
कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥
रक्तपित्ती क्षयः शोषी श्वासकासक्षतातुरः ।
भुक्तमान्क्षीणे च क्षीणे भ्रमार्त्तश्च विवर्ज्जयेत् ॥
उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनं ।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परं ॥
सिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनं ।
उद्वर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयं ॥
उत्सादनाद्भवेत्स्थौल्यं विशेषात्कान्तिमद्वपुः ।
प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितं ॥
उद्वर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहं ।
ऊर्ध्वाः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्य्यलाघवे ॥
कण्डूकोठानिलस्वेदमलरोगापहश्च सः ।
तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः सिरामुखविरेचनं ॥
उद्वर्षणन्विष्टकया कण्डूकोठविनाशनं ।
निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृषापहं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनं ।
तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनं ॥
रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनं ।
उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥
शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ।
श्लेष्ममारुतकोपेतु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलं ॥
काममुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् ।
अतिशीताम्बुशीते च श्लेष्ममारुतकोपनं ॥
अत्युष्णभुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनं ।
तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्त्तिषु ॥
आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितं ।
सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनं ॥
स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनं ।
स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनं ॥
रक्षोघ्नमथ चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमं ।
सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनं ॥
मुखालेपाद्दृढं चक्षुःपीनगण्डं तथाननं ।
अव्यङ्गपिडकं कान्तं भवत्यम्बुजसन्निभं ॥
पक्ष्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलं ।
नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चामलतारकं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यशस्यं स्वर्य्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनं ।
देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्ववर्द्धनं ॥
आहारः प्रीणनः सद्योबलकृद्देहधारकः ।
आयूस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहं ।
चक्षुःप्रसादनं दृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥
निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमसुन्निनुत् ।
पादत्वक्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
पादरोगहरं दृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ।
सुखप्रचारमौजस्यं सदापादत्रधारणं ॥
अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत ।
पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चंक्रमणं नृणां ॥
पापोपशमनं केशनखरोमापमार्ज्जनं ।
हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनं ॥
वाणवारं त्वजावर्णतेजोबलविवर्द्धनं ।
पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहं ॥
वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणं ।
वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं श्रङ्गं छत्रधारणं ॥
शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहं ।
श्रमस्खलनदोषघ्नं व्यविरेच प्रशस्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनं ।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणं ॥
आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सुखा ।
अभ्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः ।
अत्यभ्या विपरीतोऽस्माज्जराद्यौर्ब्बल्यकृच्च सः ॥
यत्तु चंक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ।
तदायुर्ब्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनं ॥
श्रमानिलहरं दृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदं ।
सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतं ॥
व्यालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीनपोहति ।
शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥
प्रीतिनिद्राकरं दृष्यं कफवातश्रमापहं ।
संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखं ॥
प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भदाहपक्तिनुत् ।
स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥
सुखं वातं प्रसवेते ग्रीष्मे शरदि मानवः ।
निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥
आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाश्रमाञ्जयेत् ।
दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति ॥
अग्निर्श्रीतकृतस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आमाभिष्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्द्रितां ।
करोति धातुसाम्यञ्च निद्रा काले निषेविता ॥

तलादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा लघूष्णीष च्छत्रोपानत्केन दण्ड पाणिना काले हितमितमधुरपूर्वाभिभाषि णा बन्धुभूतेन भूतानान्तु गुरुवृद्धानुमतेन सुस ह्रायेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं तदपि न रात्रौ न केशास्थिकण्टकाभ्रतुषभस्मोत्कर कपालाङ्गारामेध्यस्थानबलिभूमिषु न विषमे न्द्रकीलचतुष्पथश्वभ्राणामुपरिष्टात् ॥

न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यानृतानिवेदत् । न देवब्राह्मणमित्रपरिवादांश्च न नरेन्द्रद्विष्टोन्म त्तमतितुच्छनीचाचारानुपासीत ॥

वृक्षपर्वतप्रपातविषमवल्मीकदुष्टवाजिकुञ्ज राद्यधिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्रा विदितखलश्वभ्रकूपावतरणानि ॥ भिन्नभ ग्न्यागा श्मशानविजनारण्यवासाग्निसंभ्रमव्या लभुजङ्गकोटसेवाग्रामाघातकलहशस्त्रसन्निपा ताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपभ्रष्टङ्गिसन्निकर्षांश्च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्खादम्बत्यन्तरेणाभि यायात्। न शवमनुयायात्। देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारिणाञ्च छायां नाक्रमेत। नास्तं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यं वीक्षेत। गान्धयन्तीं परशस्त्रं वा चरन्तीं परस्मै न कस्मैचिदाचक्षीत नचोल्कापातेन्द्रधनूंषि। नाग्निं मुखेनोपधमेत्। नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्यात्॥

न वेगान्धारयेत्। न वर्हिर्वेगान् ग्रामनगरदेवतायतनश्मशान चतुष्पथसलिलाशयपथि सन्निकृष्टानुत्सृजन्न प्रकाशं न वायुग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखं॥

न भूमिं विलिखेत्। नासम्भृतमुखः सदसि जृम्भोद्गारश्वासच्छवथूनुत्सृजेत्। न पर्य्यस्तिकावष्टम्भपादप्रसारणानिगुरुसन्निधौकुर्य्यात्॥

न बालकर्णनासास्रोतोदशनविवराण्यभिकुण्णीयात्। न वीजयेत्केशमुखनखरवस्त्रगात्राणि। न गात्रनखवक्त्रवादिवं कुर्य्यात्। न काष्ठलोष्टतृणादीनभिहन्याद्भिन्द्याद्वा॥

न प्रतिवातातपं सेवेत न भुक्तमात्रोऽग्नि

मुपासीत नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाष्ठासन मध्यासीत । न ग्रीवां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेद्भुञ्जीत वा । न प्रतत मीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्करसूक्ष्मचलभ्रा न्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्न जागरणशयनासनचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावन वनलङ्घनप्लवनप्रतरणहास्यभाष्यव्यवायव्याया मादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥

उचितादप्यहितात्क्रमशो चिरमेत् हितम नुचितमप्यासेवेत क्रमशो न चैकान्ततः पाद हीनात् ॥

नावाक्शिराः शयीत न भिन्नपात्रे नाञ्ज लिपुटे नापः पिवेत् । काले हितमितस्निग्ध मधुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमश्नीयात् । ग्रामगणगणिकापणिकशबुशठपतितभोजना नि परिहरेत् । शेषाण्यपि चानिष्टरूपरस गन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवङ्गुणान्यपि वा सम्भूयदत्तानि तान्यपि मक्षिकावालोपहता नि । नाप्रक्षालित पाणिपादो भुञ्जीत मलो द्वारपीडितो न सन्ध्ययोर्नोपाश्रितो नातीत

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कालं हीनमतिमात्रञ्चेति नभुञ्जीतोद्धृतस्नेहं॥
नोदके पश्येदात्मानं न नग्नः प्रविशेज्जलं।
न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाप्यघृतशर्करं॥
नामुद्गयूषं नाच्छौद्रं नोष्णैर्नामलकैर्विना।

अन्यथा कुष्ठवीसर्पादिं जनयेत्। द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभूसाक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादित्राणि न सेवेत। स्रजञ्चलोपानहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्धृतानि धारयेत्। ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्पृशेत्॥

भवन्ति चात्र॥

सुखमात्रं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितं।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः॥
यस्मिन्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाःकुर्वन्तिदेहिनां॥
तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता॥
वर्षासु न पिवेत्तोयं पिवेच्छरदि मात्रया।
वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावदुदकं पिवेत्॥
उष्णे हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलं।
हेमन्ते च वसन्ते च सोष्णरिष्टौ पिवेन्नरः॥
घृतशीतं पीवेत्ग्रीष्मे प्राट्टकाले रसं पिवेत्।
यूषं वर्षति नक्षत्रे प्रपिवेच्छीतलं जलं॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः ।
स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतं ॥
पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं नच वेगान्विधारयेत् ।
अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु सम्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।
कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरीरिते ॥
शस्यते निष्वपि सदा व्यायामो दोषनाशनः ।
भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रकुप्यति ॥
उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्यात्तु तन्मनाः ।
नेच्छेद्रोगभयात्साध्वीः पीडां वा कायमानसीं ॥
अतिस्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
शुक्लकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्डामयक्षयाः ॥
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ।
आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ।
विभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समीयात्प्रमदां नरः ॥
सर्वेष्वृतुषु घर्मेषु पश्चादपश्चाद्व्रजेत्सुधः ।
रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियं तथा ॥
वर्णदुष्टां वयोदुष्टां तथा व्याधिप्रपीडितां ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्वितां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ।
सन्ध्यापर्व्वस्वगम्याञ्च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥
गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्यन्दिनेषु च ।
लज्जासमावहे देशे विष्टतेऽशुद्ध एव च ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धपित्तश्च मानवः ।
वातविण्मूत्रवेगी च पिपासुरतिदुर्ब्बलः ॥
तिर्य्यग्योनावयोनौ च प्राप्तशुक्रविधारणं ।
दुष्टयोनौ विते र्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
रेतसश्चातिमात्रन्तु मूत्रावरणमेव च ।
स्थितावुत्तानशयने विशेषेणैव गर्हितं ॥
क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत ।
रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः ॥
दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्म्मश्च ततो भवेत् ।
लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥
दृष्ट्वाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ।
गर्भिण्यां गर्भपीड़ा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः ॥
हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं बन्ध्यामसंशते ।
देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥
क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः ।
स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः शुक्रक्षयावहः ।
व्याधितस्य रुजा क्षीहा मृत्युर्मूर्च्छा च जायते ।
प्रत्यूषस्यर्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥
तिर्य्यग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च ।
उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥
उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे ।
उत्तानेन भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः ॥
सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितं ।
शुक्रं चोपस्थितं मोहान्न सन्धार्य्यं कथञ्चन ॥
वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां गुणान्वितां ।
अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृतां ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणसंहितः ।
भक्ष्याः सशर्कराः क्षीरं सस्सितं रस एव च ॥
स्नानं सव्यजनं स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो मिश्रकचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पाल्यामयास्तु विस्रावया इत्युक्तं प्राग्विशोधतान् ।
परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पञ्चमः परिलेही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः॥
सौकुमार्य्याद्विरोत्सृष्ट सहसाभिप्रवर्द्धिते ।
कर्णशोफो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ।
गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्वर्षणादपि॥
शोफः पाल्यां भवेच्छ्रावी दाहपाकरुगन्वितः ।
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगदो मतः ॥
बलाद्वायतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
गृहीत्वा सकफं कुर्य्याच्छोफं तद्वर्णवेदनं ॥
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ।
वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः ॥
शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः ।
कफाल्लकृमयः कुर्य्युः सर्षपाभा विकारिणीः ॥
स्राविणीः पिडकाःपाल्यांकण्डूदाहरुगन्विताः ।
कफाल्लकृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः ॥
लिह्यात्सघृष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः।
पाल्यामया ह्यमी घोरा नरस्याप्रतिकारिणः॥
मिथ्याहारविहारस्य पालिं हिंस्युरुपेक्षिताः ।
तस्मादाशु भिषक्तेषु स्नेहादिक्रममाचरेत् ॥
तथाभ्यङ्गपरीषेकप्रदेहाश्चविमोक्षणं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सामान्यतो विशेषाच्च वक्ष्याम्यभ्यञ्जनं प्रति ॥
खरमञ्जरियष्ट्याह्वसैन्धवामरदारुभिः ।
सुपिष्टैः साश्वगन्धैश्च मूलकावल्गुजैः फलैः ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जमधूच्छिष्टानि पाचयेत् ।
सक्षीराण्यथ तैः पालिं प्रदिह्यात्परिपोटके ॥
मञ्जिष्ठातिलयष्ट्याह्वसारिवोत्पलपद्मकैः ।
सरोध्रैः सकदम्बैश्च बलाजम्ब्वाम्रपल्लवैः ॥
सिद्धं धान्याम्लसंयुक्तं तैलमुत्पातनाशनं ।
तालपत्र्यश्वगन्धार्कवाकूचीफलसैन्धवैः ।
तैलं कुलीरगोधाभ्यां वसया सह पाचितं ॥
सरलालाङ्गलीभ्याञ्च हितमुन्मन्थनाशनं ।
तथाश्मन्तकजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचनं ॥
प्रपौण्डरीकमधुकमञ्जिष्ठारजनीद्वयैः ।
चूर्णैरुद्वर्त्तनैः पालीं तैलाक्तामवचूर्णयेत् ॥
लाक्षाविडङ्गकल्केन तैलं पक्त्वावचारयेत् ।
स्विन्नां गोमयपिण्डेन प्रदिह्यात्परिलेहिके ॥
पिष्टैर्व्विडङ्गैरथ वा त्रिवृच्छ्यामार्कसंयुतैः ।
करञ्जेङ्गुदिवीजैर्व्वा कुटजारग्वधायुतैः ॥
सर्व्वैर्व्वा सार्षपं तैलं सिद्धं मरिचसंयुतं ॥
सनिम्बपत्रैरभ्यङ्गे मधूच्छिष्टान्वितं हितं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पालीषु व्याधियुक्तासु तन्वीषु कठिनासु च ॥
पुष्ट्यर्थंमार्दवार्थञ्च कुर्य्यादभ्यञ्जनं हितं ।
लोपाकानूपमज्जानं वसां तैलं नवं घृतं ॥
पचेद्दशगुणं क्षीरमावाप्य मधुरं गणं ।
अपामार्गाश्वगन्धे च तथा लाक्षारसं शुभं ॥
तत्सिद्धं परिपूतञ्च सुनुगुप्तं निधापयेत् ।
तेनाभ्यङ्गात्सदापालिंसुखिन्नामतिमर्दिता॥
एतेन पाल्यो वर्द्धन्ते निरुजो निरुपद्रवाः ।
स्निग्धाः पुष्टाःसमाःस्निग्धाजायन्तेभूषणक्षमाः ॥
नीलोदलं भृङ्गरजोर्जुनत्वक्पिण्डीतकं कृष्ण
मयोरजश्च । वीजोद्भवं साहचरञ्च पुष्पं
पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ एकीकृतं सर्व
मिदं प्रसाय पङ्केन तुल्यं नलिनीभवने ।
संयोज्य पक्वं कलशे निधाय लोहे घटे सम्यनि
सापिधाने ॥ अनेन तैलं विपचेद्विमिश्रं रसेन
भृङ्गविफलाभवेन । आसन्नपाके च परीक्ष्य
णार्थं पवं बलाकामवमाक्षिपेच्च ॥ भवेद्यदा
तद्भ्रमराङ्गनीलं तदा विपक्वं विनिधाय
पात्रं । कृष्णायसे भस्मवस्थितं तदभ्यङ्गयो
गात्पलितानि हन्यात् ॥ सैरीयजभ्वर्जुनका

श्मरीजं पुष्पं तिलान्मार्कवचूतवीजे। पुनर्न
वाकर्दमकण्टकार्य्यौ कासीसपिण्डीतवीजसा
रं॥ फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनञ्च यष्ट्याह्वयं
नीरजसारिवे च। पिष्ट्वाथ सर्व्वं सहमोद
यन्त्या साराम्भसा वीजकसम्भवेन॥ सारा
म्भसः सप्तभिरेव पश्चात्प्रस्थैः समालोड्य दशा
हगुप्तं। लोहे सुपात्रे विनिधाय तैलमक्षो
द्भवं तच्च पचेत्प्रयत्नात्॥ पक्वञ्च लोहेऽभिनवे
निधाय नस्यं विदध्यात्परिशुद्धकायः। अभ्य
ङ्गयोगैश्च नियुज्यमानं भुञ्जीत माषान्कृश
रामथो वा॥ मासोपरिष्टाद्घनकुञ्चिताग्राः
केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः। केशास्तथान्ये
खलतौ भवेयुर्जरा न चैनं सहसाभ्युपैति॥
वलं परं सम्भवतीन्द्रियाणां भवेच्च वक्त्रं वलि
भिर्व्विमुक्तं। नाकामिनेऽनर्थिनि नाकृताय
नैवारये तैलमिदं प्रदेयं॥ लाक्षारोध्रं द्वे
हरिद्रे शिलाले कुष्ठं नागं गैरिकावर्णकाश्च॥
मञ्जिष्ठोग्रा स्यात्सुराष्ट्रोद्भवा च पत्तङ्गो वै
रोचनां चाञ्जनञ्च॥ हेमाङ्गत्वक्पाण्डुपत्रं
वटस्य कालीयं स्यात् पद्मकं पद्ममध्यं। रक्तं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वेतं चन्दनं पारदञ्च काकोल्यादिः क्षीरपिष्टश्च वर्गः ॥ भेदोमज्जासिक्थकङ्कोष्टतञ्च दुग्धं क्वाथः क्षीरिणाञ्च द्रुमाणां। एतत्सर्वं पक्वमेकध्यतस्तु वक्त्राभ्यङ्गे सर्पिरुक्तं प्रधानं॥ हन्याद्व्यङ्गं नीलिकाञ्चातितिक्तां वक्त्रेजाताः स्फोटिकाश्चापि काश्चित्। पद्माकारं निर्व्यलीकञ्च वक्त्रं कुर्य्यादेतत्पीनगण्डं मनोज्ञं॥ राज्ञामेतद्योषितां चापि नित्यं कुर्य्याद्वैद्यस्तत्समानां नृणाञ्च। कुष्ठघ्नं वै सर्पिरेतत् प्रधानं येषां पादे सन्ति वैपादिकाश्च॥ हरीतकीचूर्णमरिष्टपत्रं चूतत्वचं दाडिमपुष्पदन्तं। पत्रञ्च दद्यान्मदयन्तिकाया लेपाङ्गरागो नरदेवयोग्यः॥

॥ षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः क्षीणबलीयं वाजीकरणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

कल्यस्योदग्वयसो वाजीकरणसेविनः।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यायामो न निवारितः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छतां ।
योषित्प्रसङ्गात्क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसां॥
विलासिनामसमर्थवतां रूपयौवनशालिनां ।
नृणाञ्च बहुभार्य्याणांयोगावाजीकरा हिताः॥
सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् ।
नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥
भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।
वाचः श्रोत्रानुगामिन्यस्त्वचः स्पर्शसुखास्तथा ॥
यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ।
गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिराः स्रजः ॥
मनसश्चाप्रतिघातो वाजीकुर्व्वन्ति मानवं ॥
तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ।
द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतं ॥
कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तदपरं स्मृतं ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकं ॥
महता मेढ्ररोगेण मर्म्मच्छेदेन वा पुनः ।
क्लैव्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजं ॥
जन्मप्रभृति यः क्लीवः क्लैव्यं तत्सहजं स्मृतं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधात्ब्रह्मचर्य्यतः ॥
षष्ठं क्लैव्यं मतं तत्तु स्त्रिरशुक्रनिमित्तजं ।
असाध्यं सहजं क्लाव्यं मर्म्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ॥
साध्यानामितरेषान्तु कार्य्या हेतुविपर्य्ययः ।
विधिर्वाजिकरो यस्तु तं प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
तिलमाषविदारीणां शालीनां चूर्णमेव वा ।
पौण्ड्रकेक्षुरसेनार्द्रं मर्दितं सैन्धवान्वितं ॥
वराहमेदसा युक्तां घृतेनोत्कारिकां पचेत् ।
तां भक्षयित्वा पुरुषो गच्छेत्तुप्रमदाशतं ॥
वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानशकृत्तिलान् ।
शिशुमारवसापक्वाः शष्कुल्यस्तैस्तिलैः कृताः ॥
यः खादेत्स पुमान्गच्छेत्स्त्रीणांशतमपूर्ववत् ।
पिप्पलीलवणोपेतं वस्ताण्डं क्षीरसर्पिषा ॥
साधितं भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतं ।
पिप्पलीमाषशालीनां यवगोधूमयोस्तथा ॥
चूर्णभागैस्समैस्तैस्तु घृते पूपालिकां पचेत् ।
तां भक्षयित्वा पीत्वातु शर्करामधुरं पयः ॥
नरश्वटकवद्गच्छेदश वारानिरन्तरं ।
चूर्णं विदार्य्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितं ॥
सर्पिर्म्मधुयुतं लीढ्वा दश स्त्रीरधिगच्छति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितं ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ॥
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
पिप्पलीलवणोपेते वस्त्राण्डे घृतसाधिते ॥
शिशुमारस्य वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशं ।
कुलीरकर्म्मनक्राणामण्डान्येवं तु भक्षयेत् ॥
महिषर्षभवस्तानां पिबेच्छुक्राणि वा नरः ।
अश्वत्थफलमूलत्वक्क्षुद्रासिद्धं पयो नरः ॥
पीत्वा सशर्कराच्चौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
विदारिमूलकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः ॥
उडुम्बरसमं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ।
माषाणां पलमेकन्तु संयुक्तं क्षौद्रसर्पिषा ॥
अवलिह्य पयः पीत्वा तेन वाजीभवेन्नरः ।
क्षीरपक्वांस्तु गोधूमानात्मगुप्ताफलैः सह ॥
शीतान्घृतयुतान्खादेत्ततः पश्चात्पयः पिबेत्।
नक्रमूषिकमण्डूकचटकाण्डकृतं घृतं ॥
पादाभ्यङ्गेन कुरुते बलं भूमिन्तु न स्पृशेत् ।
यावत्स्पृशति नो भूमिं तावच्छक्तिरन्तरं ॥
स्वयंगुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करं ।
धारोष्णेन नरः पीत्वाः पयसा न क्षयं व्रजेत्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावर्य्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना ॥
स्वयंगुप्ताफलैर्युक्तं माषसूपं पिबेन्नरः ।
गुप्ताफलं गोक्षुरकाश्च बीजं तथोच्चटां गो पयसा विपाच्य । खजाहतं शर्करया च युक्तं पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रं ॥ माषान् विदारीमपि सोच्चटाञ्च क्षीरे गवां क्षौद्रघृतो पपन्नां । पीत्वा नरः शर्करया सुयुक्तां कुलिङ्गवद्धृष्यति सर्व्वरात्रं ॥
गृष्टीनां दृढवत्सानां माषपर्णभृतां गवां ।
यत्क्षीरं तत्प्रशंसन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥
क्षीरमांसगणः सर्व्वः काकोल्यादिश्च पूजितः ।
वाजीकरणहेतोर्हि तस्मात्तत्तु प्रयोजयेत् ॥
एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः ।
सेव्या विशुद्धोपचितदेहैः कालाद्यपेक्षया ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथातः सर्वोपघातशमनीयं रसायनं
व्याख्यास्यामः ।

पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनं ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥
शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा ।
उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामिवारणं ॥
शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथ वा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥
तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधु
युक्तं यथाबलं शीततो येनोपयुञ्जीत शीततोयं
चानुपिबेदेवमहरयर्मासं तदेवं मधुयुक्तं भल्ला
तकक्वाथेन वा मधुद्राक्षाक्वाथयुक्तं वा मध्वा
मलकरसाभ्यां वा गुडूचीक्वाथेन वा । एव
मेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णे मुद्गामलक

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात्। एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति कृमीनुपघ्नति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति मासे मासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥

विड़ङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदूत्स्वेद्य विगतकषायं स्विन्नमवतार्य्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रावृषि भस्मराशावन्तर्गृहे चतुरो मासान्निदध्यात् वर्षाभिगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथा बलमुपयुञ्जीत। जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पांशुशय्यायां शयीत तस्य मासादूर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गेभ्यः कृमयोनिःक्रामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेनापहरेत्। द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे दन्तनखरोमाण्यवशीर्य्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते। अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्तमसी चापोह्य सत्वमधितिष्ठति।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अतिनिगाद्यपूर्व्वोत्थादौ गजबलोऽस्यवः पुनर्युवाष्टौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति । तस्यासु तैलमभ्यङ्गार्थे । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे सोशीरं कूपोदकं स्नानार्थे चन्दनमुपलेपनार्थे भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । कार्श्यार्थिनां निष्कलीकृतानामेष एव कल्पः पांसु शय्याभोजनवर्ज्जं। अत्र हि पयसा शृतेन भोक्तव्यं। आश्विषश्च पूर्व्वेण समानाः शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेष्वेतेषामुपयोगः॥

यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पलं वा पयसालोड्य पिबेत्। जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः। एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति। एवं दिवसशतमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति॥ एवमेवातिबलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः। विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन नागबलाचूर्णं मधुना विदारीचूर्णं वा क्षीरेण शतावरीमप्येवं पूर्व्वेणान्यत्समानमाश्विषश्च समाः॥ एतास्त्वौषधयो बलकामानां शोणितक्षयितां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमासं मधुयुक्तां पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयसर्पिरोदन इत्याहारः। अतिषेधोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयतां॥ एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्ण्य घृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्साद्य मधुयुतमुपयुञ्जीत सायमातरेकैकालं वा जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः। एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति। जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः॥

चक्षुःकामः प्राणकामो वा वीजकसारान्निमन्यमूलं निःक्वाथ्य मासमक्षं साधयेत् तस्मिन्सिध्यति चिलकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं ततः स्विन्नमवतार्य सहस्रसम्मातामिक्षुतं कृत्वा शीतिभूतं मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथाबलं लवणं परिहरन्भक्षयेत् जीर्णे भृङ्गामलकयूषेणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पयसा वा मासमयमेवमाभ्यांप्रयोगाभ्यांचक्षुःसौमनस्यवद्भवत्यनल्पलोबलवांस्त्रीषुचाक्षयोवर्षशतायुर्भवतीति॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवति चात्र ॥

पयसा सह सिद्धानि नरः सनक्तलानि यः ।
भक्षयेत्पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्य्यते ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

मेधायुःकामः श्वेतावल्गुजफलान्यातपय रिशुष्काण्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन. सह समालोड्य स्नेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात् सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य यथा बलं पिण्डं प्रयच्छेदनुदिते सूर्य्ये उष्णोदकं चानुपिबेत् ॥ भल्लातकविधानवच्छागारप्रवेशो जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयादेवं षण्मासानुप

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युज्य विगतप्राश्ना बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगी वर्षशतायुर्भवति ॥ कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा क्षणाया गोर्मूत्रेण लोड्यार्द्रपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सवितरि पाययेत परार्द्धे चालवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ॥ एष एवोपयोगश्चित्रमूलानां रजन्याश्चित्रकमूले विशेषो द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ॥

हृतदोष एव प्रतिसंसृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिघृतं कृत्वा यथाबलं पयसा लोड्य पिबेत्पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णायां यवान्नं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन्मासान्पयोऽनुपानं जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवमुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रादूर्ध्वं पयःसर्पिरिति चो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पयुञ्जीत ॥ बिल्वमात्रं पिण्डं वा पयसा लोड्य पिबेद्देवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्ष शतायुर्भवति ॥

हृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंस्कृत भक्तोब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्मताभि ज्ञतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णौषश्चा पराह्णे यवागूमलवणां पिबेत् क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत। एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति। द्वितीयं सप्तरा त्रमुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति। नष्ट ञ्चास्य प्रादुर्भवति। तृतीयं सप्तरात्रमुप युज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति। एव मेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मू र्त्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति सर्व्वाश्चैनं श्रुतयः उपतिष्ठन्ति। श्रुतधरः पञ्चवर्षश तायुर्भवति ॥

ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थं विडङ्ग तण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचानिष्टतयोर्द्वा दशहरीतक्यामलकविभीतकानि श्लक्ष्णपिष्टा न्यावाप्यैकध्यं साधयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात्।

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ॥ एतेनोर्ध्वमधस्तिर्य्यक्कृमयो निःक्रामन्ति । अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करकर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति ॥

हृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिर्जुतं पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहार एवमेनद्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विभ्रियते द्विरभ्यासात्स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छ्रुतमादत्ते चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले इतरस्या वचाया निःक्षाय्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्वेणाग्निषश्च ॥

वचाशतपाकवां सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्च वर्षशतायुर्भवति गलगण्डापचीस्त्रीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अथायुःकामीयं व्याख्यास्यामः ॥

मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदं ।
विल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु जुहुयाद्वारान्सहस्रशः ॥
श्रीवृक्षेन नरः काल्ये सप्तवर्णं दिने दिने ।
सर्पिर्मधुयुतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परं ॥
त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलक्वाथं दिने दिने ।
प्राश्नीयात्पयसा सार्द्धं स्नात्वाऽऽर्द्रवासमाहितः॥
दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ।
जुहुयाद्विधानां क्वाथन्तु मधुलाजैश्च संयुतं ॥
अमोघं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतं ।
सुवर्णपद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ॥
गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् ।
नीलोत्पलदलक्वाथो गव्येन पयसा हृतः ॥
सप्तवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः ।
गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकं ॥
पीतं शतसहस्राभिजुहुतं यक्तरथं स्मृतं ।
वचाघृतसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयं ॥
मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनं ।
वासामूलतुलाक्वाथे तैलमावाप्य साधितं ॥
जुहुयाद्यः सहस्रमग्नीयान्मेध्यमायुष्यमुच्यते ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

यावकांस्तावकान्मुद्गेदभिभूययवांस्तथा ॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिग्रुचरणवङ्गवेत्।
मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयं ॥
प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात्।
घृतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने ॥
सक्षौद्रं सुवर्णञ्च नरेन्द्रं स्थापयेद्वपुः।
गोचन्दनामोहनिकामधुकं माक्षिकं मधु ॥
सुवर्णमिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता।
पद्मनीलोत्पलक्वाथे यष्टीमधुकसंयुते।
सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ॥
पयश्चानुपिबेत्सिद्धं तेषामेव समुद्भवे।
अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च ॥
यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने।
शप्तिता तत्र सर्वत्र गायत्री विपदो भवेत् ॥
पाप्मानं नाशयन्त्येता दद्युश्चौषधयः श्रियं।
कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमं ॥
सततोध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनं।
तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥
आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधारणं।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वभावव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।

ब्रह्मादयोऽसृजन्पूर्वमसृतं सोमसंज्ञितं ।
जरामृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थानना माकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।

तद्यथा ॥

अंशुमान्मृञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः ।
दूर्वासोमः कनीयांश्च श्वेताख्यः कनकप्रभः ॥
प्रतानवांस्तालपत्रः करवीरोंऽशवानपि ।
स्वयम्प्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृतः ॥
गायत्र्यस्त्वैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ।
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते ।
एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः शुभैः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ।
सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥

अतोऽन्यतमं सोममुपयुयुक्षुः सर्वोपकरणपरिचारकोपेतः प्रशस्तदेशे निष्टतमागारं कारयित्वा हृतदोषः प्रतिसंसृष्टभक्तः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अंशुमन्तमादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिजुहुतं चान्तरागारे कृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णस्रुचा विदार्य्य पयोगृह्णीयात्सौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्रं ततः सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्तत उपस्पृश्य शेषमप्स्ववसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥

रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ।
आसीत तिष्ठेत्क्रामेच्च न कथञ्चन संविशेत् ॥

सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कृतशय्यायां कृष्णाजिनोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयीत तृषितोवा शीतोदकमात्रां पिबेत् ततः प्रातरुत्थायोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां स्पृष्ट्वा तथैवासीत । तस्य जीर्णे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सोमे छर्दिरुपपद्यते ततः शोणिताक्तं कृमि व्यामिश्रं छर्दितवतः सायं शृतशीतं क्षीरं वितरेत्। ततस्तृतीयेऽहनि कृमिव्यामिश्रमति सार्य्यते स तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिर्भि विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति ततः सायं स्नातस्य पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत्। क्षौमवस्त्रास्तृता यां चैनं शय्यायां शाययेत ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथु रुत्पद्यते। ततः सर्व्वाङ्गेभ्यः कृमयो निक्रामन्ति तदहश्च शय्यायां पांशुभिरवकी र्य्यमाणः शयीत। ततः सायं पूर्व्ववदेव क्षीरं वितरेत्। एवं पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयोर्वर्त्तेत केवलमुभयकालमस्मै क्षीरं वितरेत्ततः सप्त मेऽहनि निर्मांसस्त्वगस्थिभूतः केवलं सोमप रिग्रहा देवोच्छ्वसिति। तदहश्च क्षीरेण सुखोष्णेन परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलि प्तदेहं पयः पाययेत्। ततोऽष्टमेऽहनि प्रात रेव क्षीरपरिषिक्तं चन्दनप्रदिग्धगात्रं पयः पायित्वा पांशुशय्यां समुत्सृज्य क्षौमास्तृता यां शाययेत्ततो मामंमाप्याय्यते त्वक्चावद लति। दन्तनखरोमाणि चास्य पतन्ति।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तस्य नवमदिवसात्प्रभृत्यणुतैलाभ्याङ्गः सोम वल्ककषायपरिषेकः। ततो दशमेऽह्न्येत देव वितरेत् ततोऽस्य त्वक्स्थिरतामुपैति। एवमेकादशद्वादशयोर्वर्त्तेत। तत त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककषायपरिषेकः। एवमा षोड़शाद्वर्त्तेत ततः सप्तदशाष्टादशयोर्दिवस योर्दशना जायन्ते शिखरिणः स्निग्धवज्रवैदू र्य्यस्फटिकनिकाशाः समाः स्थिराः सन्धि षावः। तदा प्रभृति चानैः शालितण्डुलैः क्षीरयवागूमुपसेवेत यावत् पञ्चविंशतिरि ति। ततोऽस्मै दद्याच्छाल्योदनं मृदूभयकालं पयसा ततोऽस्य नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपक तरुणादित्यप्रकाशाः स्थिराः स्निग्धा लक्षण सम्पन्नाः केशाश्च जायन्ते त्वक्च नीलोत्पला तसीपुष्पवैदूर्यप्रकाशा। ऊर्द्ध्वञ्च सामात्के शान्वा पयेद्वापयित्वा क्षीरचन्दनलक्षणनिल कल्कैः शिरः प्रदिह्यात् पयसा वास्नापयेत्॥

ततोऽस्यानन्तरं सप्तरात्रात्केशा जायन्ते भमराञ्जननिभाः कुञ्चिताः स्निग्धास्तत स्त्रिरात्रात्प्रथमपरिसरान्निःक्रम्य मज्जं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थित्वा पुनरेवान्तःप्रविशेत्। ततोऽस्य बला तैलमभ्यङ्गार्थेऽवचार्य्यं। यवपिष्टमुद्वर्त्तनार्थे। सुखोष्णञ्च पयः परिषेकार्थे। अजकर्ण कषायमुत्सादनार्थे। सोशीरं कूपोदकं स्नानार्थे चन्दनमनुलेपार्थे। आमलकरसविभिश्राश्य यूषरूपविकल्पाः। क्षीरमधुकसिद्धञ्च क्षणतिलमवचारणार्थे। एवं दशरात्रं ततोऽन्यद्दशरात्रं द्वितीये परिसरे वर्त्तेत। ततस्तृतीये परिसरे स्थिरी कुर्वन्नात्मानमन्यद्दशरात्रमासीत। किञ्चिदात पपवनान् वा सेवेत पुनश्चान्तःप्रविशेत्। नचात्मानमादर्शेषु वा निरीक्षेत रूपग्राहित्वात् ततोऽन्यद्दशरात्रं क्रोधादीन् परिहरेदेवं सर्वेषामुपयोगः। विशेषतस्तु वल्लीप्रतानच्छुपाद्यः सोमा भक्षयितव्याः। तेषान्तु प्रमाण मर्द्धचतुर्थमुष्टयः॥

अंशवन्तं सौवर्णे पात्रेऽभिषुणुयात्। चन्द्रमसं राजते चोपयुज्याष्टगुणमैश्वर्य्यमवाप्येशानदेवमनुप्रविशति। शेषांस्तु ताम्रमृन्मये वा रोहिते वा चर्म्मणि विततेऽद्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

वर्जं विभिर्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः। तत चतुर्थे मासे पौर्णमास्यां शुचौ देशे ब्राह्मणानर्चयित्वा कृतमङ्गलो निःक्रम्य यथोक्तं व्रजेदिति ॥

ओषधीनां पतिं सोममुपयुज्य विचक्षणः।
दशवर्षसहस्राणि नवान्धारयते तनुं ॥
नाग्निने तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च।
तस्यालमायुःक्षपणे समर्थास्च भवन्ति हि ॥
भद्राणां षष्टिवर्षाणां प्रस्रुतानामनेकधा।
कुञ्जराणां सहस्रस्य बलं समधिगच्छति ॥
क्षीरोदं शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरूनपि।
यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहतागतिः ॥
कन्दर्प इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापरः।
प्रह्लादयति भूतानां मनांसि स महाद्युतिः ॥
साङ्गोपाङ्गांस्च निखिलान्वेदान्विन्दति तत्त्वतः।
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिलं जगत् ॥
सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दशपञ्च च।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
एकैक जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा।
शुक्लस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत्पञ्चदशच्छदः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षीर्यते पलमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥
अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवान्नृजतप्रभः ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवाल्लशुनच्छदः ॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्व्वदा ।
गरुडाहृतनामा च श्वेताङ्गश्चापि पाण्डुरौ ॥
सर्पनिर्म्मोकसदृशौ तौ दृक्षग्रावलम्बिनौ ।
तथान्यैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्च दशच्छदाः ।
क्षीरकन्दलतावन्तं पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः ॥
हिमवत्यर्व्वुदे मध्ये महेन्द्रमलये तथा ।
श्रीपर्व्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ह्रदे तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रदृष्टा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ॥
हठवत्प्लवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु वाप्यस्ति मुञ्जवानंशुमानपि ॥
काश्मीरेषु सरोदिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसं ॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पांक्तो जागतः शाङ्करस्तथा ॥
अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

न तान्पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः॥
भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा ।

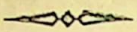

॥ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो निवृत्तसन्तापीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।

यथानिवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः ।
तथौषधीरिमाः प्राप्य मोदन्ते भुवि मानवाः ॥

अथ सप्त पुरुषा रसायनं नोपयुञ्जीरन्। तद्यथा। अनात्मवानलसो दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृद्वैद्यजापमानी चेति। सप्तभिरेव कारणैर्न सम्पद्यते। अज्ञानादनारम्भादस्थिरचित्तत्वाद्दारिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषधलाभाच्चेति ॥

अथौषधीर्व्याख्यास्यामः । श्वेतकापोती कृष्णकापोती गोनसी वाराही कन्या छत्रा तिच्छत्रा करेणुरजा चक्रका आदित्यपर्णिनी

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ब्रह्मसुवर्च्चला श्रावणी महाश्रावणी गोलोमी चाजलोमी महावेगवती चेत्यष्टादश सोमसम वीर्य्या महौषधयो व्याख्याताः ॥ तासां सोमवक्क्रियाशीःस्तुतयः शास्त्रेऽभिहितास्तासामागारेऽभिहुतानां याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरकुडवं सकृदेवोपयुञ्जीत ॥

यास्त्वक्षीरा मूलवत्यस्तासां प्रदेशिनीप्रमाणानि त्रीणि काण्डानि प्रमाणमुपयोगे। श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या गोनस्य जगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य परिस्रावितमभिहुतञ्च सकृदेवोपभुञ्जीत। चक्रकायाः पयःसकृदेव। ब्रह्मसुवर्च्चला सप्तरात्रमुपयोक्तव्या ॥

भक्ष्यकल्पेन शेषाणां पञ्च पलानि क्षीराढकक्वथितानि प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य्य परिस्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत। सोमवदाहारविहारौ व्याख्यातौ केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्थे शेषं सोमवदानिर्गमादिति ॥

भवन्ति चात्र ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनं ।
कुर्य्युरेताः क्रमेणैव द्विसाहस्रायुषं नरं ॥
अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रक्चन्दनाम्बरः ।
चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्यब्बुददुर्गसे ॥
व्रजन्ति पक्षिणो येन जललब्धाश्च तोयदाः ।
गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥
अथ वक्ष्यामि विज्ञानमौषधीनां पृथक् पृथक् ।
मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी ॥
पञ्चारत्निप्रमाणा वा विज्ञेयाजगरी बुधैः ।
निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्यङ्गुलसम्मिता ॥
सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ।
द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलां ॥
द्यरत्निमात्रां जानीयात्गोनसीं गोनसाकृतिं ।
सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनाक्षुरसोमपमां ॥
एवं रूपरसाच्चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ।
कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ॥
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ।
कृत्तातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥
जराम्रत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते
कान्तर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्घ्रिरुहोपमः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी ।
करेणुः सुवज्रक्षीरा कन्देन गजरूपिणी ॥
हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥
अजास्तनाभकन्दातु सक्षीरा क्षुपरूपिणी ।
अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥
श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समां क्षुपां ।
चक्रकामाषधीं विद्याज्जराम्रत्युनिवारिणीं ॥
मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ।
आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी ॥
कनकाभा जलान्तेषु सर्व्वतः परिसर्पति ।
सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥
अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः ।
पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः ।
आवणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी ।
आवणी पाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा ॥
गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे ।
हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः ॥
अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्व्वरूपतः ।
वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्म्मोकसन्निभा ॥
एषा वेगवती नाम जायते क्ष्मभृदुच्चये ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सप्तादौ सर्वरूपिण्यो याह्यौषध्यः प्रकीर्त्तिताः॥
तासामुद्धरणं कार्य्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा।
महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि॥
तपसा तेजसा वापि प्रणाम्यध्वं शिवाय वै।
मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्व्वानर्थमिमन्त्रयेत्॥
अश्रद्दधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्म्मभिः।
नैवासादयितुं शक्या सोमाः सोमसमास्तथा॥
पीतावशेषमद्यतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः।
निहितं सोमवीर्य्यासु सोमे चाप्योषधीपतौ॥
देवसुन्देहृदवरे तथा सिन्धौ महानदे।
दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्च्चला॥
आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैवहि हिमवये।
दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे॥
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसं।
करेणुस्तन कन्या च छलातिच्छत्रके तथा॥
गोलोमी चाजलोमीच महती श्रावणी तथा॥
वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते।
कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्चयन्त्यास्तु पूर्वतः॥
चैत्यप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयं।
विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा ।
कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्च्च भक्षयेत्तामुपोषितः ।
सोमवच्चाव वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितं ॥
सर्व्वा विचेयास्त्वौषध्यः सोमेचाप्यर्व्वुदे गिरौ ।
सङ्कटैर्देवचरितैरब्बुदानीकभेदिभिः ॥
व्याप्तस्तोयैश्च विख्यातैः सिद्धर्षिसुरसेवितैः ।
गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहोन्नादितकुक्षिभिः॥
गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्ततः ।
विविधैर्धातुभिश्चित्रैः सर्व्वत्रैवोपशोभितः ॥
नदीषु शैलेषु सरस्सु चापि पुण्येष्वरण्येषु तथाश्रमेषु । सर्वत्र सर्वाःपरिमार्गितव्याः सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते ॥

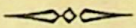

॥ एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्नेहौपयौगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

स्नेहसारोऽयं पुरुषः प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति । स्नेहोहि प्राना

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नुवासनमस्निग्धशिरोवस्त्युत्तरबस्तिनस्यकर्णपू रणगात्राभ्यङ्गभोजनेषूपयोज्यः ॥

तत्र द्वियोनिश्चतुर्विकल्पो ऽभिहितः स्नेहःगुणाश्च ॥ तत्र जङ्गमेभ्यो गव्यं घृतं प्रधा नम् । स्थावरेभ्यस्तिलतैलं प्रधानमिति ॥

अत ऊर्द्धं यथाप्रयोजनं यथाविधानं च स्थावरस्नेहानुपदेक्ष्यामः ॥

तत्र तिल्वकैरण्डकोशाम्बदन्तीद्रवन्तीसप्त लाशङ्खिनीपलाशविषाणिकागवाक्षीकम्पिल्लक शम्याकनीलिनीस्नेहा विरेचयन्ति ॥ जीमूत ककुटजक्षतवेधनेक्ष्वाकुधामार्गवमदनस्नेहा वा मयन्ति ॥ विडङ्ग खरमञ्जरीमधुशिग्रुसूर्य वल्लीपीलुसिद्धार्थकज्योतीष्मतिस्नेहाः शिरो विरेचयन्ति ॥

करञ्जपूतिकक्षतमालमातुलुङ्गेङ्गुदीकिरा ततिक्तकस्नेहा दुष्टव्रणेषूपयुज्यन्ते । तुवरक कपित्थकम्पिल्लकभल्लातकपटोलस्नेहा महा व्याधिषु । त्रपुसैर्वारुककर्कारुकतुम्बीकुष्मा ण्डस्नेहा मूत्रसङ्गेषु । कपोतवङ्कावल्गुजह रीतकीस्नेहाः शर्कराश्मरीषु । कुसुम्भसर्ष

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पातसी पिचुमर्दातिमुक्तकभाण्डीकटुतुम्बीक टभीस्नेहाः प्रमेहेषु। तालनालिकेरपनस मोचपियालविल्वमधूकश्लेष्मातकाम्रातकफल स्नेहाः पित्तसंसृष्टे वायौ। विभीतकभल्लात कपिण्डीतकस्नेहाः कृष्णीकरणे श्रवणकङ्गुक टुण्टुकस्नेहाः पाण्डुकरणे। शिंशपागुरुसार स्नेहा दद्रुकुष्ठकिटिमेषु॥

सर्व्व एव स्नेहा वातमुपघ्नन्ति। तैलगुणाश्च समासेन व्याख्याताः॥

अत ऊर्द्ध्वं कषायस्नेहपाकक्रममुपदे क्ष्यामः॥

तत्र केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भाग स्तच्चतुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःक्वा थ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः। स्नेह प्रसृतेषु षट्सु चतुर्गुणं द्रवमावाप्य चतुरश्चा क्षसमान्भेषजपिण्डानित्येष स्नेहपाककल्पः। एतत्तु न सम्यक्कस्मादागमासिद्धत्वात्॥

पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः॥

तत्र द्वादश ध्यान्यमाषा मध्यमाः सुवर्ण माषकः। ते षोडश सुवर्णं। अथ मध्यमनि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्धरणं। तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः। ततश्चोर्द्धं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते तुला पलशतं तानि विंशतिर्भारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रवाणाञ्च द्विगुणमिति॥

तत्रान्यतमपरिमाणसंमितानां यथायोगं त्वक्पत्र मूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यान्यणुशोभेदयित्वावक्षुण्याष्टगुणेन षोडशगुणेन वाम्भसाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वा पचेदित्येष कषायपाककल्पः स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कस्तदैक्यं संसृज्य विपचेदित्येष स्नेहपाककल्पः॥

अथ वा तत्तोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निष्क्वाथ्यापचरेदित्येष कषायपाककल्पः। स्नेहकुडवे भेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विपचेदित्येष स्नेहपाककल्पः॥

भवतश्चात्र॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितं ।
तत्रायं विधिरास्थेयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ॥
अनुक्तद्रवकार्य्ये तु सर्व्वत्र सलिलं मतं ।
कल्ककाथावनिर्देशे गणात्तस्मात्प्रयोजयेत् ॥

अतऊर्द्धं स्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः ॥

स तु त्रिविधस्तद्यथा मृदुर्म्मध्यमः खरः इति । तत्र स्नेहौषधि विवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुरिति । मधूच्छिष्टमिव विश्लेषमविलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः । क्षणमवसन्नमौषद्विश्लेषं चिक्कणं च यत्र भेषजं स खर इति । अतऊर्द्धं दग्धस्नेहो भवति । तं पुनः साधु साधयेत् ॥ तत्र पानाभ्यवहारकयोर्म्मृदुः ॥ नस्याभ्यङ्गयोर्म्मध्यमः ॥ वस्तिकर्णपूरणयोस्तु खर इति ॥

भवतश्चात्र ॥

शब्दस्योपशमे प्राप्ते फेणस्योपरमे तथा ।
गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत ॥
घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ।
फेणोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत ॥

अतऊर्द्धं स्नेहपानक्रममुपदेक्ष्यामः ॥ अथ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लघुकोष्ठायातुराय कृतमङ्गलस्वस्तिवाचना योदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि यथाबलं तैलस्य घृतस्य वा मात्रां पातुं प्रयच्छेत् । पीतमात्रे चोष्णोदकेनोपस्पृश्य सोषानत्को यथासुखं विहरेत् ॥

रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणां ।
हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥
कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ।
पिबेयुस्तैलसात्म्याश्च तैलं दार्ढ्यार्थिनश्च ये ॥
व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्तामहारुजः ।
महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥
क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्त्ता दीप्तवह्नयः ।
मज्जानमाप्नुयुःसर्व्वे सर्पिर्व्वा स्वौषधान्वितम् ॥
केवलं पैत्तिके सर्पिर्व्वातिके लवणान्वितं ।
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥
दोषाणामल्पभूयस्त्वं संसर्गं समवेक्ष्य च ।
युञ्ज्यात्त्रिषष्टिधा भिन्नैः समासव्यासतो रसैः ॥
स्नेहसात्म्यः क्लेशसहः काले नात्युष्णशीतले ।
अच्छमेव पिबेत्स्नेहमच्छपानं हि पूजितम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ।
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
वातपित्ताधिकस्योष्णे तृण्मूर्च्छोन्मादकारकः ॥
शीते वातकफार्त्तस्य गौरवारुचिशूलजित् ।
स्नेहप्रीतस्य चेत्तृष्णा पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
एवं चानुप्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुना वमेत् ।
दिह्याच्छीतैः शिरः शीतं तोयं चाप्यवगाहयेत् ॥
या माला परिजीर्य्येत चतुर्भागगतेऽहनि ।
सा माला दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता ॥
या माला परिजीर्य्येत तथार्द्धदिवसे गते ।
सा तृष्या दृंहणी चैव मध्यदोषे च पूजिता ॥
या माला परिजीर्य्येत चतुर्भागावशेषिते ।
स्नेहनीया च सा माला बद्धदोषे च पूजिता ॥
या माला परिजीर्य्येत्तु तथा परिणतेऽहनि ।
ग्लानिमूर्च्छामदान्हित्वासामालापूजिताभवेत्
अहोरात्रादसन्दुष्टा या माला परिजीर्य्यति ।
सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी ॥
ययाग्नि प्रथमां मालां पाययेत विचक्षणः ।
पीतोह्यतिबद्धस्नेहो जनयेत्प्राणसंशयं ॥
मिथ्याचाराद्बद्धत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विष्टभ्यचापि जीर्य्येत्तं वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिबेत् ।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥
स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारतिक्लमाः ।
परिषिच्याङ्गिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरं ॥
यवागूं पाययेच्चोष्णां कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलां ।
देयौ यूषरसौ वापि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ॥
कृतौ वात्यल्पसर्पिष्कौ यवागूर्वा विधीयते ।
पिबेच्चैड़ं चतुरहं पञ्चाहं षड़हं तथा ॥
सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः ।
सुकुमारं क्षतं तृड्डं शिशुं स्नेहद्विषं तथा ॥
तृष्णार्त्तमुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ।
पिप्पल्यो लवणं स्नेहाश्चत्वारो दधिमस्तकः ॥
पीतमैकध्यमेतद्धि सद्यःस्नेहनमुच्यते ।
भृष्टमांसरसे स्निग्धा यवागूः सूपकल्पिता ॥
सक्षुद्रा पीयमाना तु सद्यःस्नेहनमुच्यते ।
सर्पिष्मती पयःसिद्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ।
शर्कराचूर्णसंसृष्टे दोहनस्थे घृते तु गां ॥
दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्यूचः सद्यःस्नेहनमुच्यते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यवकोलकुलत्थानां क्वाथो भागत्रयान्वितः ॥
पयोदधिसुराक्षीरघृतभागैः समन्वितः ।
सिद्धमेतैर्घृतं पीतं सद्यःस्नेहनमुत्तमं ॥
राज्ञे राजसमेभ्यो वा देयमेतद्धृतोत्तमं ।
बलहीनेषु दुष्टेषु मृदग्निस्त्रीमहात्मसु ॥
अल्पदोषेषु योज्याःस्युर्य्ये योगाः सम्यगीरिताः ।
विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णी चोदरी ज्वरी ॥
दुर्ब्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छितो मदपीड़ितः ।
छर्द्यर्दितःपिपासार्त्तः श्रान्तःपानक्लमान्वितः ॥
दत्तबस्तिर्व्विरिक्तश्च वान्तो यश्चापि मानवः ।
अकाले दुर्दिने चैव नच स्नेहं पिबेन्नरः ॥
अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
स्नेहपानाद्भवन्त्येषां नृणां नानाविधा गदाः ॥
गदा वा दुष्कृतां यान्ति न सिध्यन्त्यथ वा पुनः ।
गर्भाशये सशेषाः स्युरकालोदमलास्ततः ॥
स्नेहं जह्यान्निषेवेत पाचनं रूक्षमेव च ।
दृष्ट्वा दोषान्ततः स्नेहं यथावद्विचारयेत् ॥
पुरीषं ग्रथितं रूक्षं दुष्क्षादनं विपच्यते ।
उरोविदहते वायुः कोष्ठादुपरि धावति ॥
दुर्ब्बर्णो दुर्ब्बलश्चैव रूक्षो भवति मानवः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात् स्नेहदर्शनं ॥
सम्यक् स्निग्धस्य लिङ्गानि स्नेहद्वेषस्तथैव च।
भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुददाहः प्रवाहिका ॥
पुरीषातिप्रवृत्तिश्च अशस्निग्धस्य लक्षणं।
रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणं ॥
श्यामाककोरदूषान्नतक्रपिण्याकशक्तुभिः ॥

दोषान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातु र्बलवर्णयुक्तः। दृढेन्द्रियो मन्दजरःशतायुः स्नेहोपयोगी पुरुषो भवेत्तु ॥ स्नेहो हितो दुर्बलवह्निदेहसन्धुक्षणे व्याधिनिपीड़ितस्य। बलान्वितोभोजनदोषजातैः प्रमर्दितुं तौ सहसा न साध्यौ ॥

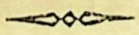

॥ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वेदावचारणीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

चतुर्विधः स्वेदस्तद्यथा। तापस्वेद उष्म स्वेद तपनाहस्वेदो द्रवस्वेद इति। अत्र सर्व स्वेदविकल्पावरोधः ॥

तत्र तापस्वेदः। पाणिकांस्यकन्दकपाल

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वालुकावस्त्रैः प्रयुज्यते शयानस्यचाङ्गतापो बज्झ्यः खादिराङ्गारैरिति ॥

उष्मस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्भिरा सिञ्चेदल्पद्रव्यैर्वातैरार्द्रलक्षकपरिवेष्टितमङ्गप्रदेशं स्वेदयेत् ॥ मांसरसपयोदधिधान्याम्लवातहरपत्रभङ्गक्वाथपूर्णां वा कुम्भीमनुतप्तां प्राह्यत्योष्माणं गृह्णीयात् ॥ पार्श्वच्छिद्रेण वा कुम्भेनाधोमुखेन तस्य मुखमभिन्धाय तस्मिन् छिद्रे हस्तिशुण्डाकारां नाड़ीं प्रणिधाय तं स्वेदयेत् ॥

सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतं ।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणं ॥
सुखा सर्वाङ्गगा ह्येषा नच क्लिश्नाति मानवं ।
व्यामार्द्धमात्रानिर्वक्रा हस्तिहस्तसमाकृतिः ॥
स्वेदनार्थे हिता नाडी कौलिञ्जी हस्तिशुण्डिका ।
पुरुषायाममात्राञ्च भूमिमुत्कीर्य्य खादिरैः ॥
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ।
पत्रभङ्गैरवच्छाद्य शयानं स्वेदयेत्ततः ॥
पूर्ववत्स्वेदयेद्दग्ध्वाश्मश्लक्ष्णोप्यापि वा शिलां ।

पूर्ववत् कुटीं वा चतुर्द्वारां कृत्वा तस्या

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुपविष्टस्यान्तश्चदुर्द्वारेऽङ्गारानुपसन्धाय तं स्वेदयेत् ॥ धान्यानि वा सम्यगुपस्वेद्यास्तीर्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन्वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्रावृत्य स्वेदयेदेवं पांशुगोशकृत्तुषबुसपलालोष्मभिः स्वेदयेत् ॥

उपनाहस्वेदस्तु वातहरमूलकल्कैरम्लपिष्टैर्लवणप्रगाढैः स्निग्धैः सुखोष्णैः प्रदिह्य स्वेदयेत् । एवं काकोल्यादिभिः सुरसादिभिस्तिलातसीसर्षपकल्कैः क्षीरापायसोत्कारिकाभिर्बैश्वारैः प्राक्वणैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत् ॥

द्रवस्वेदस्तु वातहरद्रव्यक्वाथपूर्णे कोष्ण कटाहे द्रोण्यां वा विगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्याम्लदधितवसामूत्रेष्ववगाहेत सुखोष्णैः कषायैः परिषिञ्चेदिति ॥

तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ ॥ उपनाहस्वेदो वातघ्नः ॥ अन्यतरस्मिन् पित्त संसृष्टे द्रवस्वेद इति ॥ कफमेदोऽन्विते वायौ निवातातपगुरुप्रावरणनियुद्धाध्वव्यायामभारहरणामर्षैः स्वेदमुत्पादयेदिति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवन्ति चात्र ॥

चतुर्विधो योऽभिहितो द्विधा स्वेदः प्रयुज्यते ।
सर्वस्मिन्नेव देहे तु देहस्यावयवे तथा ॥
येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चैवहि देहिनां ।
शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥
पश्चात्स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भानुपद्रवाः ।
सम्यक्प्रजाता काले या पश्चात्स्वेद्या विजानता ॥
स्वेद्यं पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्यर्शसस्तथा ।
अश्मर्याचातुरो जन्तुः शेषान् शास्त्रे प्रचक्ष्महे ॥

नानभ्यक्ते नापि चास्निग्धदेहे स्वेदो योज्यः स्वेदविज्ञैः कथञ्चित् । दृष्टं लोके काष्ठमस्निग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतं ॥ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां श्रोतसां निर्मलत्वं । कुर्यात्स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां सन्धीस्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥ स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः । सम्यक्स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥ स्वेदास्रावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वं मार्दवं चातुरस्य । सम्यक् स्विन्ने लक्षणं प्राङ्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रेतन्मिथ्या स्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव ॥ स्विन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडा विदाहः स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्त प्रकोपः । मूर्च्छाभ्रान्तिर्दाहतृष्णे क्लमश्च कुर्य्यत्तूर्णं तत्र शीतं विधानं ॥ पाण्डुमेही पित्तरक्ती क्षयार्त्तः क्षामोऽजीर्णी चोदरार्त्तो विषार्त्तः । तृच्छर्द्यार्त्तो गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥ त्वदादेषां यान्तिदेहा विनाशञ्चासाध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ।

एतेषां स्वेदसाध्या ये व्याधयस्तेषु बुद्धिमान् ।
मृदून्स्वेदान् प्रयुञ्जीत तथा रूक्षमुष्कदृष्टिषु ॥
सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णान्नस्यावचारयेत् ।
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥
स्विद्यमानस्य च मुहुर्हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ।
सम्यक्स्विन्नं विमृदितं स्नानमुष्णाम्बुभिःशनैः ॥
स्वभ्यक्तं प्रावृताङ्गञ्च निवातशरणस्थितम् ।
भोजयेदनभिष्यन्दि सर्वं वाचारमादिशेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

दोषाः क्षीणा दंहयितव्याः कुपिताः प्रशमयितव्या दृष्ट्वा निर्हर्त्तव्याः समाः परिपाल्या इति सिद्धान्तः । प्राधान्येन वमनविरेचने वर्त्तेते निर्हरणे दोषाणां । तस्मात् तयोर्विधानमुच्यमानमुपधारय ॥

तथातुरं स्निग्धं स्विन्नमभिष्यन्दिभिराहारैरनवबद्धदोषमवलोक्य स्ववमनं पाययित्वोक्तीति सम्भोजयेत् तीक्ष्णाग्निं बलवन्तं बद्धदोषं महाव्याधिपरीतं वमनसात्म्यञ्च ॥

भवति चात्र ॥

पेशलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुल्लेश्य देहिनः ।
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अथापरेद्युःपूर्व्वाह्णे साधारणे काले वमनद्रव्यकषायकल्कचूर्णस्नेहानामन्यतमस्य मात्रां पाययित्वा वामयेत्। यथायोगं कोष्ठ विशेषमवेक्ष्यात्म्यवीभत्सदुर्गन्धदुर्दर्शनानि च वमनानि विद्ध्यात्। अतो विपरीतानि विरेचनानि ॥

तत्र सुकुमारं क्रूरं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु क्षीरदधितक्रयवागूना मन्यतममाकण्ठं पाययेत्। पीतौषधञ्च पाणिभिरग्नितप्तैः प्रतप्यमानं मुहूर्त्तमुपेक्षेत ॥

तस्य च स्वेदप्रादुर्भावेण शिथिलतामापन्नं स्वभ्यः स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिमनुस्तं जानीयात्ततः प्रवृत्तहृल्लासं ज्ञात्वा जानुमात्रासनोपविष्टमाप्तैर्ललाटे पृष्ठे पार्श्वयोः कण्ठे च पाणिभिः सुपरिगृहीतमङ्गुलीगन्धर्व्वहस्तोत्पलनालानामन्यतमेन कण्ठमभिस्पृशन्तं वामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति ॥

॥ भवतश्चात्र ॥

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं कण्डूञ्च दृष्ट्वा दितलिङ्गमाज्ञः। पित्तातियोगञ्च विसंज्ञ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ताञ्च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥ पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि। लघौ च देहे कफसंक्षये च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥

सम्यग्वान्तं चैनमभिसमीक्ष्य स्नेहनविरेचनशमनानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वाचारिकमादिशेत् ॥

॥ भवन्तिचात्र ॥

ततोऽपराह्णे शुचिशुद्धदेहमुष्णाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रं। कुलत्थमुद्गाढकिजाङ्गलानां यूषैरसैर्वाप्युपभोजयेत्तु ॥ कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः। कफप्रसेकग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित्। छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ॥ तथाहृते स्लेष्मणि शोधनेन तज्जा विकाराः प्रशमं प्रयान्ति। न वामयेत्तैमिरिकोर्ध्ववातगुल्मोदरश्लीहकृमिव्यमार्त्तान् ॥ स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धमूत्रातुरान्केवलवातरोगान्। स्वरोपघाताध्ययनप्रसक्तदुश्छर्दिदुःकोष्ठतृडार्त्तबा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लान् ॥ ऊर्द्ध्वास्रपित्तिक्षुधितातिरूक्षगर्भि
ण्युदावर्त्तिनिरूहितांश्च ।
अवम्यवमनाद्रोगाः कृच्छ्रतां यान्ति देहिनां ।
असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्ततः स्मृताः ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।
अतीव चोल्वणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥

वाम्यास्तु विषशोषस्तन्यदोषविषममन्दाग्न्यु
न्मादापस्मारश्लीपदार्बुदविदारिकामेदोमेहग
रज्वरारुच्यपच्यामातीसारहृद्रोगचित्तविभ्र
मविसर्पविद्रध्यजीर्णमुखप्रसेकहृल्लासश्वासका
सपीनसपूतीनास कण्ठौष्ठवक्त्रपाककर्णश्रावा
धिजिह्वोपह्विकागलशुण्डिकाधः शोणितपि
त्तिनः कफस्थानजेषु विकारेष्वन्येषु कफव्या
धिपरीतेष्विति ॥

विरेचनमपि स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय च
देयं ॥ अथातुरं श्वो विरेचनं पाययितास्मीति
लघु भोजयेत् फलाम्लमुष्णोदकं चैन मनुपा
ययेत् ॥ अथापरेऽहनि विगतश्लेष्माणमातु
रोपक्रमणीया दवेक्ष्यातुरमथास्मै औषधमा
त्राम्पातुं प्रयच्छेत ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र मृदुः क्रूरो मध्य इति त्रिविधः कोष्ठो भवति॥ तत्र वङ्गपित्तो मृदुः स दुग्धेनापि विरिच्यते। वङ्गवातश्लेष्मा क्रूरः स दुर्विरेच्यः। समदोषो मध्यमः ससाधारण इति। तत्र मृदौ मात्रा मृद्वीतोक्ष्णा क्रूरे मध्ये मध्या कर्त्तव्येति। पीतौषधश्च तन्मनाः शय्यासने विरिच्यते॥

विरेचनं पीतवांस्तु न वेगान्धारयेद्बुधः।
निवातशायी शीताम्बु न स्पृशेन्न प्रवाहयेत्॥

यथा च वमने प्रसेकौषधक्रमः पित्तानिलाः क्रमेण गच्छन्ति। एवं विरेचने मूत्रपुरीषपित्तौषधक्रमा इति॥

॥ भवन्ति चात्र॥

स्याद्दुर्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसादः। हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूर्विसूचिकाङ्गाश्च नसद्विरिक्ते॥ मूर्च्छा गुदभ्रंशकफातियोगाः शूलोऽङ्गमर्दश्चातिविरिक्तलिङ्गं। गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु नाभ्या लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ॥ गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तं मनुजं व्यवस्येत्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तं न पाययेताहनि तत्र पेयां। क्षीणं तृडार्त्तं सुविरेचितञ्च तन्वीमशीतां लघु पाययेत॥ बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिं। चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानं॥ यथोदकानामुदकेऽपनीते चरस्थिराणां भवति प्रणाशः। पित्ते हृते लेव मुपद्रवाणां पित्तात्मकानां भवति प्रणाशः॥ मन्दाग्न्यतिस्नेहितवालवृद्धस्थूलाः क्षतक्षीणभयोपतप्ताः। श्रान्तस्तृडार्त्तोऽपरिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधोगच्छति यस्य चासृक्॥ नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवज्वरी या च नवप्रसूता। शल्यार्दिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्यैव मुपस्कृताश्च॥ अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान्विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्य्यैः। विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमक्षप्रयुक्तैरविरेचनीयाः॥

विरेच्यास्तु ज्वरगराक्ष्यर्शोऽर्बुदोदरग्रन्थिविद्रधिपाण्डुरोगा प्रस्तारहृद्रोगवातरक्तभगन्दरच्छर्दियोनिरोगविसर्पगुल्मप्लीहाशयरुग्विबन्धविसूचिकालसकमवाघातकुष्ठविस्फो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

टकप्रमेहानाह प्लीहशोफवृद्धिशस्त्रक्षतक्षारा
ग्निदग्धदुष्टव्रणाक्षिपाककाचतिमिराभिष्यन्द
शिरःकर्णाक्षिनासास्यगुदमेढ्रदाहोर्द्ध्वरक्तपित्त
कृमिकोष्ठिनः पित्तस्थानजेषु विकारेष्वन्येषु
च पैत्तिकव्याधिपरीता इति ॥

सरत्वसोक्ष्म्यतैक्ष्ण्यैष्ण्यविकाशित्वैर्विरेचनं ।
वमनन्तु हरेद्दोषं प्रकृत्यागतमन्यथा ॥
यात्यधोदोषमादाय पच्यमानं विरेचनं ।
गुणोत्कर्षाद्व्रजत्यूर्द्ध्वमपक्वं वमनं पुनः ॥
मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेरतितीक्ष्णं विरेचनं ।
न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिवेगप्रधावितान् ॥
पीतं यदौषधं प्रातर्भुक्तपाकसमे क्षणे ।
पक्तिं गच्छति दोषांश्च निर्हरेत्तत्प्रशस्यते ॥
दुर्ब्बलस्य चलान्दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ।
हरेत् प्रभूतानल्पांस्तु शमयेत्प्रच्युतानपि ॥
हरेद्दोषांश्चलान्पक्वान्बलिनो दुर्ब्बलस्य च ।
चलाह्युपेक्षिता दोषाः क्लेशयेयुश्चिरं नरं ॥
मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठञ्च सक्षारलवणैर्घृतैः ।
सन्धुक्षिताग्निं स्निग्धञ्च स्विन्नञ्चैव विरेचयेत् ॥
स्निग्धस्विन्नस्य भैषज्यैर्दोषस्तूत्क्लेशितो बलात् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विलीयते न मार्गेषु स्निग्धे भाण्ड इवोदकं ॥
नचातिस्नेहपीतस्तु विवेत्स्नेहविरेचनं ।
दोषाः प्रचलिताःस्यानाद्भूयःश्लिष्यन्तिवर्त्मसु ॥
विषाभिघातपिडकाशोफपाण्डुविसर्पिणः ।
नातिस्निग्धा विशोध्याः स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः॥
विरूक्ष्य स्नेहसात्म्यन्तु भूयः संस्नेह्य शोधयेत् ।
तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति बलवर्द्धनाः ॥
प्रागपीतं नरं शोध्यं पाययेतौषधं मृदु ।
ततो विज्ञातकोष्ठस्य कार्य्यं संशोधनं पुनः ॥
सुखं दृष्टफलं ह्रद्यमल्पमात्रं महागुणं ।
व्यायत्स्वल्पाल्पयं चापि पिबेन्नृपतिरौषधं ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य यस्तु संशोधनं पिबेत् ।
दारुशुष्कमिवानामे देहस्तस्य विशीर्य्यते ॥
स्नेहस्वेदप्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः ।
दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्त्तुं विशोधनैः॥

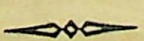

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनं च पञ्च दशधा व्यापद्यते तत्र वमनस्याधोगतिरूर्द्ध्वं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यमुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिकदोषाप्रहृतत्वं वातशूलमयोगातियोगौ जीवादान माध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्ध इति ॥

तत्र बुभुक्षापीडितस्यातितीक्ष्णाग्नेर्मृदु कोष्ठस्यचावतिष्ठमानं दुर्ब्बलस्य वा गुणसामान्यभावाद्वमनमधोगच्छति । तलेश्मितानवाग्निर्दोषोत्कर्षश्च तमाशु स्नेहयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्व्वामयेत् । अपरिशुद्धामाशयस्योत्कृष्टश्लेष्मणः सशेषान्नस्य वाऽहृद्यमतिप्रभूत विरे

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

चनं पीतमूर्ध्वं गच्छति तत्राशुद्धामाशयमुल्वण श्लेष्माणमाशु वामयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्विरे चयेत् । आमान्वये त्वामवत्संविधानं। अहृद्ये ऽतिप्रभूते च हृद्यं प्रमाणं युक्तञ्च। अतऊर्ध्वमुत्तिष्ठत्यौषधे न तृतीयं पाययेत्। ततस्त्वेनं मधुघृतफाणितयुक्तैर्लेहैर्विरेचयेत्॥

दोषविग्रथितमल्पमौषधमवस्थितमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा न स्रंसयति दोषान्। तत्र तृष्णापार्श्वशूलं छर्दिर्मूर्च्छापर्वभेदोहृल्लासारत्युद्गारविशुद्धिश्च भवति । तमुष्णाभिरद्भिरासु वामयेत् । सावशेषौषधमतिप्रधावित दोषमतिबलमसम्यग्विरिक्तमप्येवं वामयेत्। क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत्याकमुपैति तत्र समुदीर्णा दोषा यथा कालमनिर्ह्रियमाणा व्याधिं बलविभ्रंशमापादयन्ति । वमनल्पमसन्द्रमौषधञ्च पाययेत्॥ अस्निग्धस्विन्नेनाल्पगुणं वा भेषजमुपयुक्तमल्पान्दोषान्हन्ति ॥

तत्र वमने दोषशेषः गौरवमुत्क्लेशं हृद्याविशुद्धिं व्याधिवृद्धिं करोति तत्र यथायोगं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाययित्वा वामयेद्दृढतरं। विरेचने गुद परिकर्त्तनमाध्मानं शिरोगौरवमनिस्सरणं वा वायोर्व्याधिदृङ्गिं करोति। तमुपपाद्य भूयःस्नेहस्वेदाभ्यां विरेचयेद्दृढतरं। दृढं बज्रप्रचलितदोषं वा हृतोये दिवसे ऽल्प गुणं चेति।

अस्निग्धस्विन्नेन रूक्षमौषधमुपयुक्तमब्रह्मचारिणा वा वायुं कोपयति। तत्र वायुः प्रकुपितः पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्म्मशूलं मूर्च्छां भ्रमं संज्ञानाशञ्च करोति। तमभ्यज्य धान्यस्वेदेन स्वेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवासयेत्। स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरीरेणाल्पमौषधमल्पगुणं वा पीतमूर्द्धमधो वा नाभ्येति दोषांश्चोत्क्लिश्य तैः सह बलञ्च यमापादयति। तत्राध्मानं हृदयग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वामयेन्मदनफललवणाम्बुभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरैः कषायैश्च। दुर्बान्तस्य तु मम् त्क्लिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं कण्डूश्वयथुकुष्ठ पिड़काज्वराङ्गमर्दनिस्तोदनानि कुर्वन्ति॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ततस्तानवशेषान्महौषधेनापहरेत् । अस्निग्धस्विन्नस्य मृदुविरिक्तस्याधोनाभेःस्तब्धपूर्णोदरता शूलं वातपुरीषसङ्गःकण्डूमण्डलप्रादुर्भावो भवति तमास्थाप्य पुनःसंस्नेह्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन । नातिप्रवर्त्तमाने तिष्ठति वा दुष्टसंशोधने तत्सन्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत पाणितापैश्च पार्श्वोदरमुपस्वेदयेत । ततः प्रवर्त्तन्ते दोषाः । अनुप्रवृत्तेचाल्पदोषे जीर्णौषधं बृंहणदोषमहःशेषं बलञ्चावेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् । अप्रवृत्तदोषं दशरात्रा दूर्ध्वमुपसंस्कृतदेहं स्नेहस्वेदाभ्यां भूयः शोधयेत् । दुर्विरेच्यमास्थाप्य पुनः संस्नेह्य विरेचयेत् ॥

क्लीबयलोमैर्व्वेगाघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्थावणिजः श्रोत्रियाश्च भवन्ति । तस्मादेते दुर्व्विरेच्या बृंहणवातलादत एव तानतिस्निग्धान् स्वेदोपपन्नान् शोधयेत् । स्निग्धस्विन्नस्यातिमात्रमतिमृदुकोष्ठस्य वा तीक्ष्णाधिकदत्तमौषधमतियोगं कुर्य्यात् ॥

तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्ब्बल

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विस्रंसो वातकोपश्च बलवान् भवति तं घृते नाभ्यज्यावगाह्य शीताम्बुषु शर्करामधुमिश्रैर्लेहैरुपचरेद्यथास्वं ॥ विरेचनातियोगे कफस्यातिप्रवृत्तिरुत्तरकालञ्च स्मरक्ष्य तदापि बलविस्रंसो वातकोपश्च बलवान् भवति तमतिशीताम्बुभिः परिषिच्यावगाह्य वा शीतैस्त्वगुडलाम्बुभिर्मधुमिश्रैश्छर्दयेत्। पिच्छावस्तिं चास्मै दद्यात् क्षीरसर्पिषाचैनमनुवासयेत् प्रियङ्ग्वादि चास्मै तण्डुलाम्बुना पातुं प्रयच्छेत्। क्षीररसयोश्चान्यतरेण भोजयेत्॥

तस्मिन्नेव वमनातियोगे प्रवृद्धे शोणितं ष्ठीवति छर्दयति वा तत्र जिह्वानिःसरणमक्षौर्व्यावृत्तिर्हनुसंहननं तृष्णा हिक्काज्वरोवैसंज्ञाप्रत्युवद्रवा भवन्ति तमजाशृङ्गचन्दनोशीराञ्जनलाजचूर्णैः सशर्करोदकैर्मन्थं पाययेत्॥ फलरसैर्वा सघृतक्षौद्रशर्करैः शुङ्गाभिर्वा वटादीनां पेयां सिद्धां सक्षौद्रां वर्चोग्राहिभिर्वा पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत्। अतिस्रुतशोणितविधानेनोपचरेत्॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

जिह्वामतिसर्पिताम्लिकटुकलवणचूर्णप्रघृष्टां तिलद्राक्षाप्रलिप्तां वा पीडयेत् प्रवेष्टायामल्लमन्ये बस्य पुरस्तात्स्वादयेयुः। व्यावृत्ते चाक्षिणी घृताभ्यक्ते पीडयेत्। हनुसंहनने वातश्लेष्महरं नस्यं स्वेदांश्च विदध्यात्। तृष्णादिषु च यथास्वं प्रतिकुर्वीत। विसंज्ञे वेणुवीणागीतस्वनं श्रावयेत्॥

विरेचनातियोगे च सचन्द्रकं सलिलमधःस्रवति ततो मांसधावनप्रकाशमुत्तरकालं जीवशोणितञ्च ततोगुदनिःसरणं वेपथुर्वमनातियोगोपद्रवाश्चास्य भवन्ति तमपि निरुतशोणितविधानेनोपचरेत्। निःसर्पितगुदस्य गुदमभ्यज्य परिस्वेद्यान्तःपीडयेत् क्षुद्ररोगचिकित्सितं वा वीक्षेत। वेपथौ वातव्याधिविधानं कुर्वीत॥ जिह्वानिस्सरणादिषूक्तः प्रतीकारः। अतिप्रवृत्ते वा जीवशोणिते काश्मरीफलवदरीदूर्वाक्षीरैः क्षतेन पयसा घृतमण्डाञ्जनयुक्तेन सुशीतेनास्यापयेत्। न्यग्रोधादिकषायक्षीरेक्षुरसघृतशोणितसंसृष्टैश्चैनं वस्तिभिरुपाचरेत्। शोणितष्ठीवने

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तपित्तरक्तातीसारक्रियाश्चाध्य विदध्यात् । न्यग्रोधादिश्चाश्य विदध्यात्पानभोजनेषु ।

जीवशोणितरक्तपित्तयोश्च जिज्ञासार्थं तस्मिन् पिचुस्रोतं वाचिपेत् । यद्युष्णोदक प्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जीवशोणित मवगन्तव्यं सभक्तंच शुने दद्यात् शक्तुसं मिश्रं वा स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमव गन्तव्यं ॥

सशेषान्नेन बद्धदोषेण रूक्षेणानिलप्रा यकोष्ठेनानुष्णमस्निग्धं वा पीतमौषधमाध्मा पयति तलानिलमूत्रपुरीषसङ्गः समुन्नद्धोद रता पार्श्वभङ्गो गुदवस्तिनिस्तोदनं भक्तारु चिश्च भवति तञ्चाध्मानमित्याचक्षते तमुपस्वे द्यानाहवर्त्तिदीपनवस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥

क्षामेणातिमृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना रूक्षेण वातितीक्ष्णोष्णातिलवणमतिरूक्षं वा पीत मौषधं पित्तानिलौ प्रदूष्य परिकर्त्तिकामापा दयति तत्र गुदनाभिमेढ्रवस्तिशिरःसु परि कर्त्तनमनिलसङ्गो वायुविष्टम्भो भक्तारुचिश्च भवति तत्र पिच्छावस्तिर्य्यष्टीमधुकक्षीरतिल

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कल्कमधुघृतयुक्तः। शीताम्बुपरिषिक्तञ्चैनं पयसा भुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकसिद्धेन तैलेन वानुवासयेत्॥

क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्य मृद्वौषधमवचारितं समुत्क्लिश्य दोषान्न निःशेषानपहरति ततस्ते दोषाः परिस्रावमापादयन्ति तत्र दौर्ब्बल्योदरविष्टम्भारुचिगात्रसदनानि भवन्ति सवेदनौ चास्य पित्तश्लेष्माणौ परिस्रवतस्तं परिस्रावमित्याचक्षते तमजकर्णधवति निशपलाशकषायैर्मधुसंयुक्तैरास्थापयेत्। उपशान्तदोषं स्निग्धञ्च भूयःसंशोधयेत्। अतिरूक्षेऽतिस्निग्धेवा भेषजमवचारितमप्राप्तं वा वातवर्चउदीरयेत्। वेगाघातेन वा प्रवाहिका भवति तत्र सवातं सदाहं सशूलं सश्वेतं सपिच्छिलं कृष्णं रक्तं वा भृशं प्रवाहमाणः कफमुपविशति तं परिस्रावविधाने नोपचरेत्॥

यस्तूर्द्ध्वमधोवा भेषजवेगं प्रवृत्तमज्ञत्वाद्वि निहन्ति तस्योपसरणं हृदि कुर्व्वन्ति दोषाः। तत्र प्रधानमर्म्मसन्तापाद्वेदनाभि रत्यर्थं पीड्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मानो दन्तान् किटकिटायते उद्गताक्षो जिह्वां खादति प्रताम्यत्यचेताश्च भवति तं परिवर्जयन्ति मूर्खाः। तमभ्यज्य धान्यस्वेदेन स्वेदयेद्यष्टिमधुकसिद्धेन च तैलेनानुवासयेत्। शिरोविरेचनं चास्मै तीक्ष्णं विदध्यात्। ततो यष्टिमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना छर्दयेद्यथा दोषोच्छ्रायेण चैनं वस्तिभिरुपाचरेत्॥

यस्तूर्ध्वमधोवा प्रवृत्तदोषः शीतागारमुदकमनिलमन्यद्वा सेवेत। तस्य दोषाः स्रोतः स्ववलीयमानाः घनीभावमापन्ना वातमूलघ्न छर्द्ग्रहमापाद्य विबध्यन्ते तस्याटोपो दाहो ज्वरो वेदनाश्च तीव्रा भवन्ति तमाशु वामयित्वा प्राप्तकालां क्रियां कुर्वीत। अधोभागेत्वधोभागहरद्रव्यसंधवाम्लमूलसंसृष्टं विरेचनं पाययेत्। आस्थापनमनुवासनञ्च यथादोषं विदध्यात्। यथादोषमाहारक्रमञ्चोभयतोभागेतूपद्रवविशेषान्नयास्यं प्रति कुर्वीत॥

यातुविरेचने गुदपरिकर्त्तिका तद्वमने कण्टक्षणनं यदधः परिस्रवणं सऊर्ध्वभागे

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

श्लेष्मप्रसेको यात्वधः प्रवाहिका सातूर्द्धं शुष्को ज्ञारा इति ॥

भवति चात्र ॥

यास्त्वेता व्यापदः प्रोक्ता दश पञ्च च तत्त्वतः।
एता विरेकातियोगदुर्योगायोगजाः स्मृताः ॥

॥ पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोनेत्रवस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

तत्र स्नेहादीनां कर्म्मणां वस्तिकर्म्म प्रधानतममाङ्गराचार्य्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वाद्वस्तेरिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति। क्षीणशुक्रं वाजीकरोति क्षयं दृंहयति स्थूलं कर्षयति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयःस्थापयति । शरीरोपचयं वर्णबलमा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रोग्यमायुषः परिवृद्धिञ्च करोति वस्तिः स
म्यगुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिर
प्रतिश्यायशिरोरोगाधिमन्थार्दिताक्षेपकपक्षा
घातैकाङ्गसर्वाङ्गरोगाध्मानोदरशर्कराशूलवृ
द्ध्युपदंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवात
मूत्रपुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्यनाशहृद्धनुम
न्याग्रहार्शोऽश्मरीमूढगर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुप
युज्यते ॥

भवति चात्र ॥

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।
संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव हितः सदा ॥

तत्र सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षड़ष्ट
दशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्य
माङ्गुलिपरिणाहान्यग्रेऽध्यर्द्धाङ्गुलद्व्यङ्गुलार्द्धतृ
तीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि कङ्कश्येनवर्हि
पत्रनाड़ीतुल्यप्रवेशानि मुद्गमाषकलायमात्र
स्रोतांसि विदध्यान्नेत्राणि तेषु त्वास्थापनद्रव्य
प्रमाणमातुरहस्तसम्मितेन प्रसृतेन सम्मितौ
प्रसृतौ द्वौ चत्वारोऽष्टौ विधेयाः ॥

भवति चात्र ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

वर्षोत्तरेषु नेत्राणां वस्तिमानस्य चैव हि ।
वयोबलशरीराणि समीक्ष्य वर्द्धयेद्विधिं ॥

पञ्चविंशतेरूर्द्ध्वं द्वादशाङ्गुलं मूलेऽङ्गुष्ठोदरपरिणाहमग्रे कनिष्ठिकोदरपरीणाहमग्रे त्र्यङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं गृध्रपत्रनाड़ीतुल्यप्रवेशं कोलास्थिमात्रं छिद्रं क्लिन्नकलायमात्रं छिद्रमित्येके ॥ सर्वाणि मूले वस्तिनिबन्धनार्थं द्विकर्णिकानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादशप्रसृताः ॥ सप्ततेरूर्द्ध्वं नेत्रप्रमाणमेतदेवद्रव्यप्रमाणन्तु द्विरष्टवर्षवत् ॥

तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकृतीन्यृजूनि गुटिकामुखानि । वस्तयश्चाष्टद्वानां वृद्धो नातिबहला दृढाः प्रमाणवन्तो गोमहिषवराहाजोरभ्राणां ॥
नेत्रालाभे हिता नाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।
वस्त्यलाभे हितं चर्म श्लक्ष्णं वा तान्तवं घनम् ॥
वस्तिं निरुपदिग्धन्तु शुद्धं सुपरिमार्जितं ।
स्नेहानुद्वर्तहीनञ्च मुञ्जः स्नेहविमर्दितं ।
नेत्रमूले प्रतिष्ठाप्य न्युब्जन्तु विवृताननम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बद्ध्वा लोहेन तप्तेन चर्मस्रोतसि निर्दहेत् ।
परिवर्त्य ततो वस्तिं बद्ध्वा गुप्तं निधापयेत् ॥
आस्थापनञ्च तैलञ्च यथावत्तेन दापयेत् ।
मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः ॥
तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु वस्तिर्हिंस्याद्बलायुषी॥

तत्र द्विविधो वस्तिः नैरूहिकः स्नेहिकश्च । आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पोमाधुतैलिकः । तस्य पर्य्यायशब्दो यापनोयुक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । स दोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलिकविधानञ्च निरूहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥

तत्र यथाप्रमाणगुणविहितःस्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासनः पादावशिष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासनः ॥ तस्यापि विकल्पोऽर्द्धार्द्धमात्रावशिष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति ॥

निरूहः शोधनो लेखी स्नेहनो दृंहणो मतः ।
निरूहशोधिताम्मार्गान्सम्यक्स्नेहोऽनुगच्छति॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

अपेतसर्व्वदोषास्तु नाड़ीष्विव वहज्जलम् ।
सर्व्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ॥
तस्मादिशुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्व्विधीयते ॥

तत्रोन्मादभयशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शः पाण्डुरोगभ्रममदमूर्च्छाच्छर्दिकुष्ठमेहोदरश्लैष्म्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपहृष्टक्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्ब्बलाग्न्यसहा बालवृद्धौ च वातरोगार्त्ते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्याः ॥

उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः ।
अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥
असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात् ।
असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठं गात्राणां सदनं भवेत् ॥
पक्वाशये तथा श्रोण्यां नाभ्यधस्ताच्च सर्व्वतः ।
सम्यक्प्रणिहितो वस्तिःस्थानेष्वेतेषु तिष्ठति ॥
पक्वाशयाद्बस्तिवीर्य्यं खैर्देहमुपसर्प्पति ।
वृक्षमूले निषिक्तानामपां वीर्य्यमिव द्रुमम् ॥
सचापि सहसा वस्तिः केवलः समलोऽपि वा ।
प्रत्येति त्वनिलैर्वीर्य्यमपानाद्यैर्व्विनीयते ॥
वीर्य्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पक्वाशयस्योऽम्बरगो भूमेरर्क्को रसानिव ॥
सकटीपृष्ठकोष्ठस्थान्वीर्य्येणालोड्य सञ्चयान् ।
उत्खातमूलान् हरति दोषाणां साधुयोजितः ॥
दोषत्रयस्य यस्माच्च प्रकोपे वायुरीश्वरः ।
तस्मात्तस्यातिवृद्धस्य शरीरमभिनिघ्नतः ॥
वायोर्विषहते वेगं नान्या वस्तेर्ऋते क्रिया ।
पवनाविद्धतोयस्य वलोवेगमिवद्रवेः ॥
शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥

अतऊर्द्ध्वं व्यापदोवक्ष्यामः ॥

तत्रनेत्रं चलितं विवर्त्तितं पार्श्वविपीडित मत्युत्क्षिप्तमवसन्नं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षट्प्रणिधानदोषाः ॥ अतिस्थूलं कर्कशमवनत मणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं ह्रस्वमतिक्षिद्रमतिदीर्घमति ह्रस्वमित्येकादश नेत्रदोषाः । बहलताल्पतासच्छिद्रता प्रस्तीर्णता दुर्बद्धतेति पञ्च वस्तिदोषाः ॥ अतिपीडिततता शिथिलपीडितता भूयोभूयोऽवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः ॥ आमता हीनतातिमानताऽतिशीतताऽत्युष्णताति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीक्ष्णतातिस्निग्धतातिरूक्षतातिसान्द्रतातिद्रवतेत्येकादश द्रव्यदोषाः ॥ अवाक्शीर्षाच्छीर्षन्युज्जोत्तानसङ्कुचितदेहस्थितताद क्षिणपार्श्वशायिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषाः ॥ एवमेताश्चतुश्चत्वारिंशद्व्यापदो वैद्यनिमित्ताः । आतुरनिमित्ताः पञ्चदश आतुरोपद्रवचिकित्सिते वक्ष्यन्ते ॥

स्नेहस्वेदाभिः कारनैः प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति त्रिभिर्दोषैरशनाभिभूतो मलव्यामिश्रो दूरानुप्रविष्टोऽस्विन्नस्यानुष्णोऽल्पोऽमुक्तवतोऽल्पाशनस्य चेति वैद्यातुरनिमित्ता भवन्ति ॥ अयोगस्तूभयोराध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणमङ्गप्रग्रहोऽतियोगो जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्ति ॥

भवति चात्र ॥

षट्सप्ततिः समासेन व्यापदः परिकीर्त्तिताः ।
तासां वक्ष्यामि विज्ञानं सिद्धिञ्च तदनन्तरं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अथ नेत्रे विचलिते तथा चैव विवर्त्तिते ।
गुदे क्षतं रुजा वा स्यात्तत्र सद्यःक्षतक्रियाः ॥
अत्युत्क्लिष्टेऽवसन्ने च नेत्रे पायौ भवेद्रुजा ।
विधिरत्रापि पित्तघ्नः कार्य्यःस्नेहैश्च सेचनं ॥
तिर्य्यक्प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वावपीडिते ।
मुखस्यावरणाद्वस्तिर्न सम्यक्प्रतिपद्यते ॥
ऋजु नेत्रं विधेयं स्यात्तत्र सम्यग्विजानता ।
अतिस्थूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ॥
गुदे भवेत्क्षतं रुक्च साधनं पूर्ववत् स्मृतं ।
आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वाप्यपार्थकः ॥
अवसेको भवेद्वस्तेस्तस्माद्दोषान्विवर्जयेत् ।
प्रकृष्टकर्णिके रक्तं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥
क्षरत्यत्रापि पित्तघ्नो विधिर्वस्तिश्च पिच्छिलः।
ह्रस्वेत्वणुस्रोतसि च क्लेशो वस्तिश्च पूर्ववत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

प्रत्यागच्छंस्ततः कुर्य्याद्रोगान्वस्तिविघातजान्।
दीर्घे महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत्॥
प्रस्तीर्णे बहले चापि वस्तौ दुर्ब्बद्धदोषवत्।
वस्तावल्पेऽल्पता वापि द्रव्यस्याल्पगुणा मताः॥
दुर्ब्बद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवत्।
अतिप्रपीडितो वस्तिः प्रयात्यामाशयं ततः॥
वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते।
तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्य्याच्चाप्यवधूननं॥
शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान्।
अनैः प्रपीडितो वस्तिः पक्वाधानं न गच्छति॥
न च सम्यादयत्यर्थांस्तस्माद्युक्तं प्रपीडयेत्।
भूयोभूयोऽवपीडेन वायुरन्तः प्रपीड्यते।
तेनाध्मानं रुजश्चोग्रा यथास्वं तत्र वस्तयः॥
कालातिक्रमणात्क्लेशो व्याधिश्चाभिप्रवर्द्धते।
तत्र व्याधिबलघ्नन्तु भूयो वस्तिं निधापयेत्॥
गुदोपदेहशोफौ तु स्नेहोऽपक्वः करोति हि।
तत्र संशोधनो वस्तिर्हितं चापि विरेचनं।
हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ मतौ॥
अतिमात्रौ तयानाहरुक्मातीसारकारकौ।
मूर्च्छादाहमतीसारं पित्तं चात्युष्णतीक्ष्णकौ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मृदुशीतावुभौ वातविबन्धाध्मानकारकौ ।
तत्र हीनादिषु हितः प्रत्यनीकः क्रियाविधिः॥
तत्र सान्द्रे तनुं वस्तिं तनौ सान्द्रञ्च दापयेत्।
स्निग्धोऽतिजाड्यकृद्रूक्षः स्तम्भाध्मानकृदुच्यते ॥
वस्तिं रूक्षमतिस्निग्धे स्निग्धं रूक्षे च दापयेत्।
अतिपीडितवह्नीषान्विधिं चात्यवशीर्षके ॥
उच्छीर्षके समुन्नाहं वस्तिः कुर्य्याच्च मेहनं ।
तत्रोत्तरो हितो वस्तिः सुस्विन्नस्य सुखावहः॥
न्युब्जस्य वस्तिर्नाभ्येति पक्वाधानं विमार्गगः ॥
हृद्गुदं बाधते चात वायुः कोष्ठमथापि च ।
उत्तानस्याहते मार्गे वस्तिर्नान्तःप्रपद्यते ॥
नेत्रसम्भेजनम्लानो वायुश्चाक्तः प्रकुप्यति ।
देहे सङ्कुचिते दत्तः सक्थ्नोरप्युभयोस्तथा ॥
न सम्यगनिलाविष्टो वस्तिः प्रत्येति देहिनः ।
स्थितस्य वस्तिर्दत्तस्तु क्षिप्रमायात्यवाङ्मुखः ॥
नचाशयं तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ।
नाभ्येति वस्तिर्दत्तस्तु कृत्स्नं पक्वाशयं पुनः ॥
दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो हितः ।
न्युब्जादीनां प्रदानञ्च वस्तेर्नैव प्रशस्यते॥
पश्चादनिलकोपोऽस्य यथास्वं तत्र कारयेत् ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

व्यापदः स्नेहवस्तेषु वक्ष्यन्तोऽत्र चिकित्सिते ॥
अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः।
अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः॥
विष्टम्भाध्मानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते ।
तत्र तीक्ष्णो हितो वस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनं॥
सशेषान्ने तथाभुक्ते बद्धदोषे च योजितः ।
अत्याशितस्यातिबद्धर्वस्तिर्मन्दोष्ण एव च ॥
अनुष्णलवणस्नेहो ह्यतिमात्रोऽथवा पुनः ।
तथा बद्धपुरीषंच क्षिप्रमाध्मापयेन्नरं ॥
हृत्कटीपार्श्वपृष्ठेषु शूलं तत्रातिदारुणं ।
तत्र तीक्ष्णतरो वस्तिर्हितं चाप्यनुवासनं ॥
अतितीक्ष्णोष्णलवणो रूक्षो वस्तिः प्रयोजितः।
सपित्तं कोपयेद्वायुं कुर्य्याच्च परिकर्त्तिकां ॥
नाभिवस्तिगुदं तत्र क्षुनत्तीवाति देहिनः ।
पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र स्नेहश्च मधुरैः कृतः ॥
अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिक्लेदाय कल्पते ।
दौर्ब्बल्यमरुचिश्च जायते तत्र देहिनः ॥
परिक्लेत्ततः पित्तं दाहं सञ्जनयेद्भृशं ।
पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र वस्तिः क्षीरघृतस्य च ॥
प्रवाहिका भवेत्तीक्ष्णान्निरूहात्सानुवासनात्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सदाहशूलं कृच्छ्रेणवास्रक्लेदोपवेश्यते ॥
पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र प्रयसा चैव भोजनं ।
सर्पिर्मधुरकैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनं ॥
अतितीक्ष्णोनिरूहो वा सवाते चानुवासनः ।
हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनं ॥
दोषैस्तत्र कृतस्तम्भो मदो मूर्च्छाङ्गगौरवं ।
सर्वदोषहरं वस्तिं शोधनं तत्र दापयेत् ॥
रूक्षस्य बद्धवातस्य तथा दुःखयितस्य च ।
वस्तिरङ्गग्रहं कुर्याद्रूक्षो ह्यल्पभेषजः ॥
तत्राङ्गसादः प्रस्तम्भो जृम्भोद्वेष्टनवेपकाः ।
पर्वभेदश्च तत्रेष्टाः स्वेदोऽभ्यञ्जनवस्तयः ॥
अत्युष्णतीक्ष्णोतिबहुर्दत्तोऽतिस्वेदितस्य च ।
अल्पदोषस्य वा वस्तिरतियोगाय कल्पते ॥
विरेचनातियोगेन समानं तच्चिकित्सितं ।
पिच्छावस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥
अतियोगात्परं यत्र जीवादानं विरिक्तवत् ।
देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छावस्तिः सशोणितः ॥
नवैता व्यापदो यास्तु निरूहं प्रत्युदाहृताः ।
स्नेहवस्तिष्वपि हिता विज्ञेया कुशलैरिह ॥
इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

भिषजा च तथा कार्य्यं यथैता न भवन्ति हि ॥
पक्वाद्विरेको वान्तस्य ततश्चापि निरूहणं ।
सद्योनिरूढोऽनुवास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥

॥ सप्तविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥
यथावयोनिरूहाणां या मात्राः परिकीर्त्तिताः ।
पादावकृष्टस्ताः कार्य्याः स्नेहवस्तिषु देहिनां ॥
उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं विधापयेत ।
एतैर्हि विहतः स्नेहोनैवान्तः प्रतिपद्यते ॥
स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥
स्नेहवीर्य्यं तथा दत्ते देहं चानुविसर्पति ।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि तैलानीह यथाक्रमं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पानान्वासननस्येषु यानि हन्युर्गदान्बहून् ।
शठीपुष्करकृष्णाह्वामदनामरदारुभिः ॥
शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्ववचाविल्वहुताशनैः ॥
सुपिष्टैर्द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् ।
पक्त्वा वस्तौ विधातव्यं मूढ़वातानुलोमनम् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहं विषमज्वरम् ।
कट्टूरुपृष्ठकोष्ठस्थान्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥
वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ।
काकोलीद्वययष्ट्याह्वमेदायुग्मनराधिपैः ॥
पाठाजीवकजीवन्तीभार्गीचन्दनकट्फलैः ।
सरलागुरुविल्वाम्बुवाजिगन्धाग्निवृद्धिभिः ॥
विडङ्गारग्वधश्यामात्रिवृन्मागधिकर्द्धिभिः ।
पिष्टैस्तैलं पचेत्क्षीरं पञ्चमूलरसान्वितम् ॥
गुल्मानाहाग्निषङ्गार्शोग्रहणीमूत्रसङ्गिना ।
अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिणाम् ॥
चित्रकातिविषापाठादन्तीविल्ववचामिषैः ।
सरलांशुमतीरास्नानीलिनीचतुरङ्गुलैः ॥
चव्याजमोदकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रुमैः ।
जीवकर्षभवर्षाभूवस्तगन्धशताह्वयैः ॥
रेण्वश्वगन्धामञ्जिष्ठाशठीपुष्करतस्करैः ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

सक्षीरं विपचेत्तैलं मारुतामयनाशनम् ॥
गृध्रसीखञ्जकुब्जाढ्यमूरुोदावर्त्तरोगिणाम् ।
शस्यतेऽल्पबलाग्नीनां वस्तावाशु नियोजितं ॥
भूतिकैरण्डवर्षाभूरास्नाशृषकरोहिषैः ।
दशमूलसहाभार्गीषड्ग्रन्थ्यामरदारुभिः ॥
बलानागबलामूर्व्वावाजिगन्धाश्मतान्वयैः ।
सहाचरवरीविश्वाकाकनासाविदारिभिः ॥
यवमाषातसीकोलकुलत्थैः क्वथितैः प्लुतं ।
जीवनीयप्रतिवापं तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
सङ्कोचकपार्श्वांसबाहुमन्याशीरःस्थितान् ।
हन्याद्वातविकारांस्तु वस्तियोगैर्निषेवितं ॥
जीवन्त्यतिबलामेदाकाकोलीद्वयजीवकैः ।
ऋषभातिविषाकृष्णाकाकनासावचामरैः ॥
रास्नामदनयष्ट्याह्वसरलाभीरुचन्दनैः ।
स्वयङ्गुप्तागटोष्ट्रीकलशीसारिवाह्वयैः ॥
पिष्टैस्तैलघृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ।
तच्चानुवासने देयं शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ॥
दृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।
नस्ये पाने च संयुक्तमूर्द्धजत्रुगदापहम् ॥
मधुकोशीरकाश्मर्य्यकटुकोत्पलचन्दनैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्यामापद्मकजीमूतशक्राह्वातिविषाम्बुभिः ॥
तैलपादं पचैत्सर्प्पिः पयसाष्टगुणेन च ।
न्यग्रोधादिगणक्वाथयुक्तं वस्तिषु योजितं ॥
दाहासृग्दरवीसर्पवातशोणितविद्रधीन् ।
पित्तरक्तज्वराद्यांश्च हन्यात्पित्तकृतान्गदान्॥
मृणालोत्पलशालूकसारिवाद्वयकेशरैः ।
चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मवीजकसेरुकैः ॥
पटोलकटुकारक्तागुन्द्रापर्पटवासकैः ।
पिष्टैस्तैलमिदं पक्वं तृणमूलरसेन च ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं वस्तिकर्म्मणि योजितम् ।
नस्येऽभ्यञ्जनपाने वा हन्यात्पित्तगदान्बहून् ॥
त्रिफलातिविषामूर्व्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः ।
निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयै ॥
गुडूचीन्द्रसुराकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः ॥
तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसाप्लुतम् ।
पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ॥
स्थूलतालस्यकण्ड्वादीन् जयेत्कफकृतान्गदान्।
पाठाजमोदाशार्ङ्गेष्टापिप्पलीद्वयनागरैः ॥
सपलागुरुकालीयभार्गीचव्यामरद्रुमैः ।
मरिचैलाभयाकद्वीशटीग्रन्थिककट्फलैः ॥

तैलमेरण्डतैलं वा पञ्चमेभिः समायुतम् ।
वल्लीकण्टकमूलाभ्यां क्वाथेन द्विगुणेन च ॥
हन्यादन्वसनैर्दत्तं सर्व्वान्कफकृतान् गदान् ।
विडङ्गोदीच्यसिन्धूत्थघटीपुष्करचित्रकैः ॥
कट्फलातिविषाभार्गीवचाकुष्ठसुराह्वयैः ।
मेदामदनयष्ट्याह्वश्यामानिचुलनागरैः ॥
शतह्वानीलिनीरास्नाकदलीष्टपरेणुभिः ।
विल्वाजमोदक्षणाह्वादन्तीचव्यनराधिपैः ॥
तैलमेरण्डतैलं वा मुष्ककादिरसायुतम् ।
प्लीहोदावर्त्तवातास्रगुल्मानाहकृमामयान् ॥
प्रमेहशर्करार्शांसि हन्यादास्थानुवासनात् ।
अशुद्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितम् ॥
अहोरात्रस्य कालेषु सर्व्वेष्वेवानुवासयेत् ।
रूक्षस्य वङ्क्षवातस्य द्वौ त्रीनप्यनुवासनं ॥
दत्वा स्निग्धातनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् ।
अस्निग्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितं ॥
स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ।
अथ सम्यग्निरूढंतु वातादिघ्नवासयेत् ॥
विल्वयष्ट्याह्वमदनफलतैलैर्यथाक्रमं ।
रात्रौ वस्तिं न दद्याच्तु दोषोत्क्लेशोहिरातिजः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्नेहो वीर्य्ययुतः कुर्य्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ।
अग्नि स्थानस्थिते दोषे वह्नौ वान्नरसान्विते ।
स्फुटस्रोतोमुखे देहे स्नेहौजः परिसर्पति ॥
पित्तेऽधिके कफे क्षीणे रूक्षे वातरुगर्दिते ।
नरे बालौ च दातव्यं काले चोष्णेऽनुवासने ॥
उष्णे पित्ताधिके वापि दिवा दाहादयो गदाः ।
सम्भवन्ति यतस्तस्मात् प्रदोषे योजयेद्भिषक् ॥
शीते वसन्ते च दिवा ग्रीष्मे प्राविड्वनात्यये ।
स्नेहो दिनान्ते पानोक्तान्दोषान्परिजिहीर्षता ॥
अहोरात्रेषु कालेषु सर्व्वेष्वेवानिलाधिकम् ।
तीव्रायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
नवाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
शुद्ध्वाच्छून्यकोष्ठस्य स्नेह ऊर्द्धमथोत्क्लेत् ॥
सदानुवासयेद्वापि भोजयित्वार्द्रपाणिनम् ।
ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्य्यात्स्नेहः प्रयोजितः ॥
नचातिस्निग्धमश्नन्तं भोजयित्वानुवासयेत् ।
मदं मूर्च्छांच जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥
रूक्षं भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णंच ह्रासयेत् ।
युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
यूषक्षीररसैस्तस्माद्यथाव्याधिमवेक्ष्य वा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥
विसर्ज्य च शकृन्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
प्रणिधानविधानन्तु निरूहे च प्रवक्ष्यते ॥
ततः प्रणिहिते स्नेह उत्तानो वाक्छतं भवेत् ।
प्रसारितैः सर्व्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं विसर्पति ॥
ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः ।
स्फिजोश्चैनं ततः शय्यां त्रीन्वारानुत्क्षिपेत्ततः ॥
एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ।
स्वास्तीर्णे शयने काममासीताचारिके रतः ॥
स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च योजितः ।
देयः सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥
यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्वक्षमाव्रजेत् ।
अत्यौष्ण्यादतितैक्ष्ण्याद्वा वायुना वा प्रपीडितः ॥
सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा सभेषजः ।
तस्यान्योऽल्पतरो देयो नहि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥
विष्टब्धानिलविण्मूत्रस्नेहहीनोऽनुवासनः ।
दाहक्लमप्रवाहार्त्तिकरश्चात्यनुवासनः ॥
ासनिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ओषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥
जीर्णेऽन्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि॥
प्रातरुष्णोदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ।
तेनास्य दीप्यते वह्निर्मक्षाकाङ्क्षा च जायते॥
स्नेहवस्तिक्रमेष्वेव विधिमाऊर्मनीषिणः ।
अनेन विधिना षड्भा सप्त वाष्टौ नवैव वा ॥
विधेया वस्तयस्तेषामन्तरा तु निरूहणम् ।
दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्बलिवङ्क्षणौ ॥
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धक्षमनिलं जयेत् ।
जनयेद्बलवर्णौ च तृतीयस्तु प्रयोजितः ॥
रसं चतुर्थो रक्तन्तु पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ।
षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ॥
अष्टमो नवमस्त्वस्थि मज्जानं च यथाक्रमं ।
एवं शुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत् ॥
अष्टादशाष्टादशकान्वस्तीनां यो निसेवते ।
यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवैस्तुल्योऽमरप्रभः ।
वीतप्राप्ता युतिधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥
स्नेहवस्तिं निरूहंवा नैकमेवातिशीलयेत् ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्नेहादग्निबधोत्क्लेशौ निरूहात्पवनाङ्क्षयं ॥
तस्मान्निरूढोऽनुवास्यो निरूह्यश्चानुवासितः।
नैव पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाङ्क्षयम् ॥
रूक्षाय बद्धवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने।
दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयाच्चरात् ॥
स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां सर्वकालमनत्ययः।
तस्मा निरूहः स्निग्धानां स्वल्पमात्रः प्रशस्यते॥

अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहवस्तिजाः।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय ह्यधस्विधान्।
कुर्वन्त्युपद्रवान्स्नेहः सचापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वातभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता।
जृम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत्।
दाहतृष्णा ज्वरः स्वेदो नेत्रमूलाङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता।
गौरवं छर्दिरुच्छ्वासः कण्डूः शीतज्वरोरुचिः॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत्।
यथास्वं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥
अत्याग्नितेऽन्नाभिभवात्स्नेहो नैति यदा तदा।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुरुरामाशयः शूलं वायोश्चाप्रतिसञ्चरः ।
हृल्लीडामुखवैरस्यं स्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।
तत्रापतर्पणस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्माते स्वासः शूलञ्च जायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वंच तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरानुसृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥
स्नेहगन्धि मुखं तत्र कासस्वासावरोचकः ।
अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥
अस्निग्धस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्प्रयोजितः ।
शीतोष्णदुश्च नाश्नीति ततोमन्दं प्रवाहयेत् ।
विबन्धगौरवाध्मानशूलाः पक्वाशयं प्रति ॥
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ।
अल्पं भुक्तवतोऽल्पोहि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ॥
दत्तो नैति क्लमोत्क्लेशौ शूलं वारतिमावहेत् ।
तत्रवास्थापनं कार्य्यं शोधनीयेन वस्तिना ॥
अन्वासनञ्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ।
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कुर्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत्।
यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरनिःसृतः ॥
सर्वोऽल्पो वा हृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता।
अनायान्तं त्वहोरात्रात्स्नेहं संशोधनैर्जयेत् ॥
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते।
इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः॥

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परं।
चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलसम्मितम् ॥
मालतीपुष्पवृन्ताग्रं छिद्रं सर्षपनिर्गमम्।
मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥
स्नेहप्रमाणं परमं कुञ्चस्यात्र प्रकीर्त्तितः।
पञ्चविंशादधोमात्रां विद्याद्बुद्धिकल्पिताम्।
निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ॥
मूलस्रोतःपरीणाहं मुञ्चवाहिदशाङ्गुलम्।
तासामपत्यमार्गे तु निद्दिश्याच्चतुरङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुलं मूलमार्गे तु कन्यानान्त्वेकमङ्गुलं।
विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥
स्नेहस्य प्रहृतञ्चात्र स्वाङ्गुलीमूलसंमितम्।
देयं प्रमाणं परममर्व्वाग्बुद्धिविकल्पितम् ॥

औरभ्रः शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजितः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तदलाभे प्रयुञ्जीत गलचर्म्म तु पक्षिणाम् ॥
अस्यालाभे दृतेः पादो मृदुचर्म्म ततोपि वा ।
अथातुरमुपस्निग्धं सुस्विन्नं प्रथिताशयम् ॥
यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलं ।
निवेशमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ॥
सभ्यक्तवस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवं ।
ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम् ॥
पूर्वं श्लक्ष्णयान्वित्य ततो नेत्रमनन्तरम् ।
शनैः शनैर्दृताभ्यक्तं विदध्याद्गुलानि षट् ॥
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागतस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ॥
भोजयेत्पयसामांसं यूषेणाय रसेन वा ।
अनेन विधिना दद्याद्वस्तींस्त्रींश्चतुरोऽपिवा ॥
ऊर्द्धजान्वै स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ।
कल्पेतरस्यै कन्यायै दद्यात्सुष्ठु पीडित ॥
विक्रर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।
गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ।
अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ॥
भूयोवस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनैर्गणैः ।
गुदे वर्त्तिं निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसंभृतां ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

प्रवेशयेद्वा मतिमान्वस्तिद्वारमथैषणीम्।
पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना॥
आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः स्वरसेषु च।
कुर्य्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वर्त्तीर्वापि ससैन्धवाः॥
मुद्गैलासर्षपसमाः प्रविभज्य वयांसितु।
वस्तेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया॥
आगारधूमत्वक्पीलीफलसैन्धवैः।
कृता वा शुक्लगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः॥
अनुवासनसिद्धिज्ञ वीक्ष्य कर्म्म प्रयोजयेत्।
शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना॥
दह्यमाने तदा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विचक्षणः।
क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टं। मूलाघातान्मूलदोषान् प्रवृद्धान्योनिव्याधिं संस्थितिं चापरायाः॥ शुक्रोत्सेकं शर्करामश्मरीञ्च शूलं वस्तौ वङ्क्षणे मेहने च। घोरानन्यान्वस्तिजांश्चापि रोगान्हित्वा मेहानुत्तरो हन्ति वस्तिः॥ सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च। वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ अष्टाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो निरूढोपक्रमचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अथानुवासितमाश्वापयेत्सुव्यक्तस्विन्नशरीरमुत्सृष्टवर्च्चिर्व्वेगमप्रवाते शुचौ वेश्मनि मध्याह्ने प्रततायां शय्यायामधःसुपरिग्रहायां श्रोणिप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां वामपार्श्वशयिनमाकुञ्चित दक्षिणसक्थिमितरप्रसारितसक्थिं सुमनसं जीर्णान्नंवाग्यतं सुनिषण्णदेहं विदित्वा ततो वामपादव्योपरि नेवं कृत्वेतरपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां कर्णिकामुपरिनिष्पीड्य सव्यपाणिकनिष्ठिकानामिकाभ्यां वस्तेर्मुखार्द्धं सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैरर्द्धन्तु विवृतास्यं कृत्वा वस्तावौषधं प्रक्षिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां चानुसिक्तमनायतमबुद्बुदमसङ्कुचितमवातमौषधासन्नमुपसंगृह्य पुनरितरेण गृहीत्वा दक्षिणेनावसिञ्चेत्ततः

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्नेहेनैवोषधान्ते द्विस्त्रिर्वावेष्यवभीयात्। अथ दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्तिं गृहीत्वा वा महत्तमध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रमुपसंगृह्याङ्गुष्ठेन नेत्रद्वारं पिधाय घृताभ्यक्ताग्रनेत्रं घृताक्तगुदाय प्रयच्छेदनुष्ठ्वंशं सममुन्मुखमाकर्णिकं नेत्रं प्रणिधत्स्वेति ब्रूयात्॥

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत्। एकेनैवापीडेव न द्रुतं न विलम्बितम्॥

ततोनेत्रमपनीय लिंगन्मात्राः पीडनकालादुपेक्ष्योत्तिष्ठेत्यातुरं ब्रूयात्। आतुरमुपवेशयेदुत्कटुकं वस्त्यागमनार्थं। निरूहप्रत्यागमनकालस्तु मुहूर्त्तो भवति॥

अनेन विधिना वस्तिं दद्याद्वस्तिविशारदः।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः॥
सम्यग्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत्।
अपि हीनक्रमं कुर्य्यान्न तु कुर्य्यादतिक्रमम्॥
विशेषात्सुकुमाराणां हीनएव क्रमो हितः।
यस्य स्याद्वस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिलः॥
दुर्निरूढः स विज्ञेयो मूलार्त्तारुचिजाड्यवान्।
यान्येव प्राक्युक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तान्येवातिनिरूढेऽपि विज्ञेयानि विपश्चिता ।
यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ॥
लाघवं चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत् ।
सुनिरूढं ततोजन्तुं स्नानवन्तं तु भोजयेत् ॥
पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
सर्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदविकारिभिः ॥
त्रिभागहीनमर्द्धं वा हीनमात्रमथापि वा ।
यथाग्निदोषं मात्रेवं भोजनस्य विधीयते ॥
अनन्तरं ततो युञ्ज्राद्यास्यं स्नेहवस्तिना ॥
विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।
आस्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणं ।
तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ॥
रसौदनस्तेन शस्तस्तदहस्यानुवासनम् ।
पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥
अन्नोपस्तम्भिते कोष्टे स्नेहवस्तिर्विधीयते ।
अनायान्तं मुहूर्त्तात्तु निरूहं शोधनैर्हरेत् ॥
तीक्ष्णैर्निरूहैर्मतिमान्क्षारमूत्राम्लसंयुतैः ।
विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणं ॥
शूलारतिज्वरानाहं मरणं वा प्रवर्त्तयेत् ।
नतु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

विसूचिकां वा जनयेच्छर्दिंवापि सुदारुणम् ।
कोपयेत्सर्व्वदोषान्वा तस्माद्दद्याद्भोजिते ॥
जीर्णान्नस्याग्नये दोषाः पुंसः प्रव्यक्तिमागताः।
निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः॥
न वास्यापनविच्छिन्नमन्नमग्निः प्रधावति ।
तस्मादास्यापनं देयं निराहाराय जानता ॥
आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्य्यं निरूहणम्।
मलेऽप्रकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥
क्षीराण्यम्लानि मूलानि स्नेहाःक्वाथरसास्तथा।
लवणानि फलक्षौद्रं शताह्वा सर्षपं वचा ॥
एला विकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।
रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ॥
कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शठी ।
मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा वायमाणा रसाञ्जनम्॥
विल्वमध्यं यमानी च फलिनी शक्रजा यवाः ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ॥
तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधुलिका ।
निरूहेषु यथालाभमेष वर्गो विधीयते ॥
स्वस्थे कायस्य चत्वारो भागाः स्नेहस्य पञ्चमः।
क्रूद्वेऽनिले चतुर्थस्तु षष्ठः पित्ते कफेऽष्टमः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लवणं पुनः ।
क्षौद्रं मूलं फलं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा ॥
युक्त्या प्रकल्पयेद्धीमान् निरूहे कल्पनाविधिं ।
कल्कस्नेहकषायाणामविवेकाद्विषग्वरैः ॥
वस्तिस्तु कल्पितः सम्यक्तस्यादानं यथार्थकृत् ।
दत्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ॥
पात्रे तलेन मथ्नीयाद्दनुस्नेहं शनैःशनैः ।
सम्यक्सुमथिते दद्यात्फलकल्कमतः परम् ॥
ततोयथोचितान्कल्कान्भागैःस्वैस्वैश्चूर्णपेषितान्।
गम्भीरे भाजनेऽन्यस्मिन्मथ्नीयात्तं खजेन च ॥
यथा च साधु मन्येत न सान्द्रो न तनुः समः ।
कषायप्रसृतान्पञ्च सुपूतांस्तत्र दापयेत् ।
रसक्षीराम्लमूलानां दोषावस्थामवेक्ष्य तु ॥
अतऊर्द्धं द्वादशप्रसृतान्वक्ष्यामः ॥
दत्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयं ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयं ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।
संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतिसम्मितं॥
वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितं ।
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

ज्येष्ठायाः खलु मानायाः प्रमाणमिदमीरितं ।
अपह्रासे भिषक्कुर्य्यात्तद्वत्प्रकृतिहापनं ॥
यथावयो निरूहाणां कल्पनेयमुदाहृता ।
सैन्धवादिद्रवाल्लानां सिद्धिकामैर्भिषग्वरैः ॥

अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यन्ते वस्तयोऽन्ये विभागशः ।
यथादोषं प्रयुक्ता ये हन्युर्नानाविधान्गदान् ॥
शम्याकोरुवुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः ।
पञ्चमूलीबलाराास्नागुडूचीसुरदारुभिः ॥
क्वथितैः पालिकैरेभिर्मदनाष्टकसंयुतैः ।
कल्कैर्म्मागधिकाम्भोदहवुषामिसिसैन्धवैः ॥
वत्साह्वयप्रियङ्गूग्रायष्ट्याह्वयरसाञ्जनैः ।
दद्यादास्थापनं कोष्णं क्षौद्राढ्यैरभिसंस्कृतं ॥
पृष्ठोरुलिकशूलाम्लविषमूलानिलसङ्गिनां ।
ग्रहणीमारुतार्शोघ्नं रक्तमांसबलप्रदं ॥
गूडुचीत्रिफलारास्नादशमूलबलायजैः ।
क्वथितैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तु प्रियङ्ग्वञ्जनसैन्धवैः ॥
शतपुष्पावचाकृष्णायवानीकुष्ठविल्वजैः ।
सगुडैरक्षमात्रैस्तु मदनार्द्धपलान्वितैः ॥
क्षौद्रतैलवृतक्षीरयुक्तकाञ्जिकमस्तुभिः ।
समालोड्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्थापनं परं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेजोवर्णबलोत्साहवीर्य्याग्निप्राणबर्द्धनं ।
सर्व्वमारुतरोगघ्नं वयःस्थापनमुत्तमं ॥
कुष्ठादिपञ्चमूलाब्दनिफलोत्पलवासकैः ।
शारिवोशीरमञ्जिष्ठाराम्नारेणुपरूषकैः ॥
पालिकैः क्वथितैः सम्यग्द्रव्यैरेभिश्च पेषितैः ।
श्रृङ्गाटकात्मगुप्तेभकेसरागुरुचन्दनैः ॥
विदारीमिसिमञ्जिष्ठाश्यामेन्द्रयवसिन्धुजैः ।
फलपञ्चकयष्ट्याह्वैः क्षौद्रक्षीरघृतप्लुतैः ॥
दत्तमास्थापनं शीतमल्पहीनैस्तथाद्रवैः ।
दाहास्रगुदरपित्तासृक्पित्तगुल्मज्वरान्जयेत्॥
रोध्रचन्दनमञ्जिष्ठाराम्नानन्ताबलर्द्धिभिः ।
सारिवाद्वयकाश्मर्य्यमेदामधुकपद्मकैः ॥
स्थिरादित्रयमूलैश्च क्वाथैः कर्षनयोन्मितैः ।
पिष्टैर्जीवकाकाकोलीयुगर्द्धिमधुकोत्पलैः ॥
प्रपौण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपरूषकैः ।
अभीरुमिसिसिन्ध्वत्यवत्सकोशीरपद्मकैः ॥
कसेरुशर्करायुक्तैः सर्पिर्मधुपयःप्लुतैः ।
द्रवैस्तीक्ष्णाम्लवर्ज्यैश्च दत्तो वस्तिःसुशीतलः ॥
गुल्मासृग्दरहृत्पाण्डुरोगान्सविषमज्वरान् ।
असृक्पित्तातिसारौचहन्यात्पित्तकृतानगदान्॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

भद्रानिम्बकुलत्थार्ककोशातक्यम्लतामरैः ।
सारिवाट्टहतीपाठामूर्वारग्वधवत्सकैः ॥
क्वाथः कल्कस्तु कर्त्तव्यो बलामदनसर्षपैः ।
सैन्धवामरकुष्ठैलापिप्पली विल्वनागरैः ॥
कटुतैलमधुक्षारमूत्रतैलाम्बुसंयुतैः ।
कार्य्यमास्थापनं तूर्णं कामलापाण्डुमेहिनां ॥
मेदस्विनामनग्नीनां कफरोगाग्ननिद्विषां ।
गलगण्डगरग्लानिश्लीपदोदररोगिणां ॥
दशमूलीनिशाविल्वपटोलत्रिफलामरैः ।
क्वथितैः कल्कपिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥
पाठामागधिकेन्द्राह्वैस्तैलक्षारमधुप्लुतैः ।
कुर्य्यादास्थापनं सम्यग्मूत्राम्लफलयोजितं ॥
कफपाण्डुमदालस्यमूत्रमारुतसंज्ञिनां ।
आमाटोपापचीश्लेष्मगुल्मक्रिमिविकारिणां ॥
दृषाश्मभेदवर्षाभूधान्यगन्धर्वहस्तकैः ।
दशमूलबलामूर्वायवकोलनिशाच्छदैः ॥
कुलत्थविल्वभूनिम्बैः क्वथितैः पलसम्मितैः ।
कल्कैर्मदनयष्ट्याह्वषड्ग्रन्थामरसर्षपैः ॥
पिप्पलीमूलसिन्धूत्थयमानीमिसिवत्सकैः ।
क्षौद्रक्षुक्षीरगोमूत्रसर्पिस्तैलरसान्वितैः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तूर्णमास्थापनं कार्य्यं संसृष्टबद्धरोगिणां ।
गृध्रसीशर्कराष्ठीलातूणीगुल्मगदापहं ॥
राास्नारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ।
लायमाणाम्बष्ठारक्षापञ्चमूलविभीतकैः ॥
सबलः पालिकैः क्वाथः कल्कस्तु मदनान्वितैः ।
यष्ट्याह्वमिसिसिन्धूत्थफलिनीन्द्रयवाह्वयैः ॥
रसाञ्जनरसक्षौद्रद्राक्षासौवीरसंयुतैः ।
युक्तो वस्तिः सुखोष्णोऽयं मांसशुक्रबलौजसां॥
आयुषोऽग्नेश्च संकर्त्ता हन्ति चाशु गदानिमान्।
गुल्मासृग्दरवीसर्पमूत्रकृच्छ्रक्षतक्षयान् ॥
विषमज्वरमर्शांसि ग्रहणीं वातकुण्डलीं ।
जानुजङ्घाशिरोवस्तिग्रहोदावर्त्तमारुतान् ॥
वातासृक्शर्कराष्ठीलाकुक्षिशूलोदरारुचीः ।
रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाध्मानहृद्ग्रहान् ॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथाः सैन्धवेक्षुतायुताः ।
सास्नाः सुखोष्णायोज्याः स्युर्बस्तयः कुपितेऽनिले॥
न्यग्रोधादिगणक्वाथः काकोल्यादिसमायुताः ।
विधेया बस्तयः पित्ते ससर्पिष्काः सशर्कराः ॥
आरग्वधादिनिःक्वाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
सक्षौद्रमूत्रा देयाः स्युर्बस्तयः कुपिते कफे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शर्करेक्षुरसक्षीरघृतयुक्ताः सुशीतलाः ।
क्षीरवृक्षकषायाढ्या वस्तयः शोणिते हिताः ॥
शोधनद्रव्यनिःक्वाथास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैः ।
युक्ताः खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥
दृंहणद्रव्यनिःक्वाथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो दृंहणाः स्मृताः ॥
चटकाण्डोन्मटाक्वाथाः सक्षीरघृतशर्कराः ।
आत्मगुप्ताफलावापाः स्मृता वाजीकरा नृणाम् ॥
निदाय्यरावतीशल्लुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।
क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुताःसास्वाःपिच्छिलसंज्ञिताः
वाराहमाहिषैरभ्रवैडालैणेयकौक्कुटम् ।
सद्यस्कमसृगण्डं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥
प्रियङ्ग्वादिगणक्वाथा अम्बष्ठाद्येन संयुताः ।
सक्षौद्राः सघृताश्चैव ग्राहिणो वस्तयः स्मृताः ॥
एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक्पृथक् ।
समस्तेष्वथ वा सम्यग्विधेयाः स्नेहवस्तयः ॥
बल्यानां घृतपाकेन शोधितानां यथाक्रमम् ।
बलातैलेन देयाः स्युर्वस्तयस्त्रैवृतेन च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नरस्योत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्णं वस्तिं निधापयेत ।
मध्यमं मध्यसत्त्वस्य विपरीतस्य वै मृदुं ॥
एवं कालं बलं दोषं विकारञ्च विकारवित् ।
वस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य वस्तीन् प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं पुनः ।
पश्चात्संशमनीयञ्च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ॥
एरण्डबीजं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।
हवुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥
शताह्वा मधुकं बीजं कौटजं फलमेव च ।
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥
प्रियङ्गुमधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमन परः ॥
नृपाणां तत्समानानं तथा सुमहामति ।
नारीणां सुकुमाराणां शिशुस्थविरयोरपि ॥
दोषनिर्हरणार्थाय बलवर्णोदयाय च ।
समासेनोपदेक्ष्यामि विधानं माधुतैलिकं ॥
यानस्त्रीभोज्यपानेषु नियमश्चात्र नोच्यते ।
फलञ्च विपुलं दृष्टं व्यापदाञ्चाप्यसम्भवः ॥
योज्यस्ततः सुखेनैव निरूहक्रममिच्छता ।
यदेच्छति तदेवैष प्रयोक्तव्यो विपश्चिता ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

मधुतैलैः समैः स्यातां क्वाथश्चैरण्डमूलजः ।
पालार्द्धं शतपुष्पायास्ततोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ॥
फलेनैकेन संयुक्तः खजेन च विलोडितः ।
देयः सुखोष्णो भिषजा माधुतैलिकसंज्ञितः ॥
वचामधुकतैलञ्च क्वाथः सरससैन्धवः ।
पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥
सुरदारु वरा रास्ना शतपुष्पा वचा मधु ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥
पञ्चमूलीकषायञ्च तैलं मागधिका मधु ।
वस्तिरेष विधातव्यः सशताह्वः ससैन्धवः ॥
यवकोलकुलत्थानां क्वाथो मागधिका मधु ।
ससैन्धवः समधूकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥
मुस्तापाठाम्बतातिक्तावलारास्नापुनर्नवाः ।
मञ्जिष्ठारग्वधोशीरव्रायमाणाख्यगोक्षुरान् ॥
पालिकान्पञ्चमूलाल्पसहितान्मदनाष्टकम् ।
जलाढके पचेत्क्वाथं पादशेषं पुनः पचेत् ॥
क्षीरप्रस्थेन संयुक्तं क्षीरशेषं परिस्रुतम् ।
पादेन जाङ्गलरसस्तथा मधुघृतं समम् ॥
शताह्वाफलिनीयष्टीवत्सकैः सरसाञ्जनैः ।
कार्षिकैः सैन्धवयुतैः कल्कैर्वस्तिः प्रयोजितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातासृग्मोहशोफार्शोगुल्ममूलविबन्धनुत् ।
विसर्पज्वरविड्भङ्गरक्तपित्तविनाशनः ॥
बल्यः सञ्जीवनो दृष्यश्चक्षुष्यः शूलनाशनः ।
स्थापनानामयं राजा बस्तिर्मुस्तादिको मतः ॥
अवेक्ष्य भेषजं बुद्ध्या विकारञ्च विकारवित् ।
बीजेनानेन मतिमान्कुर्य्याद्बस्तिशतान्यपि ॥
अजीर्णे न प्रयुञ्जीत दिवास्वप्नं च वर्ज्जयेत् ।
आहाराचारिकं शेषमन्यद्युक्तं समाचरेत् ॥
यस्मान्मधु च तैलञ्च प्राधान्येन प्रदीयते ।
माधुतैलिक इत्येवं भिषग्भिर्बस्तिरुच्यते ॥
रथेष्वपि च यन्त्रेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते ।
यस्मान्न प्रतिसिद्धोऽयमतो यन्त्ररथः स्मृतः ॥
बलोपचयवर्णानां यस्माद्याधिशतस्य च ।
भवत्येतेन सिद्धिस्तु सिद्धबस्तिरतोमतः ॥
सुखिनामल्पदोषाणां नित्यं स्निग्धाश्च ये नराः ।
मृदुकोष्ठाश्च ये तेषां विधेया माधुतैलिकाः ॥
मृदुत्वात्प्रादहीनत्वाद्कृत्स्नविधिसेवनात् ।
एकबस्तिप्रदानाच्च सिद्धबस्तिष्वयत्नवान् ॥

॥ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतास्रजः ।
निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥
सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति ।
अल्पोमहद्भिर्वज्रभिश्छादितोऽग्निरिवेन्धनैः॥
सचाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ।
काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सम्भृत इवानलः ॥
हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिःस्मृतः ।
त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकं ॥
तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥
प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
द्वे चैवार्द्धाढके देये तिस्रश्चाप्याढके गते ॥
विलेपीमुचिताङ्क्त्वाचतुर्थांशकृतां ततः ।
दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिन्नसिक्थामपिच्छलां॥
अस्निग्धलवणां स्वच्छमुद्गयूषयुतान्ततः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अंशद्वयप्रमाणेन दद्यात्सुस्निग्धमोदनं ॥
ततः सदृतमखेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना ॥
वोनंशान्वितरेङ्गोक्तमातुरायौदनं मृदुं ।
ततो यथोचितं भक्तभोक्तुमस्मै विचक्षणः ॥
लावर्णैहरिणादीनां रसैर्दद्यात्सुसंस्कृतैः ।
हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः स्मृतः ॥
एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हितः ।
कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान्हीनविशोधिताम्॥
पेयाभिष्यन्द्ययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।
वेदनालाभनियमशोकवैचित्यहेतुभिः ॥
नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ।
आढकार्द्धाढकप्रस्थसङ्ज्ञा ह्येषा विरेचने ॥
एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्तिकश्चन।
बलं यत्त्रिविधं प्रोक्तमतस्तव क्रमस्त्रिधा ॥
तत्रानुक्रममेकन्तु बलस्थः सकृदाचरेत् ।
द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥
केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु ।
संसर्गेण विदह्येऽग्नौ दोषकोपभयाद्भजेत् ॥
प्राक्स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान्कटुकं ततः।
स्वाद्वम्ललवणान्भूयः स्वादुतिक्तावतः परं ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्निग्धरूक्षान्नसांश्चैव व्यत्यासात्स्वस्थवत्ततः ।
केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यश्चापि केवलं ॥
स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघुभोजनं ।
कृतः सिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनं ॥
स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् ।
एकैकस्मिन्परिहरेद्वस्तौ वस्तौ अहं अहं ॥
तृतीये तु परिहारे यथायोगं समाचरेत् ।
तैलपूर्णमघट्टाण्डसधर्माणो व्रणातुराः ॥
स्निग्धशुद्धाश्चिरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये ।
क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्य्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति ।
मैथुनोपगमाद्घोरान्व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥
श्वासक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ।
गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥
शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते ।
लभतेचदिवास्वप्नात्तांस्तान्व्याधिन्कफात्मकान् ॥
प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरं ।
मोहं सदनमज्ञानमविपाकं तथारुचिं ॥
तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति ।
उच्चैःसम्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्बलं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं वाधिर्य्यं मूकतां तथा ॥
हनुमोक्षमधीमन्यमर्दितञ्च सुदारुणं ।
नेवस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरं ॥
लभते दन्तचालंच तांस्तांश्चान्यनुपद्रवान् ।
यानयानात्तु लभते क्षर्दिमूर्च्छाम्बमक्षमान् ॥
तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमं ।
चिरासनात्तथा स्नानाच्छोथ्यां भवति वेदना ॥
अतिचंक्रमनाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः ।
सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥
शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतदुष्टये ।
ततोऽङ्गमर्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥
वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् ।
विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति॥
असात्म्यभोजनं हन्याद्बलवर्णमसंशयं ।
अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते ये प्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ।
व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान्॥
प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥
विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः शशश्च सेव्यः

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

समयूरतित्तिरिः। सषष्टिकाश्चैव पुराणशा
लयस्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्त्तितं॥

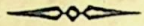

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोधूमपानस्यकवलग्रहचिकित्सितं
व्याख्यास्यामः।

धूमः पञ्चविधो भवति। तद्यथा। प्रा
योगिकः स्नेहनो वैरेचनः कासघ्नो वाम
नीयश्चेति॥

तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्येण श्लक्ष्णपि
ष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं
वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्त्तिः प्रायोगिके। स्नेह
फलसारमधूच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः
स्नेहमिश्रैः स्नेहने। शिरोविरेचनद्रव्यैर्वै
रेचने। वृहतीकण्टकारिकात्रिकटुककासम
र्दहिंग्विङ्गदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहार्कटग्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने। स्नायु चर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरक्षमि प्रभृतिभिर्व्वामनीयैश्च वामनीये ॥

तत्र वस्तिनेत्रद्रव्यैर्धूमनेत्रद्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति। धूमनेत्रन्तु कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रं स्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत्प्रायोगिके। द्वात्रिंशत्स्नेहने। चतुर्विंशतिर्विरेचने। षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च। एतेऽपि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः। व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति ॥

अथ सुखोपविष्टःसुमनाऋजवधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहार्द्रां प्रदीप्ताग्रां वर्त्तिं नेत्रस्रोतस्यभिप्रणिधाय धूमं पिबेत्।

मुखेन तं पिबेत्पूर्व्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत्।
मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतञ्च नासया ॥
मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत्।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥

विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत स्ने

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हनं मुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनं मुखे नैवेतरौ तत्र प्रायोगिके वर्त्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्कामङ्गारेष्ववदीप्य नेत्र मूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेतिब्रूयात्। एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति। इत रयोर्व्यपेतधूमोङ्गार स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पि धाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासे वेत॥ प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोष विशुद्धेरेष धूमपा नोपायविधिः॥

तत्र श्लोकः भ्रमभयामर्षोष्णविषरक्तपित्त मदमूर्च्छादाहपिपासा पाण्डुरोगतालुशोष च्छर्दिशिरोऽभिघातोङ्गारापतर्पिततिमिरप्रमे होदराध्मानोर्द्ध्ववातार्त्ता बालवृद्धदुर्ब्बलविरि क्तास्थापितजागरित गर्भिणीरूक्षक्षीणक्षतो रक्तमधूतदधिदुग्धमद्यमद्यवागूपीताल्प कफाश्च न धूममासेवेरन्॥

अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः। घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणं॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आद्यास्तु त्रयो धूमा द्वादशसु कालेषूपो दयाः । तद्यथा । क्षुतदन्तप्रक्षालननस्य स्नानभोजनदिवास्वप्नमैथुनच्छर्दिमूलोच्चारमू षितशस्त्रकर्म्मान्तेष्विति । तत्र मूलोच्चारच्छर्द्यु षितमैथुनान्तेषु स्नैहिकः स्नानच्छर्दनदि वास्वप्नान्तेषु वैरेचनः ॥

दन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्म्मा न्तेषु प्रायोगिक इति ॥ तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचनः श्लेष्माणमुत् क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैषद्याच्च। प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चाप कर्षति साधारणत्वात्पूर्व्वाभ्यामिति ॥

भवति चात्र ॥

नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदाननः ॥

कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखा स्रावश्रमथुतन्द्रानिद्रा हनुमन्यास्तम्भपीनसशि रोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मु खरोगा न भवन्ति ।

तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ तत्र योगो

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

रोगप्रशमनेऽतियोगो रोगाप्रशमनस्तालुगल शोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाभ्रमभेदकर्णाक्षि दृष्टिनासारोगदौर्ब्बल्यानीत्ययोगो जनयति ॥

प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानादद्यात। मुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति। स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः। वैरेचनिकमादो षदर्शनात्। तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयः। ग्रासान्तरेषु कासन्न इति। व्रण धूमं शरावसम्पुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमान येत् धूमनाद्वेदनोपशमो व्रणवैशद्यमास्रावोप शमश्च भवति ॥

विधिरेष समासेन धूमस्याभिहितो मया।
नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः ॥

औषधमौषधसिद्धौ वा स्नेहो वा नासि काभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोवि रेचनं स्नेहनञ्च तद्द्विधमपि पञ्चधा। तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः प्रधम नञ्च। तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्य विकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचन विक ल्पोऽवपीडः प्रधमनञ्च। ततो नस्यशब्दः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पञ्चधा निपातितः॥ तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैरेचिको नस्यशब्दः॥ तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषापबाहुकाकालजबलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबाधेषु वातप्रवृत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति॥

शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसामरोचकशिरोगौरवशूलपीनसार्द्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्द्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति॥

तत्रैतद्द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम्॥

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशुद्धवक्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्विन्नस्फुटितगलकपोललललाटप्रदेशाय

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानुतप्तं रजतसुवर्णताम्रस्फटिकशुक्तीनामन्यतमस्थं शुक्त्या पिचुना वा सुखोष्णं स्नेहमङ्गुलमासिञ्चेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति ॥

स्नेहेऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येन्न प्रभाषेच्च न क्षुयान्न हसेत्तथा ॥
एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते ।
ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥

तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनीपर्व द्वयनिःसृताः प्रथममात्रा द्वितीया शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः । स्नेहनस्यं नचोपगिलेत्कथंचिदपि ॥

घृङ्गाटकमभिलाव्य निरेति वदनाद्यथा ।
कफोत्क्लेशभयाच्चैव निष्ठीवेदविधारयन् ॥

दत्ते च पुनरपि संस्वेद्य गलकपोलादीन्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धूमसेवेत भोजयेच्चैनमभिष्यन्दि ततोऽस्य चारिकमादिशेत । रजोधूमस्नेहातपमद्यव्यवपानशिरःस्नानातियानक्रोधादीनि च परिहरेत् ।

तस्य योगातियोगानां विज्ञानं भवति ॥
लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नप्रबोधनम् ।
विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥
कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।
लक्षणं मृद्धृतिस्निग्धे रूक्षं तत्रावचारयेत् ॥
अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च रूक्षता ।
रोगाशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत् ॥
चत्वारो बिन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलं ।
शिरोविरेकस्नेहस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् ॥
नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।
शुद्धिहीनातिसंज्ञानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः ॥
लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिनिर्जयः ।
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥
कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसाङ्कफसंस्रवः ।
मूर्ध्नि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्त्तितम् ॥
मस्तुलुङ्गागमो वातट्टद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढविरेचिते ॥
हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।
सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं निषेचयेत् ॥
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ॥
मारुतेनाभिभूतस्य वात्यन्तं यस्य देहिनः ।
द्विकालञ्चापि दातव्यं नस्यं तस्य विजानता ॥

अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिष्यन्दसर्प दृष्टविसंज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपीड्यावपिष्य चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णं प्रधमेत् । शर्करेक्षुरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ॥

कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् ।
हृताः स्नेहाःशिरःशुद्धौ कल्कस्नेभ्योयथाहितः॥

नस्येन परिहर्त्तव्यो भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायीगर्भिणी पीतस्नेहोदकमद्यद्रवो ऽजीर्णी दत्तवस्तिः क्रुद्धो गरार्त्तस्तृषितः शोकाभिभूतः श्रान्तो बालो वृद्धो वेगावरोधितः शिरः स्नातुकामश्चेति ॥ अनार्त्तवे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चाम्बे नस्यधूमौ परिहरेत् ॥ तत्र हीनाति मात्रातिशीतोष्णसहसाप्रदानातिप्रविलम्बित शिरस उच्छ्वंघतो विचलतोऽभ्यवहरतो वा प्रतिषिद्धप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति तृष्णोङ्गा रादयो दोषनिमित्ताः क्षयजाश्च ॥

भवतश्चात्र ॥

नस्ये शिरोविरेके च व्यापदो द्विविधाः स्मृताः।
दोषोत्क्लेशात्क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम्॥
दोषोत्क्लेशनिमित्तांस्तु जयेच्छमनशोधनैः ।
अथ क्षयनिमित्तांस्तु यथास्वं दृंहणं हितम् ॥

प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषूपादेयः । तद्य था । तल्पोत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्नि र्गच्छता व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन मूत्रो च्चारकवलान्नान्ते भुक्तवता छर्दितवतादिवा स्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति ॥

तत्र कल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्शो रा वावुपचितनासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनः प्रसादञ्च करोति । प्रक्षालितदन्तेनासेवितो दन्तानां दृढतांवदनसौगन्ध्यं चोपादयति ॥ गृहान्निगच्छता सेवितो नासास्रोतसः क्लिन्न

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तया रजोधूमो वा नाबाधते ॥ व्यायाम मैथुनाध्व परिश्रान्तेनासेवितः श्रयमुपहन्ति ॥ मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितो दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति ॥ कवलाञ्जनान्ते सेवितो दृष्टिं प्रसादयति ॥ अभुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुतां चापादयति ॥ वान्तेनासेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति ॥ दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितो निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति ॥ सायं चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधं चेति ॥

ईषदुच्छ्रंघतः स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते ।
नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥
नस्येन रोगाः शाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ।
इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥
हनुदन्तशिरोग्रीवालिकबाह्वरसां बलम् ।
बलीपलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥
तैलं कफे सवाते स्यात्केवलं पवने वसाम् ।
दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते ॥
चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेव प्रकीर्त्तितः ।
श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विधीयते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अतः परं प्रवक्ष्यामि कवलग्रहणे विधिम् ।
चतुर्द्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ ॥
स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैःप्रसादनः।
पित्ते कट्वम्ललवणैरूष्णैः शोधनः कफे ॥
कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैरोपणो व्रणे ।
चतुर्विधस्य चैवास्य विशेषोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥

तत्र विकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलशुक्तसुरामूलक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमर्दितगलकपोललललाटप्रदेशो धारयेत् ॥

सुखं सञ्चार्य्यते यातु माला सा कवले स्मृता ।
असञ्चार्य्या तु या माला गण्डूषः स प्रकीर्त्तितः॥

तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णं कपोलत्वं नासास्रोतोनयनपरिस्रावश्च भवति तदा विमोक्तव्यः पुनश्चान्यो गृहीतव्य इति ॥

एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमूलाम्लसम्भृताः ।
कषायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दोषतो हिताः ॥
व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवं ।
इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानमेव च ।
अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्लमाः ॥
शोधनीयविशेषेण भवन्त्येवं न संशयः ।
तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ।
कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्त्तितः ॥
विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणं ।
कल्को रसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधं ॥
अङ्गुल्यग्रप्रणीतन्तु यथास्वं मुखरोगिणां ।
तस्मिन्योगमयोगञ्च कवलोक्तं विभावयेत् ॥
तानेव शमयेद्व्याधिन्कवलो यानपोहति ।
दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरं ॥

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे चतुर्थं चिकित्सितस्थानं समाप्तं ॥

———

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कल्पस्थानं ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिः काशिपतिस्तमोधर्म्मभृतांवरः ।
सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शास्त्रासाहतशासनः ॥
रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वे क्षत्यतां गताः ।
सिस्रुच्चवः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशं ॥
विषैर्हिन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः ।
स्त्रियो वा विविधान् योगान्कदाचित्सुभगेच्छया॥
विषकन्योप्रयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः ।
तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥
यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमस्ववत् प्रथितं नृणां ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित्॥
कुलीनं धार्म्मिकं स्निग्धं सुष्टुतं सततोत्थितं।
अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनं॥
क्रोधपारुष्यमात्सर्य्यमदालस्यविवर्जितं।
जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितं॥
मेधाविनमसंभ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणं।
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितं॥
पूर्व्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदं।
महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितं॥
प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि।
सजालकं गवाक्षाढ्यमात्मवर्गनिषेवितं॥
विकृष्टसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनं।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसं॥
तवाध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायोवैद्यगुणान्वितं।
शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः॥
सविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः।
स्नाता दृष्टं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयुताः॥
तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः।
आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः॥
तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः ।
भवेयुर्वैद्यवशगा येचाप्यन्ये तु केचन ।
विषदातलक्षणमाह — (माधवात्)
इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टमुखवैकृतैः ॥
विद्वाद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ।
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ॥
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ।
स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्वसेत् ॥
वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते ।
क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि ॥
आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्य्ययासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥
वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः ।
केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥
असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्व्वन्ति मानवाः ।
तस्मात् परीक्षणं कार्य्यं भृत्यानामादितो नृपैः ॥
अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ।
उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥
स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ।
पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनां ॥
विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरं ॥
नृपभक्षाद्वलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये ।
तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥
ऊतभुक्तेन चान्नेन भृशं चटचटायते ।
मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ॥
भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्छोपशाम्यति ।
चकोरस्यक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ॥
दुष्टान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ।
को कलः स्वरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति ॥
हृष्येन्मयूरउद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके ।
हंसः क्रेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ॥
ष्ठीवतो निःसृजत्यशु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ।
सन्निकृष्टांस्ततः कुर्याद्दाञ्चस्तान् मृगपक्षिणः ॥
वेश्मनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थञ्चात्मनः सदा ।
उपक्षिप्तस्य चान्नस्य वामेनोर्ध्वं प्रसर्पता ॥
हृत्पीडा भ्रान्तनेत्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते ।
तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं रामठं नलदं मधु ॥
कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दनैश्च प्रलेपनं ।
हृदि चन्दनलेपस्तु तथासुखमवाप्नुयात् ॥
प्राणिप्राप्तं प्राणिदाहं नखप्राप्तं करोति च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अत्र प्रलेपःश्यामेन्द्रगोपासोमोत्पलानि च ॥
स चेत् प्रसादान्मोहाद्वा तदन्नमुपसेवते ।
अष्ठीलावत्ततो जिह्वा भवत्यरसवेदिनी ॥
तुद्यते दह्यते चापि श्लेष्मा चास्यात् प्रसिच्यते ।
तत्र वाय्वेरितं कर्म्म यत्र स्याद्वान्तमार्दिकं ॥
मूर्च्छां छर्दिमतीसारमाध्मानं दाहवेपथू ।
इन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं कुर्य्यादामाशयं गतं ॥
तत्रामु मदनालाबुबिम्बीकोशातकीफलैः ।
छर्दनं दध्युदश्चिद्व्यामथ वा तण्डुलाम्बुना ॥
दाहं मूर्च्छामतीसारं नृणामिन्द्रियवैकृतं ।
आटोपपाण्डुतां कार्श्यं कुर्य्यात्पक्वाशयं गतं ॥
विरेचनं ससर्पिष्कं तत्रोक्तं नीलिनीफलं ।
दभ्ना दूषी विषारिस्थ पेयो वा मधुसंयुतः ॥
द्रवद्रव्येषु सर्व्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु ।
भवन्ति विविधा राज्यः फेणबुद्बुदजन्म च ।
छायाश्चात्र न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदि वा पुनः ॥
भवन्ति यमलाश्छिद्रास्तन्व्योवा विकृतास्तथा ।
शाकमूलान्नमांसानि क्लिन्नानि विरसानि ॥
सद्यः पर्य्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च ।
गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्व्वे भक्ष्याः फलानि च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पक्वान्याशु विशीर्य्यन्ते पाकमामानि यान्ति च।
विशीर्य्यते कूर्चकस्तु दन्तकाष्ठगते विषे ॥
जिह्वादन्तौष्ठमांसानां श्वयथुश्चोपजायते।
अथास्य धातकीपुष्पपथ्याजम्बूफलास्थिभिः ॥
सक्षौद्रैः प्रच्छिते श्वोफे कर्त्तव्यं प्रतिसारणं।
अथ वाङ्गेष्ठमूलानि त्वचः सप्तच्छदस्य वा ॥
शिरीषमाषका वापि सक्षौद्राः प्रतिसारणं।
जिह्वा निर्लेखकवलौ दन्तकाष्ठवदादिशेत्।
पिच्छिलो बज्रलोऽभ्यङ्गो विदर्शोवाविषान्वितः ॥
स्फोटजन्मरुजास्रावत्वक्पाकः स्वेदनं ज्वरः।
दरणं चापि मांसानामभ्यङ्गे विषसंयुते ॥
तत्र शीताम्बुसिक्तस्य कर्त्तव्यमनुलेपनं।
चन्दनं नगरं कुष्ठमुशीरं वेणुपत्रिका ॥
सोमवल्ल्यम्बुता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचं।
कपित्थरसमूलाभ्यां पानमेतच्च युज्यते ॥
उत्सादने परीषेके कषाये चानुलेपने।
शय्यावस्त्रतनुत्वेषु ज्ञेयमभ्यङ्गलक्षणैः ॥
केशशातः शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः।
ग्रन्थिजन्मोत्तमाङ्गेषु विषजुष्टे तु लेपने ॥
प्रलेपो बज्रशस्तत्र भाविताः कृष्णमृत्तिकाः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ऋष्यपित्तघृतश्यामापालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥
गोमयस्वरसोवापि हितो वा मालतीरसः ।
रसो मूषिकपर्ण्यावा धूमोवागारसम्भवः ॥
शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्त्राणं स्नानमुष्णीषमेव च ।
स्रजश्च विषसंसृष्टाः साधयेदनुलेपवत् ॥
मुखलेपे मुखं श्यावं युक्तमभ्यङ्गलक्षणैः ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः कण्टकैश्चोपचीयते ॥
तत्र क्षौद्रघृतं पानं प्रलेपश्चन्दनं घृतं ।
पयस्या मधुकं फञ्जी वन्धुजीवपुनर्नवा ॥
अस्वास्थ्यंकुञ्जरादीनांलालास्रावोऽक्षिरक्तता ।
स्फिक्पायुमेढ्रमुष्केषु युक्तेषु स्फोटसम्भवः ॥
तत्राभ्यङ्गवदेवेष्टा यातृवाहनयोः क्रिया
शोणितागमनं खेभ्यः शिरोरुक् कफसंस्रवः ॥
नस्यधूमगते लिङ्गमिन्द्रियाणान्तु वैकृतं ।
तत्र दुग्धैर्गवादीनां सर्पिः सातिविषैः शृतं ॥
पाने नस्ये च सश्वेतं हितं समदयन्तिकं ।
गन्धहानिर्व्विवर्णत्वं पुष्पाणां म्लानता भवेत् ॥
जिघ्रतश्च शिरोदुःखं वारिपूर्णे च लोचने ।
तत्र वाष्परितं कर्म मुखालेपे च यत्स्मृतं ॥
कर्णतैलगते श्रोत्रवैगुण्यं शोफवेदने ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कर्णस्रावश्च तत्राशु कर्त्तव्यं प्रतिपूरणं ॥
स्वरसो बज्रपुत्राया: सघृतः क्षौद्रसंयुतः ।
सोमवल्करसश्चापि सुशीतो हित इष्यते ॥
अक्षूपदेहो दाहश्च वेदनादृष्टिविभ्रमः ।
अञ्जने विषसंसृष्टे भवेदान्ध्यमथापि वा ॥
तत्र सद्योघृतं पेयं तर्पणञ्च समाक्षिकं ।
अञ्जनं मेषशृङ्गस्य निर्य्यासो वरुणस्य च ॥
मुष्ककस्याजकर्णस्य फेणो गोपित्तसंयुतः ।
कपित्थमेषशृङ्गोत्थ पुष्पं भल्लातकस्य वा ॥
एकैकं कारयेत् पुष्पं बन्धूकाङ्कोठयोरपि ।
शोफः स्रावस्तथास्रावः पादयोः स्फोटजन्म च॥
भवन्ति विषजुष्टाभ्यां पादुकाभ्यामसंशयं ।
उपानत्पादपीठानि पादुकावत् प्रसाधयेत् ॥
भूषणानि हताक्षीणि न विभान्ति यथा पुरा ।
स्वानि स्थानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणैः ॥
पादुकाभूषणे युक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ।
विषोपसर्गो वाक्यादिर्भूषणान्तोयईरितः ॥
समीक्ष्योपद्रवांस्तस्य विदधीत चिकित्सितं ।
महासुगन्धिमगदं यं प्रवक्ष्यामि तं भिषक् ॥
पानालेपननस्येषु विदधीताञ्जनेषु च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विरेचनानि तीक्ष्णानि कुर्य्यात् प्रच्छर्दनानि च ॥
सिराश्च व्यधयेत् क्षिप्रं प्राप्तं विस्रावनं यदि ।
मूषिकाजरुहावापि हस्ते बद्धा तु भूपतेः ॥
करोति निर्विषं सर्व्वमन्नं विषसमायुतं ।
हृदयावरणं नित्यं कुर्य्याच्च मितमध्यगः ॥
पिबेद्घृतमजेयाख्यमभयाख्यञ्च बुद्धिमान् ।
सर्पिर्दधिपयः क्षौद्रं पिबेद्वा शीतलं जलं ॥
मयूरान्नकुलान् गोधाः पृषतान् हरिणानपि ।
सततं भक्षयेच्चापि रसांस्तेषां पिबेदपि ।
गोधानकुलमांसेषु हरिणस्य च बुद्धिमान् ।
दद्यात् सुपिष्टां पालिन्दीं मधुकं शर्करान्तथा ॥
शर्करातिविषे देये मायूरे सप्तौषधे ।
पार्षते चापि देयाः स्युः पिप्पल्यः सप्तौषधाः॥
सक्षौद्रः सघृतश्चैव शिग्रुयूषो हितः सदा ।
विषघ्नानि च सेवेत भक्ष्यभोज्यानि बुद्धिमान् ॥
पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसाम्बुभिः ।
छर्दयेदुन्नहृदयो भक्षितं यदिवा विषं ॥

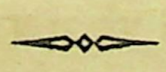

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ।

स्थावरञ्जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दग्धाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयं ॥
मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारएवच ।
निर्य्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥
तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुवन्यगर्गरकक
रघाटविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि॥
पत्र विषपटिकालम्बावरदारुककरम्भमहाक
रम्भाणि पञ्च पत्र विषाणि ॥
फल कुसुद्दतीवेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटक
रेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दन
सारपाकानीति द्वादश फलविषाणि ॥
पुष्प वेलकादम्बवञ्जिजकरम्भमहाकरम्भाणि
पञ्च पुष्पविषाणि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अम्लपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरञ्जनन्दनवराटकानि सप्तत्वक्सारनिर्य्यास विषाणि ॥

कुमुदभोक्षुहोजालचीर्य्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि ॥

फेणाग्निभस्म हरितालञ्च द्वे धातुविषे ॥

कालकूटवत्सनाभसर्षपकपालककर्दमक वैराटकमुस्तकभृङ्गीविषप्रपौण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कटकानीति त्रयोदश कन्द विषाणि। इत्येवं पञ्च पञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ॥

चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते।
षट्चैव सर्षपाख्याऽन्यः शेषाण्येकैकमेव तु ॥
उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च।
जृम्भाऽङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥
मुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च।
भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिरास्रानं मोह एव च ॥
त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि।
आध्मदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥
फेणागमः क्षीरविषे विड्भेदो जिह्मजिह्वता।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृत्पीडनं धातुविषैर्मुर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥
प्रायेण कालवातीनि विषाण्यतानि निर्दिशेत्।
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरं॥
स्पर्शाज्ज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च।
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ॥
सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च।
ग्रीवादौर्ब्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह ॥
प्रसेकः कर्दमाख्ये तु विड्भेदो नेलपीतता।
वैराटके नाङ्गदुःखं शीरोरोगश्च जायते ॥
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुष्ककेन तु।
शृङ्गीविषेणाङ्गसादो दाहोदर विट्ग्रहः ॥
पुण्डरीकेन रक्तत्वमक्ष्णोर्दृष्टिस्तथोदरे।
वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्दिर्हिक्काश्वोफप्रमूढताः ॥
चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरे हालाहलेन वै।
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोङ्गमर्दनं ॥
कर्कोटेनोत्पतत्यूर्द्धं हसन्दन्तान्दशत्यपि।
कन्दजान्युग्रवीर्याणि प्रयुक्तानि वयोदश ॥
सर्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानिदशभिर्गुणैः।
विशदप्रागुणानाह
रूक्षमुष्णं तथातीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च ॥
विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तत् स्मृतं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितं॥
मानसं मोहयेत्तैक्ष्ण्याद्बन्धान् छिनत्त्यपि।
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविश्येद्विकरोति च।
आशुत्वादाशु तद्वन्ति व्यावायात् प्रकृतिं भजेत्।
क्लपयेच्च विकाशित्वाद्दोषान्धातून्मलानपि॥
वैशद्यादतिरिच्येत दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात्।
दुर्जरञ्चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लाम्यते चिरं॥
स्थावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमं चापि सर्विषं।
सद्योव्यापादयेत्तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितं॥

यत्स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा देहादशेषं
यदनिर्गतं तत्। जीर्णं विषमौषधिभिर्हृतं
वा दावाग्निवातातपशोषितं वा॥ स्वभावतो
वा गुणैः प्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति।
वीर्यस्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफाढ्यं वर्ष
गणानुबन्धि॥ तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी। मूर्च्छन् वमन्
गद्गदवाग्विषण्णो भवेच्च दुष्योदरलिङ्गजुष्टः॥
आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिल
पित्तरोगी। भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो
विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः॥ स्थितं रसादि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्वथ वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् वि
कारान्। कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु
पूर्व्वं शृणु तत्ररूपं ॥ निद्रागुरुत्वञ्च विजृ
म्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः। ततः क
रोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठमो
हान् ॥ धातुक्षयं पादकरास्यशोफं दकोदरं
छर्दिमथातिसारं। वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरा
न्वा कुर्य्यात् प्रवृद्धां प्रबला तृषां वा ॥ उन्मा
दमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च
शुक्रं। गाङ्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्
विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥

दूषीविषनिरुक्तमाह

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः।
यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतं ॥
स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणां।
श्यावाजिह्वाभवेत्स्तब्धामूर्च्छाश्वासश्च जायते ॥
द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्डुरुजस्तथा।
विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनां ॥
तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं।
दुर्व्वर्णे हरिते शूने जोयते चास्य लोचने ॥
पक्वाशयगते तोदो हिक्का कासोऽन्त्रकूजनं।

चतुर्थे जायते वेगे शिरस्त्वातिगौरवं ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्व्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्व्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥
षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च मृत्युं वाप्यतिसार्य्यते ।
स्कन्धष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेवितं ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत समायुतं ॥
द्वितीये पूर्व्ववद्वान्तं पाययेत्तु विरेचनं ।
तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नस्ये तथाञ्जनं ॥
चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं पाययेतागदं भिषक् ।
पञ्चमे क्षौद्रमधुकक्काथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
षष्ठेऽतीसारवत्सिद्धिरवपीडश्च सप्तमे ।
मूर्द्धि काकपदं कृत्वा सास्रग्वा पिसितं क्षिपेत् ॥
वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्म्मणि शीतलां ।
यवागूं सघृतक्षौद्रामिमां दद्याद्विचक्षणः ॥
कोषातक्यो ऽग्निकः पाठास्तूर्य्यवल्ल्यमृताभयाः ।
शिरीषः किणिही घेलुर्गिर्य्याह्वारजनीद्वयं ॥
पुनर्नवे हरेणुश्च निकुचः सारिवे बला ।
एषां यवागूर्निक्काथे कृता हन्ति विषद्वयं ॥
मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पात्पलं सिता ॥
विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुध्यामकं तथा ।
हरिद्रे द्वे दृहत्यौ च सारिवे च स्थिरा सहा ॥
कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतं ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि श्रोत्रमेवाजितं क्वचित् ॥
दूर्वीविषार्त्तं सुस्विन्नमूर्ध्वञ्चाधश्च शोधितं ।
पाययेतागदं नित्यमिमं दूर्वीविषापहं ॥
पिप्पल्योध्यामकं मांसी सावरः परिपेलवं ।
सुवर्चिका सहच्छैला तोयं कनकगैरिकं ॥
क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूर्वीविषमपोहति ।
एष नाम्ना विषारिस्तु नचान्यत्रापि वार्य्यते ॥
ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसंक्षये ।
शोफेऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥
उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरुपद्रवाः ।
यथास्वं तेषु कुर्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियां ।
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सम्वत्सरोत्थितं ॥
दूर्वीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातोऽजङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ।

जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश ।
समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते ॥

तत्र दृष्टिनिश्वासंदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्र लालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवानीति ॥

तत्र दृष्टिनिश्वासविषास्तु दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः । मार्जारश्ववानरमकर मण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः ॥

चिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्षपवासिक तोटकवर्चः कीटकौण्डिल्यकाःशकृन्मूत्रविषाः ॥

मूषिकाः शुक्रविषाः ॥ लूताश्च लालामूत्र पुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रार्त्तवविषाः ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्चालविषाः ॥

चित्रशिरःसरावकुर्दिशतदारुकारिमेदकशारिकामुखा मुखसन्दंशविशर्द्धितमूत्रपुरीषविषाः ॥ मक्षिकाकणभजलायुका मुखसन्दंशविषाः ॥

विषहतास्थिसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि ॥ शकुलीमत्स्यरक्तराजीचरकीमत्स्याश्च पित्तविषाः ॥

सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्गवरटीशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः ॥

कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः शेषास्त्वनुक्ता मुखसन्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः ॥

॥ भवन्ति चात्र ॥

राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्बुमार्गान्नधूमश्वसनान् विषेण । संदूषयन्त्येभिरतिप्रदुष्टान् विज्ञाय लिङ्गैरभिशोधयेच्च ॥ दुष्टं जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि फेणान्वितं राजिभिरावृतञ्च । मण्डूकमत्स्यं म्रियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ॥ मज्जन्ति ये चात्र नराश्व

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

नागास्तेच्छर्दिमोहज्वरदाहशोफान्। गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोधयितुं यतेत॥ धवाश्वकर्णासनपारिभद्राः सपाटलाः सिद्धकमोक्षकौ च। दग्धाः सराजद्रुमसोमवल्कास्तद्भस्मशीतं वितरेत्सरःसु॥ भस्माञ्जलिञ्चापि घटे निधाय विशोधयेदीप्सितमेवमम्भः। क्षितिप्रदेशं विषदूषितन्तु शिलास्थलीं तीर्थमथेरिणंवा॥ स्पृशन्ति गात्रेण तु येन येन गोवाजिनागोष्ट्रखरा नरा वा। तच्छूनतां यात्यथ दह्यते च विशीर्य्यते रोमनखास्तथैव॥ तत्राप्यनन्तां सहसर्व्वगन्धैः पिष्ट्वा सुराभिर्व्विविनियोज्य मार्गं। सिञ्चेत् पयोभिस्तु मृदन्वितैस्तं विडङ्गापाठाकटभीलैर्वा॥ तृणेषु भक्तेषु च दूषितेषु सीदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये। विड्भेदमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते तेषां चिकित्सा प्रणयेद्यथोक्तां॥ विषापहैर्व्वाप्यगदैर्व्विलिप्य वाद्यानि चित्राण्यपि वादयेत। तारः सुतारः ससुरेन्द्रगोपः सर्वैश्च तुल्यः कुरुविन्दभागः॥ पित्तेन युक्तैः कपिलान्वयेन वाद्यप्रलेपो विहितः प्रशस्तः।

वाद्यस्य शब्देन हि यान्ति नाशं विषाणि घो
राण्यपि यानि सन्ति ॥ धूमेऽनिले वा विष
सम्प्रयुक्ते खगाः श्रमार्त्ताः प्रपतन्ति भूमौ ।
कासप्रतिश्यायशिरोरुजेश्च भवन्ति तीव्रा नय
नामयाश्च ॥ लाक्षाहरिद्रातिविषाभयाद्ह
रेणुकैलादलवल्ककुष्ठं । प्रियङ्गुकाञ्चाप्य
नले लिधाय धूमानिलौ चापि विषोधयेत ॥
प्रजामिमामात्मयोनेर्ब्रह्मणः सृजतःकिल ।
अकरोदसुरोविघ्नं कैटभोनाम दर्पितः ॥
ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्राद्ब्रह्मणस्तेजसोनिधेः ।
क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निःपपातऽथ दारुणः ॥
स तं ददाह गर्जन्तमन्तकाभमहाबलं ।
ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताद्भुतं ॥
ततो विषादो देवानामभवत्तं निरीक्ष्य वै ।
विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते ॥
ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥
यथाव्यक्तरसं तोयमन्तरीक्षान्महीगतं ।
तेषु तेषु प्रदेशेषु रसन्तं तं नियच्छति ॥
एवमेवं विषं यद्यद्द्रव्यं व्याप्यावतिष्ठते ।

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्वभावादेव तं तस्य रसं समनुवर्त्तते ॥
विषे यस्माद्गुणाः सर्वे तीक्ष्णाः प्रायेण सन्तिहि।
विषं सर्वमतो ज्ञेयं सर्वदोषप्रकोपणं ॥
ते तु दृष्टिं प्रकुपिता जहति स्वां विषार्दिताः।
नोपयाति विषं पाकमतः प्राणान् क्षणद्धि च ॥
श्लेष्मणाऽवृतमार्गत्वादुच्छ्वासोऽस्य निरुध्यते।
विसंज्ञः सति जीवेऽपि तस्मात्तिष्ठति मानवः ॥
शुक्रवत् सर्वसर्पाणां विषं सर्वशरीरगं।
क्रुद्धानामेति चास्येभ्यः शुक्रं निर्भिन्यनादिव ॥
तेषां वंडिशवद्दंष्ट्रास्वासु सज्जति चागतं।
अनुहत्ता विषं तस्मान्न मुञ्चन्ति च भोगिनः ॥
यस्मादत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च पठितं विषं।
अतः सर्वविषेष्वक्षः परिषेकस्तु शीतलः ॥
मन्दकीटेषु नात्युक्तं वक्ष्यवातकफं विषं।
अतः कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिषिध्यते ॥
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्।
स्वभावादेव तिष्ठेत्तु प्रहारादंसयोर्विषं।
व्याप्य सावयवं देहं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः ॥
लौल्याद्विषान्वितं मांसं यः खादेन्मृतमावयोः।
यथाविषं स रोगेण क्लिश्यते म्रियते ऽपि वा ॥

CC-0. Kurukshetra Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

अतश्चाप्यनयोर्मांसमभक्ष्यं मृतमात्रयोः ।
मुहूर्त्तार्त्तदुपादेयं प्रहारादंसवर्जितं ॥
सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्य्यते ।
आध्मातोऽत्यर्थमुष्णास्रो विवर्णः सादपीडितः ॥
उद्वमत्यथ फेणञ्च विषपीतं तमादिशेत् ।
नचास्य हृदयं वह्निर्विषदुष्टं दहत्यपि ॥
तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्याप्य तिष्ठति ।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु । याम्ये सपित्रे परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥ दर्व्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति । अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालप्रमेहेष्वथ गर्भिणीषु ॥ वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु रूक्षेषु भीरुष्वथ दुर्दिनेषु । शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ॥ शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तं । जिह्वा सिता यस्य च केशशातो नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः ॥ कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः । वर्त्तिर्धना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वम

धश्च यस्य॥ दंष्ट्रानिपाताः सकलाश्च यस्य तञ्चापि वैद्यः परिवर्जयेत्तु॥ उन्मत्तमत्यर्थ मुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णं। सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्याच्च तं कर्म्म न तत्र कुर्य्यात्॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः॥

अथातः सर्पदष्टविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

धन्वन्तरिं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदं।
पादयोरुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति॥
सर्पसङ्ख्यां विभागञ्च दष्टलक्षणमेव च।
ज्ञानञ्च विषवेगानां भगवन् वक्तुमर्हसि॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजांवरः।
अनन्तो वासुकिस्तक्षा विख्याताश्चकादयः॥
महीधराश्च नागेन्द्रा ऊताग्निसमतेजसः।
येचाप्यजस्रं गर्जन्ति वर्षन्ति च तपन्ति च॥
ससागरा गिरिद्वीपा यैरियं धार्य्यते मही।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

क्रुद्धा निःश्वासदृष्टिभ्यां ये घ्नन्युरखिलं जगत् ॥
नमस्तेभ्योऽस्तु नोतेषांकार्य्यंकिञ्चिच्चिकित्सया ।
ये तु दंष्ट्राविषा सौम्या ये दशन्ति च मानुषान्॥
तेषां सङ्ख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
अशीतिस्त्वेव सर्म्माणां भिद्यते पञ्चधातु सा ॥
दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैवच ।
निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥
दर्व्वीकरा मण्डलिना राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट्च पन्नगाः ॥
द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा ॥
वैकरञ्जोद्भवाः सप्त विना मण्डलिराजिलाः ।
पदाभिसृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा॥
ते दशन्ति महाक्रोधास्तद्वि त्रिविधमुच्यते ।
सर्पितं रदितं वापि हृतीयमथ निर्विषं ॥
सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ।
पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥
निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि ।
चञ्चुमालकयुक्तानि वैक्षत्यकरणानि च ॥
सङ्क्षिप्तानि सशोफानिविद्यात्तत्सर्पितंभिषक्।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सिताश्चया॥
विज्ञेयं दर्दितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत्।
अशोफमल्पदुष्टास्रक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः॥
पटं यदानि वा विद्याद्दर्विषं तद्विकित्सकः।
सर्पसृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितो ऽनिलः॥
कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाक्रान्तिहतन्तु तत्।
व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु॥
तथातिवृद्धबालातिदष्टमल्पविषं स्मृतं।
सुवर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते॥
विषमौषधियुक्तेच देशे न क्रमते विषं।
रथाकृताङ्गलक्ष्मवस्तिकाङ्घ्रयधारिणः॥
ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः।
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः॥
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः।
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्विर्य्यगूर्द्ध्वन्तु राजिभिः॥
चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः।
शुकाभ्रप्रभा ये च कपिला येच पन्नगाः॥
सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणा स्मृताः।
क्षत्रिया स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः॥
सूर्य्यवन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजं।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा ।
धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः ॥
महिषद्वीपवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः ।
भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥
कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व एव तु ।
पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः ॥
अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणं ।
ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चिनाश्चरन्ति हि ।
शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्वीकराः स्मृताः ॥
दर्वीकरास्तु तरुणा दृष्ट्वा मण्डलिनस्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥
नकुलाकुलिता बाला वारिविग्रहताः क्षुधाः ।
दृष्ट्वा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्वल्पविषा स्मृताः ।
तत्र दर्वीकराः । कृष्णसर्पो महाकृष्णः
कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो वलाहको
महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः
परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महा
पद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भृकु
टीमुखो विष्किरःपुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्दो आशीविष इति ॥

मण्डलिनस्तु। आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोधपुष्पो मिलिन्दको गोनसो दृङ्गोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिंहिरः पिङ्गलस्तन्तुकःपुष्प पाण्डुःषडगोऽग्निको वभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रक एणीपद इति ॥

राजिमन्तस्तु। पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिःकर्दमकस्तृणशोषकः सषर्षकः श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किङ्किसाद इति ॥

निर्विषास्तु। गलगोली शुकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकःपुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकः पुष्पकोऽहिपताकोऽम्बाहिकोगौराहिको वृक्षेशय इति ॥

वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः। तद्यथा। माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति। तत्र कृष्णस

र्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः। राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः। कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति। तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके॥

त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेल्लितकः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत्। एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति॥

तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांस सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः। उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति॥

तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः॥

किं कारणं विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनिहुतवहदेश्यमाशुकारिमुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति। नचावकाशोऽस्ति वाक्समूहमनुसर्त्तुं।

प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्पत्रैवि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ध्यं भवति॥ तस्मात्त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः॥ एतद्ध्यातुरहितमसम्मोहकरञ्च। अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावरोधः॥

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशन मूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदनाकण्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारःकासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेणागमनं स्रोतोऽवरोध स्तास्तास्च वातवेदना भवन्ति॥

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं पीता भिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्द्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं स्रवयुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोप स्तास्तास्च पित्तवेदना भवन्ति॥

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीत ज्वरो रोमहर्षस्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरकउच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्तास्च कफवेदना भवन्ति॥

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्य्यक्प्रेक्षी भवति। गर्भिण्या पाण्डुमुखोष्मा तश्च। सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति। ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति। दृङ्मन्दा वेगाश्च। बालेनाशुमृदवश्च। निर्विषेणाविषलिङ्गं। अन्याहिकेनान्धत्वमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात्। तत्र सद्यः प्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राग्निहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति॥

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति॥

तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिवचाङ्गे भवति द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफोग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चतुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान्दोषान् दूषयति।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्च मेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्कादाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति॥

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्तत्र प्रदुष्टं शीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभाषताचाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्व्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववत्॥

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं

दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति तेन रोम हर्षःशुक्लावभासश्च पुरुषो भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरः शोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं दन्तक्लेदः स्वेदो घ्राणाच्छिद्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति ॥ पञ्चमे वाक् सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति ॥

भवन्ति चात्र ॥

धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः।
ताश्चैकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषं ॥
येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि।
समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतं ॥
म्लानाङ्गः प्रथमे वेगे पश्युर्ध्यायति दुःखितः।
लालास्रावो द्वितीये तु क्षामाङ्गः पीड्यते हृदि॥
तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवञ्च मज्यते।
चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून् ॥
केचिद्वेगत्रयं प्राज्ञरन्तश्चैतेषु तद्विदः।
ध्यायति प्रथमे वेगे पश्ची मुह्यत्यतः परं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये म्रियते क्षति ॥
केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि।
मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्पदष्टकल्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
स्नोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितं ॥
दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते।
आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥
प्रतिपूर्य्य मुखं वक्त्रेर्हितमाचूषणं भवेत्।
स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणं।
अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत्।
स पित्तविषबाहुल्याद्दंशो दाहाद्विसर्पति ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

अरिष्टामपि मन्त्रैश्च बभीयान्मन्त्रकोविदः ।
सा तु रज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता ॥
देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः ।
भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरं ॥
विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्य्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥
मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्ज्जिना ।
जिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना ।
गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ॥
पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः ॥

मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः ।
यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥
समन्ततः शिरादंशाद्विध्येत्तु कुशलो भिषक् ।
शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विद्यते विषे ॥
रक्तेनिर्ह्रियमाणे तु क्षत्रं निर्ह्रियते विषं ।
तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं साध्यस्य परमा क्रिया ॥
समन्तादगदं दंशं प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत् ।
चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥
पाययेतागदांस्तांस्तान् क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः ।
तद्लाभे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कोविदारशिरीषार्ककटभीर्वापि भक्षयेत्।
न पिवेत्तैलकौलत्थमद्यसौवीरकाणि च॥
द्रवमन्यत्तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुद्वमेत्।
प्रायेणहि वमनेनैव सुखं निर्हियते विषं॥
फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत्।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक्॥
नस्यकर्म्माञ्जने युञ्जात्तृतीये विषनाशने।
वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूमथ दापयेत्॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तितां॥
सप्तमे त्ववपीडेन शीरस्तीक्ष्णेन शोधयेत्।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात्तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्द्ध्नि च॥
कुर्य्यात् काकपदं चर्म सास्रग्वा पिशितं क्षिपेत्।
पूर्वे मण्डलिनां वेगे दर्वीकरवदाचरेत्॥
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां द्वितीये पाययेतच।
वामयित्वा यवागूञ्च पूर्वोक्तामथ दापयेत्॥
तृतीये शोधितं तीक्ष्णैर्य्यवागूं पाययेद्धितां।
चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्वीकरवदाचरेत्॥
काकोल्यादिर्हितः षष्ठे पयश्च मधुरो गणः।
हितोऽवपीडे त्वगदः सप्तमे विषनाशनः॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

अथ राजिमतां वेगे प्रथमे घृतितं हरेत्।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं पाययेत च ॥
वान्तं द्वितीये त्वगदं पाययेद्विषनाशनं।
तृतीयादिषु निष्वेव विधिर्दर्वीकरो हितः ॥
षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतमनस्यपीडस्य सप्तमे।
गर्भिणीबालवृद्धानां सिराव्यधविवर्जितं ॥
विषार्त्तानां यथोद्दिष्टं विधानं शस्यते बुधैः।
रक्तावसेकाञ्जनानि नरतुल्यान्यजाविके ॥
गवश्वयोश्च द्विगुणं त्रिगुणं महिषोष्ट्रयोः।
चतुर्गुणन्तु नागानां केवलं सर्वपक्षिणां ॥
परिषेकान् प्रदेहांश्च सुधीतानवचारयेत्।
माषकं त्वञ्जनस्येष्टं द्विगुणं नस्यतो हितं ॥
पाने चतुर्गुणं पथ्यं वमनेऽष्टगुणं पुनः।
देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविषवेगबलाबलं ॥
प्रधार्य्य निपुणो बुद्ध्या ततः कर्म समाचरेत्।
वेगानुपूर्वमित्येतत् कर्म्मोक्तं विषनाशनं ॥
कर्म्मावस्थाविशेषेण विषयोरुभयोः शृणु।
विवर्णे कठिने शूने सरुजेऽङ्गे विषार्दिते ॥
तूर्णं विस्रावणं कार्य्यमुक्तेन विधिना ततः।
क्षुधार्त्तमनिलप्रायं तद्विषार्त्तं समाहितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाययेद्दधितक्रं वा सर्पिः क्षौद्रं तथारसं।
तृड्दाहघर्मसंमोहे पैत्तं पैत्ते विषातुरं॥
शीतैः संवाहनस्नानप्रदेहैः समुपाचरेत्।
शीते शीतप्रसेकार्त्तं श्लैष्मिकं कफकृद्विषं॥
वामयेद्वमनैस्तीक्ष्णैस्तथा मूर्च्छामदान्वितं।
कोष्ठदाहरुजाध्मानमूत्रसङ्गरुगन्वितं॥
विरेचयेच्छकृद्वायुसङ्गपित्तातुरं नरं।
शूनाक्षिकूटं निद्रार्त्तं विवर्णाविललोचनं॥
विवर्णञ्चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत्।
शिरोरुग्गौरवालस्यहनुस्तम्भगलग्रहे॥
शिरोविरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे।
नष्टसङ्गं विवृत्ताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः॥
चूर्णैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैर्विषार्त्तं समुपाचरेत्।
ताडयेच्च सिराः क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजाः॥
तास्वप्रसिच्यमानासु मूर्ध्नि शस्त्रेण शस्त्रवित्।
कुर्य्यात् काकपदाकारं व्रणमेवं स्रवन्ति ताः॥
सरक्तं चर्म्म मांसं वा निक्षिपेच्चास्य मूर्ध्नि च।
चर्मवृक्षकषायंवा चूर्णं वा कुशलो भिषक्॥
वादयेच्चागदैर्लिप्ता दुन्दुभीस्तस्य पार्श्वयोः।
लब्धसङ्गं पुनश्चैनमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधयेत्॥

निःशेषं निर्हरेच्चैव विषं परमदुर्जयं ।
अल्पमप्यवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते ॥
कुर्याद्वा सादवैवर्ण्ये ज्वरकासशिरोरुजः ।
घोरघोषप्रतिश्यायतिमिरारुचिपीनसान् ॥
तेषु चापि यथादोषं प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ।
विषार्त्तोपद्रवांश्चापि यथास्वं समुपाचरेत् ॥
अथारिष्टां विमुच्याशु प्रच्छयित्वाङ्कितं तथा ।
दिह्यात्तत्र विषं स्कन्नं भूयो वेगाय कल्पते ॥
एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरौषधीभिश्च यत्नतः ।
विषे हृतगुणे देहाद्यदा दोषः प्रकुप्यति ॥
तदा पवनमुद्दिश्य स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ।
तैलमत्स्यकुलत्थाम्लवर्जैर्मारुतनाशनैः ॥
पित्तज्वरहरैः पित्तं कषायैः स्नेहवस्तिभिः ।
कफमारग्वधाद्येन सच्छौद्रेण गणेन तु ॥
स्नेहभेदैश्चापि तिक्तं रूक्षैश्च भोजनैः ।
वृक्षप्रपातविषमपतितं मृगमम्भसि ॥
उद्दिश्य मंतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसङ्गवत् ॥

गाढं बद्ध्वारिष्टया प्रच्छितेऽपि तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैर्वा विशेषैः । शूने गात्रे क्लिन्नमत्यर्थ पूति ज्ञेयं मांसं तद्विषात्पूतिकष्टं ॥ सद्योविद्धं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निस्रवेत् कृष्णरक्तं पाकं यायाद्दह्यते चाप्य भीक्ष्णं। कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति शीर्णं मांसं जात्यजस्रं क्षताश्च॥ तृष्णा मूर्च्छा भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च यस्य स्युस्तं दिग्धविद्धं व्यवस्येत्। पुर्व्वोद्दिष्टं लक्षणं सर्व्वमेतज्जुष्टं यस्यालं विषेण व्रणाःस्युः॥ लूतादष्टा दिग्धविद्धा विषैर्व्वा जुष्टा ये स्युर्य्ये व्रणाः पूतिमांसाः। तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य वार्य्योकोभिः शोणितं चापहृत्य॥ हृत्वा दोषान् क्षिप्रमूर्द्ध्वन्त्वधश्च सम्यक् सिञ्चेत् क्षीरिणां त्वक्कषायैः। अन्तर्वस्त्रं दापयेच्च प्रदेहान् शीतैर्द्रव्यै राज्ययुक्तैर्विषघ्नैः॥ भिन्नेऽस्मा वै दुष्टजातेन कार्य्यः पूर्व्वो मार्गः पैत्तिके यो विषे च। त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः॥ कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि। एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः॥ अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः। विडङ्गपाठात्रिफलाजमोदाहिङ्गूनि चक्रं त्रिकटूनिचैव॥ सर्व्वञ्च

वर्गो लवणश्च सूक्ष्मः सचित्रकः क्षौद्रयुतो निधेयः। शृङ्गे गवां शृङ्गमयेन चैव प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च॥ एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानां जेता विषाणामजितो हि नाम्ना। प्रपौण्डरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसार्य्या कटुरोहिणी च॥ स्थौणेयकं ध्यामकपद्मकानि पुन्नागतालीशसुवर्चिका च। कुटन्नटैलासितसिन्धुवाराः शैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गु॥ रोध्रं जलं काञ्चनगैरिकञ्च समागधञ्चन्दनसैन्धवञ्च। सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि॥ एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रदिष्टो विषं निहन्यादपि तक्षकस्य। मांसीहरेणुत्रिफलामुरङ्गीरक्तालतायष्टिकपद्मकानि॥ विडङ्गतालीशसुगन्धिकैलात्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि। भार्गीपटोलं किणिही सपाठा मृगादनी कर्कटिका पुरञ्च॥ पालिन्द्यशोकौ क्रमुकं सुरस्याः प्रसूनमारुष्करजञ्च पुष्पं। चूर्णान्यथैषां निहितानि शृङ्गे न्यसेच्च पित्तानि समाक्षिकानि॥ वराहगोधाशिखिशल्लकानां मार्जारजं पार्षतना

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुले च। यस्यागदोऽयं सुकृतो गृहे स्यान्ना न्नर्षभो नाम नरर्षभस्य॥ न तस्य सर्पाः कुत एव कीटाः त्यजन्ति वीर्याणि विषाणि चैव। एतैन मेर्यः पटहाश्च दिग्धा नानह्यमाना विषमाशु हन्युः॥ दिग्धाः पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति। लाक्षाहरेणुर्नलदं प्रियङ्गु शिग्रुद्वयं यष्टिक पृष्ठिकाश्च॥ चूर्णीकृतोऽयं रजनीविमिश्रो वर्गो विधेयो मधुसर्पिषाक्तः। भृङ्गे गवां पूर्ववदापिधानस्ततः प्रयोज्योऽञ्जननस्यपानैः॥ सञ्जीवनो नाम गतासुकल्पमेषोऽगदो जीवयतीह मर्त्यं। श्लेष्मातको कट्फलमातुलुङ्गः श्वेतागिरिच्छाकिणिहीसिता च॥ सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो विषेषु दर्वीकरराजिलानां। द्राक्षासुगन्धानगदन्तिका च पिष्टा समङ्गा समभागयुक्ता॥ देयो द्विभागः सुरसाच्छदस्य कपित्थबिल्वादपि दाडिमाच्च॥ तयार्द्धभागोऽसितसिन्धुवारादङ्कोठमूलादपि गैरिकाच्च। एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति विशेषतो मण्डलिनां विषाणि॥ वंशत्वगा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

द्रोमलकं कपित्थं कटुत्रिकं हैमवती सकुष्ठा।
करञ्जवीजं तगरं शिरीषपुष्पञ्च गोपित्तयुतं
निहन्ति॥ विषाणि लूतोन्दुरुपन्नगानां कै
टञ्च लेपाञ्जननस्ययोगैः। पुरीषमूत्रानिल
गर्भसङ्गान्निहन्ति वर्त्तग्रञ्जननाभिलेपैः॥ का
चार्शकोथान् पटलांश्च घोरान् पुष्पञ्च हन्त्य
ञ्जननस्ययोगैः। समूलपुष्पाङ्कुरवल्कवी
जात् क्वाथः शिरीषात्त्रिकटुप्रगाढः॥ सला
वणः क्षौद्रयुतोऽथ पीतो विशेषतः कीटविषं
निहन्ति॥

कुष्ठं त्रिकटुकं दार्वी मधूकलवणद्वयं।
मालतीनागपुष्पञ्च सर्वाणि मधुराणि च।
कपित्थरसपिष्टोऽयं शर्कराक्षौद्रसंयुतः।
विषं हन्त्यगदःसर्व्वं मूषिकाणां विशेषतः॥

एकसराणः

सोमराजीफलं पुष्पं कटभीसिन्धुवारकः।
चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा ससप्तला॥
पुनर्नवा शिरीषस्य पुष्पमारग्वधार्कजं।
श्यामाम्बष्ठा विडङ्गानि तथाम्बाः सप्तकानि च॥
भूमी कुरवकश्चैव गणएकसरः स्मृतः।
एकशोद्विस्त्रिशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापहः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान ॥
लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिरश्विक्किरस्तथा ।
छुछून्दरोऽजसश्चैव कषायदशनोऽपि च ॥
कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ।
कोकिलोऽरुणसङ्गश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरः ॥
श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा ।
मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥
शुक्रं पतति यतैषां शुक्रघृष्टैः स्पृशन्ति वा ।
नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति ॥
जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानिच ।
पिडकोपचयश्चोग्रा विसर्पाः किटिभानि च ॥
पर्वभेदोरुजस्तीव्रा ज्वरोमूर्च्छा च दारुणा ।
दौर्ब्बल्यमरुचिः श्वासो वन्युर्लोमहर्षणं ॥

दष्टरूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु।
लालास्रावो लालनेन हिक्काच्छर्दिश्च जायते॥
तण्डुलीयककल्कन्तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकं।
पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते॥
चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः।
शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकं॥
कृष्णैनासृक् च्छर्दयति दुर्दिनेषु विशेषतः।
शिरीषफलकुष्ठन्तु पिवेत् किंशुकभस्मना॥
हंसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भा लोमाञ्चहर्षणं।
पिवेदारग्वधादिन्तु सुवान्तस्तत्र मानवः॥
चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमी तथा।
जालिनीमदनाङ्कोठकषायैर्वामयेत्तुतं॥
छुछुन्दरेण विड्भङ्गो ग्रीवास्तम्भो विजृम्भणं।
यवनालर्षभक्षारं बृहत्याश्चात्र दापयेत्॥
ग्रीवास्तम्भोऽलसेनोर्द्ध्ववायुर्दंशे रुजा ज्वरः।
महागदं ससर्पिष्कं लिह्यात्तत्र समाक्षिकं॥
निद्रा कषायदन्तेन हृच्छोषः कार्श्यमेव च।
क्षौद्रोपेताः शिरीषस्य लिह्यात् सारफलत्वचः।
कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले॥
सहे ससिन्धुवारे च लिह्यात्तत्र समाक्षिके।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अजितेन वमी मूर्च्छा हृद्ग्रहः क्षणनेत्रता ॥
तत्र खुहीक्षीरपिष्टां पालिन्दीं मधुना लिहेत्।
चपलेन भवेच्छर्दिर्मुर्च्छा च सह तृष्णया ॥
सभद्रकाष्ठां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिहेत्।
कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमस्तथा ॥
क्षौद्रेण लिह्यात्त्रिफलां श्वेतांचापि पुनर्नवा।
ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥
वर्षाभूनीलिनीक्वाथसिद्धं तत्र घृतं पिबेत्।
अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् ॥
महाकृष्णेन पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च।
महता कपिलेनासृक् कपोतेन चतुष्टयं ॥
भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थिसदृशकर्णिकाः।
पिडकोपचयास्तोग्राः शोफश्च व्यथदारुणः ॥
दधिक्षीरघृतप्रख्यास्त्रयः प्रत्येकशो मताः ॥
करञ्जारग्वधव्योषदृहत्यंशुमतीस्थिराः।
निःक्वाथ्य चैषां क्वाथस्य चतुर्थांशः पुनर्भवेत् ॥
विट्तिलामृताचक्रसर्पगन्धा समत्तिका।
कपित्थदाडिमत्वक्च सुपिष्टानि तु दापयेत् ॥
तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पञ्चानामरुणादीनां विषमेतद्व्यपोहति ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

काकादनीकाकमाचीस्वरसेष्वथ वा कृतं ।
सिराश्च स्रावयेत् प्राज्ञः कुर्य्यात् संशोधनानिच॥
सर्वेषाञ्च विधिः कार्य्यो मूषिकाणां विषेष्वयं ।
दग्ध्वा विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितञ्च प्रलेपयेत् ॥
शिरीषरजनीकुष्ठकुङ्कुमैरमृतायुतैः ।
छर्दनं जालिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्कोठयोरपि ॥
शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च॥
देवदालीफलञ्चैव दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।
फलं वचा देवदाली कुष्ठं गोमूत्रपैषितं ।
पूर्वकल्पेन योज्याः स्युः सर्वोन्दुरुविषच्छिदः ॥
विरेचने त्रिवृद्दन्ती त्रिफला कल्क इष्यते ।
शिरोविरेचने सारः शिरीषफलमेव च ॥
कटुत्रिकाद्यश्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।
कपित्थगोमयरसः सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥
रसाञ्जनहरिद्रेन्द्रयवकट्वीषु वा कृतं ।
कल्कं सातिविषं प्रातर्लिह्याच्च क्षौद्रसंयुतं ॥
तण्डुलीयकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ।
आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥
मूषिकाणां विषं प्रायः कुप्यत्यम्भेषु निर्हृतं ।
तत्राप्येषु विधिः कार्य्यो यश्च दूषीविषापहः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थिराणां रुजतां वापि व्रणानां कर्णिकाभिषक्।
पाटयित्वा यथादोषं व्रणवच्चापि शोधयेत् ॥
शृगालश्वतरक्षतच्छव्याघ्रादीनां यदानिलः।
श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णानि संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ॥
तदा प्रस्खलल्लाङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान्।
अत्यर्थबधिरोऽन्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति ॥
तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु।
सुप्तता जायते दंशे क्षणञ्चातिस्रवत्यसृक् ॥
दिग्धविद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः।
येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टा कृतं नरः ॥
बज्झशः प्रतिकुर्व्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति।
दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति ॥
अप्सु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत्।
अश्यत्यकस्माद्यो ऽभीक्ष्णं शुत्वाद्दृष्ट्वापि वा जलं॥
जलत्रासन्तु विद्यात्तं रिष्टं तमपि कीर्त्तितं।
अदष्टोवा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति ॥
प्रसुप्तोऽथोत्थितोवापि स्वस्थस्तो न सिध्यति।
विस्राव्य दंशं तैर्दष्टे सर्पिषा परिदाहितं ॥
प्रतिच्छादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत्।
अर्कक्षीरयुतञ्चास्य दद्याच्छीर्षविरेचनं ॥

श्वेतां पुनर्नवाञ्चाथ दद्याद्धत्तूरकायुतां ।
पललं तिलतैलञ्च क्षपिकायाः पयो गुडः ॥
निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः ।
मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धुत्तूरकार्द्धिकं ॥
तण्डुलोदकमादाय पेषयेत्तण्डुलैः सह ।
उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्याप्यपूपकं पचेत् ॥
खादेद्दोषत्रकाले तदलर्कविषदूषितः ।
करोत्यन्यान् विकारांस्तु तस्मिन्जीर्य्यतिचौषधे॥
विकाराः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवर्जिते।
ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि
शालिषष्टिकयोर्भक्तं क्षीरेणोष्णेन भोजयेत् ।
दिनत्रये पञ्चमे वा विधिरेषोऽर्द्धमालया ॥
कर्त्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः ।
कुप्येत् स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः ॥
तस्मात् प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न कुप्यति ।
वीजरत्नौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः ॥
स्नापयेत्तं नदीतीरे समन्त्रैर्वा चतुष्पथे ।
वलिं निवेद्य तत्रापि पिण्याकपललं दधि ॥
माल्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वामकं तथा ।
अलर्काधिपते यच्च सारमेयगणाधिप ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्व्विषं कुरु माचिरात् ।
दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमेवं स्नातस्य देहिनः ॥
अशुद्धस्य सुरूढेऽपि व्रणे कुप्यति तद्विषं ।
श्वादयोऽभिहिता व्याला वातपित्तप्रकोपणाः ॥
अतः करोति दष्टस्तु तेषां चेष्टां कृतं नरः ।
बहुशः प्रतिकुर्वाणो नचिरान्म्रियते च सः ॥
नखदत्तक्षतं व्यालैर्य्यत्कृतं तद्विमर्दयेत् ।
सिञ्चेत्तैलेन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपजाः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातो दुन्दुभिस्वनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

धवाश्वकर्णतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलि
पारिभद्रकाम्रोडुम्बरकरहाटकार्जुनककुभस
र्ज्जकपीतनलैष्मातकाङ्कोठामलकप्रग्रहकुटजश
मीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरविल्वमहावृक्षारुष्क
रारनुमधुकमधुशिग्रुशाकगोजीमूर्वातिल्वकेक्ष

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

रकगोपघण्टारिमेदानां भस्मान्याहृत्य गवां
मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेद्द्याच्चाव
पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकमञ्जिष्ठा
करञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवावि
डकगृहधूमानन्तासोमसरलावाल्लीक गुहाको
शाम्रश्वेतसर्षपवरुणलवणक्षनिचुलकवर्द्धमा
नवञ्जुलपुत्रश्रेणी सप्तपर्णदण्डकैलबालुकना
गदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरिद्रावचाचू
र्णानिलोहानाञ्च समभागानि ततः क्षारवदा
गतपाकमवतार्य्य लोहकुम्भे निदध्यात् ॥
अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च ॥
अवणाद्दर्शनात् स्पर्शात् विषात् सद्यतिमुच्यते।
एष क्षारागदो नाम शर्करास्वश्मरीषु च ॥
अर्शांसुः वातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च।
अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे ॥
शोफे सर्वसरे चापि देयः श्वासे च दारुणे।
एष सर्वविषार्त्तीनां सर्वथैवोपयुज्यते ॥
तथा तक्षकमुख्यानामयं दर्वीकुशोऽगदः।
विडङ्गनिष्फलादन्तीभद्रदारुहरेणवः ॥
तालीश त्वमञ्जिष्ठा केशरोत्पलपद्मकं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे ॥
प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं हृहत्यौ चैलवालुकं ।
सचन्दनगवाक्षीभिरेतैः सिद्धं विषापहं ॥
सर्पिः कल्याणकं श्लेतङ्गृहाधूमारनाशनं ।
पाण्डुमयगरश्वासमन्दाग्निज्वरकासनुत् ॥
घोषिणां स्वल्पशुक्राणां बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य तथैव च ॥
श्वेते द्वे काकमाचीं च गवां मूत्रेण पेषयेत् ।
सर्पिरेतैस्तु संसिद्धं विषसंशमनं परं ॥
अमृतं नाम विख्यातमपि सञ्जीवयेन्मृतं ।
चन्दनागुरुणी कुष्ठं तगरं तिलपर्णिकं ॥
प्रपौण्डरीकं नलदं सरलं देवदारु च ।
भद्रश्रियं यवफलां भार्गीं नीलीं सुगन्धिकां ॥
कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटां ।
पुन्नागैलवालूनि गैरिकं श्यामकं बलां ॥
तोयं सर्जरसं मांसीं सितपुष्पां हरेणुकां ।
तालीशपत्रं चुद्रैलां प्रियङ्गुं सकुटन्नटां ॥
शैलपुष्पं सशैलेयं पत्रं कालानुसारिवां ।
कटुकिकं शीतशीवं काश्मर्य्यं कटुरोहिणीं ॥
सोमराजीमतिविषां पृश्निपर्णीमिन्द्रवारुणीं ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

उशीरं वरुणं मुस्तं नखं कुस्तुम्बुरुं तथा ॥
श्वेते हरिद्रे स्थौणेयं लाजाञ्च लवणानि च ।
कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पञ्चापि तथार्कजं ॥
चम्पकाशोकसुमनस्तिलकप्रसवानि च ।
पाटलीशाल्मलीशेलुशिरीषाणां तथैव च ॥
सुरस्यास्तृणमूल्याञ्च सिन्धुवारस्य यानि च ।
धवास्वकर्ण्योश्चापि पुष्पाणि तिनिशस्य च ॥
गुग्गुलुं कुङ्कुमं बिम्बीं सर्जकीं गन्धनाकुलीं ।
एतत् सम्भृत्य सम्भारं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गोपित्तमधुसर्पिर्भिर्युक्तं घटे निधापयेत् ।
भग्नस्कन्धं विदष्टाङ्गं मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतं ॥
अनेनागदमुख्येन मनुष्यं पुनराहरेत् ।
एषोऽग्निकल्पं दुर्वारं कुर्व्यादमिततेजसः ॥
विषं नागपतेर्हन्यात् प्रसभं वासुकेरपि ।
महासुगन्धिनामायं पञ्चाशीत्यङ्गयोजितः ॥
राजा गदानां सर्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदा ॥
तेनानुलिप्तस्तु नृपो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥
भाजिष्णुताञ्च लभते शुक्रमध्यगतोऽपि सन् ।
उष्णवर्ज्यो विधिः कार्य्यो विषार्त्तानां विजानता ॥
मुक्ता कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्द्धते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अन्नपानविधावुक्तमुपधार्य्य शुभाशुभं ॥
शुभं देयं विषार्त्तेभ्यो विरुद्धेभ्यश्च वारयेत् ।
फाणितं शिग्रुसौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ॥
वर्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणं ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं क्रोधमातपं ॥
सुरातिलकुलत्थांश्च वर्जयेद्वि षातुरः ।
प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकाङ्क्षं सम
मूत्रजिह्वं ॥ प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽव
गच्छेदविषं मनुष्यं ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः ।

सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रगरवपूत्यण्डसम्भवाः ।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः॥
सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिणामतः ।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व एव चतुर्विधाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदलौ ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ।
कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥
क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशाः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ।
विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः॥
सैरेयकः प्रचलको बलभः किटिमस्तथा ।
सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ॥
कीटगर्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ।
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः।
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा।
कोडागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः॥
क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः।
ज्वराङ्गमर्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः॥
छर्दितीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका॥
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणं॥
पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत्॥
दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात्।
लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः॥
प्रसेकोऽरोचकश्छर्दिः शिरोगौरवशीतता।
पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषावभागतः॥
योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् ॥

एकजातीनतस्तूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
विकण्टकः कृष्णो चापि हस्तिकच्छोऽपराजितः ।
चत्वार एते कर्णभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां
दंशः कृष्णश्च भवति ॥
प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बभ्रुवर्णो महाशिराः ।
तथा निरूपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
रुजश्च विविधाकारा व्यथयश्च सुदारुणाः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट्ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च ॥

घृतपद्मस्तु परुषा कृष्णा चिता कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चाति मात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भ्रकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेणागमश्च वक्त्रात्। भ्रकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहरुग्दर्दिर्मुर्च्छा चातिमात्रं॥

विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति॥

अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डुश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गरुग्दर्दितो सारज्वरादिभिरभिहन्यते। भ्रकदन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते भ्रकश्चान लक्ष्यते॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निसर्षपवदाहशोफौ भवतः॥

मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः स्थालिका काषायी श्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूदंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥ नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति ॥ जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकःस्यालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे ।
भ्रकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्शणात् ।
स्युः कण्डूदाहकोठाढ्याः पिडकातोदवेदनाः॥
प्रक्लेदवांस्तथास्रावो भृशं सम्पाचयेत्क्षतं ।
दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥
नावसन्नं न चोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनं ।
दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकं ॥
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ।
निर्विषानान्तु सर्पाणां लेविध्येन क्रिया हिता ॥
स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत् ।
अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात्॥
विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात्संशोधनानि च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिरीषकटुकं कुष्ठं वचा रजनिसैन्धवैः।
क्षीरमज्जवसासर्पिः शुण्ठीपिप्पलिदारुषु॥
उत्कारिका शिरादौवा सुकृता स्वेदनेहिता।
न स्वेदयेत्तया दंशं भूमं वक्ष्यामि दृश्चिके॥
अगदानेकजातीषु प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक्।
कुष्ठं चक्रं वचा विल्वमूलं पाठा सुवर्चिका॥
गृहधूमं हरिद्रे द्वे त्रिकण्टकविषे हिताः।
अगारधूमरजनीचक्रं कुष्ठं पलाशजं॥
गलगोलिकदष्टानामगदो विषनाशनः।
कुङ्कुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयं॥
अगदो जलपिष्टोऽयं घृतपद्विषनाशनः।
मेषशृङ्गी वचा पाठा निचुलो रोहिणी जलं॥
सर्वमण्डूकदष्टानामगदो विषनाशनः।
वचाश्वगन्धातिबलाबलासातिगुहागुहाः॥
विश्वम्भराभिदष्टानामगदो विषनाशनः।
शिरीषं तगरं कुष्ठं हरिद्रेऽशुंमती सहे॥
अहिण्डुकाभिदष्टानामगदो विषनाशनः॥
कण्डूमकाभिर्दष्टानांराबौ पीताः क्रियाहिताः।
दिवा ते नैवसिध्यन्तिसूर्य्यरश्मिबलार्दिताः॥
चक्रं कुष्ठमपामार्गः शुकदन्तविषेऽगदः।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

भृङ्गस्वरसपिष्टा वा कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥
पिपीलिकाभिर्दष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा ।
गोमूत्रेण युतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥
प्रतिसूर्य्यकदष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत् ।
त्रिविधा वृश्चिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविषाः ॥
गोशकृत्कोथजा मन्दा मध्याः काष्ठेष्टिकोद्भवाः ।
सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये विषसम्भवाः ॥
मन्दा द्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमाः ।
दशविंशतिरित्येते सङ्ख्यया परिकीर्त्तिताः ॥
कृष्णः श्यावः कर्बुरः पाण्डुवर्णो गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च । श्वेतो रक्तो रोमशः शाद्वलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्य्या मतास्तु ॥ एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च । शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ॥ रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्रां पर्व्वभिश्च त्रिभिः स्युः । एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणां ॥ यस्यैतेषामन्वयाद्यः प्रसूतो दोषोत्पत्तिं तत्स्वरूपाश्च कुर्य्यात् । जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मर्च्छा चोग्रा मध्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वीर्य्याभिदष्टे॥ श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहि
ताभो रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरौच। पीतो
रक्तो नीलपीतोऽपरक्तु रक्तो नीलो नीलशुक्र
लया च॥ रक्तो बभ्रुः पूर्ववच्चैकपर्व्वा यस्या
पर्व्वा पर्व्वणी द्वे च यस्य। नानारूपा वर्णत
श्चापि घोरा ज्ञेयास्त्वेते दष्टिकाः प्राणचौराः॥
जन्मैतेषां सर्पकोयात्प्रदिष्टं देहेभ्योवा घाति
तानां विषेण। एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः स्फो
टोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च। खेभ्यः कृष्णं
शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते
शीघ्रमेव॥
उग्रमध्यविषैर्दष्टं चिकित्सेत् सर्पदष्टवत्।
दंशं मन्दविषाणान्तु चक्रतैलेन सेचयेत्॥
विदार्य्यादिसुसिद्धेन सुखोष्णेनाथ वा पुनः।
कुर्य्याच्चोत्कारिकास्वेदं विषघ्नैरुपनाहनैः॥
आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रतिसारयेत्।
रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः॥
मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टञ्च सुरसाग्रजं।
लेपे स्वेदे सुखोष्णञ्च गोमयं हितमिष्यते॥
पाने चौद्र्युतं सर्पिः क्षीरं वा सशर्करं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकवासितं ॥
पानमस्मै प्रदातव्यं क्षीरं वा सगुडं हिमं ।
मिश्रिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धवं तैलसर्पिषी ॥
धूपो हन्ति प्रयुक्तोऽयं क्षीघ्रं दष्टिकजं विषं ।
कुसुम्भपुष्पं रजनी निशा वा कोद्रवं तृणं ॥
एभिर्घृताक्तैर्धूपस्तु पायुदेशे प्रयोजितः ।
नाशयेदाशु कीटोत्थं दष्टिकस्य च यद्विषं ॥

लूताविषं घोरतमं दुर्विज्ञेयतमन्तु तत् ।
दष्टिकित्सितमं वापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभिः ॥
सविषं निर्विषञ्चैतदित्येवं परिशङ्कते ।
विषघ्नमेव कर्त्तव्यमविरोधि यदौषधं ॥
अगदानां हि संयोगो विषजुष्टस्य युज्यते ।
निर्विषे मानवे युक्तोऽगदः सम्पद्यते सुखं ॥
तस्मात् सर्वः प्रयत्नेन ज्ञातव्यो विषनिश्चयः ।
अज्ञात्वा विषसद्भावं भिषग्व्यापादयेन्नरं ॥

प्रोद्भिद्यमानस्तु यथाङ्कुरेण न व्यक्तजातिः प्रविभाति वृक्षः । तद्वद्दुरालक्ष्यतमं हि तासां विषं शरीरे प्रविकीर्यमाणं ॥ दूषयच्च कण्डूप्रचलं सकोठमव्यक्तवर्णं प्रथमेऽहनि स्यात् । अन्नेषु शूनं परिनिम्नमध्यं प्रव्यक्तरूपञ्च दिने

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्वितीये॥ अहेण तद्दर्शयतीह दंशं विषं चतु र्थेऽहनि कोपमेति। अतोधिकेऽह्नि प्रकरोति जन्तोर्विषप्रकोपप्रभवान् विकारान्॥ षष्ठे दिने विप्रसृतञ्च सर्व्वान् मर्म्मप्रदेशान् भृश माद्दणोति। तत् सप्तमे ऽत्यर्थपरीतगात्रं व्यापादयेन्मर्त्यमतिप्रवृद्धं॥ यास्तीक्ष्णचण्डो ग्रविषा हि लूतास्ताः सप्तरात्रेण विनाशय न्ति। अतोऽधिकेनापि निहन्युरन्या यासां विषं मध्यमवीर्य्ययुक्तं॥ यासां कनीयो वि षवीर्य्ययुक्तं ताः पञ्चरात्रेण विनाशयन्ति॥ तस्मात् प्रयत्नं भिषगात्र कुर्य्यादादंशपाताद्वि षवातियोगैः॥ विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रा रजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण। सप्तप्रकारं विद्द जन्ति लूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तं॥ सक ण्डूकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाक्तं मन्दरुजं वदन्ति। शोफञ्च कण्डूञ्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखाग्रदंशे॥ दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णं। दंष्ट्रा भिरुग्रं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरम ण्डलञ्च॥ रजःपुरीषेन्द्रियजं हि विद्धि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्फोटं विपक्वामलपीलुपाण्डुं । एतावदेतत् समुदाहृतन्तु वक्ष्यामि लूताप्रभवं पुराणं ॥

सामान्यतो दृष्टमसाध्यसाध्यं चिकित्सितञ्चापि यथाविशेषं ।

विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमं ।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः ।
अपतन्दर्शनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्चसः ॥
लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च ।
ततोजातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः ॥
अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने ।
यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः ॥
तस्माल्लूतेति भाष्यन्ते सङ्ख्यया ताश्च षोडश ।
कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः ।
तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु ॥
त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा ॥
आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता ।
ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना ॥
भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः ।
सौवर्णिको लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता।
ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च॥
ज्वरोदाहोऽतिसारश्च गदाःस्युश्च विदोषजाः।
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च॥
शोफा महान्तो ह्रदवो रक्ताःश्यावाश्चलास्तथा।
सामान्यं सर्व्वभूतानामेतदादंशलक्षणं॥

विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितं॥
विमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्य्यते॥
वाधिर्य्यं कलुषा दृष्टिस्तथा दाहश्च नेत्रयोः।
तलार्कमूलं रजनी नाकुली पृश्निपर्णिका॥
नस्तःकर्म्मणि पीयन्ते पानाभ्यङ्गाञ्जनेषु च।

श्वेतायाः पिडका दंशे श्वेता कण्डुमती भवेत्।
दाहमूर्च्छाज्वरवती विसर्पक्लेदकारी।
तव चन्दनराजैला हरेणुनलवञ्जुलाः॥
कुष्ठं लामज्जकं चक्रं नलदं चागदो हितः।
आदंशेपिडका ताम्रा कपिलायाःस्थिरा भवेत्॥
शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रमएव च॥
तव पद्मककुष्ठैलाकरञ्जककुभत्वचः।
स्थिरार्कपर्ण्यपामार्गदूर्व्वा ब्राह्मी विषापहाः॥

आदंशे पीतिकायास्तु पिडका जायते स्थिरा।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तथाच्छर्दिर्ज्वरः शूलं रक्ते स्याताञ्च लोचने ॥
तत्रेष्टाः कुटजोशीरवृक्षपञ्चकवल्कलाः ।
शिरीषकिणिहीबेलुकदम्बककुभत्वचः ॥
रक्तमण्डनिभे दंशे पिडकाः सर्षपा इव ।
जायन्ते तालुशोषश्च दाहश्चालविषान्विते ॥
तत्र प्रियङ्गु क्षीवेरं कुष्ठं लामज्जवल्कलाः ।
अगदः घृतपुष्पा च सपिप्पलवटाङ्कुराः ॥
पूतिमूत्रविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ।
कासश्वाससवमीमूर्च्छाज्वरदाहसमन्वितः ॥
मनःशिलालमधुककुष्ठचन्दनपद्मकैः ।
मधुमिश्रैः सलामज्जैरगदस्तत्र कीर्त्तितः ॥
दंशश्च पाण्डुपिडको दाहक्लेदसमन्वितः ।
रक्ताया रक्तपर्य्यन्तो विज्ञेयो रक्तसंयुतः ॥
कार्य्यस्तत्रागदस्तोयचन्दनोशीरपद्मकैः ।
तथैवार्जुनशेलुभ्यां त्वग्भिराम्रातकस्य च ॥
पिच्छिलं कसनादंशाद्रुधिरं शीतलं स्रवेत् ।
कासश्वासौ च तत्रोक्तं रक्तलूताचिकित्सितं ॥
पुरीषगन्धिरल्पासृक् कृष्णाया दंशएव तु ।
ज्वरमूर्च्छावमीदाहकासश्वाससमन्वितः ॥
तत्रैलाचक्रसर्पाक्षीगन्धनाकुलिचन्दनैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

महासुगन्धिसहितैः प्रत्याख्यायागदः स्मृतः ॥
दंशे दाहोऽग्निवर्णायाः स्रावोऽत्यर्थं ज्वरस्तथा
चोषकण्डूरोमहर्षो दाहश्च स्फोटजन्म च ॥
क्षणाप्रशमनं चात्र प्रत्याख्याय प्रयोजयेत्।
सारिवोशीरयष्ट्याह्वचन्दनोत्पलपद्मकं ॥
सर्वासामेव युञ्जीत विषे श्लेष्मातकत्वचं।
भिषक् सर्व्वप्रकारेषु तथा च क्षीर पिप्पलं ॥
कृच्छ्रसाध्यविषा ह्यष्टौ प्रोक्ता दे च यदृच्छया।
अवार्य्यविषपीर्य्याणां लक्षणानि निबोध मे ॥
भृतः सौवर्णिकादंशः सफेणो मत्स्यगन्धकः।
श्वासकासौ ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा चात्र सुदारुणा॥
आदंशे लाजवर्णाया आमं पूति स्रवेदसृक्। ।
दाहोमूर्च्छातिसारश्च शिरोदुःखञ्च जायते।
घोरदंशस्तु जालिन्या राजिमानवदीर्य्यते ॥
स्तम्भःश्वासस्तमोदृष्टिस्तालुशोषश्च जायते।
एणीपाद्यास्तथा दंशो भवेत् कृष्णतिलाकृतिः॥
तृष्णामूर्च्छाज्वरच्छर्दिकासश्वाससमन्वितः।
दंशः काकण्डकादष्टे पाण्डुरक्तोऽतिवेदनः ॥
रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धोऽतिवेदनः।
विदीर्य्यते च बहुधा दाहमूर्च्छाज्वरान्वितः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

असाध्यानां भिषक्प्राज्ञः प्रयुञ्जीत चिकित्सितं।
दोषोच्छ्रायविशेषेण च्छेदकर्म्मविवर्जितं।
साध्याभिरभिलूताभिर्दष्टमालक्ष्य देहिनः॥
दष्टिप्रदेशं मतिमान् सम्यगादंशमुद्धरेत्।
जम्बोष्ठनाग्नितप्तेन दहेदाकरवारणात्॥
अमर्म्मणि विधानज्ञो वर्जितस्य ज्वरादिभिः।
दंशस्योत्कर्त्तनं कुर्य्यादल्पस्रवयुतस्य च॥
मधुसैन्धवसंयुक्तैरगदैर्लेपयेत्ततः।
प्रियङ्गुरजनीकुष्ठसमङ्गामधुकैस्तथा।
सारिवा मधुकं द्राक्षा पयस्यां क्षीरमोरटं॥
विदारीगोक्षुरक्षौद्रमधुकं पाययेत वा।
क्षीरिणां त्वक्कषायेण सुशीतेन च सेचयेत्॥
उपद्रवान् यथादोषं विषघ्नैश्च प्रसाधयेत्॥
नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं तथावपीडं कवलग्रहञ्च। संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्जाद्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः॥
कीटदुष्टव्रणान् सर्वानहिदष्टव्रणानि च।
आदंशवाकयत्नेन चिकित्सेत् सर्पदष्टवत्॥
विनिष्टत्ते ततः शोफे कर्णिकापातनं हितं॥
निम्बपत्रं विट्टहन्ती कुसुम्भं रजनी मधु।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुग्गुलुः सैन्धवं किण्वं वर्चः पारावतस्य च ॥
विषवृद्धिकरञ्चान्नं हित्वा सम्भोजनं हितं ॥
विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यो कर्णिकामरुजां स्थिरां ।
प्रच्छयित्वा मधुयुतैः शोधनीयैरुपाचरेत् ॥
सप्तषष्टस्य कीटानां शतस्यैतद्विभागशः ।
दष्टलक्षणमाख्यातं चिकित्साचाप्यनन्तरं ॥
सविंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः ।
इहोद्दिष्टाननिर्दिष्टान् सर्वान् वक्ष्याम्यथोत्तरे ॥
सनातनत्वाद्वेदानामक्षरत्वात्तथैव च ॥
तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनां ।
वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः ॥
चिकित्सितात्पुण्यतमं न किञ्चिदपि सुश्रुमः ।
ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषग्गुरोः ॥
धारयित्वा तु विमलं मतं परमसम्मतं ।
उक्ताहारसमाचार इह प्रत्ये च मोदते ॥

इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे पञ्चमं
कल्पस्थानं समाप्तं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

THE

SÚSRUTA,

OR

SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SÚSRUTA.

VOL. IV.

CONTAINING UTTARA TANTRA.

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY

BABOO BHOOVANA CHANDRA VASAKA
At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.
No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, D

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

THE

SUŚRUTA,

OR

SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT

BY DHANWANTARI,

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SUŚRUTA.

VOL. IV.

CONTAINING UTTARA TANTRA.

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY

BABOO BHOOVANA CHANDRA VASÁKA.

At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.

No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

CC0. Gurukul Kangri Collection, Hari

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुश्रुतः ।

॥ आयुर्व्वेदः ॥

॥ भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टः ॥

॥ सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः ॥

॥ अस्य ॥

॥ उत्तरतन्त्रकल्पितः ॥

॥ चतुर्थभागः ॥

कलिकाताराजधान्यां श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसं स्थापित

संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रालये

मुद्रितोऽभूत् ॥

१७८९ शकाब्दे ।

इ० १८६८ ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Hari...

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ उत्तरतन्त्रं ॥

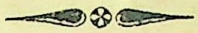

नमोधन्वन्तरये ॥

अथातः औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अध्यायानां शते विंशे यदुक्तमसृजन्मया ।
वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥
इदानीन्तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमं ।
निखिलेनोपदिष्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥
शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्त्तिताः।
ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमारा बाधहेतवः ॥
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः।
उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥
विषष्टीरससंसर्गाः सुश्रुतन्तथैव च ।
युक्तार्था युक्तयश्चैव दोषभेदास्तथैव च ॥
यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ।
महतस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्याम्बुधेरिव ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Hari

आदावेवोत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधाम्यहं ।
संख्यया लक्षणैश्चापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
विद्याद्द्व्यङ्गुलबाङ्ल्यं साङ्गुष्ठोदर सम्मितं ।
वृत्तं सर्वतः सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदं ॥
मुक्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवं ।
पलं भ्रुवोऽग्नितो रक्तं वातात्कृष्णं सितं जलात् ॥
आकाशदृग्मार्गश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ।
दृष्टिज्ञान तथावच्मे यथाब्रूयाद्विशारदः ॥
नेत्रायामविभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
कृष्णात् सप्तमसिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥
मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ।
अनुपूर्वन्तु ते मध्यात्रत्वारोऽन्त्यायेयात्तरं ॥
पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।
शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गः स्मृतः ।
द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्ष्णि ॥
जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ।
तेजोजलाश्रितं वाच्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितं ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्वस्थि चापरं ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाऽल्यमिष्यते ॥
शिराणां कण्डराणाञ्च मेदसः कालकस्य च ।
गुणाःकालान्तरः श्लेष्मा बन्धने ऽस्थ्नोः शिरायुतः ॥
शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्द्ध्वमागतैः ।
जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥
तत्राविलं ससंरम्भमश्रुपूर्णोपदेहवत् ।
गुरूषाचोषरागाद्यैर्दुष्टञ्चाव्यक्तलक्षणैः ॥
सशूलं वर्त्मकोषेषु शूकपूर्णाभमेव च ।
विहन्यमानं रूपे वा क्रियासह्यि यथा पुरा ॥
दृष्ट्वैव धीमान् बुध्येत दोषेणाधिष्ठितञ्च तत् ।
तत्र सम्भवमासाद्य यथादोषं भिषग्जितं ॥
विद्ध्यान्नेत्रजा रोगा बलवन्तः स्युरन्यथा ।
संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनं ॥
वातादीनां प्रतीघातः प्रोक्तोविस्तरतः पुनः ।
उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्व
प्नविपर्ययाच्च ॥ प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लो
शाभिघाताद्तिमैथुनाच्च । शुक्तारनालास्लकु
लत्थमाषनिषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च ॥ स्वेदा
द्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्दैर्विधौतावमनातियो

गात्। वाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥

वाताद्दश तथापित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश।
रक्तात् षोडश विज्ञेया सर्व्वजाः पञ्चविंशतिः॥
तथा वाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः
हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या॥
यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः।
याप्योऽथतन्मयःकाचःसाध्याःस्युःसान्यमारुताः॥
शुष्काक्षिपाकाधीमन्थस्यन्दमारुतपर्य्ययाः।
असाध्यो ह्रस्वजात्यो यो जलस्रावश्च पैत्तिकः॥
परिम्लायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः।
अभिष्यन्दोऽधिमन्थोऽम्लाध्युषितं शुक्तिकाह्वया॥
दृष्टि पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः।
असाध्यः कफजस्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः॥
अभिष्यन्दोऽधिमन्थश्च बलासग्रथितञ्च यत्।
दृष्टिःश्लेष्मविदग्धा च पोथक्यौ लगणश्च यः॥
क्रिमिग्रन्थिपरिक्लिन्नवर्त्मशुक्लार्म्मपिष्टकाः।
श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु॥
रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणिताशोंऽवलम्बितं।
शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्यस्तज्ज्ञः प्रकीर्त्तितः॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

मन्थ्यन्दौ क्लिष्टवर्त्महर्षोत्पातौ तथैव च ।
सिराजावर्जनाख्याच्च सिराजालञ्च यत् स्मृतं॥
पर्व्वण्यधिमणं शुक्रं शोणितार्म्मार्ज्जुनञ्च यः ॥
एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि ॥
पूयस्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽजजी ।
असाध्याः सर्वजा याप्याः काचः कोपश्च पक्ष्मणः॥
वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिरासु पिडका च या।
प्रस्तार्य्यर्माधिमांसार्मस्राव्यर्मोत्सङ्गिनी च या॥
पूयालसस्रार्व्बुदञ्च श्यावकर्दमवर्त्मनी ।
तथार्शो वर्त्मशुक्रार्शःशर्करावर्त्म यच्च वै ॥
सशोफस्राव्यशोफस्रा पाको बहलवर्त्म च ।
श्लिष्टवर्त्म कुम्भीका विसवर्त्म च सिध्यति ॥
सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौतु वाह्यजौ ।
षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्त्तना ॥
नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ।
शुक्लभागे दशैकस्रा चत्वारः कृष्णभागजाः ॥
सर्व्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैवतु ।
वाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥
भूय एतान् प्रवक्ष्यामि संख्यारूपचिकित्सितैः ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

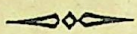

अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पूयालसः सोपनाहः स्रावाः पर्व्वणिकालजी ।
कृमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव ॥
पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूतिपूयालसः सः । ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकः कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ॥ गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्य्युःस्रावान् रूपि हीनान्खलिङ्गान् । तान्वै स्रावान् नेत्रनाडीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥ पाकः सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः । श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥ रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नाति सान्द्रं । पीताभासं नोलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं स स्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥ ताम्रा तन्वी

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दाहशूलोपपन्ना रक्तज्ञेया पर्वणी वृत्तशो फा। जाता सन्धौ कृष्णशुक्लोऽलजो स्यात्तस्मि न्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥ क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्य्युः कृमयः सन्धिजाताः। नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नय नंदूषन्ति ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो वर्त्मगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

पृथग्दोषाः क्रमस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः।
सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः ॥
विवर्ज्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्।
विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ॥
उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा।
तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥
बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः।
क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् ।
अर्ब्बुदं निमिषञ्चापि शोणितार्शश्च यत्स्मृतं ॥
लगणो विषनामा च पद्मकोपस्तथैव च ।
एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥
नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ।
पिडकाभ्यन्तरमुखी वाह्याधोवर्त्मसंश्रया ॥
विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता ।
कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः ॥
आध्मायन्तेतु भिन्नायाः कुम्भीकपिडकास्तुताः ।
कण्डूस्रावान्विता गुर्व्योरक्तसर्षपसन्निभाः ॥
पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः ।
पिडकाभिः सरूक्षाभिर्घनाभिरभिसंवृता ॥
पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ।
रूक्षाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शो वर्त्म कीर्त्यते ॥
दीर्घोऽङ्कुरः खर स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः ।
व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः ॥
दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा ।
ह्रस्वीमन्दरुजारूक्षाज्ञेया सा ऽञ्जननामिका ॥
वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ।
सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः ।
न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनः ॥
मृदल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म समभेवच ।
अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म तदादिशेत् ॥
क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा ।
तदाक्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमं ॥
यद्वर्त्म वाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनं ।
दाहकण्डूपरिक्लेदि श्यामवर्त्मेति तन्मतं ॥
अरुजं वाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि ।
कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते ॥
यस्य धौतानि धौतानि सम्बन्ध्यन्ते पुनः पुनः ।
वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥
विमुक्तसन्धिनिश्चेष्टं वर्त्म यन्न निमील्यते ॥
एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदिवारुजं ।
वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनं ॥
विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितं ।
निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः स गदो मतः ॥
छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः।
दाहकण्डरुजोपेतास्तेऽर्शः शोणितसम्भवाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवोऽरुजः।
सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु सः॥
शूनं यद्वर्त्म बज्रुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितं।
विसमन्तर्जल इव विसवर्मेति तन्मतं॥
पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च।
निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्जुष्टञ्चाक्षि दूयते॥
उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते।
वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्लगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांसस्नाय्वर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः। स्युः शुक्तिकाचार्जुनपिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः॥ रोगा बलासग्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे। प्रस्तारि ग्रथितमिहार्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलं॥ शुक्ला

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ख्यं मृदु कयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं सममिह वर्द्धते चिरेण। यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्ल भागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म॥

विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात्। शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्स्नाय्वर्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु॥ श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्दवो ये शुक्तिर्व्वा सितनयने स शुक्तिसंज्ञः। एको यः शशरुधिरोपमः सुविन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदान्त॥ उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो विन्दुर्यः सम्भवति पिष्टकःसुवृत्तः। जालाभः कठिनसिरो महान् स रक्तः सन्तानःस्मृत इह जालसंज्ञितस्तु॥ शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृतायास्ता विद्यादसित समीपजाः सिराजाः। कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते यो विन्दुर्व्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः क्षुद्रगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यत्स्रवणं शुक्रमयास्रवणं वा पाकात्ययश्चाष्यजका तथैव । चत्वार एतेऽभिहिताः विकारा क्षुद्राश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात् ॥ निमग्नरूपं हि भवेत्तु क्षुद्रे स्रुच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै। स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्स्रवणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च नचावगाढं न च संस्रवेद्वि । अवेदनावन्न च युग्म शुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रु युक्तं । विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदस्रवणं साध्यतमं वदन्ति ॥ गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रं ॥ विच्छिन्नमध्यं पिशिताटतं वा चलं सिरासक्तमदृष्टिकञ्च । द्विवर्णगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयं ॥ उष्णाश्रुपातः पिडका च क्षुद्रे यस्मिन्भवेन्मुञ्जनिभञ्च शुक्रं । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तत्तिरिपच्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तुल्यं ॥ संच्छाद्यते श्वेतनिभेन सर्व्वदोषेण य
स्यासितमण्डलन्तु । तमर्च्छिपाकात्ययमर्च्छिको
पसमुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ॥ अजापुरीषप्र
तिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छि
लास्रः । विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तञ्चा
जकाजातमिति व्यवस्येत् ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः सर्व्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह
तथाधिमन्थाः । श्वोफान्वितोऽश्वोफयुतश्च पा
कावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥ हताधिमन्थो
ऽनिलपर्य्ययश्च शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ।
दृष्टिस्तथास्लाध्युषिता सिराणामुत्तातहर्षावपि
सर्व्वभागाः ॥ प्रायेण सर्व्वे नयनामयास्ते भव
न्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः । तस्मादाभिष्यन्दमु
दीर्य्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान् ॥
निस्तोदनं स्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यग्नि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रोऽभितापाः । विशुष्कभावाः शिशिरासुताच वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ दाहप्रपाकौ शि शिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च । उ ष्णासुता पीतकनेक्षता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः क ण्डूपदेहौ सिततातिशैत्यं । स्रावो मुहुः पि च्छिल एवचापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ताम्रासुता लोहितनेक्षता च राज्यः समन्ता दतिलोहिताश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

दृष्ट्वैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावतां ।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥
उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्द्धन्तु तं विद्यादधिमन्थं सलक्षणैः ॥
नेत्रमुत्पाट्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत् ।
सहर्षतोदनिर्भेदमांससंरम्भमाविलं ॥
कृच्छ्रनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनैर्युतं ।
शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्थः स मारुतात् ॥
रक्तराजिचितं स्रावि वह्निनेवावदह्यते ।
यकृत्खण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रपक्वोच्छूनवर्णान्तं सस्वेदं पीतदर्शनं ।
मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाच्यधिमन्थितं ॥
शोफवन्नाति संरब्धं स्रावकण्डूसमन्वितं ।
शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाहर्षणान्वितं ॥
रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलं ।
नासाध्यानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्थितं ॥
बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षमं ।
रक्तास्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः ॥
रक्तमन्मारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते ।
यद्दीप्तं रक्तपर्य्यन्तं तद्रक्तेनाभिमन्थितं ॥
हन्याद्दृष्टिं सप्तरात्रात्कफोत्थोऽधीमन्थोऽस्रक्च
स्रवः पञ्चरात्रात् । षड्रात्राद्वा मारुतोत्थो
निहन्यान्मिथ्याचारात्तैत्तिकः सद्य एव ॥
कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोडुम्बरसन्निभः ।
दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः ॥
जुष्टो मुञ्जःस्रवेद्दास्रमुष्णशीताम्बु पिच्छिलं ।
संरम्भोपचये यस्य नेत्रपाकः सशोफजः ॥
शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे ।
अन्तःशिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥
हताधिमन्थं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पक्ष्मद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्रानिलः स
ञ्चरति प्रदुष्टः। पर्य्यायशश्चापि रुजः करो
ति तं वातपर्य्यायमुदाहरन्ति॥ यत्कूणितं
दारुणरुक्षवर्त्म विलोकने वाविलदर्शनं यत्।
सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं
तदक्षि॥ यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्या
गतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा। कुर्य्याद्रुजोऽति
भ्रुवि लोचने वा तमन्यतोवातमुदाहरन्ति॥
अम्लेन भुक्तेन विदाहिना वा सञ्छाद्यते
सर्व्वत एव नेत्रं। शोफान्वितं लोहितकं सनी
लैरेतादृगम्लाध्युषितं वदन्ति॥ अवेदना वापि
सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ता
म्राः। मुहुर्व्विरज्यन्ति च ताः समन्ताद्या
धिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः॥ महान्सि
रोत्पातउपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराप्र
हर्षः। ताम्राच्छमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा
न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च॥

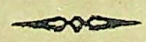

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजां ।
खद्योतविस्फुलिङ्गाभ्यां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥
आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिं ।
शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाजुर्नयनचिन्तकाः ॥
रोगांस्तदाश्रयान्घोरान्षट्चषट्चप्रचक्षते ।
पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणं ॥
सिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे वृथं
प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥
अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति ।
दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान्मशकान्केशान्जालकानिचपश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च॥
परिलवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा ।
दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥
समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ।
यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥
ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

महान्त्यपि च रूपाणिच्छादितानीव वाससा ॥
कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ।
यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्द्दोषे बलीयसि ॥
अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते ।
पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥
समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।
दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥
द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते ।
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते ।
तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ।
तत्र वातेन चारूणि भ्रमन्तीव स पश्यति ॥
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानि च मानवः ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ॥
शिखिवर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति ।
गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥
पश्यैदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंप्लवं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ॥
तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
हरितश्यावकृष्णानि धूमधूम्राणि चेच्छते ॥
सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ।
बहुधा वा द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ।
हीनाधिकाक्रान्त्यथवा ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥
पित्तं कुर्य्यात्परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ।
पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥
विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्दीप्तांस्तेजोभिरेव च ।
वक्ष्यामि षड्विधैरागैर्विकृनाशमतः परं ॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः पित्तात् परिम्लाय्यथवापि नीलः । कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्र रूपः ॥

रक्तजं मण्डलं दृष्ट्वा स्थूलकाचारुणप्रभं ।
परिम्लायिनिरोगेभ्यान्म्लाय्यानीलञ्च मण्डलं ॥
दोषचयात् कदाचित्स्यात्स्वयं तत्र च दर्शनं ॥
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषन्तथा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरं ।
चलच्छत्यलाशयं शुक्लबिन्दुरिवाम्भसः ॥
मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।
प्रबालपद्मप्रभं मण्डलं शोणितात्मकं ॥
दृष्टिरागो भवेच्चिरो लिङ्गनाशे विदोषजे ।
यथास्वदोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥

षड् लिङ्गनाशाःषडिमे च रागा दृष्ट्या श्रयाः षड्च षडेव चक्षुः । तथा नरः पित्त विदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी ॥ यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्वता च गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्ध दृष्टिः ॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च । तथा नरः श्लेष्मविदग्ध दृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषा नक्तान्धतामापादयति प्रसह्य । दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षेत रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ शोकज्वरायास शिरोभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सधूमकान्पश्यति सर्वभावांस्तं धूमदर्शीति वदन्ति रोगं ॥ स ह्रस्वजात्यो दिवसेषु क्वच्छा द्ह्रस्वानि रूपाणि च यो न पश्येत्। रात्रौ स द्योतानुगृहीतदृष्टिः पित्तात्यभावादपि तानि पश्यत् ॥ विद्योतते येन नरस्य दृष्टि र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्। चित्रानि रूपाणि दिवा स पश्येत् सवै विकारो नकुला ह्वसंज्ञः। दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कु, च्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ॥ रूजावगाढा च तमश्चिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। वाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाथ निमित्ततश्च। निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापा ज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च। सुरर्षिगन्धर्व महोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भासुराणां ॥ हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनि मित्तसंज्ञः। तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वै दूर्य्यवर्णा विमलाच दृष्टिः। विदीर्य्यते सी दति क्षीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः। इत्येते नयनगता महाविकाराः संख्याताः पृथगिह षट्च सप्ततिश्च। एतेषां पृथगिह

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विस्तरेण सर्वं वक्ष्येऽहं तदनुचिकित्सितञ्च तावत् ॥

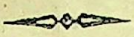

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातश्चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

षट्सप्ततिर्य्येऽभिहिता व्याधयो नामलक्षणैः ।
चिकित्सितमिदं तेषां समासाद्व्यासतः शृणु ॥
छेद्यास्तेषु दशैकञ्च नव लेख्याः प्रकीर्त्तिताः ।
भेद्यापञ्च विकाराः स्युर्व्यध्याः पञ्चदशैवतु ॥
द्वादशाः शस्त्रकृत्याश्च याप्याः सप्त भवन्ति हि ।
रोगा वर्जयितव्याश्च दश पञ्च च जानता ॥
असाध्यौ वा भवेतान्तु याप्यौ वागन्तुसंज्ञितौ ॥
अर्शोऽन्वितं भवति वर्त्म तु यत्तथार्शः
शुष्कं तथार्व्वुदमथो पिडकाः सिराजाः ।
जालं सिराजमपि पञ्चविधं तथार्म
च्छेद्या भवन्ति सहपर्वणिकामयेन ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च
श्यावञ्च यच्च पठितन्त्विह वङ्क्षवर्त्म ।
क्लिष्टञ्च पोथकियुतं खलु यच्च वर्त्म
कुम्भीकिनीच सहशर्करया च लेख्याः ॥
श्लेष्मापनाहलगणौ च विसञ्च भेद्या
ग्रन्थिश्च यः कृमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥
आद्यौ सिरा निगदिताश्च ययोः प्रयोगे
पाकौ च यौ नयनयोः पवनोन्यतश्च ।
पूयालसानिलविपर्य्ययमन्थसंज्ञाः
स्यन्दास्तु यान्त्युपशमं हि सिराव्यधेन ॥
शुष्काक्षिपाककफपित्तविदग्धदृष्टिष्व
म्लाक्ष्यशुक्रसहितार्जुनपिष्टकेषु ।
अक्लिन्नवर्त्मसु तथैव बलाससंज्ञे ।
आगन्तुनामययुगेन च दूषितायां
दृष्टौ न शस्त्रयतनं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥
सम्यग्यतः षडपि ये ऽभिहितास्तु काचा
स्ते पक्ष्मकोपसहितास्तु भवन्ति याप्याः ॥
चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या
द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एकएव ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

अष्टार्द्धका रुधिरजाश्च गदास्त्रिदोषा
स्तावन्त एव गदितावपि वाह्यजौ द्वौ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातो वाताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

पुराणसर्पिषा स्निग्धौ स्यन्दाधीमन्थपीडितौ।
स्वेदयित्वा यथान्यायं शिरामोक्षेण योजयेत् ॥
सम्पादयेद्वस्तिभिश्च सम्यक्स्नेहविरेचितौ।
तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमराश्चेप्रातनैस्तथा ॥
नस्यस्नेहपरीषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च।
वातघ्नानूपजलजमांसाम्लक्काथसेचनैः ॥
स्नेहैश्चतुर्भिरन्नैश्च तत्प्रीताम्बरधारणैः ॥
पयोभिर्वेसवारैश्च साल्वणैः पायसैस्तथा ॥
भिषक् सम्पादयेदेतानुपनाहैश्च पूजितैः।
यथाचोपरि भुक्तस्य सर्पिःपानं प्रशस्यते।
त्रिफलाक्काथमांसाद्यं केवलं जीर्णमेव वा।
सिद्धं वातहरैः क्षीरं प्रथमेन गणेन वा ॥

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्नेहास्तैलादिना सिद्धा वातघ्नैस्तर्पणे हिताः ।
स्नैहिकः पुटपाकश्च धूमो नस्यञ्च तद्विधं ॥
नस्यादिषु स्थिराक्षीरमधुरैस्तैलमिष्यते ।
एरण्डपल्लवे मूले त्वचि वाजं पयः शृतं ॥
कण्टकार्य्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितं ।
सैन्धवोदीच्यपथ्याह्वपिप्पलीभिः शृतं पयः ॥
हितमर्द्वीदकं सेके तथाश्योतनमेव च ।
ह्रीवेरचक्रमञ्जिष्ठोडुम्बरत्वच्च साधितं ॥
साम्भश्चागं पयोवापि शूलाश्योतनमुत्तमं ।
मधुकं रजनीं पथ्यां देवदारु च पेषयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनं ।
गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरञ्च यथोत्तरं ॥
द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते ।
स्नेहाञ्जनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि ॥
रोगो यश्चान्यतो वातो यश्च मारुतपर्य्ययः ।
अनेनैव विधानेन भिषक्तावपि साधयेत् ॥
पूर्व्वभक्तं हितं सर्पिःक्षीरं वाप्यथ भोजने ।
वृक्षादन्यां कपित्थेच पञ्चमूले महत्यपि ॥
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत् ।
सिद्धं वा हितमव्याङ्गः पत्तूरार्त्तगलाग्निकैः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eG

सक्षीरं मेषशृङ्ग्या वा सर्पिर्वीरतरेणवा ।
सैन्धवं दारु शुण्ठीच मातुलुङ्गरसे घृतं ॥
स्नन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कंपाके तदञ्जनं ।
पूजितं सर्पिषश्चात्र पानमक्ष्णोश्च तर्पणं ॥
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ।
परिषेके हितञ्चात्र पयः शीतं ससैन्धवं ॥
रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतं ।
सर्पिर्युतं स्नन्यदृष्टमञ्जनञ्च महौषधं ॥
वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता ।
नागरोन्मिश्रिता किञ्चिच्छुष्कपाके तदञ्जनं ॥
पवनप्रभवा रोगा ये केचिद्दृष्टिनाशनाः ।
बीजेनानेन मेधावी तेषु कर्म्म प्रयोजयेत् ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातः पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्थे रक्तस्रावः स्रंसनञ्चापि कार्य्यं । अक्ष्णोः सेकाले पनस्या

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ञ्जनानि पैत्ते च स्याद्यद्विसर्प्पे विधानं ॥ गु
न्द्रां शालिं शैवलं शैलभेदं दार्वीमेलामुत्पलं
रोध्रमम्बं । पद्मात्पलं शर्करा दर्भमिक्षुं
तालं रोध्रं वेतसं पद्मकञ्च ॥ द्राक्षां क्षौद्रं
चन्दनं यष्टिकाह्वं योषित्क्षीरं राज्यनन्ते च
पिष्ट्वा । सर्प्पिःसिद्धं तर्प्पणे सेकनस्ये शस्ते
क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजं ॥ योज्यो वर्गो व्य
स्त एषोऽन्यया वा सम्यङ्नस्येऽष्टार्द्धसङ्ख्योऽपि
नित्यं । क्रियाः सर्व्वाः पित्तहर्य्यः प्रसस्ताश्चा
ह्याद्यं क्षीरसर्पिश्च नस्यं ॥ पालाशं स्या
च्छोणितं चाञ्जनार्थे शल्लक्या वा शर्कराक्षौ
द्रयुक्तं । रसक्रियां शर्क्कराक्षौद्रयुक्तां पालि
न्द्यां वा मधुके वापि कुर्य्यात् ॥ मुस्ता फेनः
सागरस्योत्पलञ्च क्रमिघ्नैलाघातिबीजाद्र
सश्च । तालीशैलागैरिकोशीरशङ्खैरेवं यु
ञ्जादञ्जनं स्तन्यपिष्टैः ॥ चूर्णं कुर्य्यादञ्जना
र्थे रसो वा स्तन्योपेतो धातकीस्यन्दनाभ्यां ।
योषित्स्तन्यं शातकुम्भं विघृष्टं क्षौद्रप्रेतं कैं शु
कञ्चापि पुष्पं ॥ रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्प
लञ्च नार्य्याः क्षीरे यष्टिकाह्वं वचाञ्च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

पिष्ट्वा क्षीर वर्णकस्य त्वचं वा तोयोन्मिश्रे चन्दनडम्बरेच ॥ कार्य्यः फेनः सागरस्या ञ्जनार्थे नारीस्तन्ये माक्षिके चापि दृष्टः। योषित्स्तन्ये स्थापितं यष्टिकाह्वं रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलञ्च ॥ क्षौमावद्धं पथ्यमाश्चोतने वा सर्पिर्घृष्टं यष्टिकाह्वं सरोध्रं। तोयोन्मिश्राः काश्मरोधात्रिपथ्यास्तद्वाज्रः कट्फलञ्चाम्बुनैव ॥ एषोऽञ्जनाख्येऽनुक्रमश्चापि शुक्लौ कार्य्यः सर्व्वः स्यात्सिरामोक्षवर्ज्यः। सर्पिःपेयं त्रैफलं तैल्वकंवा पेयं वा स्यात्केवलं यत्पुराणं ॥ दोषेऽधस्ताच्छुक्तिकायामपास्ते शीतैर्द्रव्यैरञ्जनं कार्यमाशु। वदूय्य यत् स्फाटिकं वैद्रुमञ्च भौक्तं शाङ्खं राजतं शातकुम्भं ॥

चुर्णं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रयुक्तं शुक्तिं हन्याद ञ्जनं चैतदाशु। युञ्जात्सर्पिर्ङूमदर्शी नरस्तु शेषं कुर्याद्रक्तपित्ते विधानं ॥ यच्चैवान्यत्पित्त हृच्चापि सर्व्वं यद्वीसर्पे पैत्तिके वै विधानं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

स्यन्दाधिमन्थौ कफजौ प्रवृद्धौ जयेत्सिरा णामथ मोक्षणेन । स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेक प्रलेपयोगैः कवडग्रहैश्च ॥ रूक्षैस्तथाश्च्योत नसंविधानैस्तथैव रूक्षैः पुटपाकयोगैः । त्र्य हात्त्र्यहाच्चाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तं ॥ तदन्नपानञ्च समाचरेद्धि यच्छ्लेष्म णो नैव करोति वृद्धिं । कुटन्नटास्फोतफणि ज्झविल्वपत्तूरपिल्वर्ककपित्थभङ्गैः ॥ स्वेदं विदध्यादथवानुलेपं वर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकु ष्ठैः । सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलामधूकप्रपौण्डरीका ञ्चनतुत्थताम्रैः ॥ पिष्टैर्ज्जलेनाञ्जनवर्त्तयः स्युःपथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा । त्रीण्यूषणानि त्रिफला हरिद्रा विडङ्गसारश्चसमानि च स्युः ॥ वर्हिष्ठकुष्ठामरकाष्ठशङ्खपाठानलव्यो षमनःशिलाश्च । पिष्ट्वाम्बुना वा कुसुमानि जातीकरञ्जशोभाञ्जनजानि युञ्ज्यात् ॥ फल म्प्रकीर्य्यादथ वापि शिग्रोः पुष्पञ्च तुल्यं वृहती

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

द्वयस्य। रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशि
लाले लशुनञ्च तुल्यं ॥ पिष्ट्वाञ्जनार्थं कफजेषु
धीमान्वर्त्तीर्विदध्यान्नयनामयेषु। रोगे बला
ग्रग्रथितेऽञ्जनञ्चै कर्त्तव्यमेतत्सुविशुद्धकाये ॥
नीलान्यवान्गव्यपयोऽनुपीतान्शलाकिनः शु
ष्कतनून्विदध्य। तथार्ज्जकास्फोतकपित्यवि
ल्वनिर्गुण्डिजातीकुसुमानि चैव ॥ तत्तार
वत्सैन्धवतुत्थरोचनं पक्वं विदध्यादथ लोह
नाद्या। एतद्बलासग्रथितेऽञ्जनं स्यादेषोऽनु
कल्परु फणिज्झकादौ ॥ महौषधं मागधि
काञ्च मुस्तां ससैन्धवं यन्मरिचञ्च शुल्कं। त
न्मातुलुङ्गस्वरसेन पिष्टं नेत्राञ्जनं पिष्टकाभाशु
हन्यात् ॥ फलं वृहत्या मगधोद्भवानामादाय
कल्कं फलपाककाले। स्रोतोजयुक्तं खलु स
म्परात्तदुद्धृतं स्यात्तु तथैव पथ्यं ॥ वार्ताकुशि
ग्विन्द्रसुराप्टोलकिरातितिक्तामलकीफलेषु।
कासीससामुद्ररसाञ्जनानि जात्यास्तथा को
रकमेवचापि ॥ प्रक्लिन्नवर्त्मन्युपदिश्यते यु
योगाञ्जनं तन्मधुनावघृष्टं। नादेयमग्र्यं मरि
चञ्च शुल्कं नेपालजाता च समप्रमाणा ॥ स

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मातुलुङ्गद्रव एष योगः कण्डूं निहन्यात्सकृद
ञ्जनेन। सघृष्टकेरं सुरदारु मुस्तं सिन्धुप्र
सूतं मुकुलानि जात्याः॥ सुरासुपिष्टन्निवद
मञ्जनं हि कण्ड्वाञ्च शोफे च हितं वदन्ति।
स्यन्दाधिमन्थक्रममाचरेच्च सर्वेषु चैतेषु सदा
ऽप्रमत्तः॥

द्वादशोऽध्यायः॥

अथातोरक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

मन्थं स्यन्दं सिरोत्पातं सिराहर्षञ्च रक्तजं।
एकैकेन विधानेन चिकित्सेच्चतुरो गदान्॥
व्याध्यार्त्तांश्चतुरोऽप्येतान्स्निग्धाक्तौम्येनसर्पिषा।
रसैरुदारैरथवा सिरामोक्षेण योजयेत्॥
विरिक्तानां प्रकामञ्च शिरांस्येषां विशोधयेत्।
वैरेचनिकसिद्धेन सितायुक्तेन सर्पिषा॥

ततः प्रदेहाः परिषेचनानि नस्यानि धू
मास्च यथास्वमेव। आश्चोतनाभ्यञ्जनतर्प

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eG

णानि स्निग्धाश्च कार्य्याः पुटपाकयोगाः ॥ नी
लोत्पललोध्रीरकटङ्कटेरी कालीययष्टीमधुसुर
सोधैः । सपद्मकैर्द्वैतघृतप्रदिग्धै रक्ष्णोः प्र
लेपं परितः प्रकुर्य्यात् ॥
रुजायां चाप्यतिभृशं स्वेदाश्च मृदवो हिताः ।
अक्ष्णोःसमन्ततः कार्य्यं पातनञ्च जलौकसां॥
घृतस्य महती मात्रा पीता चार्त्तिं नियच्छति ।
पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥
कसेरुमधुकाभ्यां वा चूर्णमम्बरसंवृतं ।
न्यस्तमश्चान्तरिक्षासु हितमाश्चोतनम्भवेत् ॥
पाटल्यर्जुनशीपर्णीधातकीधात्रिविल्वतः ।
पुष्पाण्यथ दृढत्वोश्च विम्बी लोटाश्च तुल्यशः ॥
समञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।
रक्ताभिष्यन्दशान्त्यर्थमेतदञ्जनमिष्यते ॥
चन्दनं कुमुदं पद्मं शिलाजतु सकुङ्कुमं ।
अयस्ताम्ररजस्तुत्थं निम्बनिर्य्यासमञ्जनं ॥
वपु कांस्यमलं चापि पिष्ट्वा पुष्परसेन तु ।
विपुला याः कृतावर्त्याः पूजिताश्चाञ्जने सदा॥
स्यादञ्जनं घृतं क्षौद्रं सिरोत्पातस्य भैषजं ।
तद्वत्सैन्धवकासीससस्यघृष्टञ्च पूजितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मधुना शङ्खनैपालीतुत्थदार्व्यः ससैन्धवाः ।
रसः शिरीषपुष्पाच्च सुरामरिचमाक्षिकैः ॥
युक्तन्तु मधुना वापि गैरिकं हितमञ्जनं ।
सिराहर्षेऽञ्जनं कुर्य्यात्फाणितं मधुसंयुतं ॥
मधुना तार्क्ष्यजं वापि कासीसं वा ससैन्धवं ।
वेत्राम्लस्तन्यसंयुक्तं फाणितन्तु ससैन्धवं ॥
पैत्तं विधिमशेषेण कुर्य्यादर्जुनशान्तये ।
इक्षुक्षौद्रसितास्तन्यदार्वीमधुकसैन्धवैः ॥
सेकाञ्जनं चात्र हितमम्लैराश्च्योतनं तथा ।
सितामधुककट्वङ्गमस्तुक्षौद्राम्लसैन्धवैः ॥
बीजपूरककोलाम्लदाडिमाम्लैश्च युक्तितः ।
एकशो वा द्विशो वापि योजितं वा त्रिभिस्त्रिभिः ॥
स्फटिकं विद्रुमं शङ्खो मधुकं मधुचैव हि ।
शङ्खक्षौद्रसितायुक्तः सामुद्रः फेन एव च ॥
द्वाविमौ विहितौ योगावञ्जनेऽर्जुननाशनौ ।
सैन्धवक्षौद्रकतकाः सक्षौद्रं वा रसाञ्जनं ॥
कासीसं मधुना वापि योज्यमत्राञ्जने सदा ।
लोहचूर्णानि सर्व्वाणि धातवो लवणानि च ॥
रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि गणश्चाप्यवसादनः ।
कुक्कटाण्डकपालानि लशुनं कटुकत्रयं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized

करञ्जवीजमेलाञ्च लेख्याञ्जनमिदं स्मृतं ।
पुटपाकावसानेन रक्तविस्रावणादिना ॥
सम्यादितस्य विधिना कृत्स्नेन स्यन्दघातिना ।
अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलो भिषक् ॥
उन्नानमवगाढं वा कर्कशं वापि सव्रणं ।
शिरीषवीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ॥
शुक्रस्य घर्षणं कार्य्यमथवा सैन्धवेन तु ।
कुर्य्यात्ताम्ररजःशङ्खशिलामरिचसैन्धवैः ॥
अल्पाद्द्विगुणितैरेभिरञ्जनं शुक्रनाशनं ।
कुर्य्यादञ्जनयोगौ वा सम्यक्श्लोकार्द्धकाविमौ॥
शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ।
क्षौद्रदन्तार्णवमलशिरीषकुसुमैरपि ॥
क्षाराञ्जनं वा वितरेद्बलाशुग्रथितापहं ।
मुद्गान्वानिस्तुषान्भृष्टान्शङ्खक्षौद्रसितायुतान्॥
मधूकसारं मधुना योजयेच्चाञ्जने सदा ।
विभीतकास्थिमज्जा वा सक्षौद्रः शुक्रनाशनः ॥
शङ्खशुक्तिमधुद्राक्षामधूककतकानि च ।
द्विवृग्गते सशूले वा वातघ्नं तर्पणं हितं ॥
वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलञ्च दाहयेत् ।
विस्राव्य क्षारवच्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बज्रशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवैवर्ण्यनाशनं ।
अजकां पार्श्वतो विद्धां सूच्या विस्राव्य चोदकं॥
व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत्सर्पिषा सह ।
बज्रशोऽवलिखेच्चापि वर्त्मास्योपगतं यदि ॥
सशोफश्चाप्यशोफश्च द्वौ पाकौ यौ प्रकीर्तितौ ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तत्र विद्धा सिरां भिषक् ॥
सेकाञ्श्रोतननस्यानि पुटपाकांश्च कारयेत् ।
सर्वतश्चापि शुद्धस्य कर्त्तव्यमिदमञ्जनं ॥
ताम्रपात्रस्थितं मांसं सर्पिः सैन्धवसंयुतं ।
मैरेयं वापि दध्येवं दध्युत्तरकमेव च ॥
घृतं कांस्यमलोपेतं स्तन्यं वापि ससैन्धवं ।
मधूकसारमधुना तुल्यांशङ्गैरिकेण वा ॥
सर्पिःसैन्धवताम्राणि योषित्स्तन्ययुतानि च ।
दाडिमारेवताम्लान्तकोलाम्लैश्च ससैन्धवं ॥
रसक्रियां वा वितरेत्सम्यक्पाकजिघांसया ।
मांसं सैन्धवसंयुक्तं स्थितं सर्पिषि नागरं ॥
आश्चोतनाञ्जनं योज्यमबलाक्षीरसंयुतं ।

जात्याः पुष्पं सैन्धवं शृङ्गवेरं कृष्णाबीजं कीटशत्रोश्च सारं । एतत्पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं क्षौद्रोपेतं निर्विषाङ्गं प्रयोज्यं ॥ पूया

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लसे शोणितमोक्षणञ्च हितं तथैवाप्युपनाहन
ञ्च। क्षत्स्नो विधिश्चेक्षणपाकघाती यथावि
धानं भिषजा प्रयोज्यः॥ कासीससिन्धुप्रभ
वार्द्रकैस्तु हितं भवेदञ्जनमेव चात्र। क्षौद्रा
न्वितैरेभिरथोपयुञ्जादन्यत्तु ताम्रायसचूर्णयु
क्तैः॥ स्नेहादिना सम्यगपास्य दोषांस्तृप्तं वि
धायाथ यथास्वमेव। प्रक्लिन्नवर्त्मानमुपक्रमेत
सेकाञ्जनास्रोतननस्यधूमैः॥ मुस्ताहरिद्रा
मधुकं पियङ्गुसिद्धार्थरोध्रोत्पलसारिवाभिः।
चूर्णाभिरास्रोतनमेव कार्य्यमलाञ्जनञ्चाञ्जन
माञ्चिकंस्यात्॥ फलं फलञ्चामलकस्य पक्वा
क्रियां विदध्यादथवाञ्जनार्थे। वंशस्य मूलेन
रसक्रियां वा वर्त्तीकृतां ताम्रकपालपक्वां॥
रसक्रियां वा त्रिफलाविपक्वां पलाशपुष्पैः खर
मञ्जरैर्वा। पिष्ट्वाच्छगल्याः पयसा मलं वा
कांस्यस्य दग्ध्वा सह ताम्रवेन॥ प्रत्यञ्जने त
न्मरिचैरुपेतं चूर्णेन ताम्रस्य सहोपयोज्यं।
समुद्रफेनं लवणोत्तमञ्च शङ्खोऽथ मुक्तो मरि
चञ्च शुक्लं॥ चूर्णाञ्जनं योज्यमथापि कण्डू
मक्लिन्नवर्त्मान्युपहन्ति शीघ्रं। प्रक्लिन्नवर्त्म

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्यपि चैत एव योगाः प्रयोज्याश्च समीक्ष्य दोषान् ॥ सकज्जलं ताम्रघटे च घृष्टं सर्पिर्युतं तुत्थकमञ्जनं च ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथातो लेख्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यस्तेष्वयं विधिः ।
स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवाततप्तसद्मनि ॥
सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहितः ।
स्वेदयेद्वर्त्म निर्भुज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितं ॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यान्तु निर्भुग्नं वर्त्म यत्नतः ।
स्रोतान्तरीक्षतं नैव चलति स्रंसतेऽपिवा ॥
ततः प्रमृज्य स्रोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितं ।
लिखेच्छस्त्रेण पत्रैर्वा ततो रक्ते स्थिते पुनः ॥
स्विन्नं मनोज्ञाकासीसव्योषाञ्जनकसैन्धवैः ।
श्लक्ष्णपिष्टैः समाक्षीकैः प्रतिसार्योष्णवारिणा ॥
प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं व्रणवत्समुपाचरेत् ।
स्वेदावपीडप्रस्तीस्त्रप्रहार्दूर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

व्यासतस्ते समुद्दिष्टं विधानं लेख्यकर्म्मणि ।
असृगास्रावरहितं कण्डूशोफविवर्जितं ॥
समं नखनिभं वर्त्म लिखितं सम्यगिष्यते ।
रक्तमक्षि स्रवेत्क्लन्नं क्षताच्छस्त्रकृताद्ध्रुवं ॥
रागशोफपरिस्रावास्तिमिरं व्याध्यनिर्ज्जयः ।
वर्त्म श्यावखरं स्तब्धं कण्डूहर्षोपदेहवत् ॥
नेत्रपाकमुदीर्णं वा कुर्वीताप्रतिकारिणः ।
एतद्विलिखितं ज्ञेयं स्नेहयित्वा पुनर्लिखेत् ॥
व्यावर्त्तते यदा वर्त्म पक्ष्म चापि विमुञ्चति ।
स्यात्परुक् स्रावभूयिष्ठं तद्गतिस्रावितं विदुः ॥
स्नेहस्वेदादिरिष्टः स्यात्क्रमस्तत्रानिलापहः ।
वर्त्मावबन्धं क्लिष्टञ्च बहलं यच्च कीर्त्तितं ॥
पोथकी चाप्यवलिखेत्क्षयित्वाग्रतः शनैः ।
समं लिखेत्तु मेधावी श्यावकर्द्दमवर्त्मनी ॥
कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि ।
कर्त्तयित्वा तु शस्त्रेण लिखेत्स्रावदतन्द्रितः ॥
भवेयुर्वर्त्मसु च याः पिडकाः कठिना भृशं ।
क्षस्त्रास्ताम्रास्रताःपक्का भिन्द्याद्विन्नालिखेदपि॥
तरुणीस्वल्पसंरम्भाः पिडका वाह्यवर्त्मजाः ।
विदित्वैताः प्रशमयेत्स्वेदालेपनशोधनैः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निरामयं ।
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥
कासीससमागधीपुष्पनैपाल्येलायुतेन तु ।
ततः क्षौद्रघृतं दत्वा सम्यग्बन्धमुपाचरेत् ॥
रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥
महत्यपिच युञ्जीत क्षाराग्निविधिकोविदः ।
स्विन्नां भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकां॥
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
रसाञ्जनमधुभ्यांवा भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित् ॥
प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्जाद्दुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ।
सम्यक्स्विन्ने कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणं॥
त्रिफलातुत्थकासीससैन्धवैर्वस्तुरसक्रियां ।
भित्त्वोपनाह्यं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥
लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात्प्रच्छयेदपि ।
संस्नेह्य पलभङ्गैश्च स्वेदयित्वा यथासुखं ॥
आपाकाद्विधिनोक्तेन पञ्च भेद्यानुपारेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Hari

सर्व्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्व्वकं ।
सम्यक्प्रयतो भूत्वा कुर्व्वीत व्रणरोपणं ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातश्चक्षुरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नमुपविष्टस्य यत्नतः ।
संरोषयेत्तु नयनं भिषक्चूर्णैस्तु लावणैः ॥
ततः संरोषितं तूर्णं सुस्विन्नं परिघट्टितं ।
अर्म्म यत्र वलीजातं तत्रैतल्लगयेद्भिषक् ॥
अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहितः ।
सुचुण्डाग्रगृह्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः ॥
नचोत्थापयता क्षिप्रं कार्य्यमभ्युन्नतं तु तत् ।
शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद्दृढं ॥
ततः प्रशिथिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितं ।
उल्लिखन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥
विमुक्तं सर्व्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात् ॥
नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्यान्नातिकनीनकं ।
चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षिव्यापत्तिमर्हति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कनीनकबधादस्रं नाडी चाप्युपजायते ।
हीनच्छेदात्पुनर्दृष्टिं शीघ्रमेवाधिगच्छति ॥
अर्म यज्जालबद्धापि तदप्युन्मार्ज्य लम्बितं ।
छिन्द्याद्वक्रेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितं ॥
प्रतिसारणमच्छोस्तु ततः कार्य्यमनन्तरं ।
यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्ल्लवणस्यच ॥
स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्भीयातुकुशलो भिषक् ।
देशर्त्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्वा यथाहितं ॥
व्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्य्यादतःपरं ।
व्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्वा शोधनमाचरेत् ॥
करञ्जबीजामलकमधुकैः साधितं पयः ।
हितमाश्च्योतनं शूले द्विरह्नः क्षौद्रसंयुतं ॥
मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वाकल्कैश्च मूर्द्धनि ।
प्रलेपः सघृतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते ॥
लेख्याञ्जनैरपहरेदर्म्मशेषं भवेद्यदि ।
अर्म्म चाल्यन्द्रधिनिभन्नीलं रक्तमथापि वा ॥
धूसरन्तनु यच्चापि शुक्रवत्तदुपाचरेत् ।
चर्म्माभम्बहलं यत्तु स्नायुमांसघनाश्रितं ॥
छेद्यमेव तदर्म्म स्यात्कृष्णमण्डलगञ्च यत् ।
विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वच्छिगतलक्षमं ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Ha

छिन्नेऽर्म्मणि भवेत्सद्यग्यथास्वमनुपद्रवं ।
सिराजाले सिरा यास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् ॥
उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिशेनावलम्बिताः ।
सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ॥
अर्म्मवन्मण्डलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते ।
रोगयोश्चैतयोः कार्य्यमर्म्मोक्तं प्रतिसारणं ॥
विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः ।
सन्धौ संखेद्य शस्त्रेण पर्व्वणीकां विचक्षणः ॥
उत्तरे च त्रिभागे च वडिशेनावलम्बितां ।
छिन्द्यात्ततोऽङ्गमग्रे स्यादशुनाडी ह्यतोऽन्यथा ॥
प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते ।
लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजं ॥
शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजां ।
स्फटिकं कुरुविन्दञ्च प्रबालाञ्जन्तकन्तथा ॥
वैदूर्य्योपलकं मुक्तामयस्ताम्ररजांसि च ।
समभागानि सम्मिश्य सार्द्धं श्रोतोञ्जनेन तु ॥
चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने मेषशृङ्गजे ।
संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत्सततं बुधः ॥
अर्म्माणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै ।
अर्शस्तथा यच्च नाम्ना शुष्काशोऽर्बुदमेव च ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अभ्यन्तरं वर्त्मगया विधानं तेषु वक्ष्यते ।
वर्त्मोपस्वेद्य निर्मृज्य सूच्योत्क्षिप्य प्रयत्नतः ॥
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषग्वरः ।
ततः सैन्धवकासीसक्षौद्रणाभिः प्रतिसारयेत् ॥
स्थिते च रुधिरे वर्त्म दहेत्सम्यक्शलाकया ।
क्षारेणावलिखेच्चापि व्याधिशेषो भवेद्यदि ॥
तीक्ष्णैरुभयतो भागैस्ततो दोषमधिक्षिपेत् ।
वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिं ॥
शस्त्र कर्म्मण्युपरते मासञ्च स्यात्सुयन्त्रितः ॥

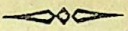

॥ षोड़शोऽध्यायः ॥

अथातः पक्ष्मकोपप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

याप्यस्तु यो वर्त्मभवोविकारः पक्ष्मप्रकोपोऽभिहितः पुरस्तात् । तत्रोपविष्टस्य नरस्य चर्म्म वर्त्मोपरिष्टादनुतिर्य्यगेव ॥ भ्रुवोरधस्तात्परिमुच्य भागौ पक्षाश्रितं चैकमतोऽवक्षन्तेत् । कनीनकापाङ्गसमं समन्ताद्य वाक्षति स्निग्धतनोर्नरस्य ॥ उत्क्षत्य च

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्त्रेण यवप्रमाणं बालेन सीव्येद्भिषगप्रमत्तः। दत्त्वा च सर्पिर्मधुनावशेषं कुर्य्याद्विधानं विदितं व्रणे यत्॥ ललाटदेशे च निबद्धपट्टं प्राक्स्यूतमलाभ्यरञ्च बद्ध्वा। स्थैर्य्यं गते चाप्यथ शस्त्रमार्गे बालान्विमुञ्चेत् कुशलोऽभिवीक्ष्यः॥ एवं नचेच्छाम्यति तस्य वर्त्म निर्भुज्य दोषोपहतां बलिञ्च। ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्तां क्षारेण वा सम्यगवेक्ष्य धीरः॥ छित्त्वा समं वाप्युपपक्ष्यमाणां सम्यग्गृहीत्वा वडिशैस्त्रिभिश्च। पथ्याफलेन प्रतिसारयेत्तु पिष्टेन वा तौवरकेण सम्यक्॥ चत्वारएते विधयो विहन्तुं पक्ष्मोपरोधं दृष्टगेव शस्ताः। विरेचनाश्चोतनधूमलेपाञ्जनस्नेहरसक्रियाश्च॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथातो दृष्टिगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

त्रयःसाध्यास्त्रयोऽसाध्या याप्याः षट्च भवन्तिहि।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्रैकस्य प्रतीकारः कीर्त्तितो धूमदर्शिनः ॥
दृष्टौ वित्तपिदग्धायां विदग्धायां कफेन च ।
पित्तश्लेष्महरं कुर्य्यादिधिं शस्त्वत्तादृते ॥
नस्यसेकाञ्जनालेपपुटपाकैः सतर्पणैः ।
आद्ये तु नैष्फलं पेयं सर्पिस्त्वेतदुत्तरे ॥
तैल्वकं चोभयोः पथ्यं केवलं जीर्णमेव वा ।
गैरिकं सैन्धवं कृष्णां गोदन्तस्य मसीन्तथा ॥
गोमांसं मरिचं वीजं शिरीषस्य मनःशिला ।
दन्तं कपित्थान्मधुना स्वयङ्गुप्राफलानि च ॥
चत्वार एते योगाः स्युरुभयोरञ्जने हिताः ।
कुञ्जकाशोकशालाम्रप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥
पुष्पैर्हरेणुकृष्णाह्वापथ्यामलकसंयुतैः ।
सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाद्यामवस्थितैः ॥
अञ्जयेद्द्वावपि भिषक् पित्तश्लेष्मविभावितौ ।
आम्रजम्बुभवं पुष्पं तद्वत्सेन हरेणुकां ॥
पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तां प्रयोज्यमथवाञ्जनं ।
नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशकृद्रसैः ॥
गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितं ।
रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकं ॥
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ।

CC0. Gurukul Kangri Collection

शीतं सौवीरकं वापि पिबेद्वाथ रसभावितं ॥
कूर्म्मपित्तेन मतिमान्भावयेद्गौहितेन वा ।
चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥
काश्मरीपुष्पमधुकदार्व्वीरोधरसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रमञ्जनन्तद्धितं नेत्रामये सदा ॥
स्रोतोजं सैन्धवं क्षौद्रं रेणुकाञ्चापि पेषयेत् ।
अजमूत्रेण ता वर्त्तीः क्षणदान्याञ्जने हिताः ॥
कालानुसारिवां क्षौद्रं नागरं मधुकं तथा ।
तालीशपत्रं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकृद्रसे ॥
कृतास्ता वर्त्तयः पिष्टाश्छायाशुष्काः सुखावहाः ।
मनःशिलाभयाव्योषबलाकालानुसारिवाः ॥
सफेना वर्तयः पिष्टाश्छागक्षीरसमन्विताः ।
गोमूत्रपित्तमदिराशकृतद्वा क्षीरसे पचेत् ॥
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकृतस्त्रैफलेऽपि वा ।
गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलं ॥
सैन्धवोपहितं युञ्जान्निहितं वेणुगह्वरे ।
मेदोयकृद्धृतञ्चाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ॥
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ।
कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितं ॥
हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकृदन्वितं ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शल्लद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥

विपाच्य गोधायकृतदर्द्रुपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना। निषेवितं तत्सकृद ञ्जनेन निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ त था यकृच्छागभवं ऋताग्नेि विपाच्य सम्यग्म गधासमन्वितं। प्रयोजितं पूर्ववदाशुसंशयं जयेत्तमान्ध्यं सकृदञ्जनान्नृणां ॥ लीहा यकृच्चाप्युपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृत तैलसंयुतं। ते सार्षपस्नेहसमायुतेऽञ्जनंन क्तान्ध्यमाशुैव हृतः प्रयोजिते ॥ नदीजशि ग्रीकटुकान्यथाञ्जनम्मनःशिला हैच निशेयक द्रसे। सचन्दनेयं गुटिकाथवाञ्जनं प्रशस्य ते वैदिवसेष्वपश्यतां ॥ भवन्ति याप्याः ख लु ये षडामया हरेदसृक्तेषु सिराविमो क्षणैः। विरेचयेच्चापि पुराणसर्पिषा विरे चनाङ्गोपहितेन सर्व्वदा ॥ पयो विमिश्र म्यवनोङ्गवे हितं वदन्ति पञ्चाङ्गुलतैलमेव तु। मवेद्घृतं बैफलमेव शोधनं विशेषतः शोणितपित्तरोगयोः ॥ लिट्टद्विरेकः कफजे प्रशस्यते त्रिदोषजे तैलमुशन्ति तत्कृतं।

CC0. Gurukul Kangri Collection, H

पुराणसर्पिस्तिमिरेषु सर्वतो हितं भवेदाय सभाजनंस्थितं॥ हितं च विद्यात्त्रिफलाघृतं सदा क्षतञ्च यन्मेषविषाणनामभिः। सदा बलिच्छात्त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढ़ान्ति मिरेऽथ पित्तजे॥ समीरजे तैलयुताङ्कफात्मके मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः। गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितन्तु तैलं तिमिरेषु लावनं॥ हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके च्छजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितं। तैलं स्थिरादौ मधुरेच यङ्गणे तथाणुतैलं पवनास्रगुत्थयोः॥ सहाम्बुगन्धातिबलावरीघृतं हितञ्च नस्ये विहृतं यदीरितं। जलोद्भवानूपज मांससंस्कृताहृतं विधेयं पयसो यदुत्थितं॥ ससैन्धवः क्रव्यभुगेणमांसयोर्हितः ससर्पिः समधुः पुटाच्छयः। वसाय गृध्रोरगताम्रचूडजासदा प्रशस्ता मधुकान्विताञ्जने॥ प्रत्यञ्जनं स्रोतसि यत्समुत्थितं क्रमाद्रसक्षीरघृतेषु भावितं। स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं कृष्णोरगाख्ये कृष्णसंप्रवेष्टिते॥ तन्मालती क्षारकसैन्धवायुतं सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रागिणि। सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते॥ हविर्हितं क्षीरभवन्तु पैत्तिके वदन्ति नस्य मधुरौषधैः कृतं। तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः॥ रसाञ्जनक्षौद्रसिताममःशिलाक्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतं। समाञ्जनं वा कनकाकरोद्भवं सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः॥ भिल्लोटगन्धोदकसेकसेवितं प्रत्यञ्जनञ्चात हितं तु तत्समं। समेषमष्टङ्गाञ्जनभागसम्मितं जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति॥ पलाशरोहीतमधूकजा रसाः क्षौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः। उशीरलोध्रत्रिफलाप्रियङ्गुभिः पचेत्तु नस्यङ्गफरोगशान्तये॥ विडङ्गपाठाकिणिहीकुदीत्वचः प्रयोजयेद्धूममुशीरसंयुतं। वनस्पतिक्वाथविपाचितं घृतं हितं हरिद्रानलदेवतर्पणे॥ समागधो माक्षिकसैन्धवाव्ययः सजाङ्गलः स्यात्पुटपाकएव च। मनःशिलाचूषणशङ्खमाक्षिकैः ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः॥ हितेच कासी सरसाञ्जने तथा वदन्ति पथ्ये गुडनागरैर्युते।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Ha

यदञ्जनं वा बहुशो निषेचितं समूत्रवर्गे त्रि
फलोदके शृते ॥ निशाचरास्थिस्थितमेतद
ञ्जनं क्षिपेच्च मासं सलिले स्थिरे पुनः । मे
षस्य पुष्पैर्म्मधुकेन संयुतं तदञ्जनं सर्व्वकृते
प्रयोजयेत् ॥ क्रियाश्च सर्व्वाः क्षतजोद्भवे
हितःक्रमः परिम्लायिनि चापि पित्तहृत् ।
क्रमो हितः स्यन्दहरः प्रयोजितः समीक्ष्य
दोषेषु यथास्वमेव च ॥ दोषोदयेनैव च विप्लु
तिङ्गते द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद्बुधः ।
पुनश्च कल्पेऽञ्जनविस्तरः शुभः प्रवक्ष्यतेऽन्यस्त
मपीह योजयेत् ॥ घृतं पुराणं त्रिफलां शता
वरीं पटोलमुद्गामलकं यवानपि । निषेव
माणस्य नरस्य यत्नतो भयं सुघोरात्तिमि
रान्न विद्यते ॥ शतावरीपायस एव केवलस्त
थाकृतो वामलकेषु पायसः । प्रभूतसर्पिस्त्रि
फलोदकोत्तरो यवौदनो वा तिमिरं व्यपोह
ति ॥ जीवन्तिशाकं मुनिषण्णकञ्च सतण्डुलीयं
वरवास्तुकञ्च । चिल्ली तथा मूलकपोतिका च
दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥ पटोलकर्कोट
ककारवेल्लवार्त्ताकुतर्क्कारिकरीरजानि । शा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कानि स्निग्धार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्हित
साधितानि ॥
विवर्जयेत्सिरामोक्षं तिमिरे रागमागते ।
यत्नेनोत्पीडितो दोषो निहन्यादाशु दर्शनं ॥
अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितं ।
कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्यात्तृतीये याप्यमुच्यते ॥
रागप्राप्तेष्वपि हितास्त्रिमिरेषु तथा क्रियाः ।
यापनार्थं यथोद्दिष्टाः सेव्याश्चापि जलौकसः ॥
श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ।
नवेदर्द्वेन्दुघर्माम्बुविन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः ॥
विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान्वा वज्रप्रभः ।
दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरुजो वा सुलोहितः ॥
स्निग्धस्विन्नस्य तस्याथ कालेनात्युष्णशीतले ।
यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्वान्नासाभ्यस्यतः समं ॥
मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वाग्र्यपाङ्गतः ।
उन्मील्य नयने सम्यक् सिराजालविवर्जिते ॥
नाधो नोर्द्ध्वं च पार्श्वाभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ।
शलाकया प्रयत्नेन विस्रस्तं यववक्त्रया ॥
मध्यप्रदेशन्यङ्गुष्ठस्थिरहस्तगृहीतया ।
दक्षिणेन भिषक्सव्यं विध्येत्सव्येन चेतरत् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, H...

वारिविन्द्वागमः सम्यग्भवेच्छल्लस्तथा व्यधे।
संसिच्य विद्धमात्रन्तु योषित्स्तन्येन कोविदः॥
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदचि वाह्यतः।
सम्यक् शलाकां संस्थाप्य भङ्गैरनिलनाशनैः॥
शलाकाग्रेण तु ततो निश्चिखेहृष्टिमण्डलं।
विध्यतो योऽन्यपार्श्वेऽक्ष्णस्तं कृत्वा नासिकापुटं॥
उच्छिङ्घनेन हर्त्तव्यो दृष्टिमण्डलजः कफः।
निरभ्रइव घर्म्मांशुर्यदा दृष्टिः प्रकाशते॥
तदासौ लिखिता सम्यग्ज्ञेया याचापि निर्व्यथा।
ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः॥
घृतेनाभ्यज्य नयनं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत्।
ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तानएव च॥
उद्गारकासक्षवथुष्ठीवनोज्झनानि च।
तत्कालं नाचरेद्दूर्द्धं विधिञ्च स्नेहपीतवत्॥
अहात्रयाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः।
वायोर्भयात्त्रयाद्दूर्द्धं स्वेदयेदचि पूर्ववत्॥
दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनं।
पश्चात्कर्म्म च सेवेत लघ्वन्नञ्चापि मात्रया॥
सिराव्यधविधौ पूर्व्वं नरा येच विवर्जिताः।
न तेषां नीलिकां विध्येदन्यत्राभिहिताद्भिषक्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूर्य्यते शोणितेनाच्छि सिरावेधाद्विसर्पता ।
तत्र स्त्रीस्तन्यषष्ठाङ्घ्रयक्तं सेके हितं घृतं ॥
अपाङ्गासन्नविद्धे तु शोफमूलाश्रुरक्षताः ।
तत्रोपनाहं भ्रूमध्ये कुर्य्याच्चोष्णाज्यसेचनं ॥
व्यधेनासन्नकृष्णेन भागः कृष्णश्च पीड्यते ।
तत्राधः शोधनं सेकः सर्पिषा रक्तमोक्षणं ॥
अथाप्युपरि विद्धे तु कष्टा रक्तसंप्रवर्त्तते ।
तत्र कोष्णेन हविषा परिषेकः प्रशस्यते ॥
मूलाश्रुरागाख्यत्यर्थमधोविद्धे भवन्ति हि ।
विदधीत भिषग्धीमात् तत्र पूर्व्वचिकित्सितं ॥
रागाश्रुवेदनास्तम्भहर्षाश्चातिविघट्टिते ।
स्नेहस्वेदौ हितौ तत्र हितं वाप्यनुवासनं ॥
दोषस्त्वपक्वदोऽपि तरुणः पुनरूर्द्ध्वगः ।
कुर्य्याच्छ्लाकरणं तच्च तीव्ररुग्नष्टदर्शनं ॥
मधुरैस्तत्सिद्धेन घृतेनाक्ष्णः प्रसेचनं ॥
शिरोविरेकश्च तेनैव दद्यान्मांसैश्च भोजनं ॥
दोषस्तु सञ्जातबलो घनः सम्पूर्णमण्डलः ।
प्राप्य नय्येच्छलाकाग्रं तन्त्रभ्रमिव मारुतं ॥
मूर्द्धाभिघातव्यायामव्यवायवमिमूर्च्छनैः ।
दोषः प्रत्येति कोपाद्ध विद्धोऽतितरुणश्च यः ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Ha

शलाका कर्कशा शूलं खरा दोषपरिप्लुतिं ।
व्रणं विशालं स्थूलाग्रा तीक्ष्णा हिंसादनेकधा ॥
जलास्रावन्तु विषमा क्रियासङ्गमथास्थिरा ।
करोति वर्जिता दोषैस्तस्मादेभिर्हिता भवेत् ॥
अष्टाङ्गुलायता मध्ये सूत्रेण परिवेष्टिता ।
अङ्गुष्ठपर्वसमिता वक्त्रयोर्मुकुलाकृतिः ॥
ताम्रायसी शातकौम्भी शलाका स्यादनिन्दिता ।
रागः शोफोऽर्बुदञ्चोषो बुद्बुदं शूकरार्चिता ॥
अभिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्व्यधयोषजाः ।
अहिताचारतोऽपि यथास्वं तानुपाचरेत् ॥
क्षताया मच्छिरागे वा योगान्भूयो निबोध मे ।
गैरिकं सारिवा दूर्वा यवपिष्टं घृतं पयः ॥
सुखालेपः प्रयोज्योऽयं वेदनारागशान्तये ।
मृदुभ्रष्टैस्तिलैर्वापि सिद्धार्थकसमायुतैः ॥
मातुलुङ्गरसोपेतैः सुखालेपस्तदर्थकृत् ।
पयस्यासारियायष्टिमञ्जिष्ठामधुकैरपि ॥
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ।
दारुपद्मकमुस्तोशिरैवमेव कृतोऽपि वा ॥
द्राक्षामधुककुष्ठैर्वा तद्वत्सैन्धवसंयुतैः ।
ससैन्धवैः घृतं क्षीरं क्षतारागनिबर्हणं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शतावरी पृथक्पर्णीमुस्तामलकपद्मकैः ।
साजक्षीरैः शृतं सर्पिर्दाहशूलनिवर्हणं ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
काकोल्यादिप्रतीवापं तद्व्यञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ॥
शाम्यत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
ततः सिरां दहेद्वापि मतिमान् कीर्त्तितं तथा॥
दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।
मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥
सुमनायाश्च पुष्पाणि मुक्ता वैदूर्यमेव च ।
अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ॥
प्रविधाय च तद्वर्त्तीर्योजयेच्चाञ्जने भिषक् ।
स्रोतोजं विड्मलंक्षेनं सागरस्य मनःशिला ॥
मरिचानि च तद्वर्त्तीः कारयेच्चापि पूर्ववत् ।
दृष्टिस्थैर्य्यार्थमेतत्तु विद्व्याद्व्यञ्जने हितं ॥
भूयो वक्ष्यामि मुख्यानि विस्तरेणाञ्जनानि च ।
कल्पे नानाप्रकाराणि तान्यपीह प्रयोजयेत् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, H

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञस्तपोदृष्टिरुदारधीः ।
वैश्वामित्रं यशस्कामं शिष्यं काश्यपतिर्मुनिः ॥
तर्पणं पुटपाकञ्च सेकश्चाश्चोतनाञ्जने ।
तत्र तत्रोपदिष्टानि तेषां व्यासं निबोध मे ॥
संशुद्धदेहश्चिरसो जीर्णान्नश्च शुभे दिने ।
पूर्वाह्णे चापराह्णे वा कार्यमक्ष्णोश्च तर्पणं ॥
वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।
पूरयेद्घृतमण्डस्य विलीनस्य सुखोदकैः ॥
आपक्ष्माग्रात्ततः स्राव्यं पञ्च तद्वाक्शतानि च ।
स्रस्ते कफे षट्पित्तेऽष्टौ दृग् वाते तदुत्तमं ॥
रोगस्यानविशेषेण केचित्कालं प्रचक्षते ।
यथाक्रमोपदिष्टेषु त्रीण्येकं पञ्च सप्त च ॥
दृग् दृष्ट्यामयाष्टौ च वाक्शतानि विभावयेत् ।
ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाक्षि शोधयेत् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहबीर्य्यैरितन्ततः ।
यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥
एकाहंवा त्र्यहंवापि पञ्चाहञ्चेष्यते परं ।
तर्पणे दृष्टिलिङ्गानि नेत्रस्येमानि लक्षयेत् ॥
सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवं ।
निर्दृतिर्व्याधिविध्वंसः क्रियालाघवमेव च ॥
गुर्वीविलमतिस्निग्धमशुकशूकोपदेहवत् ।
ज्ञेयं दोषसमुत्क्लिष्टं नेत्रमत्यर्थतर्पितं ॥
रूक्षमाविलमस्राव्यमसहं रूपदर्शने ।
व्याधिवृद्धिश्च तज्ज्ञेयं हीनतर्पितमक्षि च ॥
अनयोर्दोषबाऽल्यात्प्रयतेत चिकित्सिते ।
धूमनस्याञ्जनैः सकैः रूक्षैः स्निग्धैश्च योगवित् ॥
ताम्र्यत्यतिविशुष्कञ्च यद्रूक्षं चातिदारुणं ।
शीर्णपक्ष्माविलं जिह्मं रोगक्लिष्टञ्च यद्भवं ॥
तदक्षि तर्पणादेव लभेतोर्ज्जामसंशयं ।
दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां संभ्रमेषु च ॥
अशान्तोपद्रवे चाक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते ।
पुटपाकस्तयैतेषु नस्यं येषु च गर्हितं ॥
तर्पणार्हा न ये प्रोक्ताः स्नेहपानाञ्जनाश्च ये ।
ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकञ्चमेषु च ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Ha

पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ।
स्नेहनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥
हितःस्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि च लेखनः ।
दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तास्रव्रणवातनुत् ॥
स्नेहमांसवसामज्जमेदःस्वाद्यौषधैः कृतः ।
स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्य्यो द्वे वाक्शते तु सः ॥
जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसम्भृतैः ।
कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥
समुद्रफेणकासोसस्रोतोजदधिमस्तुभिः ।
लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमुच्यते ॥
स्नन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तद्रव्यविपाचितः ।
लेखनात्त्रिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
वितरेत्तर्प्पणोक्तं तु धूमं हित्वा तु रोपणं ।
स्नेहस्वेदौ द्वयोः कार्य्यौ कार्य्यौ नैव च रोपणे ॥
एकाहं वा द्व्यहं वापि त्र्यहं वाप्यवचारणं ।
यत्नवतां तु क्रियाकालाद्द्विगुणं कालमिष्यते ॥
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शमास्वराणि च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥
मिथ्योपचारादनयर्व्यो व्याधिरुपजायते ।
अञ्जनाश्रुतनस्यैर्य्यस्यत्तमुपाचरेत् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं लघु।
सुखस्वप्नावबोध्यक्षि पुटपाकगुणान्वितं ॥
अतियोगाद्रुजः शोफः पिडकास्तिमिरोद्गमः।
पाकोऽश्रुहर्षणञ्चापि हीने दोषोद्गमस्तथा ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनं।
द्वौ विल्वमात्रौ श्लक्ष्णस्य पिण्डौ मांसस्य पेषितौ॥
द्रव्याणां विल्वमात्रन्तु द्रवाणां कुडवो मतः।
तदैकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितं ॥
काश्मरीकुमुदैरण्डपद्मिनीकदलीभवैः।
मृदावलिप्तमङ्गारैः खादिरैरवकूलयेत् ॥
कतकाश्मन्तकैरण्डपाटलावृषवादरैः।
सक्षीरद्रुमकाष्ठैर्वा गोमयैर्वापि युक्तितः ॥
स्विन्नमुद्धृत्य निःपीड्य रसमादाय तं नृणां।
तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥
कनीनके निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः।
रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णौ सततं दाहपाककरौ स्मृतौ।
आप्लुतौ शीतलौ चाश्रुस्तम्भरुग्घर्षकारकौ ॥
अतिमात्रौ कषायत्वसङ्कोचस्फुरणावहौ।
हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्लेशजननौ भृशं ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

युक्तौ कृतौ दाहयोः कण्डूर्घर्षस्रावनाशनौ।
कण्डूपदेहदूषीकारक्तराजिविनाशनौ॥
तस्मात्परिहरन्दोषान् विदध्यात्तौ सुखावहौ।
व्यापदश्च यथादोषं नस्यधूमाञ्जनैर्जयेत्॥
आद्यन्तयोश्चाश्चनयोः स्वेदमुष्णाम्बुचैलिकः।
तथाहितोऽवसाने च धूमः श्लेष्मसमुक्क्रितौ॥
यथादोषोपयुक्तन्तु नातिप्रबलमोजसा।
रागमाश्चोतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरं॥
तौ विधैवोपयुज्येते रोगेषु पुटपाकवत्।
लेखने सप्त चाष्टौ वा विन्द्वः स्नैहिके दश॥
आश्चोतने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे।
सेकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात्परो मतः॥
अथ वा कार्य्यनिर्दृत्तेरुपयोगो यथाक्रमं।
पूर्व्वापराह्णे मध्याह्ने रात्रौ कालेषु चोभयोः॥
योगायोगान् स्नेहसेके तर्पणोक्तान् प्रचक्षते।
रोगान् शिरसिसम्भूतान्हत्वातिप्रबलान्गुणान्॥
करोति शिरसो वस्तिरक्ता ये मूर्द्धतैलिकाः।
शुद्धदेहस्य सायाह्ने यथाव्याध्यधितस्य तु॥
उष्ट्रासीनस्य बध्नीयाद्वस्तिकोशं ततो दृढं।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथाव्याधिघृतस्नेहपूर्णं संयव्य धारयेत् ॥
तर्प्पणोक्तं दशगुणं यथादोषं विधानवित् ।
व्यक्तरूपेषु दोषेषु शुद्धकायस्य केवले ॥
नेत्रएव स्थिते दोषे प्राग्भक्तमञ्जनमाचरेत् ।
लेखनं रोपणञ्चापि प्रसादनमथापि वा ॥
तत्र पञ्च रसान्व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ।
पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद्यथादोषमतन्द्रितः ॥
नेत्रवर्त्मशिराकोशस्रोतःशुक्लाटकाश्रितं ।
मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत्तु तत् ॥
कषायतिक्तकञ्चापि सस्नेहं रोपणं मतं ।
तत्स्नेहशैत्याद्वर्ण्यंस्याद्दृष्टेश्च बलवर्द्धनं ॥
मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनं ।
दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थञ्च तद्धितं ॥
यथादोषं प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदैः ।
अञ्जनानि यथोक्तानि प्राक्सायाह्नरात्रिषु ॥
गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।
यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाऊर्मनीषिणः ॥
हरेणुमात्रा वर्त्तिः स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः ।
प्रसादनस्य चाध्यर्द्धा द्विगुणा रोपणस्य च ॥
रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टवर्त्तिमिता मता ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Hari

द्वित्रिचतुःशलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्व्वशः ॥
तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्भाजनान्यपि ।
सौवर्ण्यं राजतं शार्ङ्गन्ताम्रं वैदूर्य्यकांस्यजं ॥
आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमं ।
वक्त्रयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला ॥
अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनिग्रहा ।
ओडुम्बर्य्यश्मजातापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥
वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुसमाहितः ।
शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्जनं ॥
आपाङ्ग्यं वा यथायोग्यं कुर्य्याच्चापि गतागतं ।
वर्त्मोपलेपि वा यत्तदङ्गुल्यैव प्रयोजयेत् ॥
अक्षि नात्यन्तयारञ्ज्याद्बाधमानोऽपि वा भिषक् ।
नवा निर्व्वान्तदोषेऽक्ष्णि धावनं सम्प्रयोजयेत् ॥
दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्याद्दृष्टेर्बलन्तथा ।
गतदोषमपेताश्रु पश्यद्यत्सम्यगम्भसा ॥
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्य्यं प्रत्यञ्जनन्ततः ।
श्रमोदावर्त्तरुदितमद्यक्रोधभयज्वरैः ॥
वेगाघातशिरोदोषैश्चार्त्तानां नेष्यतेऽञ्जनं ।
रागरुक्तिमिरास्रावशूलसंरम्भसंभ्रमान् ॥
निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयं ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रजोधूमहते रागस्रावाधोमन्यसम्भवं ॥
संरम्भमूलौ नस्यान्ते शिरोरुजि शिरोरुजं ।
शिरःस्नातेऽतिशीते च स्रावनुदितेऽपि च ॥
दोषस्थैर्यादपार्थं स्याद्दोषोत्क्लेशङ्करोति च ।
अजीर्णेष्वेवमेव स्यात्स्रोतोमार्गाविरोधनात् ॥
दोषवेगोदये दत्तं कुर्य्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
तस्मात्परिहरन्दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥
लेखनस्य विशेषेण काल एष प्रकीर्त्तितः ।
व्यापदश्च जयेदेताः सेकाश्चेतनलेपनैः ॥
यथास्वं धूमकवलैर्नस्यैश्चापि समुत्थिताः ।
विशदं लघु नास्राविक्रियापटु सुनिर्मलं ॥
संशान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ।
जिह्मं दारुणदुर्वर्णं स्रस्तं रूक्षमतीव च ॥
नेत्रं विरेकातियोगे स्यन्दते चातिमात्रशः ।
तत्र सन्तर्पणं कार्य्यं विधानं चानिलापहं ॥
अल्पमन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत् ।
धूमनस्याञ्जनैस्तत्र हितं दोषावसेचनं ॥
स्नेहवर्णबलेपेतं प्रसन्नं दोषवर्जितं ।
ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽल्पनिर्हृतं ॥
किञ्चिद्धीनविकारं स्यात्तर्पणाद्विक्लतादति ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Hari

तत्र दोषहरं रूक्षं भेषजं शस्यते मृदु ॥
साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणं ।
प्रसादनवदाचष्टे तस्मिन्युक्तोऽतिभेषजं ॥
स्नेहनं रोपणं वापि हीनयुक्तमपार्थकं ।
कर्त्तव्यं भावया तस्मादञ्जनं सिद्धिमिच्छता ॥
पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियास्वेकैव कल्पना ।
सहस्रशश्चाञ्जनेषु बीजेनोक्तेन पूजिताः ॥
दृष्टेर्बलविवृद्ध्यर्थं याप्यरोगक्षयाय च ।
राजार्हान्यञ्जनाग्र्याणि तिबोधैतान्यतःपरं॥
अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलसमत्विषः ।
औडुम्बरं शातकुम्भं राजतञ्च समासतः ॥
एकादशैतानु भागांस्तु योजयेत्कुशलोभिषक् ।
मूषाच्छिद्रं तदाध्मातमाहृतं जातवेदसि ॥
खदिराग्निसन्तकाङ्गारैर्गोशकाग्निरथापि वा ।
गवां शकृद्रसे मूत्रे दध्नि सर्प्पिषि माक्षिके ॥
तैलमद्यवसामज्जसर्व्वगन्धोदकेषु च ।
द्राक्षारसेक्षुविफलारसेषु सुहृिमेषु च ॥
सारिवादिकषाये च कषाये चोत्पलादिके ।
निषेचयेत्पृथक्चैनं ध्मातं ध्मातं पुनः पुनः ॥
ततोऽन्तरीक्षे सप्ताहं स्रोतबद्धं स्थितं जले ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशोष्य चूर्णयेन्मुक्तां स्फटिकं विद्रुमं तथा ॥
कालानुसारिवां चैव शुचिरावाप्य योगतः ।
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥
दन्तस्फटिकवैदूर्य्यशङ्खशैलासनोद्भवे ।
शातकुम्भेऽथ शार्ङ्गे वा राजते वा सुसंस्कृते ॥
सहस्रपाकवत्पूजां कृत्वा राज्ञः प्रयोजयेत् ।
तेनाञ्जितोक्षा नृपतिर्भवेत्सर्व्वजनप्रियः ॥
अधृष्यः सर्व्वभूतानां दृष्टिरोगविवर्जितः ।
कुष्ठश्चन्दनमेलाश्च पत्रं मधुकमञ्जनं ॥
मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि चक्रं रत्नानि सप्त च ।
उत्पलस्य बृहत्योश्च पद्मस्यापि च केशरं ॥
नागपुष्पमुशीराणि पिप्पलीतुत्थमुत्तमं ।
कुक्कुटाण्डकपालानि दार्व्वीं पथ्यां सरोचनां ॥
मरिचान्यक्षमज्जानं तुल्याञ्च गृहगोधिकां ।
कृत्वा सूक्ष्मं शुचिश्चूर्णं न्यसेदभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥
एतद्भद्रोदयं नाम सदैवार्हति भूमिपः ॥
चक्रं समरिचञ्चैव मांसीं शैलेयमेव च ।
तुल्यांशानि समानैस्तैः समग्रैश्च मनःशिला ।
पत्रस्य भागश्चत्वारो द्विगुणं सर्वतोऽञ्जनं ॥
तावच्च पूयष्टीमधुकं र्बवच्चैतदञ्जनं ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Ha

मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोषणं ॥
लाक्षालसुनमञ्जिष्ठासैन्धवैलाः समाक्षिकाः ।
रोध्रं सावरकं चूर्णमायसं ताम्रमेव च ॥
कालानुसारिवाञ्चैव कुक्कटाण्डदलानि च ।
तुल्यानि पयसा पिष्ट्वा गुटिकां कारयेद बुधः ॥
कण्डूतिमिरशुक्लार्मरक्तराज्युपशान्तये ।
कांस्यापमार्ज्जनमसीमधुकं सैन्धवं नतं ॥
एरण्डमूलञ्च समं वृहत्यंशद्वयान्वितं ।
आजेन पयसा पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ॥
सप्तकृत्वस्तु ता वर्त्त्यश्छायाशुष्का रुजापहाः ।
पथ्यातुत्थकयष्ट्याह्वस्तुल्यैर्मरिचषोडश ॥
पथ्या सर्वविकारेषु वर्त्ती शीताम्बुपेषिता ।
रसक्रिया विधानेन यथोक्तविधिकोविदः ॥
पिण्डाञ्जनानि कुर्व्वीत यथायोगमतन्द्रितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

अभ्याहते तु नयने बज्रुधा नराणां संरम्भ रागतुमुलासु रुजासु धीमान् । नस्यप्रलेप परिषेचनतर्पणाद्यमुक्तं पुनः क्षतजपित्तजमू लपथ्यं ॥ दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्य्या त्स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः । खेदा न्निधूमभयशोकरुजाभिघातै रभ्याहतामपि तथैव भिषक्चिकित्सेत ॥ सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्द्धं स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्य्यः । अभ्याहतं नयनमीषदधोऽस्य वास्य संस्वेदितं भवति तन्निरुजं क्षणेन ॥ साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु रुक्षे त्रीणि क्षतानि पट लानि विवर्ज्जयेत्तु । स्यात्पिच्छितञ्च नयनं क्षतिचावसन्नं स्रस्तं च्युतञ्च हतदृक्च भवेत्तु याप्यं ॥ विस्तीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शिसा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनञ्च । प्राणोपरोधवमनञ्चवकण्ठरोधैरुन्नम्यमाशु नयनं यदति प्रविष्टं ॥ नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुरस्तादुच्छिंहनं शिरसि वार्य्यवसेचनञ्च । षट् सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा रोगा भवन्त्य महतां महताञ्च तेभ्यः ॥ स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तैर्व्वालाक्षिवर्त्मभव एव कुकूणकोऽन्यः । मद्नाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षि कूटनासाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यं ॥ सूर्य्यप्रभां न सहते स्रवति प्रदृष्टं तस्याहरे द्रुधिरमाशुविनिर्लिखेच्च । क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत्तुमातुः शिशोरभिहितञ्च विधिं विदध्यात् ॥ तं वामयेत्तु मधुसैन्धव सम्प्रयुक्तैः पीतस्यः खलुः फलैः खरमञ्जरीणां ॥ स्यात्पिप्पलीलवणमाक्षिकसंयुतैर्वा नैनं वमन्तमपि वामयितुं यतेत । दत्वा वचा मधनदुग्धमुजे प्रयोज्यमूर्द्धं ततः फलयुतं वमनं विधिज्ञैः ॥ जम्ब्वाम्रधान्यशुष्कैः परिधावनार्थं कार्य्यं कषायमवसेचनमेव चापि। आश्चोतने च हितमत्र घृतं गुडूची सिद्धं तथा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ञ्जरपिच त्रिफलाविपक्वं ॥ नेपालजामरिच शृङ्गरसाञ्जनानि सिन्धुप्रसूतगुडमाक्षिकसं युतानि। स्यादञ्जनं मधुरसामधुताम्रकैर्वा क्षौद्रायसं घृतपयोमधु वापि दग्धं ॥ व्योषं पलाण्डु मधुकं लवणोत्तमञ्च लाक्षाञ्च गैरि कयुतां गुटिकाञ्जनं वा। निम्बच्छदं मधु कदार्व्वि सताम्रलोध्रमिच्छन्ति चात्र भिषजो ऽञ्जनमंशतुल्यं ॥ स्रोतोजशृङ्गदधिसैन्धवमर्द्ध पक्वं शुक्तं शिशोर्नुदति भावितमञ्जनेन। स्यन्दे कफादभिहितं क्रममाचरेच्च बालस्य रोगकुशलोऽचिगदं जिघांसुः ॥

समुद्रइवगम्भीरं नैव शक्यं चिकित्सितं। वक्तुं निरवशेषेण श्लोकानामयुतैरपि ॥
सहस्रैरपिच प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नरः। तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः ॥
तदिदं बङ्गगूढार्थं चिकित्साबीजमीरितं। कुशलेनाभिपन्नं तद्बङ्गधाभिप्ररोहति ॥
तस्मान्मतिमता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शिना। सर्व्वमूह्यमगाधार्थं शास्त्रमागमबुद्धिना ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, H...

॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड एवच ।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
क्रमिकर्णप्रतीनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्व्विधं ॥
तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्व्विधः ।
एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः । करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति । शृणोति शब्दान्विविधांस्तदा नरः प्रणादमेनं कथयन्ति चामयं ॥ स एव शब्दाभिवहा यदा शिराः कफानुयातो

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यनुस्मृत्य तिष्ठति। तदा नरस्याप्रतिकारसे विनो भवेत्तु वाधिर्य्यमसंशयं खलु॥ अमात् क्षयाद्वच्चकषायभोजनात् समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्वेडमतीव कर्णयोः॥ शिरो ऽभिघातादथ वा निमज्जतो जले प्रपाकादथ वापि विद्रधेः। स्रवेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलाहतः सकर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः॥ कफेन कण्डूः प्रचितेन कर्णयोर्भृशंभवेत्स्रोतसि कर्ण संज्ञिते। विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा नृणां भवत्स्रोतसि कर्णगूथकः॥ सकर्णगूथो द्रवतां यदागतो विलायितो घ्राणमुखं प्रप द्यते। तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्वि कारः शिरसोऽभितापनः॥ यदा तु मूर्च्छ न्त्यथवापि जन्तवः स्रृजन्त्यपत्यान्यवापि मक्षि काः। तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग् भिरार्द्यैः कृमिकर्णकस्तु सः॥ क्षताभिघात प्रभवस्तु विद्रधि र्भवेत्तया दोषकृतोपरः पुनः। स रक्तपीताक्षणमस्रमास्रवेत्ततोदधूमायनदा हचोषवान्॥ भवेत्प्रपाकः खलुपित्तकोपतो

विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयोः। स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विलाप्यमाने ह्यशसम्र तापनात्॥ अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत्पूति स पूतिकर्णकः। प्रदिष्टलिङ्गान्य र्शांसि तत्वत स्तथैव शोफार्बुदलिङ्गमीरितं॥ मया पुरस्तात्प्रसमीक्ष्य योजयेदिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनं।
अव्यायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्यमकत्थनं॥
कर्णशूले प्रणादेच बाधिर्यग्रन्थवेडयोरपि।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः॥
स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्नेहविरेचितं।
नाडीस्वेदैरुपचरेत्पिण्डस्वेदैस्तथैव च॥
बिल्वैरण्डार्कवर्षाभदधित्थोन्मत्तशिग्रुभिः।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
आरनालैः शृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।
कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
पिण्डैः स्वेदञ्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणं ॥
अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बदरपत्रकं ।
तैलाक्तमस्तुसम्पूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनां ॥
क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तं ।
भक्तोपरि हितं सर्पिर्व्वस्तिकर्म्म च पूजितं ॥
निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत्।
मूर्द्धवस्तिषु नस्येच मस्तिष्के परिषेचने ॥
शतप्राकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
विपचेत्कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणं ।
तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्कोठजन्तथा ॥
अहिंस्राकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ।
लसुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनं ॥
कल्कैरेषां तथाम्लैश्च पचेत्स्नेहं चतुर्विधं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Di

वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणं ॥
लसुनार्द्रकभिशूणां मुरङ्गा मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥
शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्धि वेदनापहं ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥
महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलं ।
क्षौमेणावेष्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यो घृतेभ्यो भाजनोपरि ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनां ॥
कुर्य्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणं ॥
अर्काङ्कुरान्गलपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात्स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान्पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
कर्णं कोष्णेन शुक्रेण पूरयेत्कर्णशूलिनः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समुद्रफेनचूर्णेन युक्तया वाप्यवचूर्णयेत् ॥
अष्टानामिह मूलानां मूलेनान्यतमेनवा ।
कोष्णेन पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
मूलेष्वश्लेषु वातघ्ने गणे च क्वथिते भिषक् ।
पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥
एता एव क्रियाः कुर्य्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ।
काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तं चात्र हितं हविः ॥
क्षीरवृक्षप्रवालेषु मधुके चन्दने तथा ।
कल्ककाथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥
इङ्गुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
तिक्तौषधानां धूमाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः ॥
सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
मातुलुङ्गरसः शुक्तं लशुनार्द्रकयोरसः ॥
एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतं ।
तीक्ष्णा मूर्द्धविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणिताहते ।
शूलप्रशमबाधिर्य्यक्षवेडानान्तु प्रकीर्त्तितं ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्ये पूरणं शृणु ।
गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥
सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Di...

सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे प्रयस्यथ ॥
सिद्धं वा विल्वनिःक्वाथे शीतीभूतं तदुद्धृतं ।
पुनः पचेद्घृतक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
विल्वाम्बुगाढं तत्तैलं बाधिर्य्ये कर्णपूरणं ।
वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितोभवेत् ।
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ॥
समानं कर्म्म कुर्व्वीत योगान्वैशेषिकानपि ।
शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
राजवृक्षादितोयेन सुरसादिगणेन वा ॥
कर्णप्रक्षालनं कार्य्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणं ।
चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितं ॥
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
सर्ज्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ।
लाक्षासर्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणं ॥
सशैवलमहावृक्षजम्ब्वाम्रप्रसवायुतं ।
कुलीरक्षौद्रमण्डूकीसिद्धं तैलञ्च पूजितं ॥
तिन्दुकान्यभयारोध्रं समङ्गामलकं मधु ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूरणञ्चाव पथ्यं स्यात्कपित्थरसयोजितं ॥
रसमाम्रकपित्थानां मधूकधवशालजं ।
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितं ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातकीशीतपर्णिभिः ।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेनवा ॥
पचेत्तैलं तदाख्रावमवगृह्णाति पूरणात् ।
घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतं ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि स्राखावे पूतिकर्णके ।
निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुर्धूमरजोगुडः ॥
पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिं ॥
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपश्चेह एव च ।
कृमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ।
छर्दनं धूमपानञ्च कवडस्य च धारणं ॥
कर्णच्वेडेहितं तैलं सार्षपञ्चैव पूरणं ।
विद्रधौ वापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितं ॥
प्रक्लेद्य धीमांस्तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत्कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक्शलाकया ॥
नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धिचरेचनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विधिश्च कफहृत्सर्व्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥
अथ कर्णप्रतिनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततो तिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात्पित्तविसर्प्पवत् ।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ॥
मृदुङ्गेणापहरेद्वीमानथवापि शलाकया ।
शेषाणान्तुविकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितं ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ।

अपीनसः पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च ।
तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च ॥
क्षवथुर्भंशथुर्दीप्तो नासानाहःपरिस्रवः ।
नासाशोषेण सहिता दशैकास्त्वेरिता गदाः ॥
चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्व्वुदानि च ।
प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एकविंशन्मिताःस्ते तु नासारोगाः प्रकीर्त्तिताः ।
घ्रानच्छते यस्य विधूयते च पापच्यते क्लिद्यति
चापि नासा॥ न वेत्तियो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं
व्यवस्येत्तमपीनसेन । तञ्चानिलश्लेष्मभवं वि
कारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गं ॥ दोषै
र्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीर
णस्तु । निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यान्तं पूति
नस्यं प्रवदन्ति रोगं ॥ घ्राणाश्रितं शिक्तमरू
षि कुर्य्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः । तं
नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावपि
यत्र दृष्टौ ॥ चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विमार्गं वक्ष्या
मि भूयः खलु रक्तपित्तं । दोषैर्विगन्धैरथ
वापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु॥ नासा
स्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति
रोगं । घ्राणाश्रिते मर्म्मणि सम्प्रदुष्टे यस्या
निलो नासिकया निरेति ॥ कफानुयातो
बहुशः सशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं वि
धिज्ञाः । तीक्ष्णोपयोगादति जिघ्रतो वा भा
वान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ॥ सूक्ष्मादिभिर्वा
तरुणास्थिमर्म्मण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रभ्रश्यते नासिकयैव यश्च सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ॥ प्राक्सञ्चितो मूर्भि च पित्त तप्तं प्रभंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति । घाणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ॥ नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधि स्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति । कफाहतो वायुरदानसंज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् ॥ घ्राणं हृणोतीव तदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रविष्टः । व्रजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्याविवर्णं स्रवतीह नासा ॥ रोगौ विज्ञेयेन हि तं विकारं नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् । घ्राणस्थिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ॥ समुच्छ्वसित्यूर्ध्वमधश्च शक्राद्यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः । दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथार्शांसि तथैव शोफान् ॥ शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सन्नममर्दुदं तु । रोगः प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधःपुरस्तात् ॥

शोफाश्च शोफपिञ्चाने नासास्रोतोव्यवस्थिताः।
निदानेऽर्शांसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ त्रियोविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नासागतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पूर्व्वोद्दिष्टे पूतनस्ये च जन्तोः स्नेहस्वेदौ छर्दनं
अंसनञ्च । युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघुस्या
दुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥ हिङ्गुव्योषं
वत्सकाख्यं शिवाटी लाक्षा वीजं सौरभं कट्
फलञ्च । उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धाविडङ्गं श्रेष्ठं
नित्यं चावपीडे करञ्जं ॥ एतैर्द्रव्यैः साधयेत्
मूत्रयुक्तं तैलं धीमान्नस्यहेतोः प्रचेच्च । नासा
पाके पित्तहृत्संविधानं कार्य्यं सर्वं बाह्यमा
भ्यन्तरञ्च ॥ हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च
साज्याःसेका योजनीयाश्च लेपाः । वच्या
मूर्द्धं रक्तपित्तोपशान्तिं नाडीवत्स्यात् पूयरक्ते
चिकित्सा ॥ वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति
तीक्ष्णं धूमं शोधनं चात्र नस्यं । क्षेप्यं नस्यं
मूर्द्धविरेचनीयैर्नाड्या चूर्णं क्षवथौ भंशथौ च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुर्य्यात्स्वेदान्मूर्भिवातामयघ्नान् स्निग्धान्धूमान् यद्यदन्यद्धितं च। दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्य्यात्सर्वं स्वादु यच्छीतलञ्च॥ नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्द्धविस्रंसिनश्च नित्यं। बलातैलं सर्व्वथैवोपयोज्यं वातव्याधावन्यदुक्तञ्च यद्यत्॥ नासास्रावे घ्राणतर्पणमुक्तं नाड्या देयं योऽवपीडश्च तीक्ष्णः। तीक्ष्णं धूमं देवदार्व्वग्निकाभ्यां मांसं वाजं युक्तमलादिशन्ति॥ नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धन्तैलं चाणुकल्पे च नस्ये। सर्पिः पानं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहः स्वेदः स्नैहिकश्चापि धूमः॥ शेषान् रोगान् घ्राणजान् सन्नियच्छेदुक्तं तेषां यद्यथासम्भिधानं।

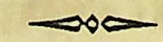

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

नाडीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शी
तमतिप्रतापः । सम्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च
सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तं ॥ चयङ्कृता मू
र्ध्नि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शो
णितं । प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नृणां
प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ शिरोगुरुत्वं
क्षवथोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोम
ता । उपद्रवास्त्वाद्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रति
श्यायपुरःसराः स्मृताः ॥

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्त्तिनी ।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥
स्वरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ।
उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात्स्रवति पैत्तिके॥
क्षणोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by

स धूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः ॥
कफः कफक्षते घ्राणाच्छुक्लः शीतःस्रवेन्मुहुः ।
शुक्लावभासः शुनाक्षो भवेद्गुरुशिरोमुखः ॥
शिरोगलौष्ठताल्वनां कण्डूयनमतीव च ।
भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते ॥
सम्यक्को वाप्यपक्कोवा स सर्व्वप्रभवः स्मृतः ।
लिङ्गानि चैव सर्व्वेषां पीनसानां च सर्व्वजे ॥
रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्त्तते ।
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोषातप्रतीडितः ॥
दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च ।
मूर्च्छन्ति चास्य क्षमयः श्वेताः क्षुण्णास्तथाणवः ॥
क्षमिमूर्द्धविकारेण समानं चास्य लक्षणं ।
प्रक्लिद्यति पुनर्न्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥
मुञ्जरानह्यते चापि मुञ्जर्विक्रियते तथा ।
निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान्न वेत्ति च ॥
एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनं ।
सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ॥
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।
बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान् ॥
कासाग्निसादशोफांश्च दृष्ट्वा कुर्वन्ति पीनसाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्व्वमुपाचरेत्सर्प्पिष एव पानैः। स्वेदैर्व्विचित्रैर्व्वैमनैश्च युक्तैः कालोपपन्नैरवपीडनैश्च ॥ अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं स्वेदो हितोऽम्लैरहिमञ्च भोज्यः। निषेव्यमाणं पयसार्द्रकं वा सम्पाचयेदिक्षुविकारयोगैः ॥ पक्वं घणं चाप्यवलम्बमानं शिरोविरेकैरपकर्षयेत्तं। विरेचनास्थापनधूमपानैरवेक्ष्य दोषान् कवलग्रहैश्च ॥ निवातशय्यासनचेष्टनानि मूर्ध्नो गुरुष्णञ्च तथैव वासः। तीक्ष्णा विरेकाः शिरसः सधूमा रुक्षं पलान्नं विजया च सेव्या ॥ शीताम्बुयोषिच्छिशिरावगाहचिन्तातिरुक्षाशनवेगरोधान्। शोकञ्च मद्यानि नवानि चैव विवर्ज्जयेत्पीनसरोगजुष्टः ॥ छर्द्यङ्गसादज्वरगौरवार्त्तमरोचकारत्यतिसारयुक्तं। विलङ्घनैः पाचनदीपनीयैरुपाचरेत्पीनसिनं यथावत् ॥ बहुद्रवैर्व्वातकफोपसृष्टं प्रच्छर्दयेत्पीनसिनं वयःस्थं। उपद्रवांश्चापि यथोपदेशं स्वैर्भेषजैर्भोजनसंविधानैः ॥ जयेद्विदित्वा मृदुतां गतेषु प्राग्लक्षणेषूक्तमथादिशेच्च।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत्सर्पिर्यथाक्रमं ।
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥
नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतार्दितेरितं ।
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः श्रृतं ॥
परिषेकान्प्रदेहांश्च कुर्योदपिच शीतलान् ।
श्रीसर्जरसपत्तङ्गप्रियङ्गुमधुशर्कराः ॥
द्राक्षामधूलिकागोजीश्रीपर्णी मधुकैस्तथा ।
युज्यन्ते कवलाश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥
धवत्वक्त्रिफलाश्यामातिल्वकैर्मधुकेन च ।
श्रीपर्णीरजनीभिश्च क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
तैलं काश्योपनं तन्नस्यं स्यादनयोर्हितं ।
कफजे सर्षपा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ॥
यवाग्वा वामयेद्भुक्तः कफघ्नं क्रममाचरेत् ।
उभे बले वृहत्यौ च विडङ्गं सक्षिकण्टकं ॥
श्वेतामूलं सहां भद्रां वर्षाभूश्चात्र संहरेत् ।
तैलमेभिर्विपक्वन्तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥
सरलाकिणिहीराख्यनकुलेक्षुदर्भिभिः कृताः ।
वर्त्तयश्चोपयोज्याः स्युर्धूमपाने यथाविधि ॥
सर्षपास्ते कटुतिक्तानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां भद्रदारुणि ।
तैलं विपक्वं नस्यार्थे विद्ध्याद्वात बुद्धिमान् ॥
मुस्तातेजोवतीपाठाकट्फलं कटुका वचा ।
सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पल्यः सैन्धवाग्निकौ ॥
तुल्यं करञ्जबीजञ्च लवणं भद्रदारु च ।
एतैः कृतं कषायन्तु कवले संप्रयोजयेत् ॥
हितं मृद्वविरेकेण तैलमेभिर्विपाचितं ।
क्षीरमर्द्धजले क्वाथ्यं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ॥
पुनर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरौषधैरपि ।
हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ॥
सर्वगन्धासितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ।
आवाप्य विपचेद्भूयो दशक्षीरन्तु तद्धृतं ॥
नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ।
यथास्वं दोषशमनैस्तैलं कुर्याच्च यत्नतः ॥
समूलपित्तास्रूहिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।
यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शिरो रुजति मर्त्तानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
सूर्य्यावर्त्तान्तवाताद्र्धावभेदकषङ्ककैः।
एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥
यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निश्चातिमात्रं। वन्ह्योपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमवती च नासा। पीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथोहिमञ्च। शून्याच्छिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ शिरोऽभितापे त्रितयप्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति। रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः सर्षासहत्वं शिरसो भवेच्च॥ वसाबलासच्छतसम्भवानां शिरोगतानामिह संचयेण। क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रं॥ संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरस्विमोक्षैश्च विवर्द्धमेति। निरुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भृत्यमाणं स्फुरतीव चान्तः॥ घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः। सूर्योदयं वा प्रतिमन्दमन्दमच्छिभुवं रुक् समुपैति गाढं॥ विवर्द्धतेचांशुमता सहैव सूर्य्यास्तमौ विनिवर्त्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च॥ तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं। दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मर्म्यां संपीड्य वाटां सुरुजां सुतीव्रां॥ कुर्वन्ति साक्ष्यिभुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु। गण्डस्य पार्श्वेषु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्॥ अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eG

यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रम शूलजुष्टं ॥ पक्षाद्ग्रहाद्यथवाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेदं वितयाद्यवस्येत्। शङ्खाश्रितो वायु रुदीर्णवेगः क्षतानुयातः कफपित्तरक्तैः॥ रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु। सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाव्यं महर्षयो वेदविदः पुराणाः॥ व्याधिं वदन्त्युद्गतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारं॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

वातव्याधिविधिः कार्य्यःशिरोरोगेऽनिलात्मके।
पयोनुपानं सेवेत घृतं तैलमथापि वा॥
मुद्गान्कुलत्थान्माषांश्च खादेच्च निशि केवलान्॥
कटूष्णांश्च ससर्पिष्कानुष्णं चानु पयः पिबेत्।
पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कल्कं वापि मानवः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातघ्नसिद्धैः क्षीरैश्च सुखोष्णैः सेकमादिशेत् ।
तत्सिद्धैः पायसैर्वापि सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥
स्विन्नैर्वा मत्स्यपिशितैः क्षग्रैर्वा ससैन्धवैः ।
चन्दनोत्पलकुष्ठैर्वा सुस्नच्णैर्भ्रगधायुतैः ॥
स्निग्धस्य तैलं नस्यं स्यात्कुलीररससाधितं ।
वरुणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥
क्षीरशेषञ्च तन्मथ्यं शीतं सारमुपाहरेत् ।
ततो मधुरकैः सिद्धं नस्ये तत्पूजितं हविः ॥
तस्मिन्विपक्वे क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करं ।
धूमञ्चास्य यथाकालं स्नैहिकं योजयेद्भिषक् ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्तिकर्म्मणि सेचने ।
विदध्यात्क्षैद्रतं धीमान् बलातैलमथापि वा ॥
भोजयेच्च रसैः स्निग्धैः पयोभिर्वा सुसंस्कृतैः ।
पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ॥
शिरोलेपैः ससर्पिष्कैः परीषेकैश्च शीतलैः ।
क्षीरेक्षुरसधान्याम्लमस्तुक्षौद्रसिताजलैः ॥
नलवञ्जुलकल्हारचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
शङ्खशैवलयष्याह्वमुस्ताम्भोरुहसंयुतैः ॥
शिरःप्रलेपः सघृतैर्वसर्पैश्च तथाविधैः ।
मधुरैश्च सुखालेपैर्नस्यकर्म्मभिरेव च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आस्थापनैर्विरेकैश्च पथ्यैश्च स्नेहवस्तिभिः ।
क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं वसा वा जाङ्गला शुभा ॥
उत्पलादिविपक्वेन क्षीरेणास्थापनं हितं ।
भोजनं जाङ्गलरसैः सर्पिषा चानुवासनं ॥
मधुरैः क्षीरसर्प्पिस्तु स्नेहने च सशर्करं ।
पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यच्चान्यदपि तद्धितं ॥
कफोत्थितं शिरोरोगं जयेत्कफनिवारणैः ।
शिरोविरेकैर्व्वामनैस्तीक्ष्णैर्गण्डूषधारणैः ॥
अच्छञ्च पाययेत्सर्प्पिः स्वेदयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ।
शिरोमधुकसारेण स्निग्धञ्चापि विरेचयेत् ॥
इङ्गुदस्य त्वचा वापि मेषशृङ्ग्या च वा भिषक् ।
आभ्यामेव कृता वर्त्तीर्धूमपाने प्रयोजयेत् ॥
घ्रेयं कट्फलचूर्णञ्च कवलाश्च कफापहाः ।
शरलाकुष्ठशार्ङ्गेष्टादेवकाष्ठः सरोहिषैः ॥
क्षारपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्ल्लेपयेच्छिरः ।
यवषष्टिकयोश्चान्नं व्योषक्षारसमायुतं ॥
पटोलमुद्गकौलत्थैर्मात्रावद्भोजयेद्रसैः ।
शिरोरोगे त्रिदोषोत्थे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
सर्पिःपानं विशेषेण पुराणं वा दिशन्ति हि ।
क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्घातघ्नमधुरैः हृतं ।
क्षयकासापहं चाल सर्पिः पथ्यतमं विदुः ॥
कृमिभि र्भक्ष्यमाणस्य वक्ष्यन्ते शिरसः क्रियाः ।
नस्यं हि शोणितं दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥
मत्ताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ।
तेषां निर्हरणं कार्य्यं ततो मूर्द्धविरेचनैः ॥
हस्वशिग्रुकवीजैर्वा कांक्षनीलीसमायुतैः ।
कृमिघ्नैरवपीडैश्च मूनपिष्टैरुपाचरेत् ॥
धूतिमत्स्ययुतान् धूमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ।
भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विधानि च ॥
सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्म्मादिभेषजं ।
भोजनं जाङ्गलप्रायं क्षीरान्नविकृतैर्घृतं ॥
तथार्द्धभेदके व्याधौ प्राग्नमन्यच्च यङ्गवेत् ।
शिरीषमूलकफलैरवपीडोऽनयोर्हितः ॥
वंशमूलककर्पूरैरवपीडं प्रयोजयेत् ।
अवपीडो हितश्चात्र वचामागधिकायुतः ॥
मधुकेनावपीडोवा मधुना सह संयुतः ।
मनःशीलावपीडो वा मधुना चन्दनेन वा ॥
तेषामन्ते हितं नस्यं सर्पिर्मधुरसान्वितं ।
सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चात्रप्रेषितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

सर्पिस्तैलयुतो लेपो द्वयोरपि सुखावहः ।
एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तेरितो विधिः ।
सिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयावघृतपूरैश्च भोजनैः ॥
क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ।
जाङ्गलानां रसैः स्निग्धैराहश्चात्र शस्यते ॥
शतावरीं तिलानक्षणान्मधुकं नीलमुत्पलं ।
दूर्व्वां पुनर्नवाञ्चैव लेपे साध्ववचारयेत् ॥
महासुगन्धामथ वा पालिन्दीञ्चात्र लेपयेत् ।
शीतांश्चात्र परीषेकान् प्रदेहानत्र योजयेत् ॥
अवपीडश्च देयोऽत्र सूर्य्यावर्त्तनिवारणः ।
क्षमिच्छयकृतौ हित्वा शिरोरोगेषु बुद्धिमान् ॥
मधुतैलसमायुक्तैः शिरांस्यतिविरेचयेत् ।
पश्चात्सर्षपतैलेन ततो नस्यं प्रयोजयेत् ॥
नचेच्छान्तिं व्रजत्येवं स्निग्धस्विन्नांस्ततो भिषक् ।
पश्चादुपाचरेत्सम्यक् सिराणामथ मोक्षणैः ॥
षट्सप्ततिर्नवरोगा दशाष्टादश कर्णजाः ।
एकत्रिंशद्घ्राणगताः शिरस्येकादशेह तु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

इति विस्तरतो दृष्टाः सलक्षणचिकित्सिताः ।
संहितायामभिहिताः सप्तषष्टिर्मुखामयाः ॥
एतावन्तो यथास्थूलमुत्तमाङ्गगता गदाः ।
अस्मिन्नाख्येनिगदिताःसङ्ग्राह्यचिकित्सितैः

इति सुश्रुताचार्य्यविरत आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुत उत्तरतन्त्रे शालाक्यतन्त्रं समाप्तं ॥

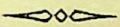

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नवग्रहाङ्गविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरं ।
उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥
स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ॥
शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥
पूतना शीतनाम्ना च तथैव मुखमण्डिका ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नवमो नेगमेषश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥

धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचाराच्छौच भ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान् । त्रस्तान् हृष्टांस्त र्ज्जितान्क्रन्दितान्वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमा रान् ॥ ऐश्वर्य्यस्थास्ते न शक्या विशन्तोदेहं दुष्टं मानुषैर्व्विश्वरूपाः । आप्तं वाक्यं तत् समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भव न्ति ॥ शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विड् क्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः । उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्च्चाः ॥ निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव । वि रमूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमानः फेणञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः ॥ स्रस्ताङ्गो भयच कितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रतततनुः सदाहपाकै र्व्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहःश्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः । रेवत्याव्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीडितःकुमारः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः। छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥

यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्का छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः। दुर्व्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तं ॥

उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः। विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तं जानियाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तं ॥

म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशीकलुषसिरावृतोदरो यः। सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ॥ यः फेणं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः। ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्टः ॥

प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुहुः। तं वालं नचिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेदचिरार्दितं।
गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः॥
सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत्।
सदासन्निहितञ्चापि जुहुयाद्व्यवाहनं॥
सर्व्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतं।
अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन्॥
नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः।
शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिं॥
निरुजो निर्व्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवं॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥

स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणाञ्च शस्यते॥
वातघ्नद्रुमपत्राणां निःक्वाथः परिषेचने॥
तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितं।
सर्व्वगन्धसुरामण्डकैटर्य्यावापमिष्यते॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च।
सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत्॥
सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतं।
उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्भूपनं शिशोः॥
सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विल्वस्य कण्टकान्।
भृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत्॥
रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा
विविधाश्च भक्ष्याः। घण्टा च देवाय बलि
र्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दगृहे हिताय॥ स्नानं
त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात्पुनः शालियवै
र्नवैस्तु। अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्र
ज्वालनं चाज्जुतिभिश्च वह्नेः॥
रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीं।
अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः॥
तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा।
निधनं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु॥
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः।
गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते धर्म्मं प्रयच्छतु॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तमाल्याम्बरःश्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चहूदनः ॥

॥ एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।
परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥
सर्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितं ।
क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा ॥
विपक्वव्यं घृते वापि पानीयं पयसान्वितं ।
उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितं ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतं ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्वर्तनेऽपि च ॥
अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ॥
भूतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणो ऽवटे ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥
स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विशतानन: ॥

॥ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता ।
वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने ॥
कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
मधुकोशीरह्रीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः ॥
रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुं ।
व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ॥
स्कन्दाग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ।
शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः ॥
लक्ष्मणां सहदेवाञ्च दृहतीञ्चापि धारयेत् ।
तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ।
निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ॥
स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितं ।
कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता ।
अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥

॥ एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्नवा ।
सहे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः ॥
तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्जरसेऽपि वा ॥
धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च ।
काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते ॥
कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्व्वगन्धिकाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफलो घृतं ॥
सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्वपनं शिशोः ।
वरुणारिष्टकमयं रुचकं सेन्द्रकं तथा ॥
सततं धारयेच्चापि क्षतं वा पौत्रजीविकं ।
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयःघाल्योदनं तथा ॥
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ।
सङ्गमे च भिषक्स्नानं कुर्याद्बालीकुमारयोः ॥
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥
लम्बा कराला विनता तथैव बज्रपुत्रिका ।
रेवती सततं माता सा ते देवीं प्रसीदतु ॥

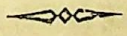

॥ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कपोतवङ्क्षाऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिलाः ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

हितं घृतं तुगाक्षीर्य्या सिद्धं मधुरकेषु च ।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्वर्तने सदा ॥
गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य ।
कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह ॥
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ।
मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत क्षीरं पललं तथा ॥
शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् ॥
उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते ।
पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः ।
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा ॥
शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ।
दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ॥
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्यः क्वाथोऽवसेचने ।
सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥
तथा सर्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते ।
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ॥
शालपर्णी दृढत्वौ च घृतार्थमुपदिश्यते ।
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वच्छोश्च शीतलैः ॥
पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म सर्पस्वचन्तथा ।
जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुक्कटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुःपथे ॥
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोरुत्पानिमित्ततः ।
शिशोश्च स्नपनं कुर्यात्सर्वगन्धादिकैः शुभैः ॥
करालां पिङ्गलां मुण्डां कषायाम्बरवासिनीं ।
देवीं बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

॥ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कपित्थं सुवहां विम्बीन्तथा विल्वं प्रचीबलं ।
नन्दीं भल्लातकीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् ॥
वस्तमूत्रं गवां मूत्रं सुस्तञ्च सुरदारु च ॥
कुष्ठञ्च गर्व्वगन्धाञ्च तैलार्थमवचारयेत् ।
रोहिणीसर्जखदिरपलाशककुभत्वचः ॥
निःक्काथ्य तस्मिन्निःक्काथे सक्षीरं विपचेतं ॥
गृधोलूकपुरीषाणि वस्तगन्धामहेत्वचः ॥
निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थे प्रयोजयेत् ।
धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीं तथा ॥
नद्यां मुद्गकृतैश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनां ।
देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ।
जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥
मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोमुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कपित्थबिल्वतर्कारीवांशीगन्धर्वहस्तकाः ।
कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्व्रणालानां परिषेचने ॥
स्वरसैर्भृङ्गपृक्षाणां तथाजहरिगन्धयोः ।
तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिवोः ॥
मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां व्रणे तथा ।
मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥
वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्वपने हितं ।
धारयेदपि जिह्वाञ्च चाषचीरल्विसर्पजाः ॥
वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।
मनःशीलाञ्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥
पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् ।
मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितं ॥
अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

॥ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो नैगमेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विल्वाग्निमन्थपूतीकाः कार्य्याः स्युः परिषेचने
सुरासौवीरधान्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते ॥
प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः ।
पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः ॥
पञ्चमूलद्वयक्वाथे क्षीरे मधुरकेषु च ।
पचेद्घृतञ्च मेषावीखर्जूरीमस्तकेऽपि च ॥
वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत्।
उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनं ॥
सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकुष्ठञ्चैवाच्छतैः सह ।
भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्वपनं शिशोः ॥
मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नवग्रहे ।
धूपः सुप्ते जने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता ॥
तिलतण्डुलकं माल्यं मद्यांश्च विविधानपि ।
कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ।
बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् ॥
अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः ।
बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥

॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथातोग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः ।
श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥
एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ।
सृष्टाः शरवनस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा ॥
स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः ।
गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च ते मागा राजसा मताः ॥
नैगमेषस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ।
कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा ॥
स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥
स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥
बालक्रीडाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः ।
मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते ॥
कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः ॥
ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।
उपतस्थुर्ग्रहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुहं ॥
ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै ।
तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥
ततो ग्रहास्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् ।
तिर्य्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च नितयं जगत् ॥
परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च ।
देवा मनुष्यान् प्रीनन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च ॥
वर्त्तमानैर्यथा कालं शीतवर्षोष्णमारुतैः ।
इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ॥
नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् ।
भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते ॥
तदस्माकं शुभा वृत्तिर्बलिष्वेव भविष्यति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ॥
ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा ।
निष्टत्ताचारशौचेषु परप्राकोपभोजिषु ॥
उच्छन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु ।
गृहेषु तेषु ये बालास्तान् ग्रहीष्यमशङ्किताः ॥
तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ।
एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः ॥
ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः ।
वैकल्यं मरणं चाशु ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतं ॥
स्कन्दग्रहोऽत्युग्रतमः सर्वेष्वेव यतः स्मृतः ।
अन्योवा सर्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते ॥

॥ अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोयोनिव्यापत्प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रदुष्टलिङ्गं पुरुषं यात्यर्थमुपसेवते ।
रूक्षदुर्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥
स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणेन तु ॥
विंशतिर्व्यापदोयोनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे ।
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ।
उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ॥
वातला चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरक्षरा ।
वामिनी स्रंसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या॥
अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयं ।
श्लैष्मिका सकफा ज्ञेया षण्डी च फलिनी तथा॥
महती सूचिवक्त्रा च सर्व्वजेति विदोषजा ।
सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥
बन्ध्यां नष्टार्त्तवां विद्याद्विप्लुतां नित्यवेदनां ।
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशं ॥
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥
सदाहं प्रकिरत्यस्रं यस्याः सा लोहितक्षरा।
सवातमुष्णैरेद्बीजं वामिनी रजसायुतं ॥
प्रस्रंसिनी स्यन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नीं रक्तसंस्रवात् ॥
अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चतस्रष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयोभवेत्॥
अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राव्यधर्म्मेण गच्छति।
कर्णिन्यांकर्णिकायोनौ श्लेष्मास्रग्व्यान्तुजायते॥
मैथुनाचरणात्पूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते।
वङ्क्षणश्चातिचरणादन्या वीजं न विन्दति॥
श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला।
चतस्रष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्॥
अनार्त्तवस्तना षण्डो खरस्पर्शा च मैथुने।
अतिकायगृहीतायास्तरुण्याः फलिनी भवेत्॥
विष्टतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता।
सर्व्वलिङ्गसमुत्थाना सर्व्वदोषप्रकोपजा॥
चतस्रष्वपि चाद्यासु सर्व्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्।
पञ्चासाध्या भवन्तीमा योनयः सर्व्वदोषजाः॥
प्रतिदोषन्तु साध्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते।
दद्यादुत्तरवस्तींश्च विशेषेण यथोदितान्॥
कर्कशा शीतलां स्तब्धामप्रस्पर्शाञ्च मैथुने।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेत्सानूपौदकसंयुतैः॥
मधुरौषधसंयुक्तान् वेशवारांश्च योनिषु।
निक्षिपेद्वारयेच्चापि पिचुन्तैलमतन्द्रितः॥
धावनानि च पथ्यानि कुर्व्वीतापूरणानि च।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्रोषचोषान्वितासृक्तं कुर्य्याच्छीतं विधिं भिषक्।
दुर्गन्धां पिच्छिलां चापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः॥
पूरयेद्राजवृक्षादिकषायैश्चापि धावनं॥
योन्यान्तु पूयस्रावित्यां शोधनद्रव्यसंभृतैः।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैरापूरणं हितं॥
वृहतीफलकल्कस्य द्विहरिद्रायुतस्य च।
कण्डूमतीमपस्मर्शां पूरयेद्धूपयेत्तथा॥
वर्त्तिं प्रदद्यात्कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसम्भृतां।
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रवेशयेत्॥
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत्।
प्रतिदोषं विदध्याच्च सुरारिष्टासवान् भिषक्॥
प्रातःप्रातर्निषेवेत रसोनादुद्धृतं रसं।
क्षीरमांसरसप्रायमाहारं विदधीत च॥
शुक्रार्त्तवादयो दोषाः स्तनरोगाश्च कीर्त्तिताः।
क्लैव्योत्थानानि मूढस्य गर्भस्य विधिरेव च॥
गर्भिणीप्रतिरोगेषु चिकित्सा चाप्युदाहृता।
तां सर्व्वथा प्रयुञ्जीत योनिव्यापत्सु बुद्धिमान्॥
अपप्रजातारोगांश्च चिकित्सेदुत्तराद्भिषक्।

इति सुश्रुताचार्य्यविरचित चायुर्वेदशास्त्रे सुश्रुतउत्तरतन्त्रे कौमारभृत्यं समाप्तं॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो ज्वरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

येनाष्टतमपां मध्यादुद्धृतं पूर्व्वजन्मनि ।
यतोऽमरत्वं सम्प्राप्तास्त्रिदशास्त्रिदिवेश्वरात् ॥
शिष्यास्तं देवमासीनं पप्रच्छुः सुश्रुताद्यः ।
व्रणस्योपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणिनामग्रतः परं ॥
समासाद्यासतश्चैव ब्रूहि नो भिषजांवर ।
उपद्रवेण जुष्टस्तु व्रणः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
उपद्रवास्तु व्रणिनः कृच्छ्रसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्रक्षीणबलमांसस्य दोषधातुपरिक्षयात् ॥
तस्मादुपद्रवान्कृत्स्नान्ब्रूहि नःसचिकित्सितान्
सर्व्वकायचिकित्सासु ये दृष्टाः परमर्षिभिः ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजांवरः ।
ज्वरमादौ प्रवक्ष्यामि सरोगानीकराट् स्मृतः॥
रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ।
तैस्तैर्नामभिरित्येषां सत्वानां परिकीर्त्त्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनः ।
अतः सर्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्त्तितः ॥
ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तं ।
कर्म्मणा लभते यस्माद्दैवत्वं मानुषादपि ॥
पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्त्तते ।
तस्मात्ते दैवभागेन सहन्ते मानुषा ज्वरं ॥
शेषाः सर्वे विपद्यन्ते तैर्य्यग्योना ज्वरार्दिताः ।
स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा ॥
विकारा युगपद्यस्मिन्ज्वरः स परिकीर्त्तितः ।
दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च ॥
अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः ।
दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपनैः ॥
व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि ।
दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमुष्मणा ॥
सहिता रसमागत्य रसस्वेदप्रवाहिणां ।
स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य ऊताग्नं ॥
निरस्य वह्निरुष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलं ।
शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमं ॥
जनयन्त्यथ दृष्टिञ्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु ।
मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्यैः कर्म्मभिर्नृणां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात्प्रपाकतः ।
श्रमात्क्षयाद्जीर्णाच्चविषात्सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् ॥
ओषधीपुष्पगन्धाच्च शोकान्नक्षतपीडनात् ।
अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया ॥
स्त्रीणामप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्त्तते ॥
तैर्वेगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः ।
विक्षिप्यमानोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः ॥
रुणद्धि चाप्यपान्यातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्विद्यति सर्वशः ॥
श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनस्रवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भार्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनं ॥
सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
द्वयोर्द्वयस्य रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः ॥
वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणं ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिरोहृज्ज्ञानरुग्वक्त्रवैरस्यं वह्निविभ्रमता ।
जृम्भाध्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे ॥
वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रात्मत्वं तथा भ्रमः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता ॥
नात्युष्णगात्रताच्छर्दिरङ्गसादोऽविपाकता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥
निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गतारुचिः ।
तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहोगीतं हृदिव्यथा ॥
पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता ।
रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुजः ॥
निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ ।
प्रलापः स्रोतसाम्याकः कूजनं चेतनाच्युतिः ॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात्प्रवृत्तिः ।
सर्वजे सर्वलिङ्गानि विशेषज्ञात्र मे शृणु ॥
नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः ।
खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सास्रनिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः ।
श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः ॥
तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे ।
सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यापरे विदुः ॥
निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसं ।
संन्यस्तागतं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे ॥
ओजो विध्वंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात् ॥
स गाढस्तम्भशीताभ्यां शयने स्यादचेतनः ।
अपि जाग्रत्स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान्॥
संहृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः ।
ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात्कुशलो भिषक्॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥
द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृताः।
जृम्भाध्मानमदोत्कम्पपर्वभेदपरिक्षयाः ॥
तृट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके ।
शूलकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः ॥
गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे ।
शीतदाहारुचिस्तम्भस्वेदमोहमदभ्रमाः ॥
कासाङ्गसादहृल्लासा भवन्ति कफपैत्तिके ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षामाणांज्वरमुक्तानांमिथ्याहारविहारिणां॥
दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः।
सततान्येद्युषत्र्याख्यचातुर्थान्सप्रलेपकान् ॥
कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि।
अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात् स्थानं प्रपद्यते॥
ततश्चामाशयं प्राप्य घोरं कुर्य्याज्ज्वरं नृणां।
तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः ॥
दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत्।
कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ॥
विपर्य्ययाख्यान्कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान्।
परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः ॥
आगन्तुश्चानुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे।
वाताधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि
चतुर्थकञ्च। औपात्यके मद्यसमुद्भवे च हेतुं
ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति॥ प्रलेपकं वातबला
शकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः।
मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्व
समुत्थितास्तु ॥
त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे॥
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

करत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥
तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ॥
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः स्मृतः ।
प्रसक्तस्त्वभिघातोत्थश्चेतनाप्रभवस्तु यः ॥
राज्यह्नोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा ।
प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बज्रधा ज्वरः ॥
सचापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ।
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ॥
अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ।
दोषोऽल्पोहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरं ।
सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ।
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करं ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरं ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
वातेनतोद्धूयमानस्तु यथा पूर्य्येत सागरः ।
वातैनोदीरितास्तद्वद्दोषाः कुर्व्वन्ति वै ज्वरान् ॥
यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः ।
वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्न्निधीयते ॥
दोषवेगोदये तद्वदुदीर्य्येत ज्वरोऽस्य वा ।
वेगहानौ प्रशाम्येत यथान्तः सागरे तथा ॥
विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्त्तते ।
यथादोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरं ॥
श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृद्ग्रहाः ।
अभक्तारुक् पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः ॥
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक् क्षवथुस्तथा ।
कामजे चित्रविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्तरुक् ॥
हृदये वेदना चाशु गात्रञ्च परिशुष्यति ।
भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते ।
भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्पनरोदनं ॥
श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिना कुपितोऽनिलः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशं ॥
रोगाणां तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुतस्तथा ।
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः ॥
दोषाणां सतु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ।
गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया॥
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च ।
हृतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुपद्रुतं ।
गम्भीर तीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिकः ॥
ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः ।
इति ज्वराः समाख्याताः कर्म्मेदानीं प्रवक्ष्यते ॥
ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।
पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखं ॥
विधिर्म्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनं ।
मृदु प्रच्छर्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते ॥
सर्व्वं द्विदोषजेष्वङ्गं यथादोषं विकल्पयेत् ।
अस्नेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना ॥
रूपप्रागूपयोर्व्विद्यान्नानात्वं वह्निधूमवत् ।
प्रव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्प्पणं ॥
आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमनं परं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ॥
कुर्य्यादनशनं तावत्ततः संसर्गमाचरेत् ।
न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा ॥
अलङ्घ्याश्चापि ये पूर्व्वं द्विव्रणीये प्रकीर्त्तिताः ।
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनं ॥
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकं ।
सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघु ॥
प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात्सुलङ्घितं ।
बलक्षयस्तृषाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्लमाः ॥
उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् ।
दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनं ॥
कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तट्छिदं ।
तद्वि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥
सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते ।
पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः कृतं ॥
गाङ्गेयनागरोशीरपर्पटोदीच्यचन्दनैः ।
दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥
अन्नकाले हिता पेया यथास्वम्याचनैः कृता ।
बद्धदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ॥
लङ्घनान्ते यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ॥
कषायैः पाचनैर्हृद्यैज्वरघ्नो समुपाचरेत् ।
पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे ॥
सच्चौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतं ।
पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनं ॥
द्वन्द्वजेषु तु संसृष्टं दद्यादथ विवर्जयेत् ।
पीताम्बुर्लङ्घितोभुक्तो जीर्णे क्षीणःपिपासितः ॥
मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधं ॥
दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वलक्षणं ।
हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रा लालास्रुतिररोचकः ॥
दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बद्धमूत्रता ।
गुरूदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शक्ततोऽतिः ॥
स्रोतसः स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणां वह्निमार्दवं ।
मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसक्तो बलवान् ज्वरः ॥
लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमामं विचक्षणः ।
सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधं ।
दशरात्रात्परं केचिद्धातव्यमिति निश्चिताः ।
पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ॥
अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरं ॥
शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरं ।
चयमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥
अतिप्रवर्त्तमानञ्च साधयेदतिसारवत् ।
यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसांमलाः ॥
अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्विरेचनं ।
पक्वोह्यनिर्हृतोदोषो देहे तिष्ठन् महाभयं ॥
विषमम् वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापदमेव च ।
तस्मान्निर्हरणं कार्य्यं दोषाणां वमनादिभिः ॥
प्राङ्मं वमनं चास्य कार्य्यमास्थापनं तथा ।
पिरेचनं तथा कुर्य्याच्छिरसश्च विरेचनं ॥
क्रमेण बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये ॥
सरुजेऽनिलजे कार्य्यं स्नेहावर्त्ते निरूहणं ।
कटीपृष्ठग्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनं ॥
शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनं ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनं ॥
दुर्बलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दिहेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवनेतूर्द्धमागते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रुद्ध्वमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितां ।
पाययेत यवागूं वा मारुताद्यनुलोमनीं ॥
मुद्ध्वोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति ।
सशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ॥
क्षपञ्चैवाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ।
उपवासैर्बलस्थन्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ॥
क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्नितृषार्त्तं पाययेन्नरं ।
तृट्छर्दिदाहवम्मीर्त्तं मद्यपं लाजतर्पणं ॥
सक्षौद्रमम्भसा पञ्चाज्जीर्णे यूषरसौदनं ।
उपवासक्षमक्षीणे वाताधिके ज्वरे ॥
दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनं ।
मुद्गयूषौदनञ्चापि हितं कफससुत्थिते ॥
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ।
दाडिमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके ।
ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके ॥
पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके ।
दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्दितं ॥
सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत च ।
कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽस्रक्पित्तिनस्तथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् ।
यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥
मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितं ।
सव्योषं वितरेत्तक्रकट्फारोचकपीडिते ॥
क्षीणोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः ।
विबद्धः सृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ॥
पिपासार्त्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत् ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवं ॥
सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितं ।
वेगाप्तायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनं ॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥
गुर्व्यभिष्यन्दिकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन ।
नतु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥
सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितं ।
ज्वरं संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् ॥
मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थान्समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥
लावान्कपिञ्जलानेणान् पृषतान्शरभान्शशान् ।
कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत्।
सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सिकाः।
ज्वरितान् प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ॥
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः।
वह्निषेकावगाहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ॥
स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः।
न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्नो बलवान्भवेत् ॥
त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः।
प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥
तस्मात्कार्यः परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना।
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥
ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यपचेष्टितैः।
निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥
अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु।
शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः ॥
न जातु तर्पयेत्प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्शितं।
तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥
चिकित्सेच्चज्वरान्सर्वान्निमित्तानांविपर्ययैः।
अमत्वयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्त्रीणामप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः ।
तत्र संशमनं कुर्याद्यथादोषं विधानवित् ॥
अतःसंशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
पिप्पलीसारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनजं ज्वरं ॥
शृतशीतकषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ।
बलादर्भस्वदंष्ट्राणां कषायं पादशेषितं ॥
शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहं ।
शतपुष्पावचाकुष्ठं देवदारुहरेणुकाः ॥
कुलुम्बरूणि नलदं मुस्तं चैवाशु साधयेत् ।
क्षौद्रेण सितया चापि युक्तः क्वाथोऽनिलात्मके॥
द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणाः ससारिवाः॥
निःक्वाथ्य सगुडं क्वाथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ।
गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शताह्वर्य्याश्च तत्समः
निहन्यात्सगुडः पीतः सद्योऽनिलकृतं ज्वरं ॥
घृताभ्यङ्गस्वेदलेपानवस्थासु च योजयेत् ।
श्रीपर्णिचन्दनोशीरपरूषकमधूकजः ॥
शर्करामधुरोहन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरं ।
पीतं पित्तज्वरं हन्यात्सारिवायं सशर्करं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सयष्टीमधुकं हन्यात्तथैवोत्पलपर्व्वकं ।
घृतशीतकषायं वा सोत्पलं शर्करायुतं ॥
गुडूचीपद्मरोधाणां सारिवोत्पलयोस्तथा ।
शर्करामधुरः क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥
द्राक्षारम्बधयोश्चापि काश्मर्य्यस्याथ वा पुनः ।
स्वादुतिक्तकषायाणां कषायैः शर्करायुतैः ॥
सुशीतैः समयेत्तृष्णां प्रदाहं दाहमेव च ।
शीतं मधुयुतं तोयमाकण्ठाद्वा पिपासितं ॥
वामयेत्पाययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशाम्यति ।
क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनायतैः ॥
अन्तर्दाहे विधातव्यमेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
निदध्याद्वसु चालोड्य निशापर्य्युषितं ततः ॥
क्षौद्रेण युक्तं पिबतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः ।
पद्मकं मधुकं द्राक्षा पुण्डरीकमधोत्पलं ॥
यवान्भृष्टानुशीराणि समङ्गां काश्मरीफलं ।
जिह्वातालुगलल्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ॥
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतं ।
शर्करादाडिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्ज्जूरयोस्तथा ॥
वैरस्ये धारयेत्कवलं गण्डपञ्च यथा हितं ।
सप्तच्छदं गुडूचीञ्च निम्बस्फूर्ज्जकमेव च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्वाथयित्वा पिबेत्क्वाथं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे।
कटुत्रिकं नागपुष्पं हरिद्रा कटुरोहिणी॥
कौटजञ्च फलं हन्यात्सेव्यमानं कफज्वरं।
हरिद्रां चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचां॥
कुष्ठमिन्द्रयवान्मूर्वां पटोलं चापि साधितं।
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे॥
सारिवातिविषाकुष्ठपुराख्यैः सदुरालभैः।
मुस्तेन च कृतः क्वाथःपीतो हन्यात्कफज्वरं॥
मुस्तं वृक्षकबीजानि त्रिफलाकटुरोहिणी।
पटूषकानि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः॥
राजवृक्षादिवर्गस्य कषायं मधुसंयुतं।
कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितं॥
नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु च।
वचां पर्पटकं मुस्तम्भूतीकमथ कट्फलं॥
निःक्वाथ्य कफवातोत्थे क्षौद्रहिङ्गुसमन्वितं।
पातव्यं श्वासकासघ्नं श्लेष्मोत्क्लेके गलग्रहे॥
हिक्कासु कण्ठश्वयथौ शूले हृदयपार्श्वजे।
एलापटोलनिम्बायष्ट्याह्वानां वृषस्य च॥
क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्ति पित्तकफज्वरं।
कटुकाविजयाद्राक्षामुस्तपर्पटकैः कृतः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कषायो नाशयेत्पीतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरं ।
भार्गीवचापर्पटकधान्यहिंग्वभयाघनैः ॥
काश्मर्य्यनागरैः क्वाथः स क्षौद्रः श्लेष्मपित्तजे ।
सशर्करामक्षमात्रां तु कटुकामुष्णवारिणा ॥
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवं ।
किराततिक्तममृतं द्राक्षामामलकं शटीं ॥
निःक्वाथ्य वातपित्तोत्थै तं क्वाथं सगुडं पिवेत् ।
रास्ना वृषोत्थस्त्रिफलाराजवृक्षफलैः सह ॥
कषायः साधितः पीतो वातपित्तज्वरं जयेत् ।
सर्व्वदोषसमुत्थे तु संसृष्टानवचारयेत् ॥
यथा दोषोच्छ्रयं चापि ज्वरान् सर्व्वानुपाचरेत्।
वृश्चीकविल्ववर्षाभूः पयश्चोदकमेव च ॥
पचेत्क्षीरावशिष्टंतु तद्धि सर्व्वज्वरापहं ।
उदकांशास्त्रयः क्षीरं शिंशपासारसंयुतं ॥
तत्क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहं ।
नलवेतसयोर्मूले मूर्व्वायां देवदारुणि ॥
कषायं विधिवत्कृत्वा पेयमेतज्ज्वरापहं ।
त्रैफले वा ससर्पिष्कः क्वाथःपेयस्त्रिदोषजे ॥
अनन्तां बालकं मुस्तां नागरं कटुरोहिणीं ।
सुखाम्बुना प्रागुदयात्पाययेताक्षसम्मितं ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एषसर्व्वज्वरान् हन्ति दीपयत्यग्निचानलं ।
द्रव्याणि दीपनीयानि तथा वैरेचनानि च ॥
एकशो वा द्विशो वापि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।
सर्पिर्म्मध्वभयातैललेहोऽयं सर्वजं ज्वरं ॥
शान्ति नयेत्तृट्च्छापि सच्छौद्रा प्रबलं ज्वरं ।
ज्वरे तु विषमे कार्य्यमूर्द्ध्वं चाधश्च शोधनं ॥
घृतं लीढ्वोदरोक्तं वा निहन्याद्विषमज्वरं ॥
गुडप्रगाढां निष्फलां पिबेद्वा विषमार्दितः ॥
गूडूचीनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकं ॥
प्रातः प्रातः ससर्पिष्कं रसोनमुपयोजयेत् ।
त्रिचतुर्भिः पचेत्क्वाथं पञ्चभिर्वा समन्वितैः ॥
मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या मुस्तकस्य च ॥
हरीतक्याश्च कर्षोऽयं विविधो योग इष्यते ।
सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रमागधीर्वा यथाबलं ॥
दशमूलीकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ॥
ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमं ।
कोलाग्निमन्थविल्वाक्काथे दध्ना घृतं पचेत् ॥
तिल्वकावापमेतद्धि विषमज्वरनाशनं ।
पिप्पल्यतिविषाद्राक्षासारिवाबिल्वचन्दनैः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कटुकेन्द्रयवोशीरसंहीतामलकीघनैः ।
लायमाणास्थिराधात्रीविश्वभेषजचित्रकैः ॥
पक्वमेतैर्घृतं पीतं विजित्य विषमाग्नितां ।
जीर्णज्वरशिरःशूलगुल्मोदरहलीमकं ॥
क्षयकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपाकृति ।
गुडूचीत्रिफलावासालायमाणायवासकैः ॥
क्वथितैर्विधिवत्पक्वमेतैः कल्कीकृतैः समैः ।
द्राक्षामागधिकाम्भोदनागरोत्पलचन्दनैः ॥
पीतं सर्पिः क्षयश्वासकासाजीर्णज्वरान् जयेत्।
कलशीष्टहतीद्राक्षालायन्तीनिम्बगोचुरैः ॥
बलापर्पटकाम्भोदशालपर्णीयवासकैः ।
पक्वमुक्वथितैः सर्पिः कल्कैरेभिः समन्वितैः ॥
शटीतामलकीभार्गीमेदाकतकपौष्करैः ।
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं जीर्णज्वरमपोहति ॥
शिरःपार्श्वरुजाकासक्षयप्रशमनं परं ।
पटोलीपर्पटारिष्टगुडूचीत्रिफलाद्वयैः ॥
कटुकाम्बुदभूनिम्बयासयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
दार्वीशक्रयवोशीरलायमाणाकणोत्पलैः ॥
धात्रीभृङ्गरजोभीरुकाकमाचीरसैर्घृतं ।
सिद्धमाश्वपचीकुष्ठज्वरशुक्रार्जुनव्रणान् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हन्यान्नयनवदनकर्णजान् घ्राणजान् गदान् ।
विडङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।
प्रियंग्वेलैलवालुकचन्दनामरदारुभिः ॥
बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयैः ।
हरेणुकात्वग्दन्तीवचातालीशकेसरैः ॥
द्विक्षीरं विपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।
विषमज्वरकश्वासगुल्मोन्मादगरापहं ॥
एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमं ।
अलक्ष्मीग्रहरक्षोग्निमान्द्यापस्मारपापनुत् ॥
शस्यते नष्टशुक्राणां बन्ध्यानां गर्भदं परं ।
मेध्यञ्चक्षुष्यमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहं ॥
एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्वगन्धैश्च साधितं ।
कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतं ॥
तत्क्षीरेण कहैकध्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः ।
सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुमैर्धृतं ॥
तथानलदपद्मानां केशरैर्दाडिमस्य च ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च ॥
कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितं ।
दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतं ॥
दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अदृष्यः सर्वभूतानां वलीपलितवर्जितः ॥
अभ्याभ्यासाद्धृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयं ।
गव्यं दधि च मूलञ्च क्षीरं सर्पिः शुद्धद्रसः ॥
समभागानिपाच्यानि कल्कांश्चैतान्समावपेत्।
त्रिफलां चित्रकं मुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचां ॥
विडङ्गं व्योषमञ्चव्यं सुरदारु तथैव च ।
पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्वरनाशनं ॥
पञ्चगव्यहते गर्भात्पाच्यमन्यद्दृषेण च ।
बलाय परं पाच्यं गुडूच्या तद्वदेवतु ॥
जीर्णज्वरे च शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितं ।
एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविकं पचेत् ॥
पञ्चाजमञ्चमहिषं चतुरङ्गमथापि वा ।
त्रिफलोशीरसम्याककटुकातिविषान्वितैः ॥
घृतावरीसप्तपर्णगुडूचीरजनीद्वयैः ।
चित्रकनिष्टतामूर्वापटोलारिष्टबालकैः ॥
किराततिक्तकवचाविशालापद्मकोत्पलैः ।
सारिवाद्वययष्ट्याह्वचविकारक्तचन्दनैः ॥
दुरालभापर्पटकलायमाणाटरूषकैः ।
रास्नाकुङ्कुममञ्जिष्ठामागधीनागरैस्तथा ॥
धात्रीफलरसैः सम्यग्द्विगुणैः साधितं हविः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

परिसर्पज्वरश्वासगुल्मकुष्ठनिवारणं ॥
पाण्डुप्लीहाग्निमान्द्येभ्य एतदेव परं हितं ।
पटोलकटुकादार्वीनिम्बवासफलत्विकं ॥
दुरालभापर्पटकलायमाणाः पलोन्मिताः ।
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेत्सलिलार्द्धके ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
रक्तपित्तकफस्वेदक्लोदपूयाङ्गशोषणं ॥
कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परं ।
घृतस्यैयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषो ॥
पञ्चसारमिदं पेयं मथितं विषमज्वरे ।
क्षतक्षीणे क्षये श्वासे हृद्रोगे चैतदिष्यते ॥
लाक्षाविश्वनिशामूर्वामञ्जिष्ठाखर्जिकामयैः ।
षड्गुणेन च वक्रेण सिद्धं तैलं ज्वरान्तकृत् ॥
क्षीरिवृक्षासनारिष्टं जम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
शिरीषखदिराक्षोताम्रतरुल्यटरूषकैः ॥
कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघनैः ।
साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरापहं ॥
निर्विषैर्भुजगैर्नागैर्विनीतैः क्षततस्करैः ।
दंशयेदागमे चैनं तद्दष्टं भोजयेन्न च ॥
अत्यभिष्यन्दिगुरुभिर्वामयेद्वा पुनः पुनः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मद्यं तीक्ष्णं पाययेत घृतं वा ज्वरनाशनं ॥
पुराणं वा घृतं काममुदारं वा विरेचनं ।
निरूहयेद्वा मतिमान्सुस्विन्नं तदहर्नरं ॥
अजाव्योश्चर्मरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा ।
निम्बपत्रमधुयुतं धूपनन्तस्य दापयेत् ॥
वैडालं वा श्वदंष्ट्रोज्यं वेपमानस्य धूपनं ।
पिप्पलीसैन्धवं तैलं नैपालीचेक्षणाञ्जनं ॥
उदरोक्तानि सर्पींषि यान्युक्तानि पुरा मया।
कल्पोक्तं चाजितं सर्पिः सेव्यमानं ज्वरंजयेत् ॥
भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं विज्ञानाद्यैश्च मानसं ॥
अमद्यपेच भुञ्जीत घृताभ्यक्तो रसौदनं ।
अभिशापाभिचारोत्थौज्वरौ होमादिनाजयेत्॥
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ।
अभिघातज्वरे कुर्य्यात् क्रियामुष्णविवर्जितां ॥
कषायमधुरां स्निग्धां यथा दोषमथापि वा ।
औषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसाधनैः ।
जयेत् कषायं च हितं सर्व्वगन्धकृतं तथा ॥
निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ॥
यवान्नविकृति सर्पिर्मद्यञ्च विषमे हितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्मृजयेद्द्विजान् गाश्च देवमीशानमम्बिकां
कफवातोत्थयो श्चापि ज्वरयोः शीतपीडितं ॥
दिह्याद्दुष्टेन वर्गेण परश्वोष्णो विधिर्हितः ।
सिञ्चेत्कोष्णैरारनालशुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥
दिह्यात्पलाशैरथ वा सुरसार्जकशिग्रुजैः ।
क्षारतैलेन चाभ्यङ्गः सशुक्तेन विधीयते ॥
पानमारग्वधादेश्च क्वथितस्य विशेषतः ।
अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नक्वाथसंयुतः ॥
जित्वा शीतं क्रमैरेभिः सुखोष्णजलसेचितं ।
प्रवेश्यौर्णिककार्पासकौशेयाम्बरसंवृतं ॥
शाययेद्ग्लानदेहञ्च काल गुरुविभूषितं ।
स्नाता रूपसम्पन्नाः कुशला नवयौवनाः ॥
भजयुः प्रमदा गानैः शीतदैन्यापहारिभिः ।
शरच्छशाङ्कवदना नीलोत्पलदलेक्षणाः ।
स्फुरितभ्रूलतामङ्गललाटतटकम्पनाः ॥
प्रलम्बिविलसत्काञ्चीविम्बीफलनिभाधराः ॥
क्षामोदर्य्योऽतिविस्तीर्णजघनोद्वहनालसाः ।
कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्ग्यो घनतुङ्गपयोधराः ॥
सुगन्धिधूपितश्लक्ष्णसूक्ष्मांशुकविभूषणाः ।
गाढमालिङ्गयेयुस्तं नरं वनलता इव ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।
तासामङ्गवरश्लेष्मनिवारितहिमज्वरं ॥
भोजयेद्धितमन्नञ्च तथासुखमवाप्नुयात् ।
दाहाभिभूते तु विधिं कुर्य्याद्दाहविनाशनं ॥
मधुफाणितयुक्तेन निम्बपत्राम्भसापि वा ।
दाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवशक्तुभिः ।
कोलामलकसंयुक्तैः शूकधान्याम्लसंयुतैः ॥
अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेणिलापल्लवैस्तथा ।
अम्लपिष्टैस्तु शीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य च ।
लिप्तेऽङ्गे दाहतृण्मूर्च्छा सर्व्वथैव प्रशाम्यति ॥
यवार्द्धकुड़वं पिष्ट्वा मञ्जिष्ठार्द्धफलं तथा ।
अम्लप्रस्थशतोन्मिश्रं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एतत्प्रह्लादनं तैलं ज्वरदाहविनाशनं ।
न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यो गणः ॥
उत्पलादिर्गणो यस्तु पिष्टैर्व्वा तैः प्रलेपयेत् ।
तत्कषायाम्लसंसिद्धाः स्नेहाश्चाभ्यञ्जने हिताः ॥
तेषां शीतकषाये वा दाहार्त्तमवगाहयेत् ।
दाहवेगे त्वतिक्रान्ते तस्मादुद्धृत्य मानवं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

परिषिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिम्पेच्चन्दनादिभिः ।
सानन्दा दीनमनसमाश्लिषेयुर्वराङ्गनाः ॥
पेलवक्षौमसंवीताश्चन्दनार्द्रपयोधराः ।
विभत्योऽजस्रजश्चित्रा मणिहारविभूषिताः ॥
भजेयुस्ताः स्तनैः शीतैः स्पृशन्त्योऽम्बुरुहैःसुखैः।
प्रह्लादं याश्य विज्ञाय ताः स्तोरपनयेत्पुनः ॥
हितं च भोजयेदन्नं तथाप्नोति सुखं महत् ।
पित्तज्वरोक्तं शमनं विरेकोऽन्यद्धितं च यत् ॥
निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥
छर्दिमूर्च्छापिपासादीनविरोधाज्ज्वरस्य तु ।
उपद्रवान् जयेच्चापि प्रत्यनीकेत हेतुना ॥
विशेषमपरं चात्र शृणुपद्रवनाशनं ।
मधुकं रजनीमुस्तं दाड़िमञ्चाम्लवेतसं ॥
अञ्जनं तिक्तिरीकञ्च नलदं पद्ममुत्पलं ।
त्वचं व्याघ्रनखं चैव मातुलुङ्गरसो मधु ॥
दिह्यादेभिर्ज्वरार्त्तस्य मधुशुक्तयुतैः शिरः ।
शिरोऽभितापसंमोहवमिहिक्काप्रशेषयून् ॥
प्रदेहो नाशयत्येष ज्वरितानामुपद्रवान् ।
मधुकमथ ह्रीवेरमुत्पलानि मधूलिकां ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लीढ्वा चूर्णानि मधुना सर्पिषा च जयेद्वमिं ।
कफप्रसेकासृक्पित्तहिक्काश्वासांश्च दारुणान् ॥
लिहन् ज्वरार्त्तस्त्रिफलांपिप्पलींचसमाक्षिकां॥
कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा स सुखी भवेत् ।
विदारीदाडिमं लोध्रं दाधित्थं वीजपूरकं॥
एभिःप्रदिह्यान्मूर्द्धानं तृड्दाहार्त्तस्य देहिनः ।
दाडिमस्य सितायाश्च द्राक्षामलकयोस्तथा ॥
वैरस्ये धारयेत्कल्कं गण्डूषञ्च यथाहितं ।
क्षीरेक्षुरसमाध्वीकसर्पिस्तैलोष्णवारिभिः ॥
शून्ये मूर्ध्नि हितं नस्यं जीवनीयशृतं घृतं ।
चूर्णितत्रिफलाश्यामातृवृत्पिप्पलिसंयुतः ॥
सक्षौद्रः शर्करायुक्तो विरेकस्तु प्रशस्यते ।
पक्वे पित्तज्वरे रक्ते चोर्द्ध्वगे वेपथौ तथा ॥
कफवातोत्थयोरेवं स्नेहाभ्यङ्गैर्विशोधयेत् ।
हृतदोषो भ्रमार्त्तस्तु लिह्यात् क्षौद्रसिताभयाः॥
वातघ्नमधुरैर्य्योज्या निरूहा वातजे ज्वरे ।
विभज्य दोषं प्राणञ्च यथास्वं वानुवासनं ॥
उत्पलादिकषायाढ्याश्चन्दनोशीरसंयुताः ।
शर्करामधुराः शीताः पित्तज्वरहरा मताः ॥
आम्रादीनां त्वचं शङ्खं चन्दनामलकोत्पलैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामृणालान्यथ पद्मकं ॥
श्लक्ष्णपिष्टन्तु पयसा शर्करामधुसंयुतं ।
सुपूतं शीतलं वस्तिं दूयमानाय दापयेत् ॥
ज्वरदाहापहं तेषु सिद्धञ्चैवानुवासनं ।
आरग्वधगणज्वाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ॥
सक्षौद्रा एव देयाः स्युः कफज्वरविनाशनाः ।
कफघ्नैरेव संसिद्धा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥
संसर्गे सन्निपाते च संसृष्टा वस्तयो हिताः ।
संसृष्टैरेव संसृष्टा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥
वातरोगापहाः सर्वे स्नेहा ये सम्यगीरिताः ।
विना तैलं त एव स्युर्योज्या मारुतजे ज्वरे ॥
निखिलेनोपयोज्याश्च त एवाभ्यञ्जनादिषु ।
पैत्तिके मधुरैस्तिक्तैः सिद्धं सर्पिः प्रयुज्यते ॥
श्लैष्मिके कटुतिक्तैश्च संसृष्टानीतरेषु च ॥
हृतावशेषं पित्तन्तु त्वक्स्थं जनयति ज्वरं ॥
पिबेदिक्षुरसं तत्र शीतंवा शर्करोदकं ।
शालिषष्ठिकयोरन्नमश्नीयात्क्षीरसंयुतं ॥
कफवातोत्थयोरेव स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ॥
घृतं द्वादशरात्रात्तु देयं सर्वज्वरेषु च ॥
तेनान्तरेणाभयं खङ्गता दोषा भवन्ति हि ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकालेऽवलीयते ॥
तेन व्याकुलचित्तस्तु म्रियमाण इवेक्षते ।
लघुत्वं शिरसः खेदो मुखमापाण्डुपाकि च ॥
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षाच ज्वरमुक्तस्य लक्षणं ।
शम्भुक्रोधोद्भवो घोरो बलवर्णाग्निसादकः ॥
रोगराट् रोगसंघातो ज्वर इत्युपदिश्यते ।
व्यापित्वात् सर्वसंस्पर्शात्कृच्छ्रत्वादन्तसम्भवात्॥
अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ।

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽतीसारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात् ।
शोकादुष्टाम्बुमद्यातिपानात्सात्म्यर्तुपर्य्ययात् ॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः ।

 CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥

संशम्यापां धातुरन्तः कृशानुं वर्च्चोमि श्रोमारुतेन प्रनुन्नः । वृद्धोऽतीवाधःसरत्येव यस्माद्व्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहुः ॥ एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः । केचित्प्राहुर्नैकरूपप्रकारं नैवेत्येवं काशिराजस्त्ववोचत् ॥ दोषावस्था स्तस्य नैकप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति । हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ॥ विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्रकूजी स्रस्तापानः सन्नकट्यूरुजङ्घः । वर्च्चोमुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन ॥ दुर्गन्ध्युष्णं वेगवन्मांसतोयप्रख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णं । पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छा दाहपाकज्वरार्त्तः ॥ तन्त्रा निद्रा गौरवोत्क्लेशसादी वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं भक्तद्वेषी निस्वनं हृष्टरोमा ॥ तन्त्रायुक्तो मोहमादास्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शोषी वर्चः कुर्य्यान्नैकवर्णं तृषार्त्तः।[16] सर्व्वो द्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रश्चायं बालदृङ्ने ष्वसाध्यः॥ तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाय्वो वेगः पङ्क्तिमाविध्य जन्तोः।[17] कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तद्वाधस्तात्काकन न्तीप्रकाशं॥ वर्च्चोमिश्रं नःपुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्य्यते तेन कोष्ठात्।[12] शोकोत् पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः॥ आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभ यन्तः कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः समक्षं।[13] नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति॥[14]

संसृष्टमेभिर्दोषस्तु न्यस्तमप्यवसीदति।
पुरीषं श्वभ्रदुर्गन्धं विच्छिन्नं चामसंज्ञितं॥[15]
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु।
लाघवञ्च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिशेत्॥[16]

सर्प्पिर्मेदोवेसवाराम्बुतैलमाजं क्षीरं क्षौद्र रूपं स्रवेद्यत। मज्जिष्ठाभं मस्तुलुङ्गोपमं वा विस्रं शीतं प्रेतगन्ध्यञ्जनाभं॥[16] राजीमद्या चन्द्रकैः सन्ततं वा पूयप्रख्यं कर्दमाभं तथोष्णं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हन्यादेतद्यत्नतीपं भवेच्च क्षीणं हन्युश्चोपस
र्गाः प्रभूताः ॥ १८

असम्भृतगुदं क्षीणं दुराध्मातमुपद्रुतं ।
गुदे पक्के गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत् ॥
शरीरिणामतीसारः संभूतो येन केनचित् ।
दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नाति वर्त्तते ॥
स्नेहाजीर्णनिमित्तस्तु बद्धशूलप्रवाहिकः ।
विसूचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः ॥
विषार्शःक्रमिसम्भूतो यथास्वन्दोषलक्षणः ।
आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ॥
अतः सर्वातिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः ।
तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु देहिनां ॥
ततः पाचनसंयुक्तं यवाग्वादिक्रमो हितः ।
अथ वा वामयित्वा तु शूलाध्मानप्रपीडितं ॥
पिप्पलीसैन्धवाम्भोभिर्लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ।
कार्य्यं च वमनस्यान्ते प्रायशो लघुभोजनं ॥
खडयूषयवागूषु पिप्पल्यादेव योजयेत् ।
अनेन विधिना चामं यस्य वै नोपशाम्यति ॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत्प्रातः स मानवः ।
आमातिसारिणां कार्य्यं नादौ रुङ्मथणं नृणां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषां दोषा विवद्धाः प्राग्जनयन्त्यामयानिमान्।
प्लीहपाण्ड्वामयानाहमेहकुष्ठोदरज्वरान् ॥
शोफगुल्मग्रहण्यर्शःशूलालसकहृद्ग्रहान्।
सशूलं बद्धगुदः कृच्छ्राद्विबद्धं योऽतिसार्य्यते ॥
दोषान्सन्निचितान् वायुपक्ष्याभिः संप्रवर्त्तयेत्।
योऽतिद्रवं प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्य्यते ॥
तस्यादौ वमनं कुर्य्यात्पश्चाल्लङ्घनपाचनं।
श्लोकं श्लोकं विवद्धं वा सशूलं योऽतिसार्य्यते ॥
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत्।
आमे च लङ्घनं श्रेष्ठमादौ पाचनमेव वा ॥
योगाश्चात्र प्रवक्ष्यन्ते त्वमातीसारनाशनाः।
देवदारुवचामुस्तानागरातिविषाभयाः ॥
कलिङ्गातिविषाहिङ्गुसौवर्चलवचाभयाः।
अभयाधान्यकं मुस्तं बालकं बिल्वमेव च ॥
मुस्तं पर्पटकं शुण्ठीवचासातिविषाभयाः।
अभयातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चलं तथा ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी।
पाठावत्सकबीजानि हरीतकीमहौषधं ॥
मूर्वा निर्दहनी पाठा द्व्यूषणं गजपिप्पली।
सिद्धार्थका भद्रदारु श्रेयसी कटुरोहिणी ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एला सावरकं कुष्ठं हरिद्रे कौटजा यवाः।
मेषशृङ्गीत्वगेले च कृमिघ्नं वृक्षकाणि च॥
वृक्षादनी वीरतरुर्वृहत्यौ द्वे सहे तथा।
एरण्डत्वक्च तैन्दुकी दाडिमी कौटजी शमी॥
पाठा तेजोवती मुस्तं पिप्पलीकौटजं फलं।
पटोल दीप्यको बिल्वं हरिद्रे देवदारु च॥
विडङ्गमभया पाठा शृङ्गवेरं घनं वचा।
वचा वत्सकबीजानि सैन्धवं कटुरोहिणी॥
हिङ्गुवत्सकबीजानि वचाबिल्वशलाटु च।
नागरातिविषा मुस्तं पिप्पल्यो वात्सकं फलं॥
महौषधं प्रतिविषा मुस्तं चेत्यामपाचनाः।
प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्द्धविहितास्त्विमे॥
धान्याम्लोष्णाम्बुमद्यानां पिबेदन्यतमेन वा।
निःक्वाथान्वा विबेदेषां
सुखोष्णान् साम्बुसा धितान्॥
निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये।
हरीतकीमतिविषां हिङ्गु सौवर्चलं वचां॥
पिबेत्सुखाम्बुना जन्तुरामातीसारपीडितः।
पटोलं दीप्यकं बिल्वं वचापिप्पलिनागरम्॥
मुस्तं कुष्ठं विडङ्गञ्च पिबेद्वापि सुखाम्बुना।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शृङ्गवेरं गुडूचीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
लवणान्यथ पिप्पल्यो विडङ्गानि हरीतकी ।
चित्रकं शिंशपा पाठा शार्ङ्गष्टा लवणानि च ॥
हिङ्गुदृक्षकबीजानि लवणानि च भागशः ।
हस्तिदन्त्यथ पिप्पल्यः कल्कावक्षसमौ स्मृतौ ॥
वचागुडूचीकाण्डानि योगोऽयं परमो मतः ।
एते सुखाम्बना योगा देयाः पञ्च सतां मताः ।
पयस्युक्ताथ्य सुस्तानां विंशतिन्त्विगुणाम्भसि ॥
क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च ।
निष्टप्तेष्वामशूलेषु यस्य न प्रगुणोऽनिलः ॥
स्तोकं स्तोकं रुजामञ्च सशूलं योऽतिसार्य्यते ।
सक्षारलवणैर्युक्तं मन्दाग्निः प्रपिबेद्घृतं ॥
क्षीरनागरचाङ्गेरीकोलदध्यम्लसाधितं ।
सर्पिरच्छं पिबेद्वापि शूलातीसारशान्तये ।
दग्धा तैलघृतं पक्वं सव्योषजातिचित्रकैः ॥
सविल्वपिप्पलीमूलदाडिमैर्वा रुगन्वितैः ।
निखिलो विधिरुक्तोऽयं वातश्लेष्मोपशान्तये ॥
तीक्ष्णोष्णवर्ज्यमेनन्तु विदध्यात्पित्तजेभिषक्।
यथोक्तमुपवासान्ते यवागूञ्च प्रशस्यते ॥
बलयोरंशुमत्याञ्च स्वदंष्ट्राद्वृहतीषु च ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शतावर्य्याश्च संसिद्धाः सुशीता मधुसंयुताः ॥
मूङ्गादिषु च यूषाः स्युर्दीपनैः सुसंस्कृताः ।
मृदुभिर्दीपनैस्तिक्तैर्द्रव्यैः स्यादामपाचनं ॥
हरिद्रातिविषापाठावत्सबीजरसाञ्जनं ।
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे बीजानि कुटजस्य च ।
पाठा गुडूची भूनिम्बस्तथैव कटुरोहिणी ॥
एतैः श्लोकार्द्धनिर्दिष्टैःक्वाथाःस्युः पित्तपाचनाः ।
मुस्तं कुटजबीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनं ॥
दार्व्वीदुरालभा बिल्वं बालकं रक्तचन्दनं ।
चन्दनं बालकं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभं ॥
मृणालं चन्दनं रोध्रं नागरं नीलमुत्पलं ।
पाठा मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलं ॥
फलत्वचं वत्सकस्य मृङ्गवेरघृते वचा ।
षडेतेऽभिहिता योगाःपित्तातीसारनाशनाः ॥
बिल्वशुक्रयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं ॥
मधुकोत्पलबिल्वाम्रक्षीवेरोशीरनागरैः ।
कृतः क्वाथो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनः ॥
यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येव मुहुर्मुहुः ।
ग्रहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमुस्तकं ।
शाल्मलीवेष्टकं रोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गवः ।
मधुकं वृक्षवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
उक्ता य उभयोज्यास्ते सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुनाः ॥
मौस्तं कषायमेकं वा पेयं मधुसमायुतं ।
लोध्राम्बष्ठाप्रियंग्वादीन् गणान्नव प्रयोजयेत् ॥
पद्मां समङ्गां मधुकं विल्वजम्बुशलाटु वा ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदङ्करं ॥
कच्छुरामलकल्कं वा उदुम्बरफलोपमं ।
पयस्याचन्दनं पद्मा सितामुस्ताब्जकेशरं ।
पक्वातिसारं योगोऽयं जयेत्पीतः सशोणितं ॥
निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितं ।
नरं रूक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्घृतं ॥
बलाबृहत्यंशुमती कच्छुरामूलसाधितं ।
मधूच्छितं समधुकं पिबेच्छूलैरभिद्रुतः ॥
दार्वीविल्वकणा द्राक्षाकटुकेन्द्रयवैर्घृतं ।
साधितं हन्त्यतीसारं वातपित्तकफात्मकं ॥
पयोघृतञ्च मधु च पिबेच्छूलैरभिद्रुतः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिताजमोदकट्वङ्गमधुकैरवचूर्णितं ॥
अवेदनं सुसम्पक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितं ।
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥
त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेसरसंयुतं ।
काश्मरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढं ॥
मृदाबलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ।
स्विन्नमुद्धृत्य निःपीड्य रसमादाय तं ततः ॥
शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेतोदरामये ।
जीवन्तीमेषशृङ्ग्यादिष्वेवं द्रव्येषु साधयेत् ॥
तित्तिरं लुञ्चितं सम्यक् निःक्षिप्तान्त्रन्तुपूरयेत् ॥
न्यग्रोधादित्वचां कल्कैः पूर्ववच्चावकल्पयेत् ।
रसमादाय तस्याथ सुस्विन्नस्य समाक्षिकं ॥
शर्करोपहितं शीतं पाययेच्चोदरामये ॥
लोध्रचन्दनयष्ट्याह्वदार्वीपाठासितोत्पलान् ।
तण्डुलोदकसम्मिश्रान् दीर्घवृन्तत्वगन्वितान् ॥
पूर्ववत्कूलितात्तस्माद्रसमादाय शीतलं ।
मध्याह्नभ्यायये च्चैतत्कफपित्तोदरामये ॥
एवं प्ररोहैः कुर्वीत वटादीनां विधानवित् ।
पुटपाकान् यथायोगं जाङ्गलोपहितान् शुभान् ॥
बद्धश्लेष्मसरक्तञ्च मन्दवातं चिरोत्थितं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कौटजं क्षौद्रितञ्चापि हन्त्यतीसारमोजसा ॥
अम्बष्ठादि मधुयुतं पिप्पल्यादिसमन्वितं ।
धृष्णिपर्णीबलाबिल्वबालकोत्पलधान्यकैः ॥
सनागरैः पिबेत्पेयां साधितामुदरामयी ।
अरलुत्वक्प्रियङ्गुञ्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ॥
आवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्द्रवां ।
एषा सर्व्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयं ॥
रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ।
धातकी नागरञ्चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
सशूलरक्तजं हन्ति योगा मधुसमन्विताः ।
मधुकं बिल्वपेश्यश्च शर्करा मधुसंयुताः ॥
अतीसारं निहन्युश्च शालिषष्टिकयोः कणाः ।
तद्वल्लीढं मधुयुतं वदरीमूलमेव तु ॥
वदर्य्यर्জ্জুनजम्बाम्रशल्लकीवेतसत्वचः ।
शर्कराः क्षौद्रसंयुक्ताः पीता घ्नन्त्युदरामयं ॥
एतैरेव यवागूञ्च मण्डान् यूषांश्च कारयेत् ।
पाणीयानि च तृष्णासु द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
कृतं शाल्मलिवृन्तेषु कषायं हिममंशुकं ।
निशापर्य्युषितं पेयं सक्षौद्रं मधुकान्वितं ॥
विबद्धवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सरक्तपित्तश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥
यथाम्बुतं तथाक्षीरमतीसारेषु पूजितं ।
चिरोत्थितेषु तत्पेयमप्राग्भागैस्त्रिभिः प्लुतं ॥
दोषशेषं हरेत्तद्धि तस्मात्प्रथमं स्मृतं ।
हितः स्नेहविरेको वा वस्तयः पिच्छिलाश्च ये ॥
पिच्छिलास्वरसे सिद्धं हितं च घृतमुच्यते ।
शुक्लता यस्तु संसृष्टमतिसार्य्येत शोणितं ॥
प्राक्पश्चाद्वा पुरीषस्य सरक्तपरिकर्त्तिकः ।
क्षीरिशुङ्गाप्लुतं सर्पिः पिबेत्सक्षौद्रशर्करं ॥
दार्वीत्वक्पिप्पलीशुण्ठीलाक्षाशक्रयवैर्घृतं ।
संयुक्तं भद्रबोहिण्या पक्वं पेयादिमिश्रितं ॥
त्रिदोषमप्यतीसारं पीतं हन्ति सुदारुणं ।
गौरवे वमनं पथ्यं यस्य स्यात्प्रबलः कफः ॥
ज्वरे दाहे सविड्भेदे मारुतादरक्तपित्तवत् ।
सम्यक्के बद्धदोषे च विबन्धे मूत्रशोधनैः ।
कार्य्यमास्थापनं क्षिप्रं तथाचैवानुवासनं ॥
प्रवाहेण गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
मधुराम्लप्लुतं तैलं सर्पिर्वाप्यनुवासनं ॥
गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताशिनः ।
तत्र पित्तहराः सेकास्तत्सद्यश्चानुवासनाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दधिमण्डसुराविल्वसिद्धं तैलं समारुते।
भोजने च हितं क्षीरं कच्छूरामूलसाधितं ॥
अल्पाल्पं बज्रशोरक्तं सरुग्य उपवेश्यते।
यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छावस्तिस्तदा हितः ॥
प्रायेण गुददौर्ब्बल्यं दीर्घकालातिसारिणां।
भवेत्तस्माद्धितं तेषां गुदे तैलावचारणं ॥
कपित्थशाल्मलीफञ्जीवनकार्पासिदाडिमाः।
पूतिकाकच्छुराश्लेषुः शणश्चुच्चूःसदाधिका ॥
शालपर्णी पृष्णिपर्णी बृहती कण्टकारिका।
बलास्वदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकं ॥
एष आहारसंयोगो हितः सर्व्वातिसारिणां।
तिलकल्को हितश्चात्र मौद्गोमुद्गरसस्तथा ॥
पित्तातिसारी यो मर्त्यः पित्तलानि निषेवते।
पित्तं प्रदुष्टं तस्याशु रक्तातीसारमावहेत् ॥
ज्वरं शूलं तृषं दाहं गुदपाकञ्च दारुणं।
यो रक्तं शकृतः पूर्ब्बं पश्चाद्वा प्रतिसार्य्यते ॥
स पल्वलैर्व्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः।
पिबेत्स शर्कराक्षौद्रमथ वाप्यभिमथ्य तत् ॥
नवनीतमथो लिह्यात्तक्रं चानुपिबेत्ततः।
पियालशाल्मलीप्लक्षशल्लकीतिनिशत्वचः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षीरे विष्टदिताः पीताः सक्षौद्रा रक्तनाशनाः।
मधुकं शर्करां लोध्रं पयस्यामध सारिवां ॥
पिबेच्छागेन पयसा सक्षौद्रां रक्तनाशनीं।
मञ्जिष्ठां सारिवां लोध्रं पद्मकं कुमुदोत्पलं ॥
पिबेत्पद्माच्च दुग्धेन छागेनासृक्प्रशान्तये।
शर्करोत्पललोध्राणि समङ्गा मधुकन्तिलाः ॥
तिलामोचरसो लोध्रं तथैव मधुकोत्पलं।
कच्छुरा तिलकल्कश्च योगाश्चत्वार एव तु ॥
आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः।
द्रवे सरक्ते स्रवति बालबिल्वं सफाणितं ॥
सक्षौद्रतैलं प्रागेव लिह्यादाशु हितं हि तत्।
कोशकारं घृते भृष्टं लाजचूर्णं सिता मधु ॥
मधूलं रक्तपित्तोत्थं लीढं हन्युदरामयं।
बिल्वमध्यं समधुकं शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥
तण्डुलाम्बुयुतो योगः पित्तरक्तोत्थितं जयेत्।
गुदपाके च य उक्तास्तेऽत्रापि विधयः स्मृताः ॥
कजायां वाप्रशाम्यन्त्यां पिच्छावस्तिर्हितो भवेत्।
रक्तविड्दोषबद्धं हि दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ॥
विडङ्गविफलालक्षणाकषायैस्तं विरेचयेत्।
अथवैरण्डसिद्धेन पयसा केवलेन वा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यवागूर्व्वितरेत्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताः ।
दीप्ताग्निर्न्निःपुरीषो यः सार्य्यते फेणिलं शकृत्॥
स पिवेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोघृतं ।
स्विन्नानि गुडतैलाभ्यां भक्षयेद्वदराणि च ॥
सुस्विन्नान् पिष्टवद्वापि समं विल्वशलाटुभिः ।
दध्नोपयुज्य कुल्माषान् श्वेतामनुपिवेत्सुरां ॥
शशमांसं सरुधिरं समङ्गां सघृतं दधि ।
खादेद्विपाच्य सेवेत मृद्वन्नं शकृतः क्षये ॥
संस्कृतो यमके माषयवकोलरसः शुभः ।
भोजनार्थञ्च दातव्यो दधिदाडिमसाधितः ॥
विडं विल्वशलाटूनि नागरं चाम्लपेषितं ।
दध्नः सरश्च यमके भृष्टो वर्चःक्षये हितः ॥
सशूलं क्षीणवर्च्चा यो दीप्ताग्निरतिसार्य्यते ।
स पिवेद्दीपनैर्युक्तं सर्पिस्सङ्ग्राहकैः सह ॥

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्ता दहिताशनस्य । प्रवाहमाणस्य मुहुर्म्मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च । सशोणिता शोणितसम्भवा स्तुतः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ तासाम

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीसारवदादिशेच्चलिङ्गं क्रमंचामविपक्वता
च्च। न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्यो योगै
रुदीर्णो यदि पाचनैर्वा ॥ ताःक्षीरमेवाशु
हृतं निहन्ति तैलं तिलाः पिच्छिलवस्तयश्च।
आर्द्रैः कुशैः संपरिवेष्टितानि दृन्तान्यथाद्रा
णि हि शाल्मलीनां ॥ पक्वानि सम्यक्पुटपा
कयोगेनापोह्य तेभ्यो रसमाददीत ॥ क्षीरं
हृतं तैलहविर्विमिश्रं कल्केन यष्टीमधुकस्य
वापि। वस्तिं विदध्याद्विषगप्रमत्तः प्रवाहि
कामूत्रपुरीषसङ्गे ॥ द्विपञ्चमूलीक्वथितेन
शूले प्रवाहमाणस्य समाक्षिकेण। क्षीरेण चा
स्थापनमग्र्यमुक्तं तैलेन युञ्ज्राद्नुवासनं च ॥
वातघ्नवर्गे लवणेषु चैव तैलं च सिद्धं हितमन्न
पाने। लोध्रं विडं विल्वशलाटुचैव लिह्याच्च
तैलेन कटुत्रिकालं ॥ दध्ना ससारेण समा
क्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु। सुतप्त
कुप्यक्वथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्ल
तेन ॥ शूलार्दितो व्योषविदारिगन्धासिद्धेन
दुग्धेन हिताय भोज्यः। वातघ्नसंग्राहकदी
पनीयैः कृतान्रसांश्चाप्युपभोजयेच्च ॥ खादेच्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मत्स्यान् रसमाशुयाच्च वातघ्नसिद्धं सघृतं सतैलं। एणाव्यजानान्तु वटप्रवालैः सिद्धानि सार्द्धं पिशितानि खादेत्॥ मेध्यस्य सिद्धस्य वापि रक्तं वस्तस्य दग्धा घृततैलयुक्तं। खादेत्प्रयुक्तैः शिखिलावजैश्च भुञ्जीत यूषैर्दधिभिश्च मुख्यैः॥ माषान् सुसिद्धान् घृतमद्यगुक्तान् खादेच्च दग्धा मरिचोपदंशान्॥

महारुजे मूलरुजे भिषग्वस्तिं प्रदापयेत्।
पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसाधितं॥
स वस्तिः शमयेत्तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरं।
मधुरौषधसिद्धञ्च हितं तस्यानुवासनं॥
रात्रावहनि वा नित्यं रुजार्त्तो यो भवेन्नरः।
यथायथा स तैलः स्याद्वातशान्तिस्तथा तथा॥
प्रशान्ते मारुते वापि शान्तिं याति प्रवाहिका।
तस्मात्प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद्भिषक्॥

पाठाजमोदा कुटजस्य बीजं शुण्ठीसमा मागधिकाश्च पिष्टाः। सुखाम्बुपीताः शमयन्ति रोगं मेध्यान्नसिद्धं सघृतं पयो वा॥ शुण्ठी घृतं सच्चवकं सतैलं विपाच्य लोढ्राम यमाशु हन्यात्। गजाशनाकुम्भिकदाडिमा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नां रसैः कृते तैलघृते सदग्नि ॥ विल्वान्विता पथ्यतमा यवागूर्धारोष्णदुग्धस्य तथा च पानं। लघूनि पथ्यान्यथ दीपनानि स्निग्धानि भोज्यान्युदरामयेषु ॥ हिताय नित्यं वितरेद्वि भोज्यं योगांश्च तांस्तान् भिषगप्रमत्तः। तृष्णापनयनी लघ्वीदीपनी वस्तिशोधनी। ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्व्वदा हिता ॥ रौक्ष्याज्जाते क्रिया स्निग्धारूक्षास्नेहनिमित्तजे। भयजे सान्त्वनापूर्व्वा शोकजे शोकनाशिनी ॥ विषार्शःकृमिसम्भूते हिता चोभयशर्म्मदा। छर्दिमूर्च्छातृडाद्यांश्च साधयेदविरोधतः ॥ समवाये तु दोषाणां पूर्व्वं पित्तमुपाचरेत्। ज्वरे चैवातिसारे च सर्व्वत्रान्यत्र मारुतं ॥ यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति। दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ कर्म्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे। कर्म्मदोषोद्भवास्त्वन्ये कर्म्मजास्तेष्वहेतुकाः ॥ नश्यन्ति त्वक्रियाफिस्ते क्रियाभिःकर्म्मसङ्क्षये। शाम्यन्ति दोषसम्भूता दोषसंक्षयहेतुभिः ॥ तेषामल्पनिदाना ये प्रतिकष्टा भवन्ति च।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वृद्धवो बज्रदोषा वा कर्म्मदोषोद्भवास्तु ते ॥
कर्म्मदोषक्षयकृतास्तेषां सिद्धिर्विधीयते ।
दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ॥
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयःसन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥
तस्मात्कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ।
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ॥
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ।
तस्मात्संदूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदूष्यति ॥
एकशः सर्व्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बज्रणोभुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुञ्जर्व्वङ्गं मुञ्जर्द्रवं ।
ग्रहणीरोगमाञ्जस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥
तस्योत्पत्तौ विदाहान्नेसदनालस्यतृट्क्लमाः ।
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनं ॥
अथ जाते भवेज्जन्तुः क्षुन्मादकरः क्षयः ।
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्दिज्वरारोचकदाहवान् ॥
उद्गिरेच्छुक्तिकाम्लोहधूममागन्धिकं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ॥
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः ॥
पित्तात्सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिरखिलक्षणैः ।
दोषवर्णनखैस्तद्वद्विरमूलनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डुदरगुल्मार्शःप्लीहाग्नद्भी च मानवः ।
यथादोषोच्छ्रयन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमं ॥
पेयादिं वितरेत्सम्यग्दीपनीयोपसम्भृतं ।
ततः पाचनसङ्ग्राहिदीपनीयगणत्रयं ॥
पिबेत्मातःसुरारिष्टस्नेहमूलसुखाम्बुभिः ।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नी क्रियाश्चात्रावचारयेत् ॥
चूर्णं हिंग्वादिकं चात्र घृतं वा प्लीहनाशनं ।
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ॥
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ।
सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणां हितं ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शोषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

अनेकरोगानुगतो बह्वरोगपुरोगमः ।
दुर्ज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः ॥
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।
क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः ॥
राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
सर्व्वैस्तैर्ज्जायते दोषैरिति केचिद्वदन्ति हि ।
एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात्तन्त्वयुक्तितः ।
क्रियाणां चाविभागेन प्रागेवोत्पादनेन च ।
एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ॥
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।
क्षयाद्वेगप्रतीघाताद्व्यायामाद्विषमाशनात् ॥
जायते कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः ।
कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अतिव्यवायिनोवापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥
भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनं ।
स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥
स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्तादृक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥
एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितं ।
कासातीसारपार्श्वार्त्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥
त्रिभिर्वा पीड़ितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः॥
व्यवायशोकस्यावियव्यायामाध्वोपवासतः ।
व्रणोरःक्षतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥
व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेह यथा पूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥
प्रध्यानशीलःस्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरभिलक्षितः ॥
जराशोषी कृशो मन्दस्वल्पबुद्धिबलेन्द्रियः ।
स्वप्ननोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपानहतस्वरः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं तथैवारतिपीडितः ।
सम्प्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥
अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥
व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
उरक्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तश्च क्षताद्विना ॥
रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः सचासाध्यतमस्त्वतः ॥
व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः ।
कर्म्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितं ॥
तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति ॥
कासमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणं ॥
सन्तप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात्परिताम्यति ।
दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥
केषाञ्चिदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।
न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनं ॥
क्षयाएव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातु संक्षयात् ।
चिकित्सितं तु तेषां हि प्रागुक्ते धातुसंक्षये ॥

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोषच्छर्द्यग्नि सादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भविष्यति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ स्वप्नेषु काकशुकशल्लकि नीलकण्ठ गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च। तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कां स्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥

महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितं।
शूनमुष्कोदरं चैवं यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ॥

उपाचरेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नवं।
स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥
स्निग्धस्य मृदुकर्त्तव्यमूर्द्धञ्चाधश्च शोधनं।
आस्थापनं तथाकार्य्यं शिरसश्च विरेचनं ॥
यवगोधूमशालीश्च रसैर्भुञ्जीत शोधितः।
दृढ़ेऽग्नौ वृंहयेच्चापि निवृत्तोपद्रवं नरं ॥
व्यवायशोणितं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः।
वृंहणीयो विधिस्तस्मै हितः स्निग्धोऽनिलापहः॥

काकानुलूकान्नकुलान् विलाड़ान् गण्डूपदान् व्यालविलेशयाखून्। गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥ देयानि मांसानि च जाङ्गलानि मुद्गाढ़कीसूपरसाश्च हृद्याः ॥ खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

देयानि मांसानि सुकल्पितानि। मांसोप दंशांश्च पिबेदरिष्टान्माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः॥ अर्कामृताक्षारजलोषितेभ्यः कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान्। खादेत् पिबेत्स र्पिरजाविकं वा क्षीरं यवाग्वा सह भक्तकाले॥ सर्पिर्मधुभ्यां विकटु प्रलिह्याच्चव्याविडङ्गोप हितं क्षयार्त्तः। मांसादमांसेषु घृतञ्च सिद्धं क्षीरप्रहं क्षौद्रकणासमेतं॥ द्राक्षासितामा गधिकावलेहः सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती। घृतेन चाजेन समाक्षिकेन तुरङ्गगन्धातिल माषचूर्णं॥ सितास्वगन्धामगधोद्भवानां चूर्णं घृतं क्षौद्रयुतं प्रलिह्यात्। क्षीरं पिबेद्वाप्यथ वाजिगन्धाविपक्वमेवं लभते च पुष्टिं॥ तदु त्थितं क्षीरघृतं सिताढ्यं प्रातः पिबेद्वाथ पयो ऽनुपानं। उत्पादने चापि तुरङ्गगन्धा यो ज्या यवास्त्वेव पुनर्नवे च॥ कृत्स्ने दृषे तत् कुसुमैश्च सिद्धं सर्पिः पिबेत्क्षौद्रयुतं हिताशी। यक्ष्माणमेतत्प्रबलञ्च कासं श्वासञ्च हन्यादपि पाण्डुताञ्च॥ शृङ्गद्रसा गोऽश्वग जाव्यजानां क्वाथामिताश्चापि तथैव भागैः।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मूर्व्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणां क्षीरस्य भागस्त्व परो घृतस्य ॥ भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो दत्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च क्षत्तं। कटुत्रिकञ्चैव समद्रदारु घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय॥ द्वे पञ्चमूल्यौ वरणं करञ्जं भल्लातकं विल्व पुनर्नवे च। यवान्कुलत्थान्वदराणी भार्गीं पाठां ऋताशं समहीकदम्बं ॥ क्षत्वा कषायं विपचेद्घि तस्य षड्भिर्हि पात्रैर्घृतपात्रमेकं। व्योषं महाद्वत्पयोऽभयाञ्च चव्यं सुराख्यं लवणोत्तमञ्च। एतद्घि शोषं जठराणि चैव हन्यात्प्रमेहांश्च सहानिलेन ॥ गोश्वाव्यजैभैणखरोष्ट्रजाजैः शक्रद्रसक्षीररसक्षतोत्थैः। द्राक्षास्वगन्धामगधासिताभिः सिद्धं घृतं यक्ष्म विकारहारि ॥ एलाजमोदामलकाभयाक्ष गायत्र्यरिष्टासनशालसारान् ॥ विडङ्गभल्लातकचित्रकोग्रा कटुत्रिकाम्भोदसुराब्दजाश्च। पक्त्वा जले तेन पचेद्घिसर्पिस्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ॥ विंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दत्वा तुगाक्षीरिपलानि षट्च। प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्क्षौद्रं ततो मन्थहतं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विदध्यात् ॥ पलं पलं प्रातरतः प्रलिह्यात् पश्चात्पिबेत्क्षीरमतन्द्रितश्च । एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यं ॥ यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति चैतत्पाण्डामयञ्चैव भगन्दरञ्च । श्वासञ्च हन्ति स्वरभेदकाच हृत्प्लीहगुल्मग्रहणीगदांश्च ॥ न चात्र किञ्चित्परिवर्ज्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानं । प्लीहोदरोक्तं विहितं च सर्पिष्क्षीरेण चान्यानि हितानि चात्र ॥ उपद्रवाश्च खरवैक्षतादीन् जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रं । अजाक्षकन्मूत्रपयोघृतास्रङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः ॥ स्नानादिनानाविधिना जहाति मासादशेषं नियमेन शोषं । रसोनयोगं विधिवत्क्षयार्त्तः क्षीरेण वा नागबलाप्रयोगं ॥ सेवेत वा मागधिकाविधानं तथोपयोगं जतुनोऽश्मजस्य । शोकं स्त्रियं क्रोधमसूयनञ्च त्यजेदुदारान्विषयान्भजेत ॥ वैद्यान् द्विजातीं स्त्विदृशान् गुरूंश्च वाचश्च पुण्याः शृणुयाद् द्विजेभ्यः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
हृदयस्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः।
चयापचयवान्वृत्तः स गुल्म इति कीर्त्तितः ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः।
कुपितानिलमूलत्वाद्रूढमूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्रस्रव बुद्बुदः ॥
अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि वोच्छ्रितै ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनं ॥
विगमूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्वञ्च पर्व्वरूपेषु गुल्मिनां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो वायुर्निरो धो विषमाग्निता च। ते ते विकाराः प्रव नात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु॥ स्वेदज्वराहारविदाहदाहास्तृष्णाङ्गरागः कटु वक्त्रता च। पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे॥ स्तैमित्य मन्नेऽरुचिरङ्गसादश्छर्दिःप्रसेको मधुरास्यता च। कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु॥ सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः क्षतजञ्च वक्ष्ये। नवप्रसूताऽहितभोजना या यावामगर्भं विसृजेदृतौ वा॥ वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहं। पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाधिकं निबोध॥ न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनां। तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः॥

वातगुल्मार्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः। उपाचरेद्यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः॥ पित्तगुल्मार्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे निदोषस्य विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्यानार्य्याःकार्य्यःक्रियाविधिः ॥
विशेषमपरं चास्याः शृणु रक्तविभेदनं ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरबस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरास्रग्दरे हितः ॥
आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनं ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतं ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ।
चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमौ ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहपुषाधान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालवदरमूलकस्वरसैर्घृतं ।
तत्सिद्धंहातगुल्माग्निदौर्ब्बल्याटोपशूलनुत् ॥
हिङ्गुसौवर्च्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पुष्करव्योषधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥
शटीवचाजगन्धेलासुरसैश्च विपाचितं ।
शूलानाहहरं सर्प्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनां ॥
विडदाडिमसिन्धूत्थहुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्च्चलक्षाररुग्वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
वीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणं ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत्प्लीहशूलजित् ॥
रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितं ।
सुरारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह ॥
व्योषदाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ॥
हिंग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ।
सिद्धङ्गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ॥
कासापस्मारमन्दाग्निप्लीहशूलानिलाञ्जयेत् ।
दधिसौवीरकं सर्पिः क्वाथौ मुद्गकुलत्थजौ ॥
पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ।
सौवर्चलं स्वर्जिकाञ्च देवदार्व्यथ सैन्धवं ॥
वातगुल्मापहं सर्पिरेतद्दीपनमेव च ।
तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतं ॥
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ।
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतं ।
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत्पचेन्मूलगणेऽपरं ॥
भन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयं ।
यथादोषोक्तयञ्चापि चिकित्सेत्सान्निपातिकं॥
चूर्णं हिंग्वादिकं वापि घृतं वा लीढनाशनं ।
पिबेद्गुल्मार्त्तहं काले सर्पिस्तैल्वकमेव वा ॥
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजं ।
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनां ॥
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
कुष्ठसैन्धवयष्ट्याह्वनागरक्रमिघातिभिः ॥
साजमौदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पलैर्युतं ।
अयः पात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ॥
तस्य मात्रां पिबेद्भक्ष्या सुरया सर्पिषापि वा ।
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ॥
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयं ।
स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकजोऽपि वा ॥
तैलेन शमयेत्पीतो गुल्मं पवनसम्भवं ।
पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिकाकुष्ठसैन्धवं ॥
वृश्चीकमूरुवूकञ्च वर्षाभूश्चेतीद्वयं ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वापादावशेषितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मागधीचित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतं ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकं ॥
पाठानिकुम्भरजनीत्रिकटुत्रिफलाग्निकं ।
लवणं दन्तवीजञ्च तुल्यं स्यादनवं गुडं ॥
पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।
गुटिकास्तद्वनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥
गुल्मप्लीहाग्निसादांस्तो नाशयेयुरशेषतः ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगञ्च दारुणं ॥
सशूले सोन्नतस्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिःसिरामोक्षेणवाहरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनां ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्च्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान्कारयेत्कुशलोभिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्वएवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा नृणां ।
अतश्चैतांस्तु सुस्निग्धान्स्रंसनेनोपपादयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा संदहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः॥
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ।
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ॥
वातवर्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ।
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ॥
दन्तीचित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ।
कुर्यादरिष्टान् सर्वांश्च शूलस्थाने यथेरितान्॥
खादेद्वाप्यङ्कुरान् मृष्टान् प्रतीकानुपदंशजान् ।
ऊर्द्ववातमनुष्यञ्च गुल्मिनं न विरूहयेत् ॥
पिबेत्तृट्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीं ।
गुग्गुलुं तृट्तां दन्तीं द्रवन्ती सैन्धवं वचां ॥
मूत्रमद्य पयोदाधारसैर्वीक्ष्य बलाबलं ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत्सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं कालेप्रयोजिता।
बद्धविण्मारुतोगुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान्।
अथास्योपद्रवः शूलः कथञ्चिदुपजायते ॥
शूलं निखानितमिव सुखं येन न वेत्त्यसौ ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्र विण्मूत्रसंरोधः कृच्छ्रोच्छ्वासः स्थिराङ्गता ॥
तृष्णा दाहो भ्रमोऽन्नस्य विदग्धपरिवृद्धता ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्भुक्तवृद्धिर्जडाङ्गता ॥
वाय्वादिभिर्यथासङ्ख्यं मिश्रैर्व्वा वीक्ष्ययोजयेत् ।
पथ्यात्रिलवणं क्षारं हिङ्गुतुम्बुरुपौष्करं ॥
यवान्यथ हरिद्रा च विडङ्गान्यम्लवेतसं ।
विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुडशर्करा ॥
काश्मरीफलयष्ट्याह्वपरूषकहिमानि च ।
षड्ग्रन्थातिविषादारुपथ्यामरिचवृक्षकान् ॥
कृष्णामूलकचव्यञ्च नागरक्षारचित्रकान् ।
उष्णाम्लकाञ्जिकक्षीरतोयैः श्लोकसमापनात् ॥
यथाक्रमं विमिश्राश्च द्वन्द्वे सर्व्वांश्च सर्व्वजे ।
तथैव सेकावगाहप्रदेहाभ्यङ्गभोजनं ॥
शिशिरोदकपूर्णानां भाजनानाञ्च धारणं ।
वमनोन्मर्दनस्वेदलङ्घनक्षपणक्रियाः ॥
स्नेहादिश्च क्रमः सर्व्वो विशेषेणोपदिश्यते ।
वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलं ।
न खादेदालुकङ्गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
विना गुल्मेन यच्छूलं गुल्मस्थानेषु जायते ।
निदानं तस्य वक्ष्यामि रूपञ्च सचिकित्सितं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातमूत्रपुरीषाणां विग्रहादतिभोजनात् ।
अजीर्णाध्यशनायासविरुद्धान्नोपसेवनात् ॥
पानीयपानात्क्षत्काले विरूढानाञ्च सेवनात् ।
पिष्टान्नशुष्कमांसानामुपयोगात्तथैव च ॥
एवंविधानां द्रव्याणामन्येषां चोपसेवनात् ।
वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं सञ्जनयेद्भृशं ॥
निरुच्छ्वासो भवेत्तेन वेदनापीडितो नरः ।
शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्राश्च वेदनाः ॥
शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते ।
निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्यते ॥
प्रस्तभ्नगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसितीव च ।
वातमलपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवं ।
तृष्णा दाहो मदो मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च ॥
शीताभिकामो भवति शीतेनैव प्रशाम्यति ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलम्पित्तसमुद्भवं ॥
शूलेनोत्पीड्यमानस्य हृल्लास उपजायते ।
अतीव पूर्णकोष्ठत्वं तथैव गुरुगात्रता ॥
एतत्श्लेष्मसमुत्थस्य शूलस्योक्तं निदर्शनं ।
सर्वाणि हृद्वा रूपाणि निर्दिशेत्सान्निपातिकं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सन्निपातसमुत्थानमसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ।
शूलानां लक्षणं प्रोक्तं चिकित्सां च निबोध मे॥
आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥
पायसैः कृशरापिण्डैः स्निग्धैर्व्वापिशितैर्हितः ।
तृट्छाकेन वा स्निग्धमुष्णं भुञ्जीत भोजनं ॥
चिरविल्वाङ्कुरान् वापि तैलभृष्टांस्तु भक्षयेत् ।
वैहङ्गांश्चरसान्स्निग्धान्जाङ्गलान्शूलपीडितः
यथालाभं निषेवेत मांसानि विलशायिनां ।
सुरासौवीरकं शुक्तं मस्तूदश्वित्तथा दधि ॥
सकाललवणं पेयं शूले वातसमुद्भवे ।
कुलत्थयूषो युक्ताम्लो लावकीयूषसंस्कृतः ॥
ससैन्धवः समरिचो वातशूलविनाशनः ।
विडङ्गं शिग्रुकम्पिल्लपथ्याश्यामाम्लवेतसान् ॥
सुरसामश्वकर्णञ्च सौवर्च्चलयुतान्पिवेत् ॥
मद्येन वातजं शूलं क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ।
पृथ्वीकाजाजिचविकायवानीव्योषचित्रकाः ॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं सैन्धवं चेति चूर्णयेत् ।
तानि चूर्णानि पयसा पिवेत्काम्बलिकेन वा ॥
मध्वासवेन चुक्रेण सुरासौवीरकेण वा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अथ वै तानि चूर्णानि मातुलुङ्गरसेन वा ॥
तथा वदरयूषेण भावितानि पुनः पुनः ।
तानि हिंगुप्रगाढानि सह शर्करया पिबेत् ॥
सह दाडिमसारेण वर्त्तिः कार्य्या भिषग्जिता।
सा वर्त्तिर्भीतिकं शूलं क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥
गुडतैलेन वा लीढा पीता मद्येन वा पुनः ।
बुभुक्षाप्रभवे शूले लघु सन्तर्पणं हितं ॥
उष्णैः क्षीरैर्यवागूभिः स्निग्धैर्मांसरसैस्तथा ।
वातशूले समुत्पन्ने रूक्षं स्निग्धेन योजयेत् ॥
सुसंस्कृताः प्रदेयाः स्युर्घृतपूरा विशेषतः ।
वारुणीञ्च पिबेज्जन्तुस्तथा सम्पद्यते सुखी ॥
एतद्वातसमुत्थस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितं ।

अथ पित्तसमुत्थस्य क्रियां वक्ष्याम्यतः परं ॥
स सुखं छर्दयित्वा तु पीत्वा शीतोदकं नरः ॥
शीतलानि च सेवेत सर्व्वाण्युष्णानि वर्ज्जयेत् ।
मणिराजततामाणि भाजनानि च सर्व्वशः ॥
वारिपूर्णानि तान्यस्य शूलस्योपरि निक्षिपेत् ।
गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनं ॥
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनां ।
रसान्सेवेत पित्तघ्नान् पित्तलानि विवर्जयेत ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पालाशं धान्वनं वापि पिवेद्युषं सशर्करं ।
परूषकाणि मृद्वीकाखर्जूरोदकजान्यपि ॥
तत्पिवेच्छर्करायुक्तं पित्तशूलनिवारणं ॥
अशने भुक्तमात्रे तु प्रकोपः श्लैष्मिकस्य च ॥
वमनं कारयेत्तत्र पिप्पलीवारिणा भिषक् ।
रूक्षःस्वेदःप्रयोज्यःस्यादन्याश्चोष्णाःक्रियाहिता
पिप्पलीमरुवेरञ्च श्लेष्मशूले भिषग्जितं ।
पाठां वचां त्रिकटुकं तथाच कटुकरोहिणीं ॥
चित्रकस्य च निर्यूहं पिवेद्युषं समार्जकं ।
एरण्डफलमूलानि मूलं गोक्षुरकस्य च ॥
शालपर्णीं पृष्णिपर्णीं वृहतीं कण्टकारिकां ।
दद्याच्छृगालविन्नाञ्च सहदेवां तथैव च ॥
महासहां क्षुद्रसहां मूलञ्चेक्षुरकस्य च ।
एतत्सम्भृत्य सम्भारं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
चतुर्भागावशेषन्तु यवक्षारयुतं पिबेत् ॥
वातिकं पैत्तिकं वापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकं ।
प्रसह्य नाशयेच्छूलं क्षिन्नाभ्रमिव मारुतः ॥
पिप्पल्यः स्वर्जिकाक्षारो यवाश्चित्रक एव च ।
सेव्यञ्चैव समानीय भस्म कुर्य्याद्विचक्षणः ॥
तदुष्णवारिणा पीतं श्लेष्मशूले भिषग्जितं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वे व्यवस्थितः ॥
स संरुद्धः करोत्याशु ध्मानं गुडगुडायनं ।
सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदानरः ॥
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीडितः ।
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥
तत्र पुष्करमूलानि हिंगुसौवर्चलं विडं ।
सैन्धवं तुम्बुरूपथ्याचूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ॥
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु यवक्वाथेन संयुतं ।
सर्पिः क्षीद्रोक्तं वा घृतं वा हिंगुसंयुतं ॥
बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितं ।
एरण्डतैलमथ वा मद्यमस्तुपयोरसैः ॥
भोजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ।
प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः ॥
तदास्य भोजनं भुक्तं सोपस्तम्भं न पच्यते ।
उच्छ्वसित्यामशङ्कता शूलेनाहन्यते मुहुः ॥
नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखं ।
कुक्षिशूल इतिख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥
वमनं कारयेत्तत्र लङ्घयेद्वा यथाबलं ।
संसर्गपाचनं कुर्याद्दीपनैर्दीपनसंयुतैः ॥
नागरं दीप्यकं चव्यं हिंगुसौवर्चलं विडं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मातुलुङ्गाम्ल वीजानि तथा श्यामोरुवूकयोः ॥
दृहत्याः कण्टकार्य्याश्च क्वाथं शूलहरं पिबेत् ।
वचा सौवर्चलं हिंगु कुष्ठं सानिविषाभया ॥
कुटजस्य च वीजानि सद्यःशूलहराणि तु ।
विरेचनं प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलं ॥
स्नेहवस्तीन्निरूहांश्च कुर्य्याद्दोषनिवर्हणं ।
उपनाहाः स्नेहसेका धान्याम्लपरिसेचनं ।
कफोपत्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ॥
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं परं ।
स हृच्छूल इतिख्यातो रसमारुतसम्भवः ॥
तत्रापि कर्म्माभिहितं यदुक्तं हृद्विकारिणां ।
संरोधात्कुपितो वायुर्व्वस्तिमाहृत्य तिष्ठति ॥
वस्तिवंक्षणनाभीषु ततः शूलोऽस्य जायते ।
विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स मारुतात् ॥
नाभ्यां वंक्षणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढान्त्रमर्दकः ।
मूत्रमाहृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः समारुतात् ॥
वायुः प्रकुपितो यस्य रुद्धाहारस्य देहिनः ।
मलं रुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्य तु पावकं ॥
शूलं सञ्जनयंस्तीव्रं श्रोतांस्याहृत्य तस्य हि ।
दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमाद्राय जायते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वत्र वर्द्धते क्षिप्रं शूलं तत्र सघोषवत् ।
पिपासा वर्द्धते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥
उद्गारितो मूलितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
विट्शूलमेतज्जानीयाद्भिषक्परमदारुणं ॥
क्षिप्रं दोषहरं कार्य्यं भिषजा साधु जानता ।
स्वेदनं वमनञ्चैव निरूहाः स्नेहवस्तयः ॥
पूर्व्वोद्दिष्टान्प्रायोयेत योगान् कोष्ठविशोधनान् ।
उदावर्त्तहराश्चास्य क्रियाः सर्व्वाः सुखावहाः ॥
अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते ।
स्थिरीभूतं तु तत्कोष्ठे वायुराटत्तत्र तिष्ठति ॥
अविपाकगतं ह्यन्नं शूलं तीव्रं करोत्यति ।
मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृदुत्क्लेशो विलम्बिका ॥
विरिच्यते छर्दयति कम्पतेऽथ विमुह्यति ।
क्षाराश्चूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलनाशनाः ॥
गुल्मावस्थाः क्रियाः कार्य्या यथावत्सर्व्वशूलिनां ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो हृद्रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

वेगाघातोष्णरूक्षान्नैरतिमात्रोपसेवितैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥
दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
कुर्वन्ति हृदये बाधां हृद्रोग तं प्रचक्षते ॥
चतुर्विधः स दोषैश्च पञ्चमः क्रिमिभिस्तथा ।
पृथग्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरं ॥
आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥
तृष्णोषादाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः ।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥
गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवं ।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥
उत्क्लेशः छीवनं तोदः शूलो हृल्लासकस्तमः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥
भ्रमल्लमौ सादशोषौ ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
कृमिजे कृमिजातीनां लैङ्गिकीणाञ्च ये मताः॥
वातोपसृष्टे हृदये वामयेत्स्निग्धमातुरं ।
द्विपञ्चमूलक्वाथेन सस्नेहलवणेन तु ॥
पिप्पल्येलावचाहिंगुयवभस्मानि सैन्धवं ॥
सौवर्चलमथो शुण्ठीमजमोदाञ्च चूर्णितं ।
फलधान्याम्लकौलत्थदधिमद्यासवादिभिः ॥
पाययेत विशुद्धञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ।
भोजयेज्जीर्णशाल्यन्नं जाङ्गलैः सदृतैरसैः ॥
वातघ्नसिद्धं तैलञ्च दद्याद्बस्तिं प्रमाणतः ।
श्रीपर्णीमधुकक्षौद्रशीतोपलजलैर्व्वमेत् ।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः सृतं ॥
घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ।
तृप्तस्य च रसैर्मुख्यैर्जाङ्गलैः सघृतैर्भिषक् ॥
सक्षौद्रं वितरेद्बस्तिं तैलं मधुकसाधितं ।
वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफात्मके ।
चूर्णन्तु पाययेतोक्तं वातजे भोजयेच्च तं ।
फलादिमथमुस्तादिं त्रिफलां वा पिबेन्नरः ॥
श्यामात्रिवृत्कल्कयुतं घृतं वापि विरेचनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बलातैलैर्विदध्याच्च वस्तिं वस्तिविशारदः ।
क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत्पिशितौदनं ॥
दध्ना वा मललोपेतं ऋक्षं पश्चाद्विरेचयेत् ।
सुगन्धिभिः सलवणैर्व्योषैः साजाजिशर्करैः ॥
विड्भृगाढ़ैर्धान्याम्लं पाययेताप्यनन्तरं ।
हृदयस्थाः पतन्त्येवमधस्तात्क्रिमयो नृणां ॥
यवान्नं वितरेच्चास्य स विड्भृमतः परं ।

॥ चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पाण्डुरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं । निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावं ॥ पाण्डुामयोऽष्टार्द्धविधः प्रदिष्टः पृथक् समस्तैर्युगपच्च दोषैः । सर्वेषु चैवेष्विह पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥ त्वक्स्फोटनं ष्ठीवनगात्रसादौ मृद्भक्षणं प्रेक्षणकूटशोथाः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरः सराणि ॥ सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः। विभाष्यते लक्षणमस्य कृत्स्नं विबोध वक्ष्याम्यनुपूर्व्वशस्तत् ॥ कृष्णेक्षणं कृष्णसिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च। वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ पीतेक्षणं पीतसिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च। पित्तेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च॥ शुक्लेक्षणं शुक्लसिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च। कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ सर्व्वात्मके सर्व्वमिदं व्यवस्ये दिच्छामि लिङ्गान्यथ कामलायाः। यो ह्यामयान्ते सहसान्नमम्लमद्यादपथ्यानि च तस्य पित्तं ॥ करोति पाण्डुं वदनं विशेषात्तन्द्राबलत्वं प्रथमोदितांश्च ॥ भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भसाह्वं शोफो महांस्तत्र च पर्व्वभेदः। ज्वराङ्गमर्द्दभ्रमसादतन्द्राक्षयान्वितो लाघरकोऽलसाख्यः ॥ तं वातपित्ताभिपरीतलिङ्गं हलीमकं नाम वदन्ति तज्ज्ञाः। उपद्रवास्ते

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्वरुचिः पिपासा हृद्दिर्ज्वरो मूर्द्धरुजाग्नि सादः ॥ शोफस्तथा कण्ठगतोऽबलत्वं मूर्च्छा क्लमो हृद्यवपीडनञ्च । साध्यन्त पाण्डुाम यिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धं ॥ सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः । पिबेद्घृतं वा रजनीवपक्वं यत्त्रैफलं तैल्वकमेव वापि ॥ विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वि योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन । मूत्रे निकु म्भार्द्रफलं विपाच्य पिबेदभीक्ष्णं कुडवार्द्ध मात्रं । खादेद्गुडं वाप्यभयाविमिश्रमारग्व धादिक्वथितं पिबेद्वा ॥ अथोरजोव्योषविडङ्ग चूर्णं लिह्याद्वरिद्रां त्रिफलान्वितां वा । सर्पि र्मधुभ्यां विदधीत वापि शास्त्रप्रदर्शाभिहितांश्च योगान् ॥ हरेच्च दोषान् बलशोऽल्पमात्रान् स्वयेद्वि दोषेष्वतिनिर्हृतेषु । धात्रीफलानां रसमिक्षुजञ्च मन्थं पिबेत् क्षौद्र युतं हितासी॥ उभे हरित्यौरजनीं शुकाख्यां शुकादनींचापि सकाकमाचीं । आदारिबिम्बीं सकदम्बपुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कषाये ॥ तत्पाण्डुतां हन्तुप्रयुज्यमानं क्षीरेण वा मागधिकां यथा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ग्नि। हितञ्च यष्टीमधुकं कषायं चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात्॥ गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादिनानां दत्वायसञ्चूर्णमनल्पकालं। प्रवाल मुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकोत्थं॥ आजं पलद्वा कुडवप्रमाणं विड़ं हरिद्रालवणोत्तमञ्च। एषक्पलांशानि समग्रमेत च्चूर्णं हिताग्नौ मधुनावलिह्यात्॥ मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्याव्योषांशकः सर्व्वसमानताप्यः। मूलासुतोऽयं मधुनावलेह्यः पाण्डामयं हन्त्रि चिरेण घोरं। विभीतकायोमलनागराणां चूर्णं तिलानाञ्च गुडञ्च मुख्यः। तक्रानुपानो वटकाप्रयुक्तः क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान्॥ सावैर्चलं हिङ्गुकिरातितिक्तकलायमाक्षिकं सुखाम्बुना वा। मूर्व्वाहरिद्रामलकञ्च लिह्यात्क्षितं गवां सप्त दिनानि मूत्रे। मुलं बलाचित्रकयोः पिबेद्वा पाण्डामयार्त्तोऽचसमं हिताग्नौ॥ सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं त्रिफोःफलं क्षीरभुजोपयोज्यं। न्यग्रोधवर्गस्य पिबेत् कषायं शीतं सिताक्षौद्रयुतं हिताग्नौ॥ शालादिकं चाम्बयसारचूर्णं धा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लोफलंवा मधुनावलिह्यात् ॥ विडङ्गमुस्तत्रिफ
लाजमोदपरूषकव्योषविनिर्दहन्यः । चूर्णीकृ
ता वा गुडशर्करेच तथैव सर्पिर्मधुनी शुभे च ॥
सम्भारमेतद्विपचेन्निधाय सारोदके सारवतो
गणस्य । जातञ्च लेह्यं मतिमान्विदित्वा नि
धापयेन्मोक्षकजे समुद्गे ॥ हन्त्येष लेहः
खलु पाण्डुरोगं सशोथमुग्रामपि कामलाञ्च।
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हिता गवाक्षी
सगुडा च शुण्ठी ॥कालेयकेचापि घृतं विपक्वं
हितं च तत्स्याद्रजनीविमिश्रं । धातुं नदीजं
जतुशैलजं वा कुम्भाह्वये मूत्रयुतं पिवेद्वा ॥
मूत्रस्थितं सैन्धवसम्प्रयुक्तं मासं पिवेद्वापि हि
लोहकिट्टं । दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसंवा गो
मूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ॥ विचूर्ण्य लोढं
मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्या
त् । सिन्धूद्भवं वाग्निसमं च कृत्वा सिक्त्वा च
मूत्रे सकृदेव तप्तं ॥ लौहञ्च किट्टं वज्रशस्य
तप्त्वा निर्व्वाप्य मूत्रे वज्रशस्तथैव । एकीकृतं
गोजलपिष्टमेतदैकध्यमावाप्य पचेदुखायां ॥
यथा न दह्येत तथा विशुष्कं चूर्णीकृतं पेय

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुदञ्चिता तत्। तक्रौदनाशी विजयेत रोगं पाण्डुं तथा दीपयतेऽनलञ्च ॥ द्राक्षागुडूच्या मलकीरसैश्च सिद्धं घृतं लाघरके हितञ्च। गौडानरिष्टान्मधुशर्कराश्च मृद्वासवान् क्षार कृतांस्तथैव। स्निग्धान् रसानामलकैरुपेतान् कोलान्वितान् वापिहि जाङ्गलानां ॥ सेवेत श्लेष्माभिहितांश्च योगान् पाण्डामयी शालि यवांश्च नित्यं ॥ श्वासातिसारारुचिकासमू र्च्छाष्टष्ठर्दिशूलज्वरश्लेष्मदाहान्। तथा विपाकस्वरभेदसादान् जयेद्यथास्वम्रसमीक्ष्य शास्त्रं ॥ अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनं। गुदेऽथ श्लेष्मण्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पं ॥ विव र्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी तथातीसारज्वरपी डितञ्च।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोरक्तपित्तप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

क्रोधशोकभयायासविरुद्धान्नातपानलान् ।
कटूष्णलवणक्षारतीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः ॥
नित्यमभ्यसतो दुष्टो रसः पित्तञ्च कोपयेत् ।
विदग्धं स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितं ॥
ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वंचाधो द्विधापिवा ।
आमाशयाद्व्रजेदूर्द्ध्वमधः पक्वाशयाद्व्रजेत् ।
विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्त्तते ।
केचित्त्वयकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यसृजोगतिं ॥
ऊर्द्ध्वं साध्यमधोयाप्यमसाध्यं युगपद्गतं ।
सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ॥
लोहगन्धिस्य निश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति ।
वाह्यास्रग्लक्षणैस्तस्य सङ्ग्रादोषोक्तितोर्विदुः॥
दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुता
दाहमूर्च्छाः भुक्ते चान्ने विदाहस्त्वधृतिरपि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सदा हृद्यतुल्या च पीडा। तृष्णा कण्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च॥ द्वेषो भक्तेऽविपाको विरतिरपि रते रक्तपित्तोपसर्गाः॥ मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा भेदः पूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभं। यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकाराः तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति॥

नादौ संग्राह्यमुद्रिक्तं यदसृग्बलिनो यतः। तत्राण्डुग्रहणीकुष्ठप्लीहगुल्मज्वरावहं॥ अधः प्रवृत्तं वमनैरूर्द्ध्वमार्गं विरेचनैः। जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक्॥ अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः। अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणं॥ लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात्स्वल्पतण्डुलां। तर्पणं पाचनं लेहान् सर्पींषि विविधानि च द्राक्षामधुककाश्मर्य्यसितायुक्तं विरेचनं। यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितं॥

पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः सतीन

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यूषाश्च सशाल्यिषष्टिकाः। पटोलशेलूसुनिष
ण्णयूथिकावटातिमुक्ताङ्कुरमिन्दुवारजं ॥ हि
तञ्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा तथैव धात्रीफल
दाडिमान्वितं। रसाश्च पारावतशङ्कुकूर्मजा
स्तथा यवाग्वोऽभिहिता घृतोत्तराः॥ सन्ता
निकाश्चोत्पलवर्गसाधिते क्षीरे प्रशस्ता मधु
शर्करोत्तमाः। हिमाः प्रदेहा मधुशर्कराश्च
ये घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनां॥ मधूक
शोभाञ्जनकोविदारजैः प्रियङ्गुकायाः कुसुमै
श्च चूर्णितैः। भिषग्विदध्याच्चतुरः समाक्षि
कान् हिताय लेहानसृजः प्रशान्तये॥ लि
ह्याच्च दूर्वावटजांश्च पल्लवान्मधुद्वितीयान्
सितकर्णिकस्य च। हितञ्च खर्जूरफलं समा
क्षिकं फलानिचान्यान्यपि तद्गुणान्यथ॥
रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानत्रापि योजयेत्।
शुक्लेक्षुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा॥
योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे सोत्पलन्तु तत्।
प्रातः स्रुतं क्षौद्रयुतं पिवेच्छोणितपित्तवान्॥
पिवेच्छीतकषायं वा जग्ध्वाम्रार्जुनसम्भवं।
उडुम्बरफलं पिष्ट्वा पिवेत्तद्रसमेववा॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वपुसीमूलकल्कं वा सच्छौद्रं तण्डुलाम्बुना।
पिवेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा॥
चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेवं समं पिवेत्।
करञ्जबीजमेवं वा सिताच्छौद्रयुतं पिवेत्॥
मञ्जानमिदङ्गुद्यैवं पिवेन्मधुकसंयुतं।
सुखोष्णं लवणं बीजं कारञ्जनदधिमस्तुना॥
पिवेद्वापि च्यहं मर्त्यो रक्तपित्ताभिपीडितः।
रक्तपित्तहराः प्रोक्ता षडेते योगसत्तमाः॥
पथ्यास्त्वेवावपीडेषु घ्राणतः प्रसृतेऽसृजि।
अतिनिस्तरक्षोवा च्छौद्रयुक्तं पिवेदसृक्॥
यक्ष्मद्वा भच्छयेदाजमामं पित्तसमायुतं।
पलाशपुष्पस्वरसे विपक्वं सर्पिः पिवेच्छौद्रयुतं सुशीतं॥ वनस्पतीनां स्वरसैः कृतं वा सशर्करं क्षीरपूतं पिवेद्वा। द्राक्षामुशीराख्यपद्मकं सिता पृथक्पलांशान्युदकेसमावपेत्। स्थितं निशान्तद्रुधिरामयं जयेत्पीतं पयो वाम्बुसमं हिताशिनः॥ तुरङ्गवर्चःस्वरसं समाक्षिकं पिवेत्सिताच्छौद्रयुतं वृषस्य वा। लिहेत्तथा वास्तुकबीजचूर्णं छौद्रान्वितं तण्डुलसाक्तयं वा॥ लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेकमेवं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिताक्षौद्रयुतां तुगाख्यां । द्राक्षां सितां तिक्त करोहिणीञ्च हिमाम्बुना वा मधुकेन युक्तां । पथ्यामहिंस्रां रजनीं घृतञ्च लिह्यात्तया शो णितपित्तरोगी ॥ वासाकषायोत्पलमुस्तप्रिय ङ्गुनेलाञ्जनाम्भोरुहकेशराणि । पीत्वा सिता क्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्ण माशु ॥ गायत्रिजम्ब्वर्जुनकोविदारशिरीषरो धाम्रनक्तमालीनां । पुष्पाणि शिग्रोश्च विचूर्ण्य लेहो मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ॥ सक्षौ द्रमिन्दीवरमस्य वारि करञ्जबीजं मधुसर्पि षीच । जम्ब्वर्जुनाम्बक्वथितञ्च तोयं भन्ति लयः पित्तमसृक्च योगाः । मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्गाः पिष्ट्वा पिबेत्तण्डुलधावनेन ॥ घ्राणप्रदृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयोवा । द्राक्षारसं क्षीरयुतं पिबेद्वासशर्करञ्चे क्षुरसं हिमंवा ॥ शीतोपचारं मधुरञ्च कुर्य्या द्विशेषतः शोणितपित्तरोगे । द्राक्षाघृतक्षौ द्रसितायुतेन विदारिगन्धादिविपाचितेन ॥ क्षीरेणचास्थापनमग्र्यमुक्तं हितं घृतञ्चाप्यनु वासनार्थं ॥ प्रियङ्गुरोधाञ्जनगैरिकोत्पलैः सु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्णकालीयकशङ्खचन्दनैः। सिताश्वगन्धाम्बुदयष्टिकाह्वयैर्मृणालसौगन्धिकतुल्यपेसितैः ॥ निरूह्य चैनं पयसा समाक्षिकैर्घृतप्लुतैः शीतजलाम्बुसेचितं। क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासयेद्घृतेन यष्टीमधुसाधितेनच ॥ अधोवहं शोणितमाशु नाशयेत्तथातिसारं रुधिरस्य दुस्तरं। विरेकयोगेत्वतिचैव शस्यते वाम्यश्च रक्ते विजिते बलान्वितः ॥ एवं विधा उत्तरवस्तयश्च मूत्राशयस्थे रुधिरे विधेयाः। प्रदुष्टरक्तेषु च पायुजेषु कुर्य्याद्विधानं खलु रक्तपैत्तं ॥ विधिश्चासृग्दरेऽप्येष स्त्रीणां कार्य्यो विजानता। शस्त्रकर्म्मणि रक्तंवा यस्यातीव प्रवर्त्तते ॥ त्रयाणामपि दोषाणां शोणितस्य च सर्व्वशः। लिङ्गान्यालोक्य कर्त्तव्यं चिकित्सितमनन्तरं ॥

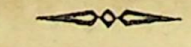

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो मूर्च्छाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

क्षीणस्य बज्रदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ॥
विघाताद्भिघाताद्वा हीनसत्वस्य वा पुनः ।
करणायतनेष्वग्रा वाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः।
ह्रत्पीडाजृम्भनं ग्लानिः संज्ञानाशो बलस्य च॥
सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वमुपलक्षयेत् ।
संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहोमूर्च्छेति तां प्राज्ञःषड्विधा सा प्रकीर्त्तिता॥
वातादिभिः शोणितेन मद्येनच विषेणच ।
षट्स्वपि तासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥
पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।
गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥
तएव तस्माज्जायन्ते ताभ्यामोहा यथेरिताः ।
स्तब्धाङ्गदृष्टिस्वरुजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥
मद्येन विलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥
वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युः स्तम्भश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यन्तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥

सैकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च । शीतानि पानानिच गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥ सिताप्रियालेक्षुरसप्लुतानि द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि । खर्जूरकाश्मर्य्यरसैः प्लुतानि पानानि सर्पींषि सजीवनानि ॥ सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च । तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याश्च सदा सतीनाः ॥ भुजङ्गपुष्पं मरिचान्युशीरं कोलस्य मध्यञ्च पिबेत्समानि । सतीनतोये न विसं मृणालं क्षौद्रेण कृष्णा सितया च पथ्यां ॥ कुर्याच्च नासावदनावरोधं क्षीरं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिवेद्वाप्यथमानुषीणां। मूर्च्छाप्रसक्तो तु शिरोविरेकैर्जयेदभीक्ष्णं वमनैश्च तीक्ष्णैः॥ हरीतकीक्वाथघृतं पिवेद्वा धात्री फलानां स्वरसैः कृतंवा। द्राक्षासिताद्राडिमलाजवन्ति शीतानि नीलोत्पलपद्मवन्ति॥ पिवेत्कषायाणि च गन्धवन्ति पित्तज्वरं यानि शमं नयन्ति। प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्संमूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः॥ संन्यस्तसंज्ञो म्रियतेऽथवाऽसौ चिकित्स्यो ज्ञेयस्तदा बुद्धिमता मनुष्यः। यथामलोष्टं सलिले निसिक्तं समुद्वरेदाश्वविलीनमेव॥ तद्वच्चिकित्सेत्त्वरयाभिपक्तमवेदनं मृत्युवशप्रयातं। तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनधूमयोगैस्तथा नखाभ्यन्तरतोऽवपातैः॥ वादित्रगीतानुनयैरपूर्वैर्विघट्टनैर्गुप्तफलावघर्षणैः॥ आभिःक्रियाभिश्च न लभ्यसंज्ञः सानाहलालास्रसनश्चवर्ज्यः। प्रभूतसंज्ञं वमनानुलोम्यैस्तीक्ष्णैर्विशुद्धं लघुपथ्यभुक्तं॥ फलत्रिकैश्चित्रकनागराद्यैस्तथाग्निजातोज्जतुनः प्रयोगैः। सशर्करैर्मांसमुपक्रमेत विशेषतो जीर्णघृतं स पाय्यः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथास्वञ्च ज्वरघ्नानि कषायाण्युपयोजयेत् ।
सर्वमूर्च्छापरीतानां विषजानां विषापहं ॥

॥ सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पानात्ययप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च ।
रूक्षमाशुकरञ्चैव व्यवायि च विकाशि च ॥
औष्ण्याच्छीतोपचारं तत्तैक्ष्ण्याद्भ्रान्तिमनोगतिं।
विशदत्ववयवान् सौक्ष्म्याद्वैशद्यात्क्लेशुक्रनुत् ॥
मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वादाशुकर्म्मकृत् ।
हर्षदञ्च व्यवायित्वाद्विकाशित्वाद्विसर्पति ॥
तदग्र्यं रसतः प्रोक्तं लघुरोचनदीपनं ।
केचिल्लवणवर्ज्यांस्तु रसानस्यादिशन्ति हि ॥
स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितं ।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ।
काम्यता मनसस्तुष्टिर्द्वैर्य्यं तेजोऽतिविक्रमः ॥
विधिवत्सेव्यमानेतु मद्ये सन्निहिता गुणाः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तदेवानन्नमज्ञेन सेव्यमानममात्रया ॥
कायाग्निनाह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदं ।
मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ॥
निगूढमपि भावं स्वम्प्रकाशीकुरुतेऽवशः ।
त्र्यवस्थश्च मदो ज्ञेयः पूर्व्वो मध्योऽथ पश्चिमः ॥
पूर्वे वीर्य्यरतिप्रीतिहर्षभाष्यादिवर्द्धनं ।
प्रलापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियास्तथा ॥
विसंज्ञः पश्चिमे शेते नष्टकर्मक्रियागुणः ।
श्लैष्मिकानल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ॥
पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांस्तु बाधते ।

निर्भक्तमेकान्ततएव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यं । उत्पादयेत् कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदं ॥ क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन । उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥
पानाभ्ययं परमदम्पानाजीर्णमथापि वा ।
पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्तम्भाङ्गमर्दहृदयग्रहतोदकम्पाः पानात्य-
येऽनिलकृते शिरसो रुजश्च। स्वेदप्रलापमु
खशोषदाहमूर्च्छाः पित्तात्मके वदनलोचनपी
तता च॥ श्लेष्मात्मके वमथुशीतकफप्रसेकाः
सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत्। उष्मा
शरीरगुरुता विरसाननत्वं श्लेष्माधिकत्वमरु
चिर्म्मलमूत्रसङ्गः॥ लिङ्गं परस्य तु मदस्य
वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णारुजा शिरसि सन्धिषु
चापि भेदः। आध्मानमुद्गिरणमम्लरसो वि
दाहोऽजीर्णस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गं॥
ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पित्त
प्रकोपजानतानि च कारणानि। हृद्गात्रतो
दवमथुज्वरकण्ठधूम मूर्च्छाकफस्रवणमूर्द्धरु
जो विदाहः॥ द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः। हीनोत्त
रौष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमतिपा
महतं विजह्यात्॥ जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथ
वापि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च।
हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमा
वपि च पानहतं भजन्ते॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषां निवारणमिदं हि मयोच्यमानं व्यक्ता भिधानमखिलेन विधिं निबोध। मद्यन्तु चु क्रमरिचार्द्रकदीप्यकुष्ठ सौवर्च्चलायुतमलं पव नस्य शान्त्यै॥ पृथ्वीकदीप्यकमहौषधहिङ्गु भिर्व्वा सौवर्च्चलेन च युतं वितरेत्सुखाय। आन्नातकाम्रफलदाडिममातुलुङ्गैः कुर्य्याच्छु भान्यपि च षाडवपानकानि॥ सेवेत वा फल रसोपहिताम्रसादी नानूपवर्गपिशितान्यपि गन्धवन्ति। पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रं मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धं॥ पीत्वा च मद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढं निःशेषतः क्षणमव स्थितमुल्लिखेच्च। लावणैतित्तिरिरसांश्च पिवेद नम्लान्मौद्गान्सुखाय सघृतान्ससितांश्चयूषान्॥

पानात्यये कफकृते कफमुल्लिखेच्च मद्ये न विम्बिविदुलोदकसंयुतेन। सेवेत तिक्तक टुकांश्च रसानुदारान् यूषांश्च तिक्तकटुकोप हितान् हिताय॥ पथ्यं यवान्न विकृतान्यपि जाङ्गलानि श्लेष्मघ्नमन्यदपि यच्च तिरत्ययं स्यात्। कुर्य्याच्च सर्व्वमथ सर्व्वभवे विधानं द्व न्द्वोद्भवे द्वयमवेक्ष्य यथा प्रधानं॥ सामान्यम

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्यदपि यत्सुसमग्रमग्र्यं वक्ष्यामि यच्च मनसो मदकृत्सुखञ्च । त्वङ्नागपुष्पमगधैलमधू कधान्यैः । श्लक्ष्णैरजाजिमरिचैश्च कृतं स मांशैः ॥ पानं कपित्थरसवारिपरूषका ह्वं पानात्ययेषु विधिवत्क्षुतजम्बरान्ते। ह्रीवेरपद्मपरिपेलवसंप्रयुक्तैः पुष्पैः प्रलिप्य करवीरजलोद्भवैश्च ॥ पिष्टैः सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यैः सेकं जलैश्च वितरेदमलैः सुशी तैः । त्वक्पत्रचोचमरिचैलभुजङ्गपुष्प श्लेष्मा तकप्रसव कल्कगुडैरुपेतं ॥ द्राक्षायुतं हृत मलं मदिरामयार्त्तैः स्वत्मानकं शुचि सुगन्धि नरैर्निषेव्यं । पिष्ट्वा पिबेच्च मधुकं कटुरोहि णीञ्च द्राक्षाञ्च मूलमसकृत् तपुसीभवं यत्॥ कार्प्यासमूलसथ नागबलाञ्च तुल्यां पीत्वा सुखी भवति साधु सुवर्च्चलाञ्च । काश्मर्य्यदा डिमपिप्पलीषु द्राक्षान्वितासु कृत मम्बुनि पानकं यत् ॥ तद्बीजपूरकरसायुत माशु पीतं शान्तिं परां मदगदेष्वचिरात्करो ति । द्राक्षासितामधुकजीरकधान्यकृष्णा स्वेवं कृतं तृषत या च पिबेत्तथापि ॥ सौवर्च्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लायुतमुदाररसं फलाम्लं भार्गीशृतेन च जलेन हितावसेकः ।

इक्षाकुधामार्ग्गवदृक्षकानि काकह्वयोडुम्बरिकाश्च दुग्धे । विपाच्य तस्याञ्जलिना वमेद्धि मद्यं पिवेदह्नि गते त्वजीर्णे ॥

त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पविडैरुपेतं सेवेत हिङ्गुमरिचैलयुतं फलाम्लं । उष्णाम्बुसैन्धवयुतास्त्वथ वा विडत्वक् चव्यैलहिङ्गुमगधाफलमूलशुण्ठीः ॥ हृद्यैः खडैरपि च भोजनमत्र शस्तं द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत् । तत्पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यमाम्रातकोलरसपानकमेव वापि ॥ खर्जूरवेत्रककरीरपरूषकेषु द्राक्षातृवृत्सुच कृतं ससितं हितं वा । श्रीपर्णियुक्तमथ वा तुपिवेदिमानि षष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि ॥ क्षीरिप्रवालविसजीरकनागपुष्प पत्रैलवालुशितशारिवपद्मकानि । आम्रातभव्यकरमर्दकपित्थकोल वृक्षाम्लवेत्रफलजीरकदाडिमानि ॥ सेवेत वा मरिचजीरकनागपुष्प त्वक्पत्रविश्वचविकैलयुतान्रसांश्च । सूक्ष्माम्बरश्रुतहिमांश्च सुगन्धिग

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्धान्। पानोद्भवान्नुदति सन्नगदानशेषान्॥ पञ्चेन्द्रियार्थविषया मृदुपानयोगा हृद्याः सु खाश्च मनसः सततन्नियोज्याः। पानात्ययेषु विकटोरुनितम्बवत्यः पीनोन्नतस्तनभरा नत मध्यदेशाः॥ प्रौढाःस्त्रियोऽभिनवयौवनपीन गात्र्यः सेव्याश्च पञ्चविषयातिशयस्वभावाः।

पिवेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकत्विसु गन्धियुक्तं। संचूर्ण्य संयोज्य च नागपुष्पैर जाजिकृष्णामरिचैश्च तुल्यैः॥ वर्षाभुयष्याह्व मधूकलाजात्वक्कुर्वुदाराङ्कुरजीरकाणि। द्रा क्षाञ्च कृष्णामथ केशरञ्च क्षीरे समालोड्य पिवेत्सुखोष्णं॥ भवेच्च मद्येन तु येन पाति तः प्रकामपीतेन सुरासवादिना। तदेव तस्मै विधिवत्प्रदापयेद्विपर्य्यये भंशमसो च गच्छति॥ यथानरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवेत्प्रसादस्तत एव नान्यतः।

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते। तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः सम्भवन्ति हि॥ मद्यस्याग्नेयवायव्यौ गुणावम्बुवहानि च। स्रोतांसि शोषयेयातां तेन तृष्णा प्रजायते॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाटलोत्पलकन्देषु मुद्गपर्ण्यौ च साधितं ॥
पिबेन्नागरधिकामिश्रं तत्राम्भोहिमशीतलं ।
सर्पिस्तैलवसामज्जदधि भृङ्गरसैर्युतं ॥
क्वाथेन बिल्वयवयोः सर्वगन्धैश्च पेषितैः ।
पक्वमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सेके क्वाथः सुशीतलः ॥
रसवन्ति च भोज्यानि यथास्वमवचारयेत् ।
पानकानि सुशीतानि हृद्यानि सुरभीनि च ॥
त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजं ॥

शीतं विधानमत ऊर्ध्वमहं प्रवक्ष्ये दाहप्र शान्तिकरमङ्गिमतां नराणां। तत्रादितो मलय जेन हितः प्रदेह श्चन्द्रांशुहारतुहिनोदकशी तलेन । शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेवं हा रैर्मृणालबलयैरबलां स्पृशेयुः ॥ भिन्नोत्पलो ज्ज्वलहिमे शयने शयीत पत्रेषु वा सजलवि न्दुषु पद्मिनीनां । आसादयन्पवनमाहृतमि ष्टगन्ध कह्लारपद्मदलशैवलसञ्चयेभ्यः ॥ शीतै र्वनान्तपवनैः परिमृश्यमानः प्रीतश्चरेद्भवन काननदीर्घिकासु । दाहाभिभूतमथ वा परि षेचयेत्तु शीतैरशीरजलचन्दनवारिभिस्तं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विस्रावितां हृतमलां नववारिपूर्णां पद्मोत्पलोज्वलजलामधिवासिताञ्च । वापीमजेत हरिचन्दनभूषिताङ्गः कान्ताकरस्पर्शकर्कशरोमकूपः ॥ तत्रैनमम्बुरुहपत्रसमैः सृणल्यः शीतैःकरोरुवदनैः कठिनैःस्तनैश्च । तोयावगाहकुशला मधुरस्वभावाः संहर्षयेयुरबला मधुरैः प्रलापैः॥ धारागृहे प्रगलितोदकदुर्दिनाभे क्लान्तः श्रयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ । गन्धोदकैः सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ पद्माम्बुचन्द्रनरसैरुपलिप्तकुड्ये ॥ मांसीतमालघनकुङ्कुमपद्मपत्र जात्युत्पलप्रियककेशरपुण्डरीके । पुन्नागनागकरवीरकृतोपकारे तस्मिन्गृहे कमलरेणवरुणे श्रयीत ॥ यत्राहतानिलविकम्पितपुष्पदाम्नि हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानां । शीताम्भसां सकदलीहरितद्रुमाणां उद्भिन्ननीलनलिनाम्बुरुहाकराणां ॥ चन्द्रोदयस्य च कथाः श्रृणुयान्मनोज्ञा ग्लानं सुदीनमनसं मनसोऽनुकूलाः । पीनस्तनोरुजघनाघनसारदिग्धाः ता एवमार्द्रवसनाः सह संं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेयुः ॥ स्निग्धाबलाः शिथिलमेखलहारय
ष्टयः ॥

हर्षयेयुःपुनर्नार्य्यः स्वगुणैरहसि स्थिताः ।
ताः शैत्याच्छमयेयुश्च पित्तपानात्ययं स्त्रियः ।
रक्तपित्ततृषादाहेष्वयमेव विधिः स्मृतः ॥
सामान्यतो विशेषन्तु शृणुदाहेष्वशेषतः ।
क्षत्स्वदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति क्षति ॥
संचूष्यते दह्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ।
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्य्यते ॥
तं विलङ्घ्य विधानेन संसृष्टाहारमाचरेत् ।
अप्रशाम्यति दाहे च रसैस्तृप्तस्य जाङ्गलैः ॥
शाखाश्रया यथान्यायं रोहिणीर्व्यधयेत्सिराः ।
पित्तज्वरसमः पित्तात्स चास्यस्य विधिर्हितः ॥
तृष्णानिरोधाद्धातौ क्षीणे तेजः समुत्थितं ।
स बाह्याभ्यन्तरं देहं दहेद्वै मन्दचेतसः ॥
संशुष्कगलताल्वोष्ठोजिह्वां निःसृत्य वेपते ।
तत्रोपशमयेत्तेजस्तथ्यातुञ्च विवर्द्धयेत् ॥
पाययेत्काममम्भश्च शर्कराढ्यं पयोऽपिवा ।
शीतमिक्षुरसं मद्यं वितरेच्चेरितं विधिं ॥
असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विधिःसद्योव्रणीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥
धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्च्छा तृषान्वितः ।
श्यामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः॥
रक्तपित्तविधिस्तस्य हितः स्निग्धोऽनिलापहः ।
क्षतजेनाम्लतश्चान्यः शोचतोवाप्यनेकधा ॥
तेनान्तर्दह्यतेत्यर्थं तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ।
तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरपि संवृतं ॥
क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ।
मर्म्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः॥
सर्व्व एव च वर्ज्याःस्युः शीतगात्रेषु देहिषु ।
एवं विधो भवेद्यस्तु मदिरामयपीडितः ॥
प्रशान्तोपद्रवश्चापि शोधनं प्राग्नमाचरेत् ।

सजीरकाण्यार्द्रकमूलवेरसौवर्चलान्यर्द्रज लप्लुतानि । मद्यानि हृद्यान्यथ गन्धवन्ति पी तानि सद्यः शमयन्ति तृष्णां ॥ जलप्लुतश्चन्द नभूषिताङ्गः स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशां। पिबेत्सुरां नैव लभेत् रोगान् मनोमतिभ्रञ्च मदं न याति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सततं यःपिबेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति ।
पुनःकाङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्॥

संक्षोभशोकश्रममद्यपानाद्रूक्षाम्लशुष्कोष्ण कटूपयोगात् । धातुक्षयाल्लङ्घनसूर्य्यतापात् पित्तञ्च वातश्च भृशं प्रदुष्टौ । स्रोतांसि संदूषयतः समेतौ यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणां हि। स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु जायेत तृष्णा प्रबलाततस्तु । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च । स्यात्सप्तमी भक्तनिमित्तजा तु लिङ्गानि तासां शृणु चौषधानि ॥ तालोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहाः सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः । पूर्व्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतोहि । शुष्कास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्ख

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिरोगलेषु। स्रोतोनिरोधो विरसत्वं वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विदह्यमेति। मूर्च्छाप्रलापा रुचिवक्त्रशोषाः पीतेक्षणत्वं प्रततश्च दाहः॥ शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तताच पित्तात्मिकायां परिधूमनञ्च। वाय्वावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णाबलासेन भवेत्तु तत्र॥ निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रं। शीतज्वरच्छर्दिररोचकश्च कफात्मिकायां त्वचि पाकएव॥ एतानि रूपाणि भवन्ति यस्यान्तयार्दितः काङ्क्षति नाति चाम्भः। क्षतस्य रक्तक्षयितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी च तजा मता तु॥ तयाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छन्ति दुःखं पिबतोऽपितोयं। रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु॥ पेपीयते ऽम्भः स सुखन्न याति तां सन्निपाता दिति केचिदाहुः। रसक्षयोक्तानिच लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत्॥ त्रिदोष लिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ता। स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं शुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति॥ क्षीणं विचित्तं बधिरं तृषार्त्तं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विवर्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु। तृष्णाभिघट्टावुद रेच पूर्वं तं वामयेन्मागधिकोदकेन॥ विलेपनं चात्रहितं वदन्ति व्याहाडिमाम्रातकमातुलु ङ्गैः। तृष्णा प्रयोगैरिह सा निवार्या शीतैश्च सद्यग्रसवीर्य्यजातैः॥गण्डूषमल्लैर्विरसे च वक्त्रे कुर्य्याच्छुभैरामलकस्य चूर्णैः। सुवर्णरूप्यादि भिरग्नितप्तैर्लोष्टैः कृतं वा सिकतोपलैर्वा॥ जलं सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां सशर्करं क्षौद्र युतं हिमं वा। पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा यउक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गणे वा॥ पिबेत्सुखो ष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृषो विमुच्येत हि वात जायाः। पित्तघ्नवर्गेण कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः॥ पीतास्तृषां पित्तकृता न्निहन्ति क्षीरं घृतं वाप्यथ जीवनीयैः। वि ल्वाढकीकण्टकपञ्चमूलीदर्भेषु सिद्धं कफजा न्निहन्ति॥ हितं भवेच्छर्दनमेवचात्र तत्तेन निम्बप्रसवोदकेन। सर्वासु तृष्णास्वथवापि पैत्तं कुर्य्याद्विधिस्तेन विना न शान्तिः॥ पर्य्या गतोऽम्बरजो रसस्तु सशर्करस्तत्क्वथितोदकं वा। वर्गस्य सिद्धस्य च सारिवादेः पातव्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मम्भः शिशिरं तृषार्त्तैः। कशेरुशृङ्गाटकप
द्ममोचविशेषु सिद्धं क्षतजान्निहन्ति॥ नीलो
त्पलोशीरकुचन्दनानि दत्वा प्रवाते निशि
वासयेत्तु। तदुत्तमं तोयमुदारगन्धि सिता
युतं क्षौद्रयुतन्तथैव। द्राक्षाप्रगाढञ्च हिताय
वैद्यः तृष्णार्दितेभ्यो वितरेन्नरेभ्यः॥ ससा
रिवादौ तृणपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे
गणे च। कुर्य्यात्कषायञ्च यथैव युक्तं मधूक
पुष्पादिषु वापरेषु॥ राजादनक्षीरिकपीत
नेषु षट्पानकान्यत्र हितानि च स्युः। सतु
ण्डिकेरीण्यथवा पिवेत्तु पिष्टानि कार्पाससमु
द्भवानि॥ क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन जयेद्र
सानामसृजश्च पानैः। क्षयोत्थितां क्षीरघृतं
निहन्यान्मांसोदकं वा मधुकोदकंवा॥ आमो
द्भवां विल्ववचायुतानां जयेत्कषायैरथ दीप
नानां। आम्रातभल्लातबलायुतानि पिवेत्कषाया
ण्यथ दीपनानि॥ गुर्वन्नजातां वमनैर्जयेच्च
क्षयादृते सर्व्वकृताश्च तृष्णाः। श्रमोद्भवां मां
सरसो निहन्ति गुडोदकं वाप्यथवापि मन्थः॥
भक्तोपरोधात्तृषितो यवागूमुष्णां पिवेन्मन्थमथो

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिमं च। या स्नेहपीतस्य भवेच्च तृष्णा तत्रो
ष्णाम्भः प्रपिबेन्मनुष्यः॥ सद्योऽम्बवामर्द्रजलं
निहन्ति मद्यं तृषां यापिहि मद्यपस्य। उ
ष्णोऽम्बवां हन्ति जलं सुशीतं सशर्करञ्चेक्षुरसं
नथाम्भः। स्वैः स्वैः कषायैर्व्रणनानि तासां तथा
ज्वरोक्तानिच पाचनानि। लेपावगाहौपरि
षेचनानि कुर्य्यात्तथा शीतगृहाणि चापि॥
संशोधनं क्षीररसौ घृतानि सर्व्वासु लेहान्म
धुरान् हिमांश्च॥

॥ एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथातस्कर्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि।
अकाले चातिमात्रैश्च यथासात्म्यैश्च भोजनैः॥
यस्मात् क्षयात्तथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नार्य्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरूच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ।
दोषानुदीरयन् दृष्ट्वानुदानो व्यानसङ्गतः ॥
ऊर्ध्वमागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेविनां ।
हृल्लासोद्गारशैथिल्यप्रसेको लवणस्तनुः ॥
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणं ।

प्रच्छर्दयेत् फेनिलमल्पमल्पं शूलार्दितोऽभ्यर्दितपार्श्वपृष्ठः ॥ आन्तः सघोषं बहुशः कषायं जीर्णेऽधिकं सानिलजा वमिस्तु । योऽम्लं भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा ॥ सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषमूर्च्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा । यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धं ॥ अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तोवमेद्भृशं सा कफकोपजा स्यात् । सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु ॥ वीभत्सजा दौहृदजामजाच या सात्म्यतोवा कृमिजाच या हि । सा पञ्चमी तास्च विभावयेत्तु दोषोक्तयेणैव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथोक्तमादौ ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाश्च सर्व्वा
स्तस्माद्वितं लङ्घनमेव तासु ।
शूलहृल्लासवञ्जला कृमिजाच विशेषतः ॥
कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेनच लक्षिता ।
क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां सासृक्पूयां सचन्द्रिकां ॥
छर्दिं प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितं ।
वमीषु बद्धदोषासु च्छर्दनं हितमुच्यते ॥
विरेचनं वा कुर्व्वीत यथादोषोक्तयं भिषक् ।
संभर्गांस्त्वानुपूर्व्वेण यथास्वभेषजाय तान् ॥
लघूनि परिशुष्काणि सात्म्यान्यन्नानि वाचरेत्।
यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥
हन्यात्क्षीरहृतं पीतं छर्दिं पवनसम्भवां ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ।
पिबेद्वाव्यक्तसिध्यम्लफलाम्लं वैष्किरं रसं ॥
सुखोष्णलवणं वाल हितं स्नेहविरेचनं ।
पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणिच ॥
कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तकृतां वमीं ।
शोधनं मधुरैश्चाल द्राक्षारससमायुतैः ॥
बलवत्यां प्रशंसन्ति सर्पिस्तैल्वकमेवच ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आरग्वधादिभिर्यूषं दशाङ्गयोगमेवच ॥
पाययेताथ सक्षौद्रं कफजायां चिकित्सकः ।
कृतङ्गुडूच्या विधिवत्कषायं हिमसंज्ञितं ॥
तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितं ।
वीभत्सजां हृद्यतमैर्दौहृदां काङ्क्षितैः फलैः॥
लङ्घनैर्वमनैश्चामां सात्म्यैश्चासात्म्यकोपजां ।
कृमिहृद्रोगवच्चापि कृमिजां साधयेद्वमीं ॥
वितरेच्च यथादोषं शस्तं विधिमनन्तरं ।
दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीमाक्षिकान्वितां ॥
मुहुर्मुहुर्नरो लीढ्वा छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते ।
समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ॥
तर्प्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजं ।
स्वयङ्गुप्तः सयष्ट्याह्वां तण्डुलाम्बुमधुद्रवां ॥
पिवेद्यवागूमथवा सिद्धां पत्रैः करञ्जजैः ।
युक्ताम्ललवणाः पिष्टाः कुस्तुवुर्य्योऽथवा हिताः॥
तण्डुलाम्बुयुतं खादेत्कपित्थं त्र्यूषणेन वा ।
सिताचन्दनमध्वाक्तं लिह्याद्वा मक्षिकाशकृत् ॥
पिवेत्पयोऽग्नितप्तञ्च निर्व्वाप्य गृहगोपिकां ।
सर्प्पिःक्षौद्रयुतान् वापि लाजशक्तून्पिवेत्तथा ॥
सर्प्पिःक्षौद्रसितोपेतां मागधीं वा लिहेत्तथा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धात्रीरसे चन्दनं वा घृतं मुद्गदलाम्बु वा ॥
कोलामलकमज्जानं लिह्याद्वा निसुगन्धिकं ।
सच्छौद्रं शालिलाजानां यवागूं वा पिबेन्नरः ॥
पेयाश्चोपहरेच्चापि मनोघ्राणसुखानिच ॥
आङ्गलानिच मांसानि स्वादुवत्यानकानिच ।
भोजनानि विचित्राणि कुर्य्यात्सर्वीस्वतन्द्रितः ॥

॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोहिक्काप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ॥
शीतपानासनस्नानरजोधूमानिलानलैः ।
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातातपर्मणैः ॥
आमदोषानिलातस्त्रीक्षयरोगप्रपीडनैः ।
विषमाशनाध्यशनैस्तथा संशमनैरपि ॥
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ।
मुञ्जर्मुञ्जन्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहा
न्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरु
च्यते ॥
अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा।
कफेनानुगतो वायुः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥
मुखं कषायमरतिर्गौरवं कण्ठवक्षसोः।
पूर्वरूपाणि हिक्कानामाटोपो जठरस्य च ॥
पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः।
हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥
चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥
विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जन्तुमूलात्प्रधाविता ॥
नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
शुष्कौष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ॥
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता।
मर्म्माण्याप्रीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ॥
देहमायाम्य वेगेन घोषयत्यतितृष्यतः।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वमारणकारिणी ॥
आयम्यते हिक्कतोऽङ्गानि यस्य दृष्टिश्चोर्द्धं
ताम्यते यस्य गाढं। क्षीणोऽन्नद्विट्कासते

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यश्च हिक्की तौ द्वावन्त्यौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ ॥ प्राणायामोद्वेजनत्रासनानि सूचीतोदैः संभ्रमश्चात्र शस्तः। यष्ट्याह्वं वा माक्षिकेणावपीडः पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ताः ॥ सर्पिः कोष्णं क्षीरमिक्षोरसो वा नातिक्षीणे स्रंसनं छर्दनञ्च। नारीपयःपिष्टमशुक्लचन्दनं घृतं सुखोष्णं च ससैन्धवं तथा ॥ चूर्णीकृतं सैन्धवमम्भसा तथा निहन्ति हिक्काञ्च हितञ्च नस्यतः। युञ्ज्याद्धूपं शालनिर्य्यासजातं नैपालं वा गोविषाणोद्भवं वा ॥ सर्पिःस्निग्धैः चर्मबालैः कृतं वा हिक्कास्थाने स्वेदनं वापि कार्य्यं। क्षौद्रोपेतं गैरिकं काञ्चनाह्वं लिह्याद्भस्म ग्राम्यसत्वास्थिजं वा ॥ तद्वच्छाविन्मेषगोशल्यकानां रोमाण्यन्तर्द्धूमदग्धानि चात्र। मध्वाज्याक्तं वहिर्पत्रप्रसूतमेवं भस्मौडुम्बरं तैल्वकं वा ॥ स्वर्जिक्षारं वीजपुराद्रसेन क्षौद्रोपेतं हन्ति लीढ्वाशु हिक्कां। सर्पिःस्निग्धाघ्नन्ति हिक्कां यवाग्वः कोष्णग्रासाःपायसो वा सुखोष्णः ॥ शुण्ठीतोये साधितङ्क्षीरमाजन्तद्वत्पीतं शर्करासंयुतं वा। आतृप्तेर्वा सेव्यमानं निहन्याद्घ्रात्वा हिक्का

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

माशु मत्रं त्वजाव्योः ॥ सपूतिकीटं लशुनो ग्रगन्धाहिंग्वब्जमाचूर्ण्यसुभावितन्तत् ॥ क्षौद्रं सितां वारणकेशरञ्च पिवेद्रसेनेक्षुमधूकजेन। पिवेत्पलं वा लवणोत्तमस्य द्वाभ्यां पलाभ्यां ह विषः समग्रं ॥ हरीतकीं कोष्णजलानुपानां पिवेद्घृतं क्षारमधुप्रपन्नं। रसङ्कपित्थान्मधु पिप्पलीभ्यां पिचुप्रमाणं प्रपिवेत्सुखाय ॥ कृष्णां सितां चामलकञ्च लीढं सशृङ्गवेरं मधुनाथ वापि। कोलास्थिमज्जाञ्जनलाजचूर्णं हिक्कां निहन्यान्मधुनाच लीढं ॥

पाटलायाः फलं पुष्पं गैरिकं कटुरोहिणी।
खर्जूरमध्यं मागध्यः काशीशं मधुनामच ॥
चत्वारोयूषयोगाः स्युः प्रतिपादप्रदर्शिताः।
मधुद्वितीयाः कर्त्तव्यास्ते हिक्कासु विजानता ॥

कपोतपारावतलावशल्यकश्वदंष्ट्रगोधावृष दंशजान् रसान्।

पिवेत् फलाम्लानहिमान् ससैन्धवान्
स्निग्धांस्तथैवर्श्यमृगद्विजोद्भवान् ॥

विरेचनं पथ्यतमं ससैन्धवं घृतं सुखोष्णञ्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्लेतोपलायुतं । सदागतावूर्ध्वगतेऽनुवासनं
वदन्ति केचिच्च हिताय हिक्किनां ॥

॥ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः श्वासप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

यैरेव कारणैर्हिक्का बलिभिः सम्प्रवर्त्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वासएकोविशेषतः ॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा मक्षद्वेषोऽरतिः परा ।
श्वानाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्यच ॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इतिसंज्ञितः ॥
हृद्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषाद्दुर्दिने ताम्येच्छ्वासः श्यात्तमको मतः॥
घोषेण महताविष्टः सकासः श्वसको नरः।
यः श्वसित्यवलोऽन्नद्विट् सुप्तमकपीडितः॥
स शाम्यति कफे क्षीणे क्षपतश्च विवर्द्धते।
मूर्च्छाज्वराभिभूतस्य क्षेयः प्रतमकस्तु सः॥
आध्मातो दह्यमानेन वस्तिना सहजं नरः।
सर्वप्राणेन विच्छिन्नं श्वयथाच्छिन्नमादिशेत्॥
निःसंज्ञः पार्श्वशूलार्त्तःशुष्ककण्ठोऽतिघोषवान्।
संरब्धनेत्रस्रावश्च यः श्वयथुः स महान्स्मृतः॥
मर्मस्रावश्यमानेषु श्वसन्मूढो मुञ्चश्च यः।
ऊर्द्ध्वप्रेक्षी हतरवस्तमूर्द्ध्वश्वासमादिशेत्॥
क्षुद्रःसाध्यतमस्तेषां तमकः श्वास उच्यते।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च॥
स्नेहवस्तिं विना केचिदूर्द्ध्वाधश्च घोषनं।
बृंहणप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि॥
कासे श्वासे च हिक्कायां हृद्रोगे चापि पूजितं।
घृतं पुराणं संसिद्धमभयाविडरामठैः॥
सौवर्चलाभयाबिल्वैः संस्कृतं वा नवं घृतं।
पिप्पल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे॥
सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासौ व्यपोहति।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिंस्राविडङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्रकैः ॥
द्विक्षीरं साधितं सर्पिश्चतुर्गुणजलान्वितं ।
कोलमात्रैः पिबेत्तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ॥
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं प्लीहङ्गेदं क्षयं तथा ।
क्षत्रे दशकषाये वा पचेत्सर्पिश्चतुर्गुणे ॥
तन्मूलं कुसुमावाप्तशोतं क्षौद्रेण योजयेत् ।
वट्जीमधुरिकाभार्गीशुण्ठीतार्क्षीसिताम्बुदैः ॥
सहरिद्रैः सयष्ट्याह्वैः समैरावाप्य योगतः ।
घृतप्रस्थं पचेद्वीमान् शीततोये चतुर्गुणे ॥
श्वासङ्कासन्तथा हिक्कां सर्पिरेतन्नियच्छति ।
सुवहाकालिकाभार्गीशुकाख्यानैचुलम्फलं ॥
काकादनीं वट्जवेरं वर्षाभूं बृहतीद्वयं ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेद्भिर्जलार्द्धकं ॥
कटूष्णं पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनं ।
सौवर्च्चलयवक्षारकटुकाव्योषचित्रकैः ॥
वचाभयाविडङ्गैश्च साधितं श्वासशान्तये ।
गोमवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यद्द्विगुणे घृतं ॥
तालीशतामलक्युग्राजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।
विल्वपुष्करपूतीकसौर्व्वचलकणाग्निभिः ॥
पथ्यातेजोवतीयुक्तैः सर्पिर्जलचतुर्गुणं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिङ्गुपादयुतं सिद्धं सर्व्वश्वासहरम्परं ॥
पञ्चैतानि हवींस्याहुर्भिषजः श्वासकासयोः ।
वासाघृतं षट् फलञ्च घृतं चात्र हितं भवेत् ॥
तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।
सेव्यमानं यथान्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥
फलाम्ला विष्किररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ।
एणादीनां शिरोभिर्व्वा कौलत्था वा सुसंस्कृताः ॥
हन्युः श्वासञ्च कासञ्च संस्कृतानि पयांसि च ।
तिनिशस्य च वीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ॥
दुरालभाथ पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ।
श्वाविन्मयूररोमाणि कोला मागधिका कणाः ॥
भार्गीत्वक्शृङ्गवेरञ्च शर्कराशल्लकाङ्गजं ।
त्रिकण्टकस्य वीजानि चूर्णितानि तु केवलं ॥
पञ्चश्लोकार्द्धिकास्त्वेते लेहा ये सम्यगीरिताः ।
सर्पिर्मधुभ्यां ते लेह्याः काशश्वासार्दितैर्नरैः ॥
सप्तछदस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्चापि मस्तना ।
पिवेत्सञ्चूर्ण्य मधुना धानाश्चाप्यथ भक्षयेत् ॥
अर्काङ्कुरैर्भावितानां यवानां साध्वनेकशः ।
तर्पणं वा पिवेदेषां सक्षौद्रं श्वासपीडितः ॥
शिरीषकदलीकुन्दपुष्पमागधिकायुतं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जयेच्छ्वासानशेषतः ॥
कोलमज्जस्तालमूलमध्यचर्ममसीमपि ।
लिह्यात्तद्बौद्रेण भार्गीं वा सर्पिर्मधुसमायुतां॥
निम्बैः कदम्बबीजं वा सच्छौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभां ॥
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन्हन्ति श्वासान्सुदारुणान्।
हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं राम्नां कणां घटीं॥
लिह्यात्तैलेन तुल्यानि श्वासार्त्तो हितभोजनः ।
गवां पुरीषस्वरसं मधुमागधिकायुतं ॥
लेहः श्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसः ।
पाण्डुरोगेषु शोथेषु ये योगाः सम्प्रकीर्त्तिताः॥
श्वासकासप्रहारेऽपि कासघ्ना येच कीर्त्तिताः।
भार्गीत्वक्क्षयणं तैलं हरिद्रां कटुरोहिणीं ॥
पिप्पलीं मरिचं चण्डाङ्गोशकृद्रसमेव च ।
तलकोटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभां ॥
सेव्यमाना निहन्त्येषा श्वासानाशु सुदुस्तरान् ।
पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलत्या जाङ्गलारसाः॥
सुरासौवीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसो मधु ।
द्राक्षामलकबिल्वानि शस्तानि श्वासहिक्किनां॥
श्वासहिक्कापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ॥
स्वस्थो विलनयं याति मारुतश्चास्य शाम्यति ।
स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैव भोजयित्वा रसौदनं ॥
वातश्लेष्मविबन्धो वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ।
मनःशिलादेवदारुहरिद्राच्छदनामिषैः ॥
लाक्षोरुवूकमूलैश्च कृत्वा वर्त्तीर्विधानतः ।
सर्पिर्नवमधूच्छिष्टशालनिर्यासजं तथा ॥
गृद्धवालखुरस्नायुत्वक्समस्तं गवामपि ।
तुरष्कशल्लकीनाञ्च गुग्गुलोः पद्मकस्य च ॥
एते सर्वे ससर्पिष्का धूमाः कार्य्या विजानता।
बलीयसि कफग्रस्ते वमनं सविरेचनं ॥
दुर्बले चैव रूक्षे च तर्पणं हितमुच्यते ।
जाङ्गलोरभ्रजैर्मांसैरानूपैर्वा सुसंस्कृतैः ॥

निदिग्धिकाञ्चामलकप्रमाणां हिंग्वर्द्धयुक्तां मधुना सुयुक्तां । लिहन्नरः श्वासनिपीडितो हि श्वासं जयत्येव बलात्प्रहेण ॥ यथाग्निरिद्धः खलु काष्ठसङ्घैर्वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तं । रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वासश्च कासश्च विलम्बिका च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः ॥

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरुक्षान्नविषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवयोस्तथैव ॥ प्राणोच्छ्वासानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषः कासः सविड्वह्निरुदाहृतस्तु ॥ स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ॥ पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यत्नविकारकत्वात् ॥ भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसाद

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥ हृच्छङ्खमूर्द्धोदर पार्श्वशूली च्यामाननःक्षीणबलस्वरौजाः ॥ प्रस क्तवेगश्च समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयु क्तः । उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्त मुखस्तृषार्त्तः ॥ पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः ॥ विलिप्यमा नेन मुखेन सोदन्शिरोरुगार्त्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं स्निग्ध कफः कफेन ॥ वक्षोऽतिमात्रं विहतञ्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः । विश्लिष्टवक्षाः स नरःसरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजःस उक्तः ॥

अतिव्यवायभाराध्वयुक्ताश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥
सपूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितं ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिरुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैश्वर्य्यपीडितः ।
पारावतइवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥
विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः॥
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदं ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चो पलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयं ॥ तं सर्व्व लिङ्गं भृषदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। दृष्ट्वमासाद्य भवत्यथोवै याप्यन्त माज्ज्ञभिषजस्तु कासं ॥ दृङ्गोवचाकट्फलकत्तृ णाव्दधान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वं। उष्णाम्बु ना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा बद्धास्यमप्याशु जहाति कासं॥ फलनिकव्योषविडङ्गदृङ्गीरास्नावचा पञ्चकदेवकाष्ठैः। लेहः समैः क्षौद्रसिताघृता क्तः कासं निहन्यादचिरादुदीर्णं॥ पथ्यां सितामामलकानि लाजां समागधीं चापि विचूर्ण्य मुष्टीं। सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी ससैन्धवां वोष्णजलेन क्षणां॥ खादे द्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनाव लिह्यात्। द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्यां सदृङ्गवेरं मधुकन्तुगाञ्च॥ लिह्याद्घृतक्षौद्र युतां समांसां स्थितोपलां वा मरिचांशयुक्तां।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धात्रीकणाविश्वसितोपलाञ्च संचूर्ण्य मद्येन पिबेच्च दक्षः। हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्यां दक्षा पिबेत् कासगदाभिभूतः॥ उभे हरिद्रे सुरदारुमुस्तौ गायत्रिसारञ्च पिबेत्समांशं। वत्सस्य मूलेन सुखाम्बुना वा दन्तीं द्रवन्तीञ्च सतिल्वकांशां॥ भृष्टानि सर्पिष्यथ वादराणि खादेत्पलांशानि ससैन्धवानि। कोलप्रमाणं प्रपिबेद्धि हिङ्गु सौवीरकेणाम्लरसेन वापि॥ क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचानि वापि भार्गीवचाहिङ्गुकृताञ्च वर्त्तिं। धूमे प्रशस्ता घृतसंप्रयुक्ता वेणुत्वगेलालवणैः कृता च॥ सुस्नेहदीप्तञ्च घृताक्तमांसौदनः शिलाजैश्छागलाम्बुपिष्टैः। विधाय वर्त्तीः सपयोनुपानं धूमं पिबेद्धातबलासकासी॥ पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा तेनाशु कासं शममभ्युपैति। द्राक्षाम्बुमज्जिष्ठपुराढ्यकाभिः क्षीरं हृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं॥ निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः खादेच्च मुद्गान्मधुना सुसिद्धान्। उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्यां पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः॥ एभिर्निषेवेत कृताञ्च पेयां तन्वीं सुशीतां मधुनाविमि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्रां। यत्प्लीह्नि सर्पिर्व्विहितं षड़ङ्गं तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥ विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा रसेन वा वासकजेन पक्वं। विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्तमास्थापनं चाप्यनुवासनञ्च ॥ धूमं पिवेत्स्नैहिकमप्रमत्तः पिवेत्सुखोष्णं घृतमेव चात्र। हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धाः पयांसि लेहाः सघृतास्तथैव ॥ प्रच्छर्दनं कायशिरोविरेकास्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च। उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः कफं विशेषेण विशोषणं वा ॥ कटुत्रिकञ्चापि वदन्ति पथ्यं घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्वं ॥ निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्वं सर्तिः कफोत्थं विनिहन्ति कासं। पाठाविडव्योषविडङ्गसिन्धुत्रिकण्टरास्नाहुतभुग्वलाभिः ॥ शृङ्गीवचाम्भोधरदेवदारुदुरालभामार्यभयाशठीभिः। सम्यग्विपक्वं द्विगुणेन सर्पिर्निदिग्धिकायाः स्वरसेन चैतत् ॥ श्वासाग्निसादस्वरभेदभिन्नान्निहन्त्युदीर्णानपि पञ्च कासान्। विदारिगन्धोत्पलसारिवादीन्निःक्वाथ्य वर्गान् मधुकञ्च कृत्स्नं ॥ घृतम्पचेदिक्षुरसाम्बुदुग्धैः काकोलिवर्ग्गे च सशर्करं तत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रातः पिबेत्पित्तकृते च कासे रतिप्रकृते क्षय जेच कासे ॥ खर्जूरभार्ग्गीमगधापियालमधूलिकैलामलकैरसमांशैः । चूर्णं सिताक्षौद्रघृत प्रगाढन्क्षीन्हल्लि कासानुपयुज्यमानं ॥ रक्तां हरिद्राञ्जनवह्निपाठामूर्वीपकुल्या विल्लिहेत्स मांशाः । क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे पिबे द्घृतं चेक्षुरसे विपक्वं ॥ चूर्णं पिबेच्चामलकस्य वापि क्षीरेण पक्वं सघृतं हिताशी । चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि काकोलिवर्गश्च कृतः सुसूक्ष्मः । कासेषु पेयस्त्रिषु कासवद्भिः क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि ॥ गुडोदकं वा क्वथितं पिबेद्वि क्षौद्रेण शीतं मरिचोपदंशं । प्रस्थन येणामलकीरसस्य गुडस्य दत्वार्द्धतुलां गुडस्य॥ चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीरव्योषेभकृष्णाहपुषा जमोदैः । विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठा ग्निवान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥ दत्वा त्रिदश्चूर्ण पलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत्। तन्मक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तं ॥ अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः सश्वास कासस्वरभेदशोषाः । शाम्यन्तिचायं चिरम

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च दृद्विहेतुः ॥ स्त्री णाञ्च बन्ध्यामयनाशनः स्यात्कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः । द्विपञ्चमूलेभकणात्मगुप्ता भार्गीशठीपुष्करमूलविश्वान् ॥ पाठाम्बताग्न्यिकशङ्खपुष्पीरास्नाग्न्यपामार्गबलायवासान् । द्विपालिकान्नस्य यवाढकञ्च हरीतकीनाञ्च शतं गुरूणां ॥ द्रोणे जलस्याढकसंयुतेच क्वाथे कृते पूतचतुर्थभागे । पचेत्तुलां शुद्धगुडस्य दत्वा घृतक्च तैलात् कुडवं घृताच्च ॥ चूर्णं च तावन्मगधोद्भवाया देयञ्च तस्मिन्मधुसिद्ध शीते । रसायनात् कल्कमतोविलिह्यादहे चामये नित्यमथाशु हन्यात् ॥ तद्राजयक्ष्म ग्रहणी प्रदोषशोफाग्निमान्द्यस्वरभेदकासान् । पाण्डामयश्वासशिरोविकारान् हृद्रोगहिक्का विषमज्वरांश्च ॥ मेधाबलोत्साहमतिप्रदञ्च चकार चैतद्भगवानगस्त्यः । कुलीरशुक्लोचट कैणलावान्निक्षाप्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥ पचे द्घृतं तत्तु निषेव्यमानं हन्यात् क्षतोत्थं क्षय जञ्च काशं । शतावरीनागबलाबलाभिर्घृतं विधेयञ्च हिताय कासिनां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात शीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु। ते शब्दवाहि धमनीषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवतिचापि हि षड्विधः सः ॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्च्चा भिन्नं शनैर्व्वदति गद्गदवत्स्वरञ्च। पित्तेन पीतवदनाक्षि पुरीषमूत्रो ब्रूयाद्गलेन च विदाहरुजान्वितेन ॥

कृच्छ्रात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्व्वदतिवापि दिवाविशेषात्।

सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसंपदव्यक्तताच वचसस्तमसाध्यमाहुः ॥

धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष वापि हतवाक् परिवर्जनीयः।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्
दति दिग्धगलौष्ठतालुः क्षीणस्य दृढस्य कृशस्य
चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्वि
नःसर्व्वसमुद्भवश्च स्वरामयो योन स सिद्धिमेति॥
स्निग्धान्स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् संयोजये
द्वमनरेचनवस्तिभिश्च। नस्यावपीडमुखधावन
धूमलेहैः सम्मादयेच्च विविधैः कबलग्रहैश्च ॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्त स्तञ्चा
प्यशेषमवतारयितुं यतेत। वैशेषिकञ्च विधि
मूर्द्धमतो वदामि तद्वै स्वरातुरहितं निखिलं
निबोध ॥

स्वरोपघातोऽनिलजे भुक्तोपरिघृतं पिबेत्
कासमर्दकवार्त्ताकमार्कवस्वरसैर्युतं ॥
पीतं घृतं हन्त्यनिलं सिद्धमार्त्तगले रसे।
यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्रकामलकेषु वा ॥
देवदार्व्वग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समाक्षिकं।
सुखोदकानुपानो वा ससर्पिष्को गुडौदनः ॥
क्षीरानुपानं पित्ते तु पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः।
अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसं ॥
लिह्यान्मधुरकाणां वा चूर्णं मधुघृतप्लुतं।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा ॥
पिबेत्कटूनि मूलेन कफजे स्वरसङ्क्षये ।
लिह्याद्वा मधुतैलाभ्यां भुक्त्वा खादेत् कटूनि च ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।
सर्व्वजे चापि क्षयजे प्रत्याख्यायाचरेत क्रियां ॥
शर्करामधुमिश्राणि हृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥

॥ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अजीर्णाध्यशनाशात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ॥
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्वतिस्निग्धशीतलैः ।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूकसेरुकैः ॥
पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ।
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
खाद्यद्भद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कृमीन्बज्रविधाकारान्करोतिविविधाश्रयान्॥
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः।
विंशतेः कृमिजातीनां विविधः सम्भवः स्मृतः।
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणं॥
अयवाविधवाः किप्राश्चिप्या गण्डूपदास्तथा।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसङ्क्षयाः।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः।
शूलाटोपगुदक्लेदपक्तिनाशकराश्च ते॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः।
मूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा॥
मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा।
कुष्ठजाश्च परीसर्प्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च दृष्यवस्तथा ।
रक्ताधिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते॥
माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि।
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणं ।
दृष्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरं ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तं ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विडङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहेतु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्जात् कृमिघ्नैरन्नैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत्स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केवूकस्वरसं वापि पूर्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पारिभद्रकपलाशां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजं ।
लिह्याद्वश्वभक्तचूर्णं विडङ्गं वा समाक्षिकं ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत्पूपालिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विडङ्गचूर्णपिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रणीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ॥
श्वाविधः शल्लकचूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितं ।
विडङ्गानां कषायेण लैफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लिह्यानुपिबेद्रसमामलकोद्भवं ।
अजाभयारसञ्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
धृतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतं ॥
सप्तरात्रं पिबेद्दुग्धपु वा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं क्रमान्भिषक् ॥
शिरोहृद्घ्राणवक्त्राक्षिसंस्थितांश्च यथाविधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥
शल्लद्रसन्तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति ।
निःक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अयश्चूर्ण्यन्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्।
सकांस्यनीलं तैलं च नस्यं स्यात्सुरसादिके॥
दन्तशूलविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकं॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात्कुष्ठचिकित्सिते।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत्॥
प्रव्यक्तितिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत्।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितं॥
क्षीराणि मांसानि घृतानिचैव दधीनि शा
कानि च पर्णवन्ति। समासतोऽम्लान्मधुरा
न् हिमांश्च क्रमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत्तु॥

॥ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

अथातउदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः।

अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः।
न वेगान् धारयेत्प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुच्छर्दोद्गारवमीन्द्रियैः ।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥
क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितं ॥
नवोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वास समतीव हिक्कां । कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च वलासपित्तप्रसरञ्च घोरं ॥ कुर्य्यादपानाभिहतः स्वमार्गे हन्यात्पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः ॥ पुरीषमास्यादपि वा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य । मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पं ॥ मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च नाभिप्रदेशेष्वथ वापि मूर्ध्नि । आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥ मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्मवनात्मकाः स्युः । श्रोत्राननघ्राणविलोचनोत्था भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ आनन्दजं शोकस

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुद्भवं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि। शि
रोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह
पीनसेन ॥ भवन्ति गाढं क्षवथोर्व्विघाताच्छि
रोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः। कण्ठास्यपूर्णत्व
मतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः ॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति जन्तोर्व्विकाराः प
वनप्रसूताः। छर्द्देर्व्विघातेन भवेच्च कुष्ठं येनै
व दोषेण विदग्धमन्नं ॥ मूत्राशये वा गुदमु
ष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च। शुक्रा
श्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते
तु शुक्रे ॥ तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधोऽ
भिघातात्कृशताच दृष्टेः। कण्ठास्यशोषः श्र
वणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथाच ॥ श्रा
न्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवा
पि गुल्मः। जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोक्षिजाड्यं
निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥
तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतं।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धे स्विन्ने विशिष्यते ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ।
सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेत्वभिहतेपिवेत् ॥
एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिवेन्नरः ।
धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वा पिवेत्त्र्यहं ॥
रसमश्वपुरीषस्य गर्दभस्याथ वा पिवेत् ।
मांसोपदंशं मधु वा पिवेद्वा सीधु गौडिकं ॥
भद्रदारु घनं मूर्वां हरिद्रां मधुकं तथा ।
कोलप्रमाणानि पिवेदान्तरिक्षेण वारिणा ॥
दुष्पर्शास्वरसं वापि कषायं कुङ्कुमस्य च ।
एर्वारुवीजं तोयेन पिवेद्वा लवणीकृतं ॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
योगांश्च वितरेत्तत्र पूर्वोक्तानश्मरीभिदः ॥
मूत्रकृच्छ्रक्रमं वापि कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
भूयो वक्ष्यामि योगांश्च मूत्राघातोपशान्तये ॥
स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ।
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥
तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
वर्त्तिप्रयोगैरथ वा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ।
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥
सुरां सौवर्च्चलवतीं बीजपूर्णरसान्वितां ।
छर्द्यीघातं यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत्॥
सच्चारलवणोपेतमभ्यङ्गं वाऽथ दापयेत् ।
वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलप्लवः ॥
आवारिनाग्नक्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरं ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनं ।
तृष्णाघाते पिबेन्मद्यं यवागूं वापि शीतलां ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः।
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथारतः ॥
आध्मानोत्थेषु रोगेषु यथास्वं प्रयतेत हि ।
यच्च यस्मिन्भवेत्स्नेहं तच्च तस्मिन् प्रयोजयेत्॥
वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषास्रक्कफमेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥
ततोऽधोदस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
तृष्णाहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
लभते च बहूनन्यान्विकारान्वातकोपजान् ।
तत्तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत् ॥
दोषतो भिन्नवर्च्चस्कं भुक्तं चाप्यनुवासयेत् ।
न चेच्छान्तिं प्रयात्येवमदावर्त्तः सुदारुणः ॥
अथैनं बहुशः स्विन्नं युञ्ज्यात्स्नेहविरेचनैः ।
पाययेत तृट्पीलुयवानीरम्लपानकैः ॥
हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्ज्जिविडङ्गंवा द्विरुत्तरं ।
योगावेतावुदावर्त्तं शूलञ्चापि नियच्छतः ॥
देवदार्वग्निकं कुष्ठं वचाम्पथ्यां पलङ्कषां ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकं पचेत्॥
पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति ।
मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकं ॥
आरेवतफलं चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमशेषतः ॥
वचामतिविषां कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीं ।
कृष्णां निर्दहनीञ्चापि पिबेदुष्णेन वारिणा ।
इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचां ।
कुष्ठं किण्वाग्निकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मूत्रेण देवदार्वग्निनिफलाष्टहतीः पिबेत् ।
यवप्रस्थं फलैः सार्द्धङ्कृष्टकार्य्या जलाढके ॥
पक्वार्द्धं प्रस्थशेषन्तु पिबेद्विड्डुसमन्वितं ।
मदनालाबुबीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकां॥
सञ्चूर्ण्य प्रथमेन्नाद्य विशत्येतद्यथा गुदं ।
चूर्णं निकुम्भकम्पिल्लश्यामेच्छाक्कग्निकोद्भवं ॥
क्षतवेधनमागध्यो लवणानाञ्च साधयेत् ।
गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः ॥
सद्यः शर्मकरावेतौ योगावस्रतसम्भवौ ।

॥ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽविसूचिकाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितं ।
विसूच्यलसकौ तस्माज्जायेचापि विलम्बिका ॥
सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते तु विसूचिका ॥
न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥
मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमो
द्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुज
श्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥
कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थन्ताम्यत्यथ च कूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्षावुपरिधावति ॥
वातवर्च्चोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशम्भवेत् ।
तस्यालसकमाचष्टे हिक्कोद्गारौ तु यस्य तु ॥
दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध
मधश्च यस्य । विलम्बिकां तस्य विवर्जनीया
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ यत्स्यमामं
विरुजेत्तमेवं देशं विशेषेण विकारजातैः ॥
दोषेण येनावततं स्वलिङ्गैस्तं लक्षयेदामसमु
द्भवैश्च ॥ यः स्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्यार्दि
तोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । श्यामस्वरः सर्व्वविमु
क्तसन्धिर्य्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ साध्या
स्तु पाण्ड्वार्द्दितनं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनञ्च
तीक्ष्णं । पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात्संपा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चनं चापि विरेचनं वा ॥ विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिं। आस्थापनं चापि वदन्ति पथ्यं सर्व्वासु योगान परान्निबोध ॥ पथ्यावचाहिङ्गुकलिङ्गगृञ्जसौ वर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णं। सुखाम्बुपीतं विनि हन्त्यजीर्णं शूलं विसूचीमरुचिञ्च सद्यः ॥ क्षारागदं वा लवणं विडं वा गुडप्रगाढानथ सर्षपान्वा। अम्लेन वा सैन्धवहिङ्गुयुक्तौ सवीज पूरौ सप्टतौ त्रिवर्गौ ॥ कटुत्रिकं वा लवणैरुपेतं पिबेत्सुहीचीरविमिश्रितं तु। कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥ कृष्णाजमोदच्छवकाणि वापि तुल्यौ पिबेद्वा मगधानिकुम्भौ। दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिबेत्कोष्णवतीरसेन ॥ उष्णाभिरद्भिर्मगधोद्भवानां कल्कं पिबेन्नागरकल्कयुक्तं। व्योषंकरञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समं वाप्यथ मातुलुङ्गाः ॥ छायाविशुष्का गुटिकाकृतास्ता हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन। सुवामितं साधु विरेचितं वा सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ॥ पेयादिभिर्दीपनपाचनीयैः सक्षुव्यक्षार्त्तं समु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पक्रमेत। आमं शुक्लहृा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन॥ प्रवर्त्तमानं न यथा स्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति। तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोवि दाहाः॥ आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृल्लास उद्गारविघातनञ्च। स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीष मूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छाच शुक्लहृमिश्च॥ श्वास श्च पक्वाशयजे भवन्ति लिङ्गानि चात्मालसकोद्भ वानि। आमोद्भवे वातमुपक्रमेत संसर्गमक्ष क्रमदीपनीयैः॥ अथेतरं यो न शुक्लहृमेत्तप्तामं जयेत्स्वेदनपाचनैश्च। विसूचिकायां परिकी र्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि यानि॥ ता न्येव वर्त्तीर्वितरेद्विचूर्ण्य मक्षिप्यजावीभगवा तु मूत्रैः। स्विन्नस्य पायौ विनिवेश्य ताश्च चूर्णानिचैषां प्रथमेत्तु नाड्या॥ मूत्रेण संसाध्य यथाविधानं द्रव्याणि यान्यूर्द्वमधश्च यान्ति। क्वाथेन तेनाशु निरूहयेच्च मूत्राईयुक्तेन समा क्षिकेण॥ विभिण्डयुक्तं लवणप्रकुञ्चं दत्वा विरिक्तक्रममाचरेच्च। एष्वेव तैलेन च सा धितेन प्राप्तं यदि स्यादनुवासयेच्च॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽरोचकप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययाच्च भक्ता यनेषु हृदि चावतेत प्रगाढं । नान्ने रुचि र्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥ हृच्छूलपीडनयुतं विरसा ननत्वं वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु । हृद्दाहचोषबहुता मुखतिक्तता च मूर्च्छास ष्टड्भवति पित्तकृते तथैव ॥ कण्डूगुरुत्वकफ संश्रवसादतन्द्राः श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोच के तु । सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रू पाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥ संराग शोकभयविप्लुतचेतसस्तु चिन्ताकुलो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च ।

वाते वचाम्बुवमनं कृतवान्पिबेच्च स्नेहैः सु राभिरथ वोष्णजलेन चूर्णं ॥ क्षौद्राविडङ्गयव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भस्महरेणुभार्गी रास्नैलहिङ्गुलवणोत्तमना गराणां।

पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं स्नेहः ससै न्धवसितामधुसर्पिरिष्टः॥निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीपकं स्यात्। चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेत॥ द्राक्षापटोलविडवेत्र करीरनिम्ब मूर्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रवृक्षैः। वीजैः करञ्जनृपवृक्षभवैश्चपिष्टै र्लेहं पचेत्सुर भिमूलयुतं यथावत्॥ मुस्तां वचां विकटुकं रजनीद्वयञ्च भार्गीञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा। मूलेऽविजे द्विरदमूलयुते पचेद्वा प्राठान्तुगामतिविषां रजनीञ्च मुख्यां॥ मरुड किमर्कमण्टताञ्च सलाङ्गलाख्यां मूलेपचेत्तु म हिषस्य विधानविद्वा। एतान्न सन्ति चतुरो लिहतस्तु लेहान् गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदा मयाश्च॥ सात्म्यान् स्वदेशरचितान् विविधां श्च भक्ष्यान् पानानि मूलफलषाडवरागयोगा न्। अद्याद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै र्भुञ्जीत वापि लघुरुचमनःसुखानि॥ आस्या

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पनं विधिवद्दत्त विरेचनञ्च कुर्य्यान्मृदूनि घृ
तस्य विरेचनानि । त्रीण्यूषणानि रजनी
त्रिफलायुतानि चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रि
तानि ॥ क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थं
मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि । मुस्ता
दिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः क्वाथैर्जयेन्मधुयुतै
र्विविधैश्च लेहैः ॥ मूलासवैर्गुडकृतैश्च तथा
ऽरिष्टैः क्षारासवञ्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
स्यादेष एव कफवातहृते विधिश्च शान्तिं गते
ऽऽतभुजि प्रशमाय तस्य॥ इच्छाभिघातभयशो
कहृतेऽन्तरग्नौ भावान्भवाय वितरेत्खलु श
क्यरूपान् । अर्थेषु चाप्यचितेषु पुनर्भवाय
पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तं ॥ दैन्यं
गते मनसि बोधनमत्र शस्तं यद्यत्प्रियं तदुप
सेव्यमरोचके तु ॥

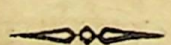

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोमूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च ।
मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा ॥
मूत्रग्रन्थिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैवच ।
मूत्रौकसादौ द्वौ चापि रोगा द्वादश कीर्त्तिताः॥
रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनं ॥
मूत्रं संगृह्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ।
सृजेदल्पाल्पमथवा सरुजस्कं शनैः शनैः ॥
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणं ।
शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ॥
अष्ठीलावद्वनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुत्तमं ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राध्मानञ्च जायते ॥
वेदना जायते वस्तौ वाताष्ठीलेति तां विदुः ।
वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ॥
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ॥
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः।
सन्धार्य्यवेगं मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति ॥
तस्य नाभ्येति यदि वा कथञ्चित्संप्रवर्त्तते।
प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः ॥
मूत्रातीतन्तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजं।
मूत्रस्य विहते वेगे तदुदावर्त्तहेतुना ॥
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशं।
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनं ॥
तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजं।
वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ॥
मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः।
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजं ॥
विगुणानिलजो व्याधिर्मूत्रसङ्गः स संज्ञितः।
रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ॥
सदाहवेदनं कृच्छ्रं कुर्य्यातां मूत्रसंक्षयं ॥
अभ्यन्तरे वस्तिमुखे वृत्तोऽल्पः स्थिर एवच।
वेदनावाननिस्यन्दी मूत्रमार्गनिरोधनः ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः।
स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रत्युपस्थितमूत्रस्तु मैथुनं योऽभिनन्दति ।
तस्य मूत्रयुतं रेतः सहसा संप्रवर्त्तते ॥
पुरस्ताद्वापि मूत्रस्य पश्चाद्वापि कदाचन ।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रन्तदुच्यते ॥
व्यायामघ्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलाहतं ।
वस्तिमेढ्रगुदञ्चैव प्रदहन् आवयेदधः ॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
कृच्छ्रात्प्रवर्त्तते जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तं ॥
विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहलन्तथा ।
शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभं ॥
मूत्रौकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः ।
शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरं ॥
पिच्छिलं संहतं श्वेतं तथा कृच्छ्रं प्रवर्त्तते ।
मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं चापरं कफात् ॥
कषायकल्कसर्पींषि भक्ष्यान् लेह्यान्पयांसि च ।
क्षारमध्वासव स्वादान् वस्तींश्चोत्तरसंज्ञितान् ॥
विदध्यान्मतिमांस्तत्र विधिञ्चाश्मरिनाशनं ।
मूत्रोदावर्त्तयोगांश्च कार्त्स्न्येनात्र प्रयोजयेत् ॥
कल्कमेर्वारुबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवं ।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुरां सौवर्च्चलवतीं मूलकच्छो पिवेन्नरः ।
मधुमांसोपदंशं वा पिवेद्वाप्यथ गौडिकं ॥
पिवेत्कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमायुतं ।
रात्रिपर्य्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥
दाडिमाम्लयुतां मुख्यामेलाजीरकनागरैः ।
पीत्वासुरां सुलवणां मूलकच्छात्प्रमुच्यते ॥
पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च ।
अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत्क्षीरचतुर्गुणं ॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षौद्रयुतं पिवेत् ।
नरो मारुतपित्तोत्थं मूलाघातनिवारणं ॥
निष्पीड्य वाससा सम्यग्वर्च्चो रासभवाजिनां ।
रसस्य कुडवन्तस्य पिवेन्मूलरुजापहं ॥
मुस्ताभयादेवदारुमूर्व्वाणां मधुकस्य च ।
पिवेदक्षसमं कल्कं द्राक्षाया जलसंयुतं ॥
पिवेत्पर्य्युषितं वारि शीतं मूलरुजापहं ।
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेत् कुडवसंमितं ॥
मूलदोषहरं कल्कमथवा क्षौद्रसंयुतं ।
प्रपीड्यामलकानान्तुरसं कुडवसम्मितं ।
पीत्वागदी भवेज्जन्तुर्म्मूलदोषरुजातुरः ॥
धात्रीफलरसेनैवं क्षुद्रैलां वा पिवेन्नरः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिष्ट्वाथ वा सुशीतेन क्षालितण्डुलवारिणा ॥
तालस्य तरुणं मूलन्त्वपुनस्खरसन्तथा ।
श्वेतं कर्कटकञ्चैव प्रातस्तं पयसा पिवेत् ॥
क्षुतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परं ॥
बलास्वदंष्ट्राक्रौञ्चास्थिकोकिलाक्षकतण्डुलान् ।
क्षतपर्व्वकमूलञ्च देवदारुसचित्रकं ॥
अक्षबीजञ्च सुरया कल्कीकृत्य पिवेन्नरः ।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरिशोधनं ॥
पाटलाक्षारमाहृत्य सप्तकृत्वः परिस्रुतं ।
पिवेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया ॥
नलेक्षुदर्भाश्मभेदत्वपुसैर्व्वारुबीजकं ।
क्षीरे परिस्रुतं तत्र पिवेत्सर्पिः समायुतं ॥
पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि ।
क्षारोदकेन मतिमान् त्वगेलोषणचूर्णकं ॥
पिवेद्गुडेन मिश्रं वा लिह्यात्स्नेहान् पृथक् पृथक् ।
अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितं ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनं ।
ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥
स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मैथुनोपरमस्तस्य दृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥
ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्तिषु ।
विधानं तस्य पूर्वं हि व्यासतः परिकीर्त्तितं ॥
क्षौद्रार्द्धपात्रं दत्वा तु पात्रन्तु क्षीरसर्पिषोः ।
स्वयङ्गुप्ताफलञ्चैव तथैव क्षुरकस्य च ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ॥
एतदेकध्वमानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत् ।
तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा क्षीरं ततः पिबेत् ॥
एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।
मूलदोषान् जयेत्सर्व्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान् ॥
जयेच्छोणितदोषांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत च ।
नारी चैतत्प्रयुञ्जाना योनिदोषात्प्रमुच्यते ॥
बलाकोलास्थिमधुकं स्वदंष्ट्राश्च शतावरी ।
दृणालञ्च कशेरुश्च बीजानि क्षुरकस्य च ॥
सहस्रवीर्य्यांशुमती पयस्या सह कालया ।
मृगालविन्नातिबला दृंहणीयो गणस्तथा ॥
एतानि समभागानि मतिमान् सह साधयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा गुडस्य तुलया सह ॥
द्रोणावशिष्टं तत्पूतं पचेत्तेन घृतादृकं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्सिद्धं कलसे स्थाप्यं क्षौद्रप्रस्थेन संयुतं ।
सर्पिरेतत्प्रयुञ्जानो मूत्रदोषात्प्रमुच्यते ॥

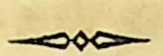

॥ ऊनषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातो मूत्रदोषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वैस्तथाभिघातैः शकृदश्मरीभ्यां । तथापरः शर्करया सुकष्टो मूत्रोपघातः कथितोऽष्टमस्तु ॥
अल्पमल्पं समुत्पीड्य मुष्कमेहनवस्तिभिः ।
फलद्भिरिव कृच्छ्रेण वाताघातेन मेहति ॥
हरिद्रमुष्णं रक्तं वा मुष्कमेहनवस्तिभिः ।
अग्निना दह्यमानाभैः पित्ताघातेन मेहति ॥
स्निग्धं शुक्लमनुष्णञ्च मुष्कमेहनवस्तिभिः ।
संहृष्टरोमा गुरुभिः श्लेष्माघातेन मेहति ॥
दाहशीतरुजाविष्टो नानावर्णं मुहुर्मुहुः ॥
ताम्यमानः सुकृच्छ्रेण सन्निपातेन मेहति ।
मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्रोतःसु मूत्राघातस्तु जायते मृशवेदनः ।
वातवस्तेस्तु तुल्यानि तस्य लिङ्गानि लक्षयेत् ॥
यद्यतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणताङ्गतः ।
आध्मानञ्च सशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति हि ॥
अश्मरीहेतुकः पूर्वं मूत्रघात उदाहृतः ।
अश्मरी शर्कराचैव तुल्ये सम्भवलक्षणैः॥
शर्करायां विशेषन्तु शृणु कीर्त्तयतो मम ।
पच्यमानस्य पित्तेन भिद्यमानस्य वायुना ॥
श्लेष्मणोऽवयवा भिन्नाः शर्करा इतिसंज्ञिताः ।
हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षौ वह्निः सुदुर्बलः ॥
ताभिर्भवति मूर्च्छाच मूत्राघातश्च दारुणः ।
मूत्रवेगनिरस्तासु तासु शाम्यति वेदना ॥
यावदन्या पुनर्नैति गुडिका स्रोतसोमुखं ।
शर्करास्यम्भवस्यैतन्मूत्राघातस्य लक्षणं ॥
चिकित्सितमतस्तूर्ध्वमष्टानामपि वक्ष्यते ।
अश्मरीञ्च समाश्रित्ययदुक्तं प्रसमीक्ष्य तत् ॥
यथादोषं प्रयुञ्जीत स्नेहादिकमपि क्रमं ।
स्वदंष्ट्राश्मभिदौ कुम्भीं हपुषां कण्टकारिकां ।
बलां शतावरीं राज्ञां वरुणं गिरिकर्णिकां ।
तथाविदारिगन्धादिं संहृत्य वैद्यतं पचेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तैलं घृतं वा तत्पेयं तेन वाप्यनुवासनं ।
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च वातकृच्छ्रोपशान्तये ॥
श्वदंष्ट्राखरसे तैलं सगुडक्षीरनागरं ।
पक्वा तत्पूर्ववद्योज्यं तवानिलरुजापहं ॥
तृणोत्पलादिकाकोलीन्यग्रोधादिगणे कृतं ।
पीतं घृतं पित्तकृच्छ्रं नाशयेत् क्षिप्रमेवच ॥
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पित्तकृच्छ्रोपशान्तये ।
एभिरेव कृतःस्नेहस्त्रिविधेष्वेव वस्तिषु ॥
हितं विरेचनं चेक्षुक्षीर द्राक्षारसैर्युतं ।
सुरसोषकमुस्तादिवरुणादौच संस्कृतं ॥
तैलं तथा यवाग्वश्च कफकृच्छ्रे प्रशस्यते ।
यथादोषोच्छ्रयं कुर्यादेतानेवच सर्व्वजे ॥
फल्गुवृश्चीकदर्भाश्मसारचूर्णञ्च वारिणा ।
सुरेक्षुरसदर्भाम्बुपीतं कृच्छ्ररुजापहं ॥
तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितं ।
मूत्रकृच्छ्रे सदा चाश्य कार्य्या वातहरी क्रिया॥
स्वेदावगाहावभ्यङ्गा वस्तिचूर्णक्रियास्तथा ।
सकृच्छ्रौ द्वौ तथान्यौयौतयोःप्रोक्तःक्रियाविधिः

इति सौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे उत्तरतन्त्रे
कायचिकित्सा समाप्ता ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ षष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽमानुषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
इति यत्प्रागभिहितं विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता ।
क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन्स ग्रहः परिकीर्त्त्यते ॥
अशुचिं भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदिवाऽक्षतं ।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापिच ॥
असङ्ख्येया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये ।
व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाष्टधा ॥
देवास्तथा भवगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः
पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशा
चजातिरेषोऽष्टधा देवगणग्रहाख्य ॥
संतुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यो निस्तन्द्रो
ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो
वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देवजुष्टः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विग
तभयो विमार्गदृष्टिः। संतुष्टो भवति नचान्नपा
नजातैर्दुष्टात्मा भवतिच देवशत्रुजुष्टः॥ हृ
ष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रिय
परिगीतगन्धमाल्यः। नृत्यन् वा प्रहसति
चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनु
ष्यः॥ ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भी
रो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः। तेजस्वी वदति
च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो
मनुष्यः॥ प्रेतेभ्यो विसृजति संस्तरेषु पिण्डा
न् घ्रान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः। मांसे
प्सुस्तिलगुडपायसामिकाम स्वङ्क्तो भवति
पितृग्रहाभिभूतः॥ भूमौ यः प्रसरति सर्प
वत्कदाचित् स्रक्कन्यौ विलिहति जिह्वया प्रस
क्तं। निद्रालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सु र्भिक्षेयो
भवति भुजङ्गमेन जुष्टः॥ मांसासृग्विविधसु
राविकारलिप्सुर्निर्ह्रीज्यो भृशमतिनिष्ठुरो
ऽतिक्षुरः। क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विड्भवतिच रक्षसा गृहीतः॥ उद्भ्रान्तः
कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्त

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

थातिलोलः। वह्वाशी विजनहिमाम्बुरात्रि सेवी व्याचेष्टं भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः॥ स्थूलाच्चस्खरितगतिः स्वफेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पतेच योऽति। यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतःसन् संदृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः॥

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि। गन्धर्वः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ॥ कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः। रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च॥ दर्शणादीन् यथाच्छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा। स्वमणिं भास्करार्च्चिश्च यथा देहञ्च देहभृत्॥ विशन्तिच न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणं।

तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्म्मो नियमश्च सत्यं। गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावं॥ न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति। ये वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः॥ तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः। असृग्व

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमा
विशन्ति ॥
निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंस्तताः ।
ते तु तत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्च्यन्ते च देववत् ॥
स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रमएव सुरादिषु ।
नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥
सत्यत्वादप्रवृत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृता ।
हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्यं भावमुपाश्रिताः ॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवक्तृभिः ।
ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्वैद्यप्रनया भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन्वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥
जप्यैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितुं ।
रक्तानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषां ॥
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।
वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥
यानि येषां यथेष्टानि तानि तेभ्यःप्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु तु ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवग्रहे देवगृहे ज्वलाग्निं प्रापयेद्बलिं ॥
कृशरास्तिकपूपाज्यच्छत्रपायससम्भृतं ।
असुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरादिषु ॥
चतुःपथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ।
शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥
पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ।
अजर्क्षचर्मरोमाणि घृल्यकोलूकयोस्तथा ॥
हिङ्गुमज्जं च वस्तस्य धूपनस्य प्रयोजयेत् ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥
गजाश्वपिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
गोधानकुलमार्जारऋक्षचर्पित्तभावितान् ॥
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्याद्योगतत्ववित् ।
खराश्वाश्वतरोलूककरभश्वृक्षगालजं ।
पुरीषं गृध्रकाकानां वराहस्य च पेषयेत् ।
वस्तमूत्रेण तत्सिद्धं तैलं स्यात्पूर्ववद्धितं ॥
शिरीषबीजं लशुनं गुग्गुलुं सिद्धार्थकं वचां ।
मञ्जिष्ठां रजनीं कृष्णां वस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥
वर्त्तीश्छायाविशुष्कास्ताः सर्पित्ता नयनाञ्जनं ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकविल्वयोः ॥
हरिद्रे च कृता वर्त्तिः पूर्ववन्नयनाञ्जनं ।
ये ये ग्रहा न सिध्यन्ति सर्व्वेषां नयनाञ्जनं ॥
सैन्धवं कटुकं हिङ्गुवयस्थाञ्च वचामपि ।
वस्तमूत्रेण तत्पिष्टं मत्स्यपित्तेन पूर्ववत् ॥
पूराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु सिद्धार्थकं वचां ।
गोलोमीचाजलोमीच भूतकेशी जटा तथा ॥
कुक्कुटीसर्प्पगन्धाश्च तथाकाणविषाणिके ।
ऋष्यप्रोक्ता वयस्थाच शृङ्गी मोहनवल्लिका ॥
अर्कमूलं त्रिकटुकं लताश्रोतोञ्जनाञ्जनं ।
नैपाली हरितालञ्च रक्षोघ्ना ये च कीर्त्तिताः॥
सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवाजिगवान्तथा ।
श्वाविच्छल्यकगोधानामुष्ट्रस्य नकुलस्य च ॥
विटत्वग्रोमवसामूत्ररक्तपित्तनखादयः ।
अस्मिन्वर्गे भिषक्कुर्य्यात्तैलानिच घृतानि च ॥
पानाभ्याञ्जनश्येषु तानि योज्यानि जानता ।
अवपीडेऽञ्जने चैव विदध्याद्गुटिकीकृतां ॥
विदधीत परीषेके क्वथितं चूर्णितं तथा ।
उद्धूलने श्लक्ष्णपिष्टं प्रदेहे चावचारयेत् ॥
एष सर्व्वविकारांस्तु मानसानपराजितः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपिच क्रमात् ॥
नचायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगन्देवताग्रहे ।
ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं नचाचरेत् ॥
वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः ।
हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यशश्च विपुलं भिषक्।

॥ एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्मृ परिवर्जने ।
अपस्मार इतिप्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥
मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामभिसेवनात् ।
विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः ॥
वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनां ।
रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशं ।
चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥
संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः ।
रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥
विक्षिपन् हस्तपादौच विजिह्वभ्रुर्विलोचनः ।
दन्तान् वादन्वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत्क्षितौ॥
अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः ।
सोऽपस्मार इति प्रोक्तः सच दृष्टश्चतुर्विधः ॥
वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः ।
हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता॥
निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ ।
वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्वं कृष्णं मामनुधावति ।
ततोमे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः॥
वृत्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तो ध्यायन्नङ्गानि विह्वलः ।
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्वं पीतं मामनुधावति ॥
ततो मे चित्तनाशः स्यात्पित्तभव उच्यते ।
शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफं ॥
योब्रूयाद्विकृतं सत्वं शुक्लं मामनुधावति ।
ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृदि तोदस्तृडुत्क्लेदस्त्विष्यष्येतेषु संख्यया।
प्रलापः कूजनं ग्लेष्मः प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥
सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे।
अनिमित्तागमाद्याधेर्गमनादकृतेऽपिच ॥
आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजं।
क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात्तथैवच ॥
आगमाद्दैवरूपाच्च सतु निर्वर्ण्यते बुधैः।
वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥
घरन्ति प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः।
स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धिताः ॥
दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्निसर्गतः।
अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषजएवतु ॥
तस्य कार्य्यो विधिः सर्वो यउन्मादेषु वक्ष्यते।
पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चैव पूजितः ॥
उपयोगो ग्रहोक्तानां योगानान्तु विशेषतः।
शिग्रुकट्वङ्गकिण्वं हि निम्बत्वग्रससाधितं ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितं।
गोधानकुलनागानां घृतन्तद्वद्गवामपि ॥
पित्तेषु सिद्धन्तैलञ्च पानाभ्यङ्गेषु पूजितं।
तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरस्यपि विशोधयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानाञ्च नित्यशः ।
कुलत्थयवकोलानि शणबीजं पलङ्कषां ॥
जटिलां पञ्चमूल्यौ द्वे पयाम्बोत्क्वाथ्य यत्नतः ।
वस्त्रमूनयुतं सर्पिः पिबेत्तद्वातिके हितं ।
काकोल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
पयोमधुसितायुक्तं घृतं यत्नैत्तिके हितं ।
द्राक्षावचामुस्तकाद्यैर्युक्तमारग्वधादिके ॥
पक्वन्तन्मूलवर्गेषु श्लेष्मापस्मारिणे हितं ।
सुरदारुमवचाकुष्ठसिद्धार्थव्योषहिङ्गुभिः ॥
मञ्जिष्ठारजनीयुग्मसमङ्गानिम्बाम्बुदैः ।
करञ्जबीजशैरीषगिरिकर्णाञ्जताग्रनैः ॥
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम सर्पिर्मूनचतुर्गुणं ।
कृमिकुष्ठगरश्वासबलासविषमज्वरान् ॥
सर्वभूतग्रहोन्मादनपस्मारांश्च नाशयेत् ।
दशमूलेन्द्रदृक्षत्वङ्मूर्वाभार्गीफलत्रयैः ॥
सम्याकश्रेयसीसप्तपर्ण्यपामार्गपोलुभिः ।
एतैः कल्कैश्च भूनिम्बपूतीकव्योषचित्रकैः ॥
दृक्षित्याठानिशायुग्मसारिवाद्वयपौष्करैः ।
कट्वीकामदयन्त्युग्रानीलिनीक्रमिघलुभिः ॥
सर्पिरेभिश्च गोक्षीरदधिमूलसकद्रसैः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साधितं पञ्चगव्याख्यं सर्व्वापस्मारभूतनुत् ॥
चातुर्थकक्षयश्वासानुन्मादांश्च नियच्छति ।
वातिकं वस्तिभिश्चापि पैत्तिकन्तु विरेचनैः ॥
कफजं वमनैर्द्धीमानपस्मारमपाचरेत् ।
भार्गीशृते पचेत्क्षीरे शालितण्डुलपायसं ॥
त्र्यहं शुद्धाय तद्भोज्यं वराहायोपकल्पयेत् ।
ज्ञात्वा च मधुरीभूतं तं विशस्य तदुद्धरेत् ।
त्रीन्भागान्तस्य चूर्णस्य किण्वभागेन संसृजेत् ॥
मण्डोदकार्थे देयश्च भार्गीक्वाथः सुशीतलः ।
शुद्धे कुम्भे निदध्याच्च सम्भारं तं सुरान्ततः ॥
जातगन्धां जातरसां पाययेदातुरं भिषक् ।
सिरां विध्येदथ प्राप्तां मङ्गल्यानि च धारयेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मदयन्तुङ्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥
एकैकशः समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाङ्गवति षष्ठश्च यथास्वन्तन्न भेषजं ।
सचाप्रवृत्तलक्षणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥
मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणं ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनं ॥
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति ॥

रुक्षच्छविः परुषवाक् धमनीततोवा श्वासातुरः क्षयतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः । आस्फोटयन्पठति गायति नृत्यशीलो विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥ तृट् स्वेददाहबलवान् भृशविनिद्रश्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी । तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निमङ्क्षी पि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्तांहिवा नभसि पश्यति तारकाञ्च ॥ छर्द्यग्नि सादसदनारुचिकासयुक्तो योषिद्विविक्तरति रल्पमतिप्रकारः । निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्प भुगुष्णसेवीरात्रौ भृशं भवतिचापि कफ प्रकोपात् ॥ सर्व्वात्मके त्रिभिरपिव्यतिमिश्रि तानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्या त् । सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति स र्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यं ॥ चौरै र्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्व्विनासितस्य धन बान्धवसंक्षयाद्वा । गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायतेचोत्कटतरोमनसो वि कारः॥ चिरं स जल्पति मनोऽनृतं विसञ्ज्ञो । गायत्यधो हसति रोदिति चापि मूढ़ः । रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियमाः सुदीनः ॥ श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशोधयेत् । तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः । विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्नेहसंयुतैः ॥ योजयित्वा च तच्चूर्णं घ्राणे नस्यन्तु योजयेत् । सततं धूपयेच्चैनं स्वगोमांसैः सुपतिभिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्षपानाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ।
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाम प्रियस्य च ॥
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्विषैः ।
भीषयेत्सततं पार्श्वैः कशाभिर्वाथ ताडयेत् ॥
यन्त्रयित्वा सुसुप्तं वा वासयेत्तं तृणाग्निना ।
प्रतुदैर्दारयेच्चैनं मर्म्माघातं विवर्जयेत् ॥
सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत् ।
व्यहात्त्रिरह्नयागूञ्च दद्यात्सक्तून् जलेनवा ॥
केवलानम्बुयुक्तान् वा कुल्माषान्वा बहुश्रुतः ।
हृद्यं यद्दीपनीयञ्च तत्पथ्यं तस्य योजयेत् ॥
विडङ्गबिल्वामुस्तमञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।
श्यामैलावालुकैलाभिश्चन्दनामरदारुभिः ॥
वर्हिष्ठरजनीकुष्ठपर्णिनीशारिवाद्वयैः ।
हरेणुकात्वग्धन्तीवचातालीशकेशरैः ।
द्विक्षीरं साधितं सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।
गुल्मकासज्वरश्वासक्षयोन्मादनिवारणं ॥
एतद्धेवहि सम्यक्तं जीवनीयोपसम्भृतं ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन महाकल्याणमुच्यते ॥
अपस्मारं ग्रहं शोषं क्लैव्यं कार्श्यमवीजतां ।
घृतमेतन्निहन्त्याशु येचादौ गदिता गदाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैः ।
तेनेदं बिल्वाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणं ॥
बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्पमेधसां ।
ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां वन्ध्यानाञ्चाशु गर्भदं ॥
ब्रह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गु सुरां जटां॥
विषघ्नीं लशुनं रास्नां विशल्यां सुरसां वचां ।
ज्योतिष्मतीं नागबिल्वामनन्तामभयान्तथा ॥
सौराष्ट्रीञ्च रसांशानि गजमूत्रेण पेषयेत् ।
छायाविशुष्कास्तद्वर्त्तीर्योजयेद्विधिकोविदः ॥
अवपीडेऽञ्जनेऽभ्यङ्गे नस्ये धूमे प्रलेपने ॥
उरोऽभ्यङ्गललाटेषु सिराभ्यो विमोक्षयेत् ॥
अपस्मारक्रियाञ्चापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत्।
शान्त दोषं विशुद्धञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥
शोकशल्यं व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ।
उन्मादेषु च सर्वेषु कुर्य्याच्चित्तप्रसादनं ॥
मृदुपूर्वं मदेष्वेवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत्क्रियां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातोरसभेदविकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविद्ग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्तेते त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिन्तु वीक्ष्य वोक्ष्यावचारयेत् ॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितं ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चानुक्रमते योगानम्लश्चतुर एव च ॥
त्रींश्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयं ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्यथा । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधुरतिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्ललवणः । अम्लकटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः । एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लवणकटुकः । लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन ।

कटुतिक्तः । कटुकषायः । द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन॥ तिक्तकषाय एकएवानुक्रान्तस्तिक्तेन। एतेपञ्चदशद्विकसंयोगाःव्याख्यातास्त्रिकंवच्यामः॥आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दृश्यगच्छति। षडम्लो लवणस्तस्मादर्द्धन्त्वेकं रसःकटुः॥

मधुराम्ललवणः । मधुराम्लकटुकः । मधुराम्लतिक्तः । मधुराम्लकषायः ।

मधुरलवणकटकः । मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुरकटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः । एवमेषांत्रिकसंयोगानां दृश्यानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अम्ललवणकटुकः । अम्ललवणतिक्तः । अम्ललवणकषायः । अम्लकटुकषायः । अम्लकटुतिक्तः । एवमेषां षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते ॥ लवणकटुतिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः । एवमेषांत्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते । कटुतिक्तः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

किषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेते त्रिकसंयोगवंशतिर्व्याख्याताः ।

चतुष्कान्वक्ष्यामः ॥

चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥
मधुराम्ललवणकटुकः । मधुराम्ललवणतिक्तः ।
मधुराम्ललवणकषायः । मधुराम्लकटुकतिक्तः ।
मधुराम्लकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुराम्लतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अम्ललवणकटुकतिक्तः । अम्ललवणकटुकषायः ।
अम्ललवणतिक्तकषायः । अम्लकटुतिक्तकषायः ।

एवमेषां चतुर्णामम्लः ॥

लवणकटुतिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ लवणः ॥
एवमेते चतुष्करससंयोगाः पञ्चदशकीर्त्तिताः ।

॥ पञ्चकान्वक्ष्यामः ॥

पञ्चकान्पञ्च मधुरएकमम्लस्तु गच्छति ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तः । मधुराम्ललवण
कटुकषायः । मधुराम्ललवणतिक्तकषायः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मधुराम्लनटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटु तिक्तकषायः ।

एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्ललवणकटुतिक्तकषा यः । एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते । एवमेते षट् पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः । षट्कमेकं वक्ष्यामः ॥ एकस्तु षटुकसंयोगः । मधुराम्ल लवणकटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट् संयोगः ॥

एककैश्च षड्रसाभवन्ति । मधुरोऽम्लो लव णः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ॥

वमतिचात्र ॥

एषा विषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः। दोषभेदे विषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥

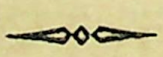

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ चतुषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वस्थवृत्तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

समदोषःसमाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थइत्यभिधीयते ॥
स्वस्थाने समुद्दिष्टः स्वस्थो भवति यादृशः ।
तस्य यद्रक्षणं तद्वि चिकित्सायाः प्रयोजनं ॥
तस्य यद्वृत्तमुक्तं हि रक्षणं हि समासतः ।
तस्मिन्नर्थाः समासोक्ता विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
यस्मिन्यस्मिन्ऋतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनां।
तेष तेषु प्रदातव्याः रसास्तेते विजानता ॥
प्रक्लिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनां ।
मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संहर्षान्मारुतादयः ॥
तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणायच ॥
कषायतिक्तकटुकैरसैर्युक्तमथोद्रवं ॥
नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च।
देयमन्नं नृपतये यच्चलं चोक्तमादितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तप्तावरतमम्भोवा पिबेन्मधुसमायुतं ।
अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थशीताम्बुसङ्कुले ॥
तरुणत्वाद्विदाहच्च गच्छन्त्योषधयस्तदा ।
मतिमांस्तन्निमित्तच्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥
अत्यम्बुपानावश्यायग्राम्यधर्मातपांस्त्यजेत् ।
भूवाष्पपरिहारार्थं श्रयीत च विहायसि ॥
शीते साम्भौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे ।
यायान्नागबधूभिश्च प्रशस्तागुरुभूषितः ॥
दिवास्वप्नमजीर्णच्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः ।
सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः ॥
क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः ।
सलिलच्च प्रसन्नत्वात् सर्वमेव तदा हितं ॥
सरःस्वालवनच्चैव कमलोत्पलशालिषु ।
प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनच्चानुवासनं ॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानैरसृक्स्रावैश्च युक्तितः ।
वर्षास्वपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ॥
नोपेयात्तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपं ।
रात्रिजागरणच्चैव मैथुनच्चापि वर्जयेत् ॥
स्वादुशीतजलं मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलं ।
शरच्चन्द्रांशुनिर्द्धौतमगस्त्योदयनिर्विषं ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्व्वमेव तदा हितं ।
सचन्दनं वा कर्प्पूरं वासच्चामलिनं लघु ॥
भजेच्च शारदं माल्यं सीधोः पानञ्च युक्तितः ।
पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्व्वं समाचरेत् ॥
हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दसूर्य्योऽनिलाकुलः ।
ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तव प्रकुप्यति ॥
कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डीकृतोऽनलः ।
रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात्स्निग्धं तदा हितं ।
हेमन्ते लवणस्नारतिक्ताम्लकटुकोत्कटं ।
ससर्पिस्तैलहिमशमनं हितमुच्यते ॥
तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः ।
तैलाभ्यक्तः सुखोष्णे च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् ॥
साङ्गारधाने महति कौशेयास्तरणास्तृते ।
शयीत शयने वापि दृतौ गर्भगृहोदरे ।
स्त्रीः स्निग्धागुरुधूपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः ॥
प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः ।
मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेवच ॥
अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च ।
तथेक्षुविकृतीः शालीन्सुगन्धांश्च नवानपि ॥
प्रसह्यानूपमांसानि क्रव्यादविलशायिनां ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

औदकानां प्लवानाञ्च पादिनाञ्चोपजायते ॥
मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिदबलप्रदं ।
कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥
एष एव विधिः कार्य्यः शिशिरे समुदाहृतः ।
हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीनशरीरिणां॥
औष्ण्याद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून्।
ततोऽम्लमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणिच ॥
वर्जयेद्दिवसनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत् ।
षष्टिकान्नंयवान्नीतान्भुञ्जान्नीवारकोद्रवान्॥
लावादिरिष्किवरसैर्द्याद्यूषैश्च युक्तितः ।
पटोलनिम्बवार्त्ताकुतिक्तकैश्च हिमात्यये ॥
सेवेन्मध्वासवारिष्टान् सीधुमाध्वीकमासवान्।
व्यायाममज्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहं ॥
सुखाम्बुना च सर्व्वार्य्यान् सेवेत कुसुमागमे ।
तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवं ॥
यवमुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितं ।
व्यायामोऽथ नियुद्धाभ्यशिलानिर्व्वीतजो हितः।
उत्सादनं तथास्नानं वनिताः काननानि च ॥
सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफं ।
शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्ज्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरूद्रवान् ।
व्यायाममुष्णमायासं मैथुनञ्चातिशोषि च ॥
रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत्।
सरांसि सरितोवापि वनानि रुचिराणि च ॥
चन्दनानि परार्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः॥
तालवृन्तानिलाहारांस्तथा शीतगृहाणि च ।
घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥
शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च।
पानकानि च सेवेत मद्यांश्चापि सशर्करान् ॥
भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवं ।
शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेणच ॥
प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णशयने हर्म्यसंस्थिते ।
शयीत चन्द्रनार्द्राङ्गःस्पृश्यमानोऽनिलैः सुखैः॥
तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्त्रयः ।
पयोमांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च॥
दृंहणञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च ।
निदाघोपचितञ्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणं ॥
निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं रुचमुष्णमुदमन्थं तथातपं ॥
व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चाव वर्जयेत् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा ॥
हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छर्य्या मृदूत्तरां ।
सविषप्राणि विण्मूत्रलालानिष्ठीवनादिभिः ॥
समाप्लुतं तदातोयमान्तरीक्षं विषोपमं ।
वायुनाविषदुष्टेन प्रावृष्येणदूषितं ।
तद्धि सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् ॥
निरूहैर्वस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुताग्रहैः ।
कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिं ॥
ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः ।
घोरानृतुकृतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन॥
अतऊर्द्धं द्वादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः ।
तत्रशीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विका॥
त्रिकौषधयुक्तमात्राहीनदोषप्रशमनदृत्तयश्चर्याः ।
तृष्णोष्णमददाहार्त्तान् रक्तपित्तविषातुरान्॥
मूर्च्छार्त्तान्स्त्रीषुच क्षीणान्शीतैरन्नैरुपाचरेत्।
कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिनः॥
प्रक्लिन्नदेहांश्च नरानुष्णैरन्नैरुपाचरेत् ।
वातिकान् रूक्षदेहांश्च व्यायामोपहतांस्तथा॥
व्यायामिनश्चापि नरान् स्निग्धैरन्नैरुपाचरेत्।
मेदसाभिपरीतांस्तु स्थूलान्मेहातुरानपि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कफाभिपन्नदेहांश्च रूक्षैरन्नैरुपाचरेत्।
शुष्कदेहान् पिपासार्त्तान् दुर्बलानपि च द्रवैः॥
प्रक्लिन्नकायान् क्षणिनः शुष्कैर्श्चैहितमेव च।
एककालं भवेद्देयो दुर्बलाग्निविशुद्धये॥
समाग्नये तथाहारो देयः कालमथोभयं।
औषधद्वेषिणे देयस्तथौषधसमायुतः॥
मन्दाग्नये रोगिणेच मात्राहीनः प्रशस्यते।
यथार्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः स्मृतः॥
अतःपरन्तु स्वस्थानां वृत्तयर्थं सर्वमेवच।
द्वादशान्नप्रविचारानेतानेव प्रचक्षते॥
अतऊर्द्धं दशौषधकालान्वक्ष्यामः॥

तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः॥

तत्र निर्भक्तं केवलमेवौषधमुपयुज्यते॥

वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथामयमसंशयमाशुचैव। तद्वालवृद्धयुवतीवृद्धवोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयञ्च॥

प्राग्भक्तं नाम यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या दन्ना दृतं नच मुञ्जर्वदनान्निरेति । प्राग्भक्तसेवि तमयो बलमादधाति दद्याच्च दृङ्मिशुभी रुवराङ्गनाभ्यः ॥ अधोभक्तं नाम यद्भुक्तान्ते पीयते ॥

पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्ध्वकाये हन्याद्गदा न् बञ्जविधांश्च बलं दधाति ।

मध्येभक्तं नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ॥ मध्येतु पीतमुपहन्त्यविसारिभावा द्धे मध्य देहमभिभूय भवन्ति रोगाः ।

अन्तराभक्तं नाम यदन्तरापीयते पूर्वापर योर्भक्तयोः ॥

हृद्यं मनोबलकरन्ह्यतिदीपनीयं पथ्यञ्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् ॥

सभक्तं नामौषधेषु यत्साध्यते भक्तं ॥ पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं तद्दोषि णामपि तथा मिशुदृढयोश्च ।

सामुद्गं नाम यद्भक्तस्यादावन्तेच पीयते ॥ दोषे द्विधा प्रतिस्रुतेतु समुद्गसंज्ञ मादयन्त योर्यदधनस्य निषेव्यते तु ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मुञ्जर्मुञ्जर्नाम समक्त मभक्तं वा यदौषधं मुञ्जर्मुञ्जरुपयुज्यते ॥

श्वासे मुञ्जर्मुञ्जरतिप्रसृते च कासे हिक्का वमीषु च वदन्त्युपयोज्यमेतत् ।

ग्रासान्तरं नाम यत्तिरुडव्यामिश्रं ॥

ग्रासान्तरेषु वितरेद्वमनीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान् ॥

एवमेते दशौषधकालाः ॥

विसृष्टेविस्मूले विघट्टकरणे देहेच सुलघौ विशुद्धे चोङ्गारे हृदि सुविमले वातेच सरति। तथान्नश्रद्धायां क्षुदुपगमने कुक्षौच शिथिले प्रदेयस्त्वाहारो भवति भिषजा कालः स तु मतः ॥

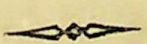

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा ॥ अधिकरणं योगः प्रदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देशउपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गएकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञानिर्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चयजच्चमिति ॥

अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ॥

भवन्तिचात्रश्लोकाः ॥

असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनं ।
स्ववाक्यसिद्धिरपिच क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥
व्यक्तानोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना येचार्थनिर्मलाः।
तेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनं ॥
यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रबोध्यस्य प्रकाश्यार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।

यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा ॥

येन वाक्यं युज्यते स योगः यथा ।

तैलं पिबेच्चाष्टतवह्निनिम्बहिंस्राभयाट्टच्च कपिप्पलीभिः । सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हितायनित्यङ्गलगण्डरोगी ॥

सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः ॥

योऽर्थोभिहितः स्तुते पदे वा स पदार्थः । अपरिमिताश्च पदार्थाः ॥ यथा स्नेहस्वेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु त्रयोदशयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धोभवति स ग्रहीतव्यो यथा । वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः ।

कतमस्य वेदस्यायमुत्पत्तिं विवक्षुरिति । ऋग्वेदादयस्तु वेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद विचारणे विद विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोगः पश्चात्प्रतिपत्तिर्भवति । आ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युर्व्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः ॥
यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ॥
यथामृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते तथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिद्यतइति ॥
समासकथनमुद्देशः । यथा । शल्यमिति ॥
विस्तरवचनं निर्देशः । यथा । शारीरमागन्तुचेति ॥
एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृया द्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् अनेन कारणेनेत्यपदेशः ॥ यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति ।
प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ॥
यथादेवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति ।
प्रकृतस्यानागतेन साधनमतिदेशः ॥
यथानेनास्य वायुरूर्द्धमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति ॥
अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्ग्गः ॥
यथाऽस्नेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति।
येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा शिरः पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणमपि गम्यते पुरुष एवोक्तइति।

यदुक्तीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः।

यथौदनं भक्ष्यइत्युक्तेऽर्थापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति॥

यद्यन्नाभिहितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्य्ययः॥

यथा क्षुद्राल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति।

प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः॥

यथाप्रकारान्तरितो योर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः। यथा। महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्म्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः॥

सर्व्वत्र यदवधारणेोच्यते स एकान्तः॥

यथा दृढदृढिरेचयति मदनफलं वामयतीति॥

क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकार्थः॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्य्यं केचिद्विपाकमिति ॥

आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः ॥ यथा कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति ॥

तस्योत्तरं निर्णयः । यथा शरीरं प्रपीड्य पञ्चादधोगत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं प्रसृजति वात एवमसाध्या वातजाइति । यथाचोक्तं ॥

कृत्स्नं शरीरं निःपीड्य मेदो मज्जावसायुतः ।
अधःप्रकुप्यते वायुस्तेनाध्यास्तु वातजाः ॥

परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं यथान्यो ब्रूयात्स्मरसाइति ।

प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानं ॥

यथा सक्थिमर्म्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्व्याभिहितानि ।

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणं ॥

यथाश्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति॥

यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणं ॥

यथाचिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उभयहेतुदर्शनं संशयः। यथा तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति।

तत्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानं ॥ यथेह पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते। अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यारब्धचिन्ता।

अन्यशास्त्रासामान्याक्षसंज्ञा। यथा मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणं ॥ लोके प्रथितमुदाहरणं। यथोष्णभयाच्छीतमनुधावति ॥

निश्चितं वचनं निर्वचनं। यथायुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेनवायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ॥

दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनं ॥ यथाग्निर्वायुनासहितः कोष्टे दह्यङ्गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रणइति ॥

इदमेव कर्त्तव्यमिति नियोगः। यथापथ्यमेव भोक्तव्यमिति इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः। यथामांसवर्गे एणहरिणलावतित्तिरितिशारङ्गाःप्रधानमिति ॥

इदञ्चेति विकल्पः। यथारसौदनः सघृता यवागूर्वा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यं ॥ यथाभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधञ्चान्नमुपकिल्प्यते ।

भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमेवञ्चतुर्विधे वक्तव्येद्विविधमभिहितमलोह्यमिति ॥ अन्नपाने विशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति । किञ्चान्यत् । अन्नेन भक्ष्यमवरुद्धं त्वन्नसाधर्म्यात् । पेयेन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति॥

द्वाविंशदुक्तयो ह्येतास्तन्त्वसारगवेषणे ।
मया सम्यग्विनिहिताः शब्दन्यायार्थसंयुताः ॥
योह्येता विधिवद्वेत्ति द्वीपीभुतास्तु बुद्धिमान् ।
स पूजार्हो भिषक् श्रेष्ठइति धन्वन्तरेर्मतं ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अष्टाङ्गायुर्व्वेदविदं दिवोदासं महामतिं ।
छिन्नशास्त्रार्थसन्देहं स्वच्छागाधमिवोदधिं ॥
विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति।
द्विषष्टिर्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्त्तिताः ॥
कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथवा त्रिधः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शंसयच्छिन्नहातपाः ॥
प्रीतात्मा नृपशार्दूलः सुश्रुतायाह तत्वतः ।
त्रयो दोषा धातवश्च पुरीषं मूलमेवच ॥
देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना रसैर्हितैः ॥
पुरुषः षोडशकलः प्राणश्चैकादशैव ये ।
रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेवच ॥
शतञ्च पञ्च द्रव्याणां निसप्तत्यधिकोत्तरं ।
व्यासतः कीर्त्तितं तद्वि भिन्नदोषास्त्रयोगुणाः॥
द्विषष्टिधा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः ।
त्रयएव पृथक् दोषा द्विशो नव समाधिकैः ॥
त्रयोदशाधिकैकद्विसममध्योल्वणैस्त्रिधः ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति क्षयमागतैः ॥
क्षीणमध्याधिकक्षीणक्षीणषड्वैस्तथापरैः ।
द्वादशैवं समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषष्टिधा ।
मिश्रधातुमलैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां पुनः ॥
तस्मात्प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पनैः ।
रोगं विदित्वोपचरेद्रसभेदैर्य्यथेरितैः ॥
भिषक् कर्त्ताथ करणं रसा दोषास्तु कारणं ।
कार्य्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा ॥
अध्यायानान्तु षट्षष्ट्या ग्रथितार्थपदक्रमं ।
एवेमतदशेषेण तन्त्रमुत्तरषड्विधम् ॥
सुश्रुतगूढार्थविज्ञानमगाढमन्दचेतसां ।
यथाविधि यथाप्रश्नं भवतां परिकीर्त्तितं ॥

सहोत्तरं त्वेतदधीत्य सर्वं ब्राह्मेण विधानेन यज्ञोदितेन । न हीयतेऽर्थान्मनसोऽभ्युपेतादेतद्धि वो ब्राह्ममतीव सत्यं ॥

इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे उत्तरस्थानं समाप्तमिति ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्व. डा. जिनल शर्मा स्मृति संग्रह
पूर्व अध्यक्ष संस्कृत विभाग
गुरुकुल कांगड़ विश्वविद्यालय, हरिद्वार

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri